

ԶԱՐԵՀ ԱՐՔ. ԱԶՆԱԻՈՐԵԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ
ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԽՄԲԱԳԻՐ՝
ՎԱՂԻՆԱԿ ՎՐԴ. ՄԵԼՈՅԵԱՆ

2007

Ի Հայրապետութեան
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԱՐԱՄ Ա.

Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Քաջալերուած եւ ոգեւորուած Վեհափառ Հայրապետին՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Կաթողիկոսին բարձր գնահատանքէն, «Ճանչնանք Աստուածաշունչը՝ մօտենալու համար Աստուծոյ» վերնագրուած, Զարեհ Արք. Ազնաւորեանի գիրքին հրատարակութեան առիթով, իսկոյն լծուեցայ Սրբազան Հօր ուրիշ մէկ աշխատանքին պատրաստութեան, գոր մկրտեցի «Աստուածաշունչին վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ» վերնագրով:

Յստակացումի համար, ըսենք, որ այս գիրքին ուսումնասիրական յօդուածներէն երկուքը՝ «Աստուածաշունչին հեղինակութիւնը եւ ներշնչականութիւնը» եւ «Ամփոփ պատկեր Հին Կտակարանի պատմութեան», արդէն լոյս տեսած են ՃԱՆՉՆԱՆՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ՝ ՄՕՏԵՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՎԵՐՆԱԳՐՈՒԱԾ ԳԻՐՔԻՆ մէջ, իսկ այլ երկուքը՝ «Աստուծոյ ըմբռնումը Հրեայ ժողովուրդին մօտ» եւ «Կրօնական որոշ հաւատալիքներ Հին Կտակարանին մէջ», դարձեալ լոյս տեսած են վերոյիշեալ գիրքին մէջ, թեպէտ, ըսենք, որ վերջին երկուքը ամբողջական պատկերով չեն ներկայանար: Յիշենք նաեւ որ ներկայ գիրքին յօդուածներէն կամ ուսումնասիրութիւններէն ուրիշ չորսը՝ «Աստուածաշունչի կանոնը», «Երկրորդական եւ Պարականոն գիրքեր», «Աստուածաշունչի Հայկական Կանոնը» եւ «Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը», դարձեալ լոյս տեսած են ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՒ ՄԵՆՔ վերնագրուած գիրքին մէջ, որ լոյս տեսաւ 2005-ին, Նիկոսիայի մէջ, Կիպրոսի Հայոց Թեմի Կաթողիկոսական Փոխանորդ՝ Վարուժան Արք. Հերկելեանի նախաձեռնութեամբ: Ուել շփոթի առաջքը առած ըլլալու համար, հաստատենք, որ յիշեալ յօդուածներէն վերջինը՝ «Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը», ժողովրդային դասախօսութիւն իբրեւ տրուած է Չորեքշաբթի 19 Մարտ 2003-ին, Էշրէֆիէի Ս. Յակոբ Եկեղեցոյ մէջ Արեւազալի ժամերգութեան աւարտին, ճիշդ անոր համար ալ ամբողջական պատկերով չի ներկայանար, եւ ուստի լման նոյնը չէ ներկայ գիրքին մէջ հրատարակուած Աստուածաշունչի թարգմանութեանց

վերաբերող ուսումնասիրություններուն հետ, թեպէտ անկէ հաստակոտոր բաժիններ կարելի է գտնել անոնց մէջ:

Գիրքը կը բաղկանայ 21 ուսումնասիրություններէ, իւրաքանչիւրը ունենալով իր ենթախորագիրները, որոնց թիւը կը հասնի 120-ի: Ներածականի խօսքիս մէջ, ընթերցողին տաղտուկ կամ ձանձրոյթ չպատճառելու համար, պիտի խուսափիմ 120 ենթախորագիրներուն անդրադառնալէ եւ պիտի բաւարարուիմ գիրքին 21 յօդուածներուն վերաբերեալ ընդհանուր պատկերացում մը ներկայացնելով:

1ին գլուխին մէջ Սրբագանը Աստուածաշունչը կը ներկայացնէ.-

- Իբրեւ Աստուծոյ յայտնութիւնը,
- Իբրեւ Աստուած եւ մարդ յարաբերութեան պատմութիւնը,
- Իբրեւ Աստուծոյ Ուխտին գիրքը,
- Իբրեւ Քրիստոսի մասին վկայութիւն բերող գիրքը,
- Իբրեւ Քրիստոսի ներկայութիւնը հանդիսացող գիրքը,
- Իբրեւ Աստուծոյ արքայութեան պատկերացումը շնորհող գիրքը,
- Իբրեւ Աստուծոյ կենդանի եւ կենդանարար խօսքը,
- Իբրեւ Աստուծոյ փրկութեան պատգամը,
- Իբրեւ Աստուծոյ Եկեղեցին առաջնորդող գիրքը:

2-րդ գլուխին մէջ կը կատարէ թուարկումը Հին եւ Նոր Կտակարաններու գիրքերուն, բացատրութիւններ տալով թէ ինչու Հին Կտակարանի *«գիրքերուն կարգը տարբեր է Եբրայեցիներուն մօտ եւ քրիստոնէական եկեղեցիներուն մէջ»*: Կ'անդրադառնայ ոչ միայն կարգի տարբերութեան մասին, այլեւ՝ գիրքերու անուններուն տարբեր ըլլալու հարցին, որ սակայն ըստ էութեան անոնք նոյնն են, կ'եզրակացնէ:

3-րդ գլուխին մէջ կը խօսի Աստուածաշունչին հեղինակութեան եւ ներշնչականութեան մասին: Աստուածաշունչին ներշնչականութեան ապացոյցը կը տեսնէ *«անոր պատմութեան եւ*

նպատակին շարունակականության մեջ», «անոր վարդապետության կամ ուսուցումներուն միության մեջ», «անոր մարգարեական խոստումներուն կատարումին մեջ»:

Կը ներկայացնէ Աստուածաշունչին ներշնչականութեան գլխաւոր հինգ տեսութիւնները.-

- ա.- Տառացի ներշնչականութիւն
  - բ.- Գաղափարի ներշնչականութիւն
  - գ.- Մասնակի ներշնչականութիւն
  - դ.- Սոսկ աստուածային մղումի տեսութիւն
  - ե.- Ճշմարիտ ներշնչականութիւն
- Վերջինը կը ներկայացնէ Հայ Եկեղեցոյ տեսակէտը:

4-րդ գլուխին մեջ կը խօսի Աստուածաշունչի գիրքերուն կանոնականութեան մասին, բացատրելով թէ ե՛րբ եւ ի՛նչ պատճառով անոնք կանոնացան: Շատ գեղեցիկ կերպով կ'անդրադառնայ Հին Կտակարանի գիրքերուն հինգ ժողովածոներուն մասին, որոնցմէ առաջինը տեղի ունեցաւ Մովսէսի օրով՝ քահանաներուն միջոցաւ, երկրորդը՝ Յուդայի Եզեկիա թագաւորին ձեռքով, երրորդը՝ Եոսիա (Յովսիա) թագաւորին օրով, որ Աստուծոյ Օրէնքը «իբրեւ տեսակ մը ազգային սահմանադրութիւն» հռչակեց Ք.Ա. 7-րդ դարուն, չորրորդը՝ Եզեկիէլ մարգարէին եւ իր հետեւորդներուն աշխատանքով, որ տեղի ունեցաւ Բաբելոնի գերութեան տարիներուն, Ք.Ա. շուրջ 550-ին, հինգերորդը՝ Եզրա քահանային եւ Նեեմիա մարգարէին օրով Ք.Ա. շուրջ 444-ին:

5-րդ գլուխը կը ներկայացնէ երկրորդականոն եւ պարականոն գիրքերը եւ քրիստոնէական եկեղեցիին կեցուածքը անոնց հանդէպ: Անոնք երբեք ալ չճանչուեցան իբրեւ կանոնական գիրքեր, բայց անոնք ճանչուեցան ժողովուրդի դաստիարակութեան համար օգտակար գիրքեր: Կը յիշէ նաեւ «տարականոն» այսինքն՝ կանոնէն դուրս կամ «սուտ» գիրքերուն պարագան, որոնք մերժուած են թէ՛ Հրէութեան եւ թէ՛ քրիստոնէութեան կողմէ: Կը յիշատակէ չորս պատճառներ թէ ինչո՛ւ տարականոն գիրքերը կոչուած կամ նկատուած են «սուտ» եւ «կեղծ» գիրքեր:

6-րդ գլուխը լոյսի տակ կը բերէ Ե. դարուն մեր հայրերուն կատարած թարգմանական աշխատանքները եւ Աստուածաշունչին Հայկական Կանոնը: Սրբագանը կը խօսի Հայերէն (Գրաբար) Աստուածաշունչերուն մէջ երկրորդականոն գիրքերուն ներկայութեան մասին, եւ կը բացատրէ թէ Աստուածաշունչի կանոնական գիրքերուն կողքին անոնց թարգմանուիլը եւ կանոնական գիրքերուն կողքին դրուիլը փաստ մը չէ որ եղած է ժամանակ երբ անոնք ընդունուած են Հայ Եկեղեցոյ կողմէ: *«Ճաշոցին մէջ անցնիլը նոյնպէս բացարձակ ապացոյց չի կրնար ծառայել այդ մասին» որովհետեւ ընթերցումներուն մէջ ունինք նաեւ հատուածներ՝ առնուած անկանոն կամ «պարականոն» գրութիւններէ» որոնք երբեք ալ Հայ Եկեղեցիին կողմէ ճանչցուած չեն իբրեւ կանոնական»:*

7-րդ գլուխով հակիրճ բայց օգտաշատ բացատրութիւններ կու տայ Հին Կտակարանի լեզուին՝ Եբրայերէնին մասին, որ *«Մեմական լեզու մըն է, Արամերէնին (կամ Ասորերէնին) ազգակից»:* Կը խօսի Մասորական բնագիրին մասին որ Հրէութեան մէջ ընդունուած պաշտօնական բնագիրն է: Աւարտին մասնագիտական բացատրութիւններով եւ լուսաբանութիւններով, ցոյց կու տայ թէ ինչպէս վրիպակներ եղած են Եբրայերէն Հին Կտակարանին մէջ:

8-րդ գլուխը կը սկսի Սամարացիներուն մասին ամփոփ տեղեկութեամբ մը, ապա կ'անցնի խօսելու Սամարական բնագիրին մասին, որ միայն Հնգամատեանն է, որովհետեւ Սամարացիները Աստուածաշունչին առաջին հինգ գիրքերը միայն կ'ընդունէին: Կը յիշէ հնագոյն ուրիշ ձեռագիրներ, ինչպէս օրինակ Մալապարի ձեռագիրը, Մեռեալ Ծովու ձեռագիրները, որոնք յայտնաբերուեցան 1947-1955 թուականներուն. այս թուականներուն էր որ *«Մեռեալ ծովուն հիւսիս-արեւմտեան կողմը, երեք տարբեր վայրերու մէջ գտնուեցան քարայրներ, որոնց մէջէն կամաց-կամաց երեւան հանուեցաւ ամբողջ ձեռագիրներ եւ բազմաթիւ ձեռագրական պատատիկներ»:* Աւարտին կը նշէ թէ ի՛նչպէս եւ որո՛նց կողմէ

տեղի ունեցաւ Աստուածաշունչի գլուխներուն եւ համարներուն բաժանումը:

9-րդ գլուխը կը պատկերացնէ Եօթանասնից եւ այլ Յունարէն թարգմանութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ Ակիլայի թարգմանութիւնը, Թեոդոսիոնի թարգմանութիւնը, Միմաքոսի թարգմանութիւնը եւ ուրիշ անանուն թարգմանութիւններ: «Եօթանասնից թարգմանութիւն»ը որ մեզի չէ հասած իր սկզբնական վիճակով, ունեցած է գլխաւոր երեք խմբագրութիւններ, որոնց մասին կը խօսի Սրբազանը: Կը շեշտէ բացարձակ անհրաժեշտութիւնը թարգմանութեան, որովհետեւ *«թարգմանութիւնները Աստուածաշնչական բնագրին որոշ մէկ վիճակը եւ միաժամանակ մեկնութիւնը կամ հասկացողութիւնը կը ներկայացնեն՝ պատմական որոշակի ժամանակի մը մէջ»:*

10-րդ գլուխին մէջ լոյսի տակ կը բերէ Աստուածաշունչի հնագոյն թարգմանութիւնները, ինչպէս օրինակ՝ Արամերէն, Ասորերէն, Լատիներէն, Ղպտերէն եւ Հայերէն Գրաբար թարգմանութիւնները: Նաեւ այլ հին թարգմանութիւններ, ինչպէս՝ Եթովպիերէն, Գոթերէն (հին Գերմաներէն), Վրացերէն, Արաբերէն եւ Սլաւոներէն թարգմանութիւններ:

11-րդ գլուխին մէջ կը կատարէ յիշատակութիւնը Աստուածաշունչի նոր թարգմանութիւններէն ոմա՛նց միայն, որովհետեւ *«անցեալի թարգմանութիւնները եթէ թիւով քիչ էին, եւ հիմնական քանի մը ճիւղերով միայն կը ներկայանային, Միջին Դարերէն սկսեալ յարաբերաբար նոր եւ մեր դարուն արդի թարգմանութիւնները ա՛յնքան բազմաճիւղ են եւ աշխարհի գրեթէ բոլոր լեզուներով կատարուած, որ գրեթէ անհնար է անոնց բոլորին մասին պատկերացում մը տալ դասագիրքի մը սահմաններուն մէջ»:* Ըիշդ ասոր համար ալ Սրբազանը իր խօսքը կը սահմանափակէ *«խօսելով միայն Եւրոպական քանի մը գլխաւոր լեզուներով թարգմանութեանց մասին»*, ինչպէս օրինակ՝ Անգլերէն, Գերմաներէն, Ֆրնասերէն թարգմանութիւններու մասին:

12-րդ գլուխը կը սկսի Հայկական տպագրութեան սկզբնաւորման մասին որոշ բացատրութիւններ եւ յստակացումներ ընծայելով: Անդրադառնալէ ետք Հայերէն Գրաբար Սաղմոսարաններու հրատարակութիւններուն մասին, կ'անցնի կատարելու համար յիշատակութիւնը Սաղմոսարաններու տպագրութիւններուն, որոնք անհաշիւ ըլլալով, կը յիշէ առաջին 11 հրատարակութիւնները միայն: Կը խօսի կատարուած Հայերէն Աստուածաշունչի հրատարակութեան նախափորձերուն մասին, որոնք կատարուած են Յովհաննէս Անկիրացիի, Կիլիկիոյ Ազարիա Ջուղայեցի Կաթողիկոսի, Յովհաննէս Վրդ. Ջուղայեցիի եւ Մատթէոս Ծարեցիի կողմէ, ապա կը յիշէ Հայերէն Աստուածաշունչի ամբողջական հրատարակութիւնները, որոնք թիւով 11 հատ են, եւ որոնց մէջ ամենէն ուշագրաւը եւ նշանաւորը Ոսկան Երեւանցի Վարդապետին ձեռքով կատարուած հրատարակութիւնն է, որ տեղի ունեցաւ Հոլանտայի մայրաքաղաք՝ Ամստերդամի մէջ, 1666 թուականին: Ասիկա Աստուածաշունչի առաջին ամբողջական տպագրութիւնն էր: Բաւական ընդարձակ կերպով նաեւ կ'անդրադառնայ Հայերէն նորագոյն թարգմանութիւններուն:

13-րդ գլուխը խտացումն է ամբողջ Հին Կտակարանի պատմութեան, ներառեալ նախաքրիստոնէական չորս դարերու պատմութիւնը: Հարկաւ ներկայացուածը պատմական ներկայացում մը չէ, այլ պարզապէս յիշատակութիւնը կարելորագոյն դէպքերուն, դէմքերուն եւ երեւոյթներուն: Սրբազանը Հին Կտակարանի պատմութիւնը կը բաժնէ եօթը գլխաւոր օղակներու, քաջալերելով որ Աստուածաշունչին մօտիկ ռեւէ անձ պէտք է տուեալ եօթը օղակները իւրացնէ, որպէսզի կարենայ դիրքին կերպով իր մտքին մէջ ունենալ ամբողջ Աստուածաշունչին պատմութիւնը: Այդ եօթը օղակներն են.-

- 1.- Համամարդկային պատմութեան անցեալ ժամանակը:
- 2.- Նահապետներու պատմութեան ժամանակը:
- 3.- Եգիպտոսէն ելքին եւ անապատային թափառումներուն պատմութիւնը:
- 4.- Դատաւորներու պատմութեան ժամանակը:

- 5.- Թագաւորներու պատմութեան ժամանակը:
- 6.- Բաբելոնի գերութեան ժամանակը:
- 7.- Նախաքրիստոնէական չորս դարերու պատմութիւնը:

14-րդ գլուխով Սրբազանը կը բացատրէ թէ *«ներկայ մարդը օրը, ամիսն ու տարին կը հաշուէ տարբեր կերպով, քան անցեալի մարդը: Իւրաքանչիւր ժողովուրդ ունեցած է իր հաշուելու կերպը, թէպէտ երբեմն մէկուն կամ միւսին հաշուելու կերպերը կ'նոյնանան: Ընդհանրապէս Աստուածաշունչը հասկնալու համար յաճախ կարելոր է գիտնալ, թէ ի՞նչ էր այդ կերպը Երբայեցիներուն մօտ»:* Առանց այս գլուխին մէջ երբայական օր-ին ու ժամ-ին, գիշեր-ին ու ցերեկ-ին, Շաբաթ-ին, Ամիս-ին ու տարի-ին վերաբերեալ տրուած բացատրութիւններն ու յստակացումները իւրացնելու՝ շատ քան անհասկնալի պիտի մնար Աստուածաշունչը ընթերցող կամ սերտող մարդուն համար:

15-րդ գլուխը Հին Կտակարանի ժամանակագրութիւնն է որ կը ներկայացնէ: *«Պարզ ու դիրքին աշխատանք մը չէ ՀԿ-ի ժամանակագրութեան վերակառուցման աշխատանքը: Դժուարութիւնը կու գայ անկէ, որ, եթէ մէկ կողմէ ունինք հաստատուն տեղեկութիւններ եւ ապահով թիւեր կամ թուականներ, միւս կողմէ երբեմն մեր ունեցած տեղեկութիւնները, թիւերը կամ թուականները շփոթ են, մէկէ աւելի աղբիւրներու մէջ տարբեր ձեւերով արձանագրութիւն գտած: Ասոնք իրարու հետ հաշտեցնելը դիրքին չէ միշտ»:* Բայց Սրբազանին համար դիրքին է՝ ը եւ է՝, կարդացէ՛ք եւ կը տեսնէք: Ան կը խօսի նահապետներուն եւ թագաւորութեանց տարիներուն ժամանակագրութեան կապուած դժուարութիւններուն մասին եւ մասնագիտօրէն կը ներկայացնէ լուծումը այդ դժուարութեանց, միաժամանակ սորվեցնելով մեզի կերպը ժամանակագրական դժուարին խնդիրները լուծելու: Գլուխին աւարտին կը գտնէք Հին Կտակարանի ժամանակագրական տախտակը, որ կը սկսի ստեղծագործութենէն եւ կը հասնի մինչեւ մեր Տիրոջ՝ Յիսուս Քրիստոսի ծնունդը:

16-րդ գլուխը Հին Կտակարանի աշխարհագրութեան ներկայացումն է: Այս գլուխով Սրբագանը *«կը փորձէ ամփոփ կերպով տալ հիմնականագոյն ծանօթութիւնները Քանաանի [Պաղեստինի] երկրին եւ շրջակայ երկիրներուն մասին»*: Թէպէտ *«Աստուածաշունչը պատմութեան գիրք մը չէ: Այդուհանդերձ, Աստուածաշունչը պատմութեամբ հարուստ գիրք մըն է»*: Եւ այդ պատմութիւնը, կամ ըսենք՝ Հին Կտակարանի պատմութիւնը մեր մտքին մէջ յստակօրէն ունենալու համար, խիստ անհրաժեշտ է ծանօթ ըլլալ կամ ծանօթանալ անոր աշխարհագրութեան, որովհետեւ *«պատմութիւնը ինք անբաժան է աշխարհագրութենէն, երբեմն նոյնիսկ պայմանաւոր անով: ՀԿ-ի պատմութիւնը կապուած է ո՛չ միայն Քանաանի երկրին, որ Եբրայեցի ժողովուրդին խոստացուած եւ տրուած երկրամասը պիտի ըլլար, այլ նաեւ՝ անոր շրջակայ երկիրներուն, ամբողջ Միջին Արեւելքի աշխարհագրութեան: Այդ աշխարհագրութեան ծանօթ չեղող Ս. Գրոց ուսանողը կը նմանի այն մարդուն որ տուն կը շինէ օդին մէջ, Սպանական դղեակի մը պէս»*:

17-րդ գլուխին մէջ սիրելի Ուսուցիչս կը խօսի Հին Կտակարանին մէջ Աստուծոյ ըմբռնումին մասին, նշելով որ *«Աստուած ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ մէկ եւ միակ Աստուածը, որմէ գատ չկայ ուրիշ Աստուած. եւ որուն նմանը բացարձակապէս չկայ»* (Բ.Օր 4.35, 32.39: Ես 44.6, 45.5 եւ 22): Կը պատասխանէ «կարելի՞ է ճանչնալ զԱստուած», «ի՞նչպիսին է Աստուած» եւ «ի՞նչպիսին է Աստուծոյ նկարագիրը» հարցումներուն: Գեղեցիկ կերպով կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչ իմաստով Աստուծոյ համար գործածուած են «նախանձոտ» եւ «վրէժխնդիր» բացատրութիւնները: Կ'անդրադառնայ Աստուծոյ վերաբերեալ ժողովրդային ըմբռնումներու, եւ գլուխը կ'աւարտէ յիշելով եւ բացատրելով Հին Կտակարանի մէջ Աստուծոյ համար գործածուած անունները, որոնք թիւով 10 հատ են:

18-րդ գլուխով կը խօսի Հին Կտակարանին մէջ տեղ գտած կրօնական որոշ հաւատալիքներու մասին, որոնց վերաբերեալ յստակ գաղափար պէտք է ունենալ, այլապէս Հին Կտակարանին

մէջ շատ քան մեզի համար անհասկնալի եւ հարցական պիտի մնայ: Սրբագանը կը յիշէ *«որ նախնադարեան մարդը հոգիներ կը տեսնէր քնութեան շարժուն (ամպ, արեւ, լուսին, կայծակ, ծառ, ջուր, գետ, ծով, հրաբուխ) թէ անշարժ (լէռ, քար, փայտ, ելւն) երեւոյթներուն մէջ: Բոլոր ժողովուրդներու դիցարանութիւնը լեցուն է այս ձեւի հաւատալիքներով, այդ հոգիներուն տրուած անուններով, անոնց աստուածացումով, եւ անոնց ընծայուած պաշտամունքով: Այս մտածողութիւնը եւ անոր կապուած հաւատալիքները կը կոչենք "ոգեպաշտական": Ասոնց հետքերը կան նաեւ ՀԿ-ին մէջ, թէ՛ նահապետական շրջանին եւ թէ՛ աւելի ուշ»:*

Կը խօսի «մարդագոհի» եւ «սրբութեան» հասկացողութիւններուն մասին Հին Կտակարանին մէջ, ինչպէս նաեւ անդենական կեանքին կապակցաբար Հրեաներուն ունեցած ըմբռնումին եւ հաւատքին մասին՝ նախքան Գերութիւնը, եւ Յետ-Գերութեան շրջանին, երբ արդէն որոշ փոփոխութիւններ կրած էր Հրեական հաւատքը այդ ուղղութեամբ:

19-րդ գլուխով կը ներկայացնէ Հին Կտակարանի կարգերն ու հաստատութիւնները: Կը խօսի Զոհասեղաններուն եւ անոնց շինութեան մասին: Կը խօսի Վկայութեան Խորանին, անոր տեղափոխութեան եւ անոր տրուած անուանումներուն (Վրան, Բնակարան, Տուն, Սրբարան, Տաճար) մասին: Կը խօսի Վկայութեան Խորանին հիմնական երկու բաժիններուն՝ Խորանին շրջափակին, եւ Խորանին կամ Տաղաւարին մասին, որ ինքն իր մէջ ունէր երկու բաժիններ՝ Սրբարանը եւ Սրբութիւն Սրբութեանցը: Կը խօսի անոր սեղաններուն՝ Խունկերու Սեղանին, Առաջաւորութեան Հացի Սեղանին, եւ Զոհասեղանին մասին: Բացատրութիւններ կու տայ Ոսկեայ Աշտանակին եւ Ուխտի Տապանակին վերաբերեալ: Եւ կ'աւարտէ Վկայութեան Խորանին եւ անոր մասերուն Տիպաբանական նշանակութեանց յիշատակութեամբը:

20-րդ գլուխը կը խօսի Հին Կտակարանի մէջ յիշուող զոհերուն եւ անոնց մատուցման կերպին մասին: Հարկաւ երբ «զոհ» կ'ըսենք, *«միայն կենդանականը չէ որ կը հասկնանք, այլ նաեւ՝ բուսականը՝ իր տարատեսակներով, թէպէտ այս վերջինները առաւելաբար*

«ընծայ» կը կոչուին»: Սրբազանը ընդհանուր խմբաւորում մը կատարելով, զոհերը կամ ընծաները չորս տեսակի կը բաժնէ.- ա) Կենդանական զոհեր, բ) Հացեղէն ընծայ, գ) Հեղուկ կամ հեղանիւթ ընծաներ, դ) Խունկեր ու համեմներ:

Կը յիշէ Հին Կտակարանի օրինադրած զոհերը որոնք թիւով հինգ հատ են.- 1) Մեղքի Զոհը, 2) Յանցանքի Զոհը, 3) Ողջակէզը, 4) Հացեղէն եւ Հեղանիւթ Ընծաները, 5) Խաղաղութեան կամ Հաշտութեան Զոհը: Կը բացատրէ յիշեալ զոհերէն իւրաքանչիւրին նշանակութիւնը, եւ թէ ի՛նչ առիթով կը մատուցուէր, ի՛նչ կերպով պէտք է կատարուէր մատուցումը, եւ ի՛նչ պէտք է ըլլար զոհին անասունը զոր պէտք է մատուցուէր: Կը հաստատէ թէ զոհերէն իւրաքանչիւրը ունէր իր յատուկ իմաստը, նշանակութիւնը եւ նպատակը, եւ ուստի՝ անոնք «անիմաստ» կամ «անհետաքրքրական» բաներ չեն, եւ աստիկա փաստելու համար, Սրբազանը կը խօսի զոհագործական դրութեան դաստիարակչական նշանակութեան մասին եւ հանգամանօրէն կ'անդրադառնայ զոհերուն Տիպաբանական նշանակութեանց մասին:

Հաւանաբար պէտք է մատնանշել որ Սրբազանը վերոյիշեալ հինգ զոհերուն կարգին նկատի չէ առած Զատկական Գառնուկը, որուն մասին, սակայն, նպատակ ունեցած է առանձին խօսիլ ինչպէս ինքն իսկ կը հաստատէ էջատակի ծանօթագրութեան մէջ: Եւ արդարեւ, խօսած է: (Տե՛ս Սրբազանին նախորդ գիրքը՝ վերնագրուած «ՃԱՆՉՆԱՆՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ՝ ՄՕՏԵՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ», էջ 31-34): Ան ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնէ որ «նոյնպէս իբրեւ զոհ չէ դիտուած այն կարմիր երինջը, որուն մոխիրը «մաքրութիւն» պիտի բերէր դիակէ մը կամ ռեւէ ուրիշ պիղծ բանով մը ծիսականօրէն անմաքուր դարձած մարդոց (Թւ 19)»:

21-րդ եւ վերջին գլուխը կը խօսի Հին Կտակարանի քահանայութեան մասին որ «սկիզբ առաւ Աստուծոյ հրահանգով, Եբրայեցի ժողովուրդին Եգիպտոսէն ելքէն ետք, Սինայի անապատին մէջ: Անիկա սկիզբ առաւ Վկայութեան Խորանին առնչուած կարգադրութիւններուն հետ միասին, իբրեւ պաշտամունքային աստուածադիր կարգերուն անբաժանելի մաս»:

Աստուածային պատուէր ու հրահանգ էր որ քահանայութիւնը Ղեւիի ցեղին եւ այս ցեղին մէջ Ահարոնի տունին սեփականութիւնը դառնար, բայց աստուածային այս հրահանգը չգործադրուեցաւ: Եւ աստիկա ցուցնելու համար, Սրբազանը մատնանիշ կ'ընէ պարագան որոշ դատաւորներու, թագաւորներու եւ մարգարէներու, որոնք կատարեցին այնպիսի գործեր՝ գորս միայն քահանաներ կրնային կատարել:

Սրբազանը կը ներկայացնէ պատճառը թէ ի՛նչպէս եւ ինչո՛ւ Ահարոնեան քահանայութիւնը դադրեցաւ եւ *«Ահարոնի վախճանումէն ետք քահանայապետութիւնը անցաւ Եղիազարին (Թւ 3.2-4): Իսկ Եղիազարին որդին էր Փենեհէս, որուն անունը կարելոր տեղ ունի Ահարոնեան քահանայութեան պատմութեան մէջ»:*

Կը խօսի քահանաներուն «օրհնութեան», պաշտօնին եւ պարտականութիւններուն մասին, ինչպէս նաեւ Ղեւտացիներուն, անոնց դասակարգին, քահանաներու հետ անոնց ունեցած փոխ-յարաբերութեան, անոնց ընծայումին եւ պաշտօններուն մասին: Լուսաբանութիւններ կու տայ քահանաներուն զգեստներուն, եկամուտներուն կամ «իրաւունք»ներուն վերաբերեալ: Եւ զլուխը կ'աւարտէ բացատրութիւններ ընծայելով քահանայապետին պարտականութիւններուն, իրաւունքներուն, բնակավայրին, անոր պաշտօնի զգեստներուն եւ անոնց նշանակութեան կապակցաբար:

Ընթերցողը կարելորութեամբ պէտք է նկատի առնէ որ Սրբազանը Հին Կտակարանեան անձնանունները եւ քաղաքներու ու երկիրներու անունները Հին Կտակարանի նոր թարգմանութեան հիման վրայ յիշած է, որ սակայն տակաւին լոյս չէ տեսած թարգմանութեան կիսաւարտ մնալուն համար:

Մեր ձեռքին մէջ ունեցած Հին Կտակարանի թարգմանութիւնը ընդհանրապէս Գրաբար ձեւով կը յիշէ քաղաքներուն անունները, որոնք հարկաւ փոխուած են Սրբազան Հօր կողմէ, ինչպէս օրինակ, Բեթսամիւսը եղած է՝ Բեթշեմէշ, Սելովը՝ Շիլոհ, Կադէսը՝ Կեդէշ, Սիւքեմը՝ Շեքեմ, Այեղոնը՝ Այյալոն, Գաբաւոնը՝ Գիբեոն, Մասփան՝ Միցփահ, եւլն. կամ անձերու անուններ որոնք դարձեալ հնչիւնային փոփոխութեան ենթարկուած են, ինչպէս օրինակ, Յովսիան եղած է՝

Եոսիա, Յերոբովամը՝ Երոբոամ, Ամովսան՝ Ամոս, Ովսեան՝ Ովսեա, Նաուոման՝ Նահուս, Հիլքիահին՝ Քեղկիա, Շաֆանը՝ Սափան, Անգեան՝ Անգե, Ենովքը՝ Ենոք, ելին:

Ներածականի խօսքս կնքելէ առաջ, սրտի պարտք կը համարեմ, խորին շնորհակալութիւնս յայտնելու այս գործը մեքենագրողներուն՝ Անի Պօղոսեանին, Ռուբինա Գարամինասեանին եւ Սալբի Ապրիլեանին:

Շնորհակալութեան յատուկ խօսք գիրքիս սրբագրողական աշխատանքը կատարողներուն, միաբան եղբօրս՝ Մակար Աբղ. Աշգարեանին, Ծովիկ Զուլիքեանին, Փօլին Զուլիքեանին, Մարալ Կրակեանին, Էլօ Վարդանեանին եւ Սալբի Պասմաճեանին:

Զարեհ Արք. Ազնաւորեանի այս գիրքը եզակի է, եւ անոր նմանը չէ՛ եղած եւ չկա՛յ մեր Հայ իրականութեան մէջ: Ճիշդ է որ զայն օժեցի «Աստուածաշունչին վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ» անունով, եւ սակայն, պէտք է հաստատել որ ատիկա կրնայ նաեւ նկատուիլ Հին Կտակարանի ներածութիւնը:

Աստուածաշունչի իր գիտութիւնը խորացնել ուզող մարդը՝ անպայման այս գիրքը պէտք է ունենայ իր ձեռքին մէջ, որովհետեւ այս գիրքին մէջ Գիտնական Մարդն է որ կը խօսի, Աստուածաշունչի մասնագէտն է որ կը բարբառէ:

Կարդացէ՛ք զանիկա եւ դուք ալ նոյն վկայութիւնը պիտի տաք:

Այո՛, Սրբազանը գիտնակա՛ն մարդ էր, բայց միաժամանակ հաւատքի՛ մարդ էր: Անոնք որոնք կը սիրեն Զարեհ Սրբազանը, թո՛ղ իր հաւատքի հետքերով ընթանան, թո՛ղ քալեն սրբութեան այն ճամբէն որ ինք քալեց, որպէսզի օր մը, ըլլան հոն՝ ուր ինքն է այսօր, այս պահուս (Յհ 17.24):

Վաղինակ Վրդ. Մելոյեան

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ

1.- Ի՞ՆՉ Է ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ

Աստուածաշունչը քրիստոնէական Եկեղեցիին հաւատքի սրբազան գիրքն է: Անոր առաջին մասը, Հին Կտակարանը, հաւատքի սրբազան գիրքն է նաեւ Հրեւութեան, Եբրայեցի ժողովուրդին: Երկու կրօններն ալ զայն կը ճանչնան իբրեւ հիմը իրենց հաւատալիքներուն, առանց որուն չկան այս կրօնները:

Արդ, ի՞նչ է Աստուածաշունչը: Ի՞նչ կը հասկնանք «հաւատքի սրբազան գիրք» ըսելով: Եւ ի՞նչ է անոր տարբերութիւնը՝ ուրիշ կրօններու սրբազան մատեաններէն:

Աստուածաշունչը կարելի է սահմանել քանի մը բացատրութիւններով.-

1.- Աստուածաշունչը Աստուծոյ յայտնութիւնն է:

Աստուածաճանաչութեան աղբիւրն է Աստուածաշունչը: Մենք Աստուծոյ մասին բան պիտի չգիտնայինք, եթէ Աստուած ինք չյայտնէր մեզի: Աստուած ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ կատարեալ լոյսը, Ս. Ներսէս Շնորհալի Հայրապետին բանաձեւումով՝ «Առաջին Լոյսը». եւ ինչպէս որ մենք այս աշխարհի լոյսը՝ արեգակը կը ճանչնանք միայն իր լոյսով, այնպէս ալ Աստուծոյ պարագային, միայն իր լոյսով կրնանք ճանչնալ զայն. **«Լոյստ՝ վղ է որ մենք լոյսը կը տեսնենք»** (Սղ 36.9): Եւ Աստուածաշունչը այն գիրքն է, կամ գիրքերու ամբողջութիւնը, որ կը պատմէ Աստուծոյ մասին, մեզի կը յայտնէ.-

ա.- Անոր ճշմարիտ ինքնութիւնը, անոր նկարագիրը՝

- Ճշմարտութիւնը (Հայրը՝ Յհ 3.33, 7.28, 8.26, 17.3: Որդին՝ Յհ 14.6: Եփ 4.21: Ա.Յհ 5.20: Յյտ 3.7 եւ 14, 19.11: Հոգին՝ Յհ 14.17: Ա.Յհ 2.27, 4.6, 5.6: Աստուած՝ Յհ 1.9: Հռ 3.4: Ա.Թս 1.9: Ա.Յհ 5.20: Յյտ 6.10):

- Սրբութիւնը (Հայրը՝ Յհ 17.11: Որդին՝ Դն 9.24: Մր 1.24: Ղկ 1.35: Գրծ 3.14, 4.27: Ա.Յհ 2.20: Յյտ 3.7, 15.4, 16.5: Հոգին՝ Սղ 51.11: Ես 63.10-11: Մտ 1.18 եւ 20, 3.11 եւլն: Աստուած՝ Ղւ 11.44-45, 19.2, 20.7,

21.8, Ա.Պտ 1.16: Ա.Թգ 2.2: Սղ 22.3, 78.41, 99.5 եւ 9: Ես 1.4, 5.16, 6.3: Եր 51.5: Յյտ 4.8, 6.10):

- Արդարութիւնը (Հայրը՝ Յի 17.25: Որդին՝ Ջք 9.9: Գրծ 3.14, 7.52, 22.14: Ա.Կր 1.30: Բ.Տմ 4.8: Ա.Պտ 3.18: Բ.Պտ 1.1: Ա.Յի 1.9, 2.1 եւ 29, 3.7: Հոգին՝ Յի 16.8: Եփ 5.9: Աստուած՝ Բ.Օր 32.4: Ողբ 1.18: Սփ 3.5: Մտ 6.33: Հռ 1.17, 3.5, 21-22 եւ 25-26, 10.3):

բ.- Անոր գործերը՝ ստեղծագործութիւնն ու նախախնամութիւնը:

2.- Աստուածաշունչը Աստուած եւ մարդ յարաբերութեան պատմութիւնն է:

Աստուածաշունչը կ'արտացոլացնէ Արարիչին եւ արարածին կապը՝ իր դրախտային եւ երկրաւոր կրկնակ երեսներով: Կապ մը, որ երկինքով կը սկսի, դրախտային պայմաններուն մէջ սկիզբ կ'առնէ, եւ հակառակ մարդուն անհնազանդութեան եւ մեղանչումով անկումին՝ կը շարունակուի անընդմիջաբար, աւարտելու համար դարձեալ երկինքով, ուր կը հրաւիրուի մարդը Աստուծոյ կողմէ, որպէսզի աստուածահաստատ նպատակը իր լրումին ու կատարումին հասնի: Պատմութիւն մը, հետեւաբար, որուն առաջին ու վերջին օղակները երկինքին ազուցուած են, եւ որուն միջին երկու օղակներն են՝ մարդուն մեղանչումն ու մահուան դատապարտութիւնը, որ մարդը կը կապէ երկրին, եւ Քրիստոսի խաչը, որ մարդս մեղքին դատապարտութենէն ազատագրելով կը կապէ երկինքին:

3.- Աստուածաշունչը Աստուծոյ Ուխտին գիրքն է:

Աստուած եւ մարդ յարաբերութիւնը վերեւ նշուածով չ'ըսպատիր: Կապը նշանակ է կապուածութեան, ինչպէս ծնողի մը եւ իր ծնունդին միջեւ: Աստուած, իբրեւ մարդուն հոգեւոր ծնողը, իր ծնունդին հետ իր կապը կը պահէ ո՛չ միայն արարչական մնայուն խնամածութեամբ (= նախախնամութիւն), այլ նաեւ փրկագործական մնայուն ճիգով մը, որ նախապատրաստութիւնն է ամբողջական փրկութեան: Այլ խօսքով, անիկա Աստուծոյ փրկութեան Ուխտին արտայայտութիւնն է, փրկութեան խոստումը եւ անոր հետապնդման պատմութիւնը:

Փրկութեան այդ նախապատրաստութիւնը Աստուած կը կատարէ՝ եօթը ուխտեր կնքելով մարդուն հետ, կամ, թերեւս աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել, եօթնապատիկ ուխտ մը կնքելով մարդ արարածին հետ: Ուխտ մը, որուն արձանագրութիւնը եւ պատմութիւնն է Աստուածաշունչը: Ուխտ մը, որ.-

ա.- Թէ՛ հաշտութեան դաշինք է (Նոյի հետ, տե՛ս Ծն 9.8-17),

բ.- Թէ՛ արդարացման միջոց (Աբրահամի հետ, տե՛ս Ծն 15.9-21),

գ.- Թէ՛ Աստուծոյ պատկանելութեան նշան (Աբրահամի հետ, տե՛ս Ծն 17.1-14),

դ.- Թէ՛ օրինապահութեան համաձայնութիւն (Մովսէսի հետ, տե՛ս Ելք 24.3-8),

ե.- Թէ՛ քահանայութեան միջնորդութեամբ մեղքերու քաւութիւն (Փենեհէսի հետ, տե՛ս Թւ 25.10-31),

զ.- Թէ՛ թագաւորութեան խոստում (Դաւիթի հետ, տե՛ս Բ.Թգ 7.5-16), եւ

է.- Թէ՛ փրկութեան պարգէւ (իր նոր ժողովուրդին հետ, տե՛ս Եր 31.31-34):

4.- Աստուածաշունչը Քրիստոսի մասին վկայութիւնը եւ Քրիստոսի ներկայութիւնն է:

Աստուածաշունչը մէկ ծայրէն միւսը կը պատմէ մեր Տիրոջ՝ Յիսուս Քրիստոսի մասին: Երեւութապէս այնպէս կը թուի, թէ միայն Նոր Կտակարանն է Յիսուսի մասին խօսողը, բայց իրականին մէջ Հին Կտակարանը նոյնքան կը խօսի Քրիստոսի մասին: Թէպէտ ո՛չ բացայայտ կերպով, բայց անիկա տարբեր կերպերով կը նախապատկերացնէ մեր Տէրը, կը ներկայացնէ զայն իր փրկագործական պաշտօններով եւ ապագայ երկրաւոր առաքելութեամբը: Յիշենք, թէ ի՛նչպէս Յիսուս իրեն հետ վիճող Հրեայ կրօնական իշխանաւորներուն կ'ըսէր. **«Քննեցէ՛ք Սուրբ Գիրքերը, քանի կը կարծէք թէ անոնցմով յաւիտենական կեանք պիտի ունենաք. եւ նոյն գիրքերն են որ կը վկայեն իմ մասիս»** (Յհ 5.39): Իսկ իր յարութենէն ետք երբ եկաւ վերնաստուն, բացաւ իր աշակերտներուն միտքը, որպէսզի անոնց միտքերն ու աչքերը բացուին, եւ կարենան տեսնել թէ ինչ որ գրուած է Հին

Կտակարանին մէջ՝ ի՛ր մասին է որ գրուած է. **«Այս բոլորը ձեզի ըսած էի արդէն, երբ ձեզի հետ էի, թէ պէտք էր որ իրականանային Մովսէսի Օրէնքի գիրքին, մարգարէական գիրքերուն եւ Մաղմուսներուն մէջ իմ մասիս գրուածները»** (Ղկ 24.44: Հմմտ հմր 25-27):

Տակաւին, Աստուածաշունչը ո՛չ միայն Քրիստոսի մասին կը պատմէ, այլ ինք Քրիստոսի կողմէ տրուած յայտնութիւնն է, եւ լեցուն է Քրիստոսի ներկայութեամբ: Անիկա ամբողջութեամբ կը նոյնանայ Քրիստոսի հետ: Եւ ինչպէս որ Քրիստոս Աստուծոյ մարմնացեալ Խօսքն է (= Բան), այնպէս ալ Աստուածաշունչը Աստուծոյ մարմնացեալ իսօքն է, թանձրացած եւ արձանագրուած, իր բնական՝ մարդկային եւ գերբնական՝ աստուածային տարրերով, ճիշդ Քրիստոսի աստուածամարդկային միացեալ բնութեան պէս:

5.- Աստուածաշունչը Աստուծոյ արքայութեան պատկերացումը եւ անոր լրման նախապատրաստումն է:

Աստուածաշունչը կը բացուի ու կը փակուի Աստուծոյ թագաւորութեան պատկերացումով: Առաջին՝ Ծնունդներու գիրքը կը բացուի Աստուծոյ թագաւորական վեհափառ իշխանութիւնը պատկերացնելով ամբողջ ստեղծագործութեան վրայ, տիեզերքին, մեր աշխարհին, բնութեան, կենդանիներուն եւ մարդ արարածին վրայ: Աստուածաշունչը կը յորդի այդ թագաւորութեան վկայութիւններովը: Աստուած **«Յաւիտեանս յաւիտենից թագաւոր»**ն է (Սղ 10.16: Եր 10.10: Ա.Տմ 1.17 եւլն), **«Փառաց թագաւոր»**ը (Սղ 24.7 եւ 10), եւլն, **«Մեծ թագաւոր»**ը (Սղ 95.3): **«Ամբողջ աշխարհի վրայ մեծ թագաւոր»**ը (Սղ 47.2 եւ 7), **«Թագաւորներու թագաւոր»**ը (Դն 2.47: Յյտ 6.15), թուելու համար միայն քանի մը վկայութիւններ:

Բայց Տէրը միայն **«Երկինքի թագաւորը»** չէ (Դն 4.37): Այդ թագաւորութիւնը յատուկ կերպով կապուած է ներկայ ժամանակին, մեր աշխարհին, եւ երկրի վրայ իր երկնային կոչումը իրագործող Աստուծոյ ժողովուրդին: Աստուծոյ ժողովուրդը այդ թագաւորութիւնը ճանչցող եւ զայն իր կեանքին մէջ արտայայտող առանձնաշնորհեալ հպատակներու ամբողջութիւնն է, որ Աստուծոյ թագաւորութիւնը կը հռչակէ ու կը ներբողէ, ըսելով. **«Տէրն է մեր թագաւորը»** (Ես 33.22):

Հինին մէջ եթէ այդ ժողովուրդը ժամանակաւորապէս Եբրայեցի ժողովուրդն էր, Աստուածաշունչը ցոյց կու տայ, որ Աստուծոյ իսկական նպատակը նո՛ր ժողովուրդի մը կերտումն էր՝ աշխարհի բոլոր ազգերէն ու լեզուներէն: Նոր ժողովուրդ մը, Աստուծոյ Սուրբ Եկեղեցին, որ Քրիստոս իր արհնով պիտի գնէր եւ իր սեփական մարմինը դարձնէր (հմմտ Եփ 5.25), իր անձին մէջ զայն կապելու համար Աստուծոյ եւ Աստուծոյ փրկեալներուն թագաւորութիւնը դարձնելու համար:

6.- Աստուածաշունչը Աստուծոյ կենդանի Խօսքն է:

Աստուածաշունչը այսօր մեզի կը ներկայանայ իբրեւ գիրք, գրութիւն, գրաւոր խօսք: Բայց գրաւոր խօսք ըլլալէ առաջ եւ ետք՝ անիկա էր եւ կը մնայ Աստուծոյ կենդանի խօսքը: Իսկ այս բացատրութիւնը կը հասկնանք զոյգ իմաստներով.-

ա.- Աստուածաշունչը Աստուծոյ կենդանի խօսքն է, որովհետեւ նախքան գիրի վերածուիլը՝ անիկա իբրեւ կենդանի խօսք տրուած էր զայն փոխանցելու սահմանուած անձին, եւ ապա սահմանուած էր կենդանի բարբառով փոխանցուելու ուրիշ մարդոց, անհատ ըլլային անոնք թէ բազմութիւն, կամ Աստուծոյ ժողովուրդին ամբողջութիւնը: Այդ խօսքը ստացողները զայն լսեցին իրենց ականջներով կամ իրենց սրտին մէջ՝ թրթռուն իբրեւ պատգամ, եւ կենդանի խօսքի ջերմութեամբ ալ պէտք էր հաղորդէին, իրենց պատգամով ուղղակիօրէն Աստուծոյ ձայնը լսելի դարձնելով:

բ.- Աստուածաշունչը Աստուծոյ կենդանի խօսքն է, դարձեալ, որովհետեւ անոր ներգործութիւնը ռեւէ գիրքի մէջ արձանագրուած մեռեալ տառին չի նմանիր: Անիկա կոչուած է ներգործելու, ազդելու, արթնցնելու, զգաստացնելու, կենդանացնելու, փոխակերպելու, Աստուծոյ կամքը կատարելու: Ինչպէս Եբրայեցիներուն նամակին հեղինակը կ'ըսէ, **«Աստուծոյ խօսքը կենդանի է եւ ազդու, աւելի հասնու՝ քան ռեւէ երկսայրի սուր, եւ կը թափանցէ մարդու շունչին ու հոգիին մէջ, մինչեւ ռդն ու ծուծը, եւ կը քննէ մտածումներն ու սրտին խորհուրդները»** (Եբր 4.12): Եւ Աստուած ինք Եսայի մարգարէին բերնով կ'ըսէ. **«Իմ խորհուրդներս ձեր խորհուրդներուն պէս չեն, իմ գործելակերպս ձեր գործելակերպը չէ,- կ'ըսէ Տէրը:-⁹Այլ՝ որքան որ բարձր է երկինքը երկրէն, այնքան բարձր է իմ գործելակերպս ձեր գործելակերպէն, եւ իմ խորհուրդներս՝ ձեր**

խորհուրդներէն: ¹⁰Որովհետեւ, ինչպէս անձրեր կամ ձիւնը երկինքէն կ'իջնէ եւ հոն չի դառնար՝ մինչեւ երկիրը չ'ոռոզէ եւ զայն պտղաբեր ու արգասաւոր չդարձնէ եւ ցանոդին հունտ եւ ուտոդին հաց չտայ, ¹¹այնպէս ալ իմ բերնէս ելած խօսքը առանց արդիւնք տալու ինծի պիտի չդառնայ, այլ՝ իմ կամքս պիտի կատարէ եւ յաջողութեամբ ի գործ պիտի դնէ այն՝ ինչ բանի համար որ զայն դրկեցի» (Ես 55.8-11):

7.- Աստուածաշունչը Աստուծոյ փրկութեան պատգամն է:

Բազմաթիւ կերպերով ըսած եղանք արդէն, թէ Աստուածաշունչը սովորական գիրք մը չէ: Ո՛չ սովորական գրականութիւն է, ո՛չ պարզ բանաստեղծութիւն, ո՛չ սոսկ մարդկային իմաստութիւն կամ իմաստասիրութիւն, ո՛չ պարզապէս կրօնական, ազգային, ընկերային ու քաղաքական իրադարձութիւններու արձանագրութիւն եղող պատմութիւն, ո՛չ ալ տիեզերագիտութեան, մարդաբանութեան կամ բնական գիտութիւններու նուիրուած ձեռնարկ, թէպէտ այս բոլորէն ալ տարրեր կան անոր մէջ: Այլ, անհկա մարդիկը փրկութեան առաջնորդելու սահմանուած գիրքերու ամբողջութիւն մըն է:

Մարդկային ո՛չ մէկ գիրք կրնայ մարդս փրկութեան առաջնորդել: Փրկութիւնը մարդոցմէ չի գար, այլ Աստուած ինք կու տայ զայն, իբրեւ ձրի պարգեւ, եւ ուստի փրկութիւնը միայն Աստուծմէ կրնայ գալ: Արդ, Աստուածաշունչը եզակի գիրք մըն է, որովհետեւ Աստուծմէ եկող այդ խօսքն է, փրկութեան պատգամն է: Ահա թէ ինչու՝ Յակոբոս առաքեալ հետեւեալ կոչը կ'ուղղէ հաւատացեալներուն. **«Հեզութեամբ ընդունեցէք ձեր մէջ սերմանուած Աստուծոյ խօսքը, որ կրնայ ձեր հոգիները փրկել»** (Յկ 1.21):

8.- Աստուածաշունչը Աստուծոյ Եկեղեցիին առաջնորդութեան համար տրուած գիրքն է:

Աստուծոյ փրկութեան Ուխտը կնքուած չէ անհատ մարդուն հետ, եւ փրկութեան ծրագիրը չի վերաբերիր միայն անհատ մարդուն: Անհատակեղրոն ոեւէ հայեացք սխալ հասկացողութիւնն է Աստուծոյ փրկութեան ծրագրին:

Նոյնիսկ այն պահուն, երբ Աստուած փրկութեան կոչը եւ իր Ուխտին խոստումը տուաւ անհատի մը՝ Աբրահամի, սակայն երբեք նեղ անհատական հայեացքով մը չէր որ տուաւ. «*Քեզ մեծ ազգ մը պիտի ընեն*» ըսաւ անոր (Ծն 12.2), եւ այդ «ազգ» հասկացողութիւնը կապ չունէր աշխարհային իմաստով ոեւէ ազգութեան հետ, այլ՝ կը նշանակէր Աստուծոյ Օրէնքով ղեկավարուող «Աստուծոյ ժողովուրդ» մը, որ Աստուծոյ շուրջ հաւաքուած ըլլայ, եւ կազմէ Աստուծոյ «սուրբ հաւաքոյթ»ը (= եկեղեցին, Եբր. «քահալ»): Այս ժողովուրդին հիմը կը դնէր Աբրահամով եւ անոր մարմնաւոր սերունդով, բայց խորքին մէջ այդ ճշմարիտ «սերունդը» Քրիստոսով հաստատուած Աստուծոյ Եկեղեցին պիտի ըլլար, որուն գլուխը Քրիստոս ինքն է (Կդ 1.18: Հմնտ Եփ 1.22-23, 2.19-22, 4.15-16, 5.23):

Արդ, Աստուածաշունչը այն «Սրբազան Օրէնք»ն է, որ Աստուած տուաւ իր սուրբ ժողովուրդին՝ Եկեղեցիին, իբրեւ հաւատքի, պաշտամունքի, կեանքի, բարոյականութեան եւ փրկութեան ճշմարիտ ու մնայուն ուղեցոյց: Անով է որ Աստուծոյ Եկեղեցին իրեն անհրաժեշտ հոգեւոր սնունդը եւ աճումը կը գտնէ: Անով է որ Եկեղեցին աստուածային ճշմարտութիւնը ուսուցանելու եւ հաւատքին վերաբերող սխալները հերքելու ուղղութիւնը կը ստանայ: Անոր հայելիին մէջ է որ Եկեղեցին կը գտնէ եւ իր հաւատացեալներուն գտնել կու տայ Աստուծոյ ճշմարիտ պատկերը, Քրիստոսի նմանութեամբ նորոգուելու եւ երկնաւոր Հօրը կատարեալ զաւակները դառնալու համար, իբրեւ անոր հարազատ ընտանիքը (Եփ 2.19):

2.- «ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ» ԱՆՈՒՆԸ

«Աստուածաշունչ» բառը կամ բացատրութիւնը կու գայ նոյնիսկ Աստուածաշունչէն, Պօղոս առաքեալի Տիմոթէոսին գրած երկրորդ նամակէն, ուր Պօղոս կը հաստատէ. «¹⁵*Արդէն մանուկ հասակէդ գիտես Սուրբ Գիրքերը, որոնք զօրութիւնը ունին քու միտքդ իմաստութեան բանալու՝ որպէսզի Քրիստոս Յիսուսի հաւատաս եւ փրկուիս: ¹⁶Աստուծոյ ներշնչումով գրուած բոլոր Սուրբ Գիրքերը օգտակար են՝ թէ՛ ճշմարտութիւնը ուսուցանելու եւ թէ՛ սխալը հերքելու, մարդս ճիշդ ճամբու մէջ դնելու եւ արդար*

կեանքի մը դաստիարակութիւնը տալու համար. ¹⁷որպէսզի Աստուծոյ նուիրուած մարդը կատարեալ ըլլայ, եւ պատրաստ ամեն տեսակի բարի գործերու» (Բ.Տմ 3.15-17):

Ինչպէս այս հաստուածէն կը տեսնուի, Պօղոս «Սուրբ Գիրքերը» կը բնորոշէ իբրեւ «Աստուծոյ շունչով գրուած», որ մայր բնագիրին եւ Գրաբարին մէջ արտայայտուած է միակ բառով մը՝ «Աստուածաշունչ» (Յունարէն՝ *θεοπνευστος* [թէոփնէւսթոս]), ածականաբար գործածուած: Մենք ներկայիս զայն կը գործածենք իբրեւ անուն, անով հասկնալով աստուածային ներշնչումով գրուած եւ Աստուծոյ Եկեղեցիին տրուած գիրքերու ամբողջութիւնը:

Սկզբնապէս բառը գործածուած է միայն Հին Կտակարանին գիրքերը բնորոշելու համար: Բայց անոր իմաստը կը տարածուի նաեւ Նոր Կտակարանին վրայ, որ Աստուծոյ խօսքին կամ Յայտնութեան ամբողջացումն է Քրիստոսով:

Տակաւին, մեր լեզուին մէջ մենք կը նախընտրենք քրիստոնէական մեր Սուրբ Գիրքերը կոչել Աստուածաշունչ, քան՝ «Սուրբ Գիրք», որ ուրիշ կրօններու սրբազան գիրքերուն համար եւս կը գործածուի, մինչ «Աստուածաշունչ» բառը կամ բացատրութիւնը մենք երբեք չենք գործածեր ուրիշ կրօններու սրբազան գիրքերուն համար:

Գալով ուրիշ լեզուներու, ընդհանրացած են զոյգ բացատրութիւններ, մէկը՝ Յունարէն լեզուէն փոխառնուած «Bible» բացատրութիւնը (ինչպէս Ֆրանսերէնի կամ Անգլերէնի մէջ, եւլն), միւսը՝ «Սուրբ Գիրք» բացատրութիւնը (ինչպէս Արաբերէնի մէջ, եւլն): «Bible» բառը տառադարձումն է Յունարէն «պիպլիա» (= գիրքեր) բառին¹:

3.- ՈՒԽՏ ԿԱՄ ԿՏԱԿԱՐԱՆ

Գիտենք հարկաւ, որ մեր Աստուածաշունչը ունի երկու բաժիններ.- Հին Կտակարան եւ Նոր Կտակարան (Անգլ. Old

¹ Կ'արժէ գիտնալ, որ Յունարէն այս բառը, «պիպլիոն» (= գրքոյկ), նուազականն է «պիպլոս» (= գիրք) բառին, որ իր կարգին կու գայ Փիւնիկէի (այժմու Լիբանանի) Պիպլոս քաղաքէն, եւ սկզբնապէս կը նշանակէր պապիրոս կամ թուղթ, որովհետեւ Պիպլոսն էր պապիրոսի արտածման գլխաւոր կեդրոնը:

Testament, New Testament, Ֆրանս. Ancien Testament, Nouveau Testament)², կամ՝ Հին Ուխտ եւ Նոր Ուխտ (Անգլ. Old Covenant, New Covenant, Ֆրանս. Ancienne Alliance, Nouvelle Alliance):

Այս անուանումները զուտ քրիստոնէական են, թեպէտ նոյնիսկ Հին Կտակարանէն է որ կու գայ (Ուխտի Գիրք) բացատրութիւնը (տե՛ս Ելք 24.7: Դ.Թգ 23.2: Բ.Մն 34.30):

Ինչո՞ւ այս զոյգ անուանումները:

Նախ ըսենք, որ երկու բառերն ալ թարգմանութիւնն են Եբրայերէն «պըրիթ», (ברית) եւ Յունարէն «տիաթի՛քի» (διαθηκη) բառերուն, որոնք կը նշանակեն «ուխտ, դաշինք»: Բայց միակ այս եզրը մեր քով, ինչպէս ուրիշ լեզուներու մէջ, երկու տարբեր եզրերով արտայայտուած է:

«Ուխտ» բառը (Անգլ. Covenant, Ֆրանս. Alliance) կը նշանակէ դաշինք, համաձայնութիւն, նաեւ՝ խոստում: Հին Կտակարանը կը բովանդակէ այն օրէնքները եւ պատգամները, որոնցմով Աստուած իր Ուխտը կը կնքէ իր ժողովուրդին հետ: Իսկ Նոր Կտակարանը կը բովանդակէ մեր Տիրոջ՝ Յիսուս Քրիստոսի տնօրինական կեանքն ու փրկագործութիւնը, այլ խօսքով՝ անոր արիւնով կնքուած Աստուծոյ նոր Ուխտին (հմմտ Եր 31.31) պատմութիւնը եւ փրկութեան պատգամը:

Միւս կողմէ, երկուքն ալ կը կոչուին «Կտակարան» (Անգլ. Testament, Ֆրանս. Testament): Այս բառը զոյգ նշանակութիւններով կը գործածուի: Առաջին հերթին դարձեալ կը նշանակէ Ուխտ, ինչպէս ըսինք: Միւս կողմէ, «կտակարան» կը նշանակէ նաեւ՝ դաշինքը պարունակող գիրք կամ գրութիւն, կամ կտակ մը պարունակող գիրք կամ գրութիւն: Այս պարագային, Աստուծոյ կնքած Ուխտը նաեւ «կտակ» կը կոչուի, որովհետեւ Աստուած իր ուխտը կը կնքէ արիւնով, որ խորհրդանիշ է մահուան, եւ այս պարագային՝ կտակագիրին մահուան: Այս մասին բացատրութիւնը կը քաղենք Եբրայեցիներուն նամակէն. *«¹⁴Արդարեւ, յաւիտենական Հոգիին միջոցաւ Քրիստոս ինքզինքը որպէս անարատ զոհ Աստուծոյ մատուցանեց, որպէսզի իր արիւնով մաքրէ ձեր*

---

² Յաճախ այս անունները կը գրենք կրճատ ձեւով.- ՀԿ (= Հին Կտակարան), եւ ՆԿ (= Նոր Կտակարան):

խղճմտանքը մեռելական գործերէ եւ դուք կարենաք կենդանի Աստուածը պաշտել: ¹⁵Ատով իսկ Քրիստոս Նոր Ուխտին միջնորդը եղաւ, քանի իր մահով քաւեց այն յանցանքները, որոնք առաջին Ուխտի ժամանակաշրջանին գործուեցան, եւ հրաւիրեց մարդիկը որ Աստուծոյ խոստացած յաւիտենական կեանքը ժառանգեն:

¹⁶Ոեւէ Ուխտի, այսինքն՝ ռեւէ կտակի պարագային, նախ անհրաժեշտօրէն կտակագիրին մահը պէտք է հաստատուի, ¹⁷որովհետեւ կտակ մը միայն կտակագիր անձերուն մահուրէն ետք ի գօրու կը դառնայ. իսկ որքան ատեն որ կտակը գրողը դեռ ողջ է, կտակը չի՛ կրնար ի գօրու ըլլալ: ¹⁸Ահա թէ ինչու առաջին Ուխտը եւս չկնքուեցաւ՝ մինչեւ արին չթափուեցաւ: ¹⁹Մովսէս Օրէնքի գիրքին մէջ բովանդակուած բոլոր պատուիրանները ժողովուրդին կարդալէ ետք, առաւ զոհ մատուցուած ցուրերուն ու նոխազներուն արիւնը եւ քիչ մը ջուր եւ կարմիր բուրդէ ու զոպայի ճիւղերէ կազմուած փունջով մը՝ սրսկեց Ուխտի գիրքին ու ժողովուրդին վրայ, ²⁰ըսելով. "Այս արիւնով է որ կը կնքուի Ուխտը, որուն հնազանդիլ պատուիրեց ձեզի Աստուած": ²¹Ապա նոյն արիւնէն սրսկեց նաեւ վկայութեան խորանին եւ պաշտամունքային բոլոր առարկաներուն վրայ: ²²Եւ Օրէնքին համաձայն՝ գրեթէ ամէն ինչ արիւնով կը սրբուի. մեղքերու թողութիւնն ալ առանց արեան հեղումի չ'ըլլար» (Եբր 9.14-22):

Այլ խօսքով, Աստուած իր Ուխտը կնքեց իր ժողովուրդին հետ եւ անոնց խոստացաւ տալ իր ժառանգութիւնը՝ յաւիտենական կեանքը, երկինքի արքայութիւնը, այդ ժառանգութիւնը մեզի փոխանցելով կտակով մը, որ ի գօրու պիտի դառնար իր «մահով»: Եւ որովհետեւ Աստուած անմահ է, ՀԿ-ի մէջ զոհերու արիւնով էր որ կը խորհրդանշուէր (= Օրինակ) այդ մահը, մինչեւ զար անոր իրականացումը (= Ճշմարտութիւն): Եւ Աստուծոյ որոշած ժամանակին եկաւ այդ լրումը կամ կատարումը: Որդին Աստուած մարմնացաւ եւ ապա իր ժամանակին այդ մարմինը տուաւ խաչի մահուան, ատով իսկ վաւերական դարձնելու համար խոստացուած ժառանգութիւնը, եւ զայն տալու իւրաքանչիւր մարդ անհատի, որ կը հաւատայ ու կը հաղորդուի Քրիստոսի, ատով իսկ յաւիտենական կեանքը առնելով իր մէջ եւ ժառանգորդ դառնալով արքայութեան:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ ԳԻՐՔԵՐԸ

4.- ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ ԳԻՐՔԵՐԸ

Մինչ ներկայիս մենք սովորաբար Աստուածաշունչի գիրքերուն մասին կ'արտայայտուինք եզակիով, ինչպէս նոյնինքն «Աստուածաշունչ» ընդհանուր անունը ցոյց կու տայ, եւ կարծէք զայն կը նկատենք մէկ գիրք, պէտք չէ մոռնանք սակայն, որ անիկա որոշ թիւով գիրքերու գումար մըն է, եւ նոյնինքն Աստուածաշունչին մէջ յաճախ կը հանդիպինք «Սուրբ Գիրքերը» յոգնակի արտայայտութեան (տե՛ս Մտ 21.42 [հմմտ Մր 12.10], 22.29, 26.54-56 [հմմտ Մր 15.28]: Յհ 5.39: Գրծ 17.2: Հո 1.2, 15.4: Ա.Կր 15.3), եւլն: Պէտք չէ մոռնալ, որ Աստուածաշունչին մէջ «գիրք» կամ «գիրքեր» բացատրութիւնները միշտ կը վերաբերին Հին Կտակարանին, որովհետեւ տակաւին ՆԿ-ի գիրքերը բոլորը չկային, եւ անոնց «սուրբ» կամ «սրբազան» հանգամանքին, այսինքն՝ կանոնականութեան կամ ներշնչականութեան մասին ալ դեռ ոեւէ խօսք չկար:

Արդարեւ, շատ մը հեղինակներու կողմէ Աստուածաշունչը բնորոշուած է իբրեւ «մատենադարան» մը. այլ խօսքով, ո՛չ թէ իբրեւ մէկ գիրք, այլ բազմաթիւ գիրքերու ժողովածոյ մը, ամբողջ գրադարան մը:

Արդ, քանի՞ գիրքեր ունինք Հին Կտակարանի մէջ եւ քանի՞ Նոր Կտակարանին մէջ:

Այս հարցումին պատասխանը կը տարբերի, ըստ անձերու:

Եբրայական Աստուածաշունչը (ՀԿ) կը հաշուէ միայն 39 գիրքեր, որոնք բոլորն ալ Եբրայերէնով գրուած են, բացի կարգ մը փոքրիկ հատուածներէ, որոնք Արամերէն (արեւելեան Ասորերէն) լեզուով են: Այս 39 գիրքերն են, համառոտագրուած ձեւերով³ միասին.-

---

³ Աստուածաշունչի տարբեր հրատարակութեանց մէջ համառոտագրութեան տարբեր կերպեր որդեգրուած են, այնպէս որ առայժմ միօրինակութիւն չկայ այս կալուածին

1.- Ծնունդներ	(Ծն)
2.- Ելք	(Ելք)
3.- Ղեկավար	(Ղև)
4.- Թիւեր	(Թւ)
5.- Երկրորդ Օրէնք	(Բ.Օր)
6.- Յետու	(Յետ)
7.- Դատաւորներ	(Դտ)
8.- Հռութ	(Հռթ)
9.- Թագաւորներու Ա. [Ա. Սամուէլի]	(Ա.Թգ)
10.- Թագաւորներու Բ. [Բ. Սամուէլի]	(Բ.Թգ)
11.- Թագաւորներու Գ. [Ա. Թագաւորներու]	(Գ.Թգ)
12.- Թագաւորներու Դ. [Բ. Թագաւորներու]	(Դ.Թգ)
13.- Մնացորդներու Ա.	(Ա.Մն)
14.- Մնացորդներու Բ.	(Բ.Մն)
15.- Եզր կամ Եզրաս	(Եզր)
16.- Նէմի կամ Նեհեմէայ	(Նե)
17.- Եսթեր	(Եսթ)
18.- Յոբ	(Յոբ)
19.- Սաղմոսներ	(Սղ)
20.- Առակներ	(Առ)
21.- Ժողովող	(Ժղ)
22.- Երգ եզոց	(Երգ)
23.- Եսայի	(Ես)
24.- Երեմիա	(Եր)
25.- Ողբ Երեմիայի	(Ողբ)
26.- Եզեկիէլ	(Եզ)
27.- Դանիէլ	(Դն)
28.- Ովսէա	(Ովս)
29.- Յովէլ	(Յով)
30.- Ամոս	(Ամս)
31.- Աբդիա	(Աբդ)
32.- Յովնան	(Յովն)

մէջ: Բայց լաւ կ'ըլլայ իւրացնել վերեւ բերուած համառոտագրութիւնները, որոնք նորագոյն ձեւերն են:

- 33.- Միքա (Մք)
- 34.- Նահում (Նհ)
- 35.- Ամբակում (Ամբ)
- 36.- Սոփոնիա (Սփ)
- 37.- Անգէ (Անգ)
- 38.- Չաքարիա (Չք)
- 39.- Մադաքիա (Մդ)

Քրիստոնէական եկեղեցիներուն մէջ ՀԿ-ի գիրքերուն այս թիւը տարբեր ձեւերով կը ներկայանայ: Առաքելական բոլոր եկեղեցիները (Արեւելեան, Օրթոտոքս եւ Կաթոլիկ) յիշեալ գիրքերէն զատ կ'ընդունին նաեւ 7-11 ուրիշ գիրքեր, որոնք կը բնորոշուին «Երկրորդականոն», այսինքն՝ առաջին կանոնէն ետք եղած յաւելումներ: Այս գիրքերն են, համառօտագրուած ձեւերով միասին.-

- 40.- Եզրի Ա. (Ա.Եզր)
- 41.- Եզրի Գ. (Գ.Եզր)
- 42.- Յուդիթ (Յդթ)
- 43.- Տոբիթ (Տթ)
- 44.- Մակաբայեցիներու Ա. (Ա.Մկ)
- 45.- Մակաբայեցիներու Բ. (Բ.Մկ)
- 46.- Մակաբայեցիներու Գ. (Գ.Մկ)
- 47.- Իմաստութիւն Սողոմոնի (Իմստ)
- 48.- Բարուք (Բրք)
- 49.- Սիրաք (Սիր)
- 50.- Աղօթք Մանասէ թագաւորի (Մնս)

Բողոքական եկեղեցիները եւ ասոնցմէ ճիւղաւորուած միւս խմբաւորումները կը հետեւին Եբրայական Աստուածաշունչի կանոնին, եւ ուստի ՀԿ-ի մէջ միայն 39 գիրքեր կը ճանչնան իբրեւ «Աստուածաշունչ»: Ծայրայեղ Բողոքականներ կը մերժեն «Երկրորդականոն» կոչուած միւս գիրքերը, զանոնք «պարականոն» (այսինքն՝ կանոնէ դուրս, ոչ-կանոնական) համարելով: Ուրիշներ կը կարդան զանոնք՝ իբրեւ հոգեւոր շինութեան օգտակար գիրքեր, առանց «սրբագան» հանգամանք մը տալու անոնց:

Գալով ՆԿ-ին, որոշապէս անիկա միայն քրիստոնէական Եկեղեցւոյ Ս. Գիրքին մաս կը կազմէ: Կը բովանդակէ 27 գիրքեր, որոնք նոյնն են բոլոր եկեղեցիներուն համար, առանց խտրութեան:

5.- ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ԿԱՐԳԸ

Տեսանք, որ ՀԿ-ը 39 գիրքեր կը հաշուէ Եբրայական Ս. Գիրքին մէջ: Այս գիրքերուն կարգը տարբեր է Եբրայեցիներուն մօտ եւ քրիստոնէական եկեղեցիներուն մէջ:

Եբրայեցիներուն մօտ 39 գիրքերը կը ներկայանան երեք խմբաւորումներով.-

1.- ՕՐԷՆՔ (Եբր. «Թորահ»), որ կ'ընդգրկէ առաջին հինգ գիրքերը:

2.- ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐ (Եբր. «Նըվիիմ»), որ կը ներկայանայ երկու ենթաբաժանումներով.-

ա.- Նախկին մարգարէներ, որով կը հասկցուին Յեսուն, Դատաւորները, Թագաւորներու չորս գիրքերը: Ըստ Եբրայական հասկացողութեան, այս պատմական գիրքերը մարգարէական գործեր են դարձեալ, որովհետեւ մարգարէական հայեացքով գրուած պատմութիւն են: Այդ է պատճառը, օրինակ, որ ՀԿ-ի Եբրայերէն բնագրին մէջ (եւ Եբրայերէն թարգմանուած Աստուածաշունչերուն մէջ) Թագաւորաց առաջին երկու գիրքերը կը կոչուին Սամուէլ մարգարէի անունով, որովհետեւ անոր կը վերագրուին, թերեւս Նաթան մարգարէի եւ Գադ տեսանողի գրչակցութեամբը (տե՛ս Ա.Մ՛ն 29.29: Հմմտ Ա.Թգ 10.25):

բ.- Հետագայ մարգարէներ, որ կ'ընդգրկէ Եսային, Երեմիան ու Եզեկիէլը, եւ 12 փոքր մարգարէները:

3.- ԳԻՐՔԵՐ (Եբր. «Քըթուպիմ»), որ կ'ընդգրկէ բանաստեղծական հինգ գիրքերը՝ Յոբը, Սաղմոսները, Առակները, Ժողովողը եւ Երգ Երգոցը, ինչպէս նաեւ Հռութը, Ողբը, Եսթերը, երկու Մնացորդները, Եզրան ու Նեհեմիան, Մարգարէական գիրքերէն բացառաբար այս խմբաւորումին մէջ կը մտնէ նաեւ Դանիէլի գիրքը:

Այս հիման վրայ ալ, Հրեաներ իրենց Աստուածաշունչը կը կոչեն ԹԱՆԱԽ, որ Եբրայերէնի մէջ կը գրուի միայն երեք բաղաձայն տառերով՝ ԹՆԽ (תנ"ך), եւ որոնք սկզբնատառերն են Օրէնք (Թորահ - תורה), Մարգարէներ (Նըվիիմ - נביאים) եւ Գիրքեր (Քըթուպիմ կամ Խըթուպիմ - ספרות) անուններուն:

Քրիստոնեական Եկեղեցիին մէջ նոյն այս գիրքերը կը ներկայանան տարբեր շարքով մը, այնպէս՝ ինչպէս վերը ներկայացուեցաւ:

Այս շարքին առաջին հինգ գիրքերը երբեմն կը կոչուին «Օրէնքի գիրքեր», նկատի ունենալով որ անոնց մէջ է որ կը գտնենք Մովսիսական Օրէնքը, կամ կ'անուանուին «Հնգամատեան», այսինքն՝ «հինգ գիրք», որոնց գրութիւնը կը վերագրուի Մովսէսի: Այս պատճառով ալ երբեմն կոչուած են «Մովսէսի գիրք» կամ «Մովսէսի գիրքեր» (հմմտ Մր 12.26), երբեմն ալ պարզապէս «Մովսէս» (հմմտ Ղկ 16.29, 24.27): Յաջորդող 12 գիրքերը՝ Յեսուէն մինչեւ Եսթեր (թիւեր 6-17) պատմական գիրքերն են: Ասոնց յաջորդող հինգ գիրքերը՝ Յոբէն մինչեւ Երգ Երգոց (թիւեր 18-22), կը կոչուին բանաստեղծական գիրքեր: Իսկ վերջին 17 գիրքերը (թիւեր 23-39) մարգարէական գիրքերն են, որոնցմէ չորսը կը կոչուին «մեծ մարգարէներ» (Եսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ, Դանիէլ), իսկ միւս 12-ը՝ «փոքր մարգարէներ»:

Դիտելի է, որ քրիստոնեական Եկեղեցւոյ մէջ ընդունուած շարքը աւելի պատմական հայեացք մը ունի, որովհետեւ առաջին տեղը կու գան առաջին հինգ գիրքերը, որոնք աշխարհի եւ մարդուն ծագումը կու տան եւ Աստուծոյ ժողովուրդին կոչումն ու կազմաւորումը կը ներկայացնեն: Ապա կու գան պատմական գիրքերը, որոնք նոյն այդ ժողովուրդին կեանքը կը ներկայացնեն այս աշխարհի պայմաններուն մէջ, մինչեւ փրկութեան գալուստը: Յետոյ կու գան բանաստեղծական գիրքերը (կոչուած նաեւ «իմաստութեան գիրքեր»), որոնք Աստուծոյ ժողովուրդը ներկայ ժամանակին մէջ Աստուծոյ իմաստութեամբ դաստիարակելու սահմանուած են: Եւ ի վերջոյ կու գան մարգարէական գիրքերը, որոնք մօտաւոր եւ հեռաւոր ապագային վրայ կը բացուին:

6.- ԵՐԴԱՅԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ ԿԱՐԳԸ

Վերը քանի մը անգամներ ըսինք, թէ Եբրայական Աստուածաշունչը (ՀԿ) 39 գիրքեր կը հաշուէ, որով նաեւ Բողոքական եկեղեցիներու ՀԿ-ի կանոնը կը հաշուէ 39 գիրքեր, ինչպէս կը գտնենք միշտ Ս. Գրոց Ընկերութիւններուն կողմէ

կատարուած հրատարակութեանց մէջ: Իսկ նախորդ (թիւ 5) հատուածին մէջ տեսանք նաեւ այդ գիրքերուն երեք խմբաւորումներու բաժանումը:

Սակայն ճշգրիտ ըլլալու համար պէտք է ըսել, թէ Աստուածաշունչի գիրքերուն թէ՛ անունները մասամբ մը տարբեր են Եբրայեցիներուն մօտ, եւ թէ՛ կարգը տարբեր է, եւ թիւն ալ երեւութականօրէն տարբեր կը ներկայանայ, թէպէտ ըստ էութեան նոյնն է:

Գիրքերուն անուանումները տարբեր են միայն Հնգամատեանի գիրքերուն պարագային: Եբրայական սովորութիւնն է զանոնք յիշել իրենց առաջին բառերով, մինչդէռ մեր գործածած անուանումները կու գան Յունարէն Եօթանասնից (LXX) թարգմանութենէն, Ք.Ա. 3-րդ դարու կէսերուն կատարուած: Տարբեր է նաեւ անունը Սաղմոսներու գիրքին, որ Եբրայերէնի մէջ կը կոչուի «Օրհներգութիւններ» («Թըհիլլիմ»):

Թիւի տարբերութիւնը կը բացատրուի անով, որ մեր քով առաձին-առանձին հաշուրուած շատ մը գիրքեր, Եբրայականին մէջ կը ներկայանան միացած եւ իբրեւ մէկ գիրք, ինչպէս են՝ Սամուէլի երկու գիրքերը (Ա. եւ Բ.Թագաւորներ) եւ Թագաւորներու երկու գիրքերը (Գ. եւ Դ.Թագաւորներ), Մնացորդներու երկու գիրքերը եւ Եզրայի ու Նեհեմիայի գիրքերը, ինչպէս նաեւ 12 փոքր մարգարէները, որոնք իբրեւ մէկ նկատի կ'առնուին:

Ըստ այնմ ալ, Եբրայական ՀԿ-ի մէջ գիրքերուն թիւը առհասարակ կը ներկայանայ 24, հետեւեալ կարգով եւ հաշոււմով.-

ՕՐԷՆՔ

1.- Սկիզբէն	[בראשית]	(Մունդներ)
2.- Անունները	[שמות]	(Ելք)
3.- Եւ կանչեց	[ויקרא]	(Ղեւտական)
4.- Անապատին մէջ	[במדבר]	(Թիւեր)
5.- Խօսքերը	[דברים]	(Երկրորդ Օրէնք)

ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐ

6.- Յետու	[יהושע կամ יהושע]
7.- Դատաւորներ	[שופטים]

8.- Սամուէլ Ա. եւ Բ. [Տօճալ Ա-Բ]

9.- Թաճալորներ Ա. եւ Բ. [Մալաի Ա-Բ]

10.- Եսայի [Իշעի]

11.- Երեմիա [Իրմի]

12.- Եզեկիէլ [Իժոզալ]

13.- Տասներկու Փոքր մարգարէներ

- Ովսէա [Իոշע]

- Յովէլ [Իոալ]

- Ամոս [Եոոս]

- Աբդիա [ԵԲԻ]

- Յովնան [Իոն]

- Միքա [Միք]

- Նահում [Նոոս]

- Ամբակում [ՏԲԿոկ]

- Սոփոնիա [Եփնի]

- Անգէ [Տնի]

- Զաքարիա [ՅՅրի]

- Մադաթիա [ՄաաՅի]

ԳԻՐՔԵՐ

14.- Օրհներգութիւններ [Տհիլի] (Մադմոսներ)

15.- Առակներ [Մշլի]

16.- Յոբ [ԻոԲ]

17.- Երգ երգոց [Տիր իշիրի]

18.- Հոութ [Րոտ]

19.- Ողբ [ԻԲԻ]

20.- Ժողովոյ [Քհլտ]

21.- Եսթեր [ԻԱՏ]

- 22.- Դանիել [לניא]
 23.- Եզրա - Նեհեմիա [עזרא נחמיה]
 24.- Մնացորդներու Ա. եւ Բ. [דברי הימים א ב]

Հրեայ Յովսէփոս Պատմիչի քով ՀԿ-ի գիրքերուն այս 24 թիւը 22 ներկայացուած կը գտնենք, Եբրայական Այբուբենի տառերուն թիւին համաձայն: Այս պարագային իրարու միացած եւ իբրեւ մէկ գիրք կը ներկայանան նաեւ Երեմիայի մարգարէութիւնը եւ Ողբ Երեմիան, ինչպէս եւ Դատաւորներն ու Հռութիւնը:

Գիրքերուն այս շարքին մասին գիտնալը կարեւոր կը դառնայ, երբ դիտենք նաեւ, որ այսօր Աստուածաշունչի շատ մը նորագոյն թարգմանութիւններ ՀԿ-ի գիրքերուն շարքը կը ներկայացնեն՝ Եբրայական շարքին հետեւողութեամբ:

7.- ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ԿԱՐԳԸ

Վերը ըսինք (թիւ 4), որ ՆԿ-ի գիրքերը 27 հատ են, եւ նոյնն են բոլոր եկեղեցիներուն համար: Այդ գիրքերը բոլոր եկեղեցիներուն մէջ ալ կը ներկայանան միեւնոյն կարգով.- Նախ չորս Աւետարանները, ապա Առաքեալներու Գործերը, յետոյ Պօղոսի 13 նամակները՝ 9 հատը եկեղեցիներուն եւ 4-ը անհատներու («հովուական» կոչուած), ապա Եբրայեցիներուն նամակը, այնուհետեւ «ընդհանրական» կոչուած 7 նամակներ՝ Յակոբոս, Պետրոս, Յովհաննէս եւ Յուդա առաքեալներուն կողմէ գրուած, եւ ի վերջոյ՝ Յայտնութեան գիրքը:

27 գիրքերուն շարքը հետեւեալն է, համառօտագրուած ձեւերով միասին.-

1.- Աւետարան ըստ Մատթէոսի	(Մտ)
2.- Աւետարան ըստ Մարկոսի	(Մր)
3.- Աւետարան ըստ Ղուկասի	(Ղկ)
4.- Աւետարան ըստ Յովհաննէսի	(Յհ)
5.- Առաքեալներու Գործերը	(Գրծ)
6.- Հռոմայեցիներուն	(Հռ)
7.- Կորնթացիներուն Ա. նամակ	(Ա.Կր)
8.- Կորնթացիներուն Բ. նամակ	(Բ.Կր)

9.- Գաղատացիներուն	(Գղ)
10.- Եփեսացիներուն	(Եփ)
11.- Փիլիպպեցիներուն	(Փլպ)
12.- Կողոսացիներուն	(Կղ)
13.- Թեսաղոնիկեցիներուն Ա. նամակ	(Ա.Թս)
14.- Թեսաղոնիկեցիներուն Բ. նամակ	(Բ.Թս)
15.- Տիմոթեոսին Ա. նամակ	(Ա.Տմ)
16.- Տիմոթեոսին Բ. նամակ	(Բ.Տմ)
17.- Տիտոսին	(Տիտ)
18.- Փիլիմոն	(Փլմ)
19.- Եբբայեցիներուն	(Եբբ)
20.- Յակոբոսի ընդհանրական նամակ	(Յկ)
21.- Պետրոսի ընդհանրական Ա. նամակ	(Ա.Պտ)
22.- Պետրոսի ընդհանրական Բ. նամակ	(Բ.Պտ)
23.- Յովհաննէսի ընդհանրական Ա. նամակ	(Ա.Յհ)
24.- Յովհաննէսի ընդհանրական Բ. նամակ	(Բ.Յհ)
25.- Յովհաննէսի ընդհանրական Գ. նամակ	(Գ.Յհ)
26.- Յուդայի ընդհանրական նամակ	(Յդ)
27.- Յայտնութիւն	(Յյտ)

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

8.- ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՍ ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Հեղինակություն» բառը ընդհանրապես երկու իմաստներով կը գործածուի.-

ա.- Նախ նշելու համար առարկայի մը կամ գործի մը հեղինակը, այսինքն՝ ստեղծողը կամ գիտարարը, աշխատասիրողը կամ արտադրողը:

բ.- Նշելու համար ոեւէ անձի կամ գործի ունեցած կշիռը, ազդեցությունը, բոլորին կողմէ վայելած յարգանքը, վարկը, անառարկելի դիրքը եւ վստահությունը:

Աստուածաշունչին պարագային նոյնպէս զոյգ իմաստներով կը գործածուի (հեղինակություն) բառը.-

1.- Ո՞վ է հեղինակը Աստուածաշունչին:

2.- Ի՞նչ կշիռ եւ վարկ ունի, ի՞նչ դեր եւ տեղ ունի անիկա եկեղեցիին կամ անհատ հաւատացեալին կեանքին մէջ:

Խորքին մէջ ասոնք երկու տարբեր հարցեր չեն, այլ միեւնոյն հարցին զոյգ երեսները: Աստուածաշունչը մարդկայի՞ն հեղինակություն է, թէ՛ աստուածային: Անոր հեղինակը Աստուած ի՞նքն է, թէ՛ մարդկային մտածողութեան արդիւնքն է անիկա:

Եթէ մարդկային մտածողութեան արդիւնքն է անիկա, այն ատեն անոր արժէքը զուտ պատմական, գրական ու մշակութային է մեզի համար, աւանդութեան զօրութենէն անդին հեղինակություն մը չունի մեզի համար, եւ անոր պատգամները կամ հրահանգները բնաւ ալ պարտադիր չեն արդի ժամանակներուն մէջ ապրող մարդուն համար: Իսկ եթէ Աստուած է անոր հեղինակը, այն ատեն անիկա պարզապէս մարդկային իմաստութիւնը արտացոլացնող սովորական գիրք մը չէ, լոկ պատմական կամ գրական-

գեղարուեստական երկասիրություն մը չէ, պարզ բարոյական ուղեցոյց մը չէ, պարզապէս մարդուն կեանքը բարելաւելու եւ ազնուութիւն ու բարութիւն սորվեցնող իմաստասիրութիւն մը կամ վարդապետութիւն մը չէ, միայն անցեալին պատկանող եւ միայն աւանդական արժէք մը ունեցող գիրք մը չէ, այլ՝ մարդը փրկութեան կանչող եւ փրկելու սահմանուած գիրք մըն է, անոր պատգամները յաւերժական են եւ նոյնքան ի զօրու են այսօր որքան էին երէկ, անցնող հազարամեակներու ընթացքին:

Իսկ ի՞նչ է «ներշնչականութիւն»ը:

Աստուածաշունչին պարագային այս բառը կը նշէ՝ անոր Աստուծմէ ներշնչուած ըլլալը:

Այստեղ մեզ հետաքրքրողը այդ ներշնչականութեան կերպը չէ. այսինքն, պիտի չփորձենք տեսնել՝ թէ Աստուած ի՞նչ տարբեր կերպերով այդ ներշնչումը տուաւ մարդոց, որոնք իր խօսքին արձանագրողները պիտի ըլլային: Մեզ հետաքրքրողը ներշնչականութեան իրողութիւնն է, այսինքն գտնել հաստատումը կամ ապացոյցը՝ Աստուածաշունչը բաղկացնող գիրքերուն Աստուծմէ ներշնչուած ըլլալուն:

Աստուածաշունչը երկինքէն ինկած չէ հարկաւ, ինչպէս Իսլամները կը հաստատեն իրենց հաւատքի մատեանին՝ Քորանին համար: Բայց թէ՛ Հրեաներ եւ թէ՛ քրիստոնէաներ կը հաւատան՝ թէ Աստուածաշունչը ուղղակիօրէն Աստուծմէ ներշնչուած է, ինչպէս «Աստուածաշունչ» բառը ցոյց կու տայ: Իսկ Աստուածաշունչի ներշնչականութիւնը, կամ աստուածային հեղինակութիւնը, կը ճանչցուի եւ կ'ընդունուի միայն կանոնական գիրքերուն համար, որոնք Առաքելական աւանդութեան համաձայն են եւ ունին Եկեղեցւոյ ճանաչումը եւ պաշտօնական վաւերացումը:

9.- ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԽՕՍՔԻՆ ՀԱՐԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին գլուխին մէջ Աստուածաշունչը սահմանեցինք իբրեւ Աստուծոյ կենդանարար խօսքը եւ փրկութեան պատգամը (թիւ 1, 6-րդ եւ 7-րդ կէտեր):

Փրկութեան այդ պատգամին կապակցութեամբ պէտք է երկու ճշդում կատարենք.-

1.- Փրկութիւնը հաւատքէն է որ կու գայ, ինչպէս մարգարէն կ'ըսէ. *«Արդարը իր հաւատքով պիտի փրկուի»* (Ամբ 2.4: Հմմտ Հո 1.17): Եւ Պօղոս առաքեալ կը լրացնէ. *«Հաւատքը ծնունդ կ'առնէ քարոզութիւնը լսելէն. իսկ քարոզութիւնը հաւատք կ'արթնցնէ՝ երբ Քրիստոսի խօսքերն են որ կը քարոզուին»* (Հո 10.17): Եթէ մարդիկ իրենք զիրենք քարոզեն, կամ մարդկային իմաստութեան եւ ճարտարախօսութեան վրայ հիմնուի քարոզութիւնը, ո՛չ մէկ դրական արդիւնք կ'ունենայ, չի՛ ներգործեր մարդոց վրայ եւ հաւատք չ'արթնցնէր: Մինչդէռ Աստուծոյ խօսքը ինքը իր ամբողջ պարզութեամբ հանդերձ՝ իր մէջ ունի ներքին փոխակերպիչ զօրութիւն մը, որ կրնայ մարդոց սիրտերը շարժել եւ անոնց կեանքերը յեղափոխել:

Արդարեւ, ինչպէս կ'ըսէ Եբրայեցիներուն նամակին հեղինակը, *«Աստուծոյ խօսքը կենդանի է եւ ազդու, աւելի հաստու՝ քան ուել երկասյրի սուր, եւ կը թափանցէ մարդու շունչին ու հոգիին մէջ, մինչեւ ողն ու ծուծը, եւ կը քննէ մտածումներն ու սրտին խորհուրդները»* (Եբր 4.12): Իսկ Պօղոս առաքեալ հետեւեալը կը գրէ Թեսաղոնիկեցիներուն. *«Մենք անդադար Աստուծոյ շնորհակալութիւն կը յայտնենք նաեւ անոր համար, որ դուք հազիւ Աստուծոյ խօսքին քարոզութիւնը մեզմէ լսած՝ ընդունեցիք զայն. ո՛չ իբրեւ մարդկային պատգամ, այլ՝ իբրեւ Աստուծոյ պատգամը, որովհետեւ ճշմարտապէս ալ Աստուծոյ պատգամն է, եւ իբրեւ այդպիսին կը ներգործէ հաւատացեալներուդ մէջ»* (Ա.Թս 2.13): Իսկ Տիմոթեոսին գրած երկրորդ նամակին մէջ կ'ըսէ. *«Արդէն մանուկ հասակէդ գիտես Սուրբ Գիրքերը, որոնք զօրութիւնը ունին քու միտքդ իմաստութեան բանալու, որպէսզի Քրիստոս Յիսուսի հաւատաս եւ փրկուիս»* (Բ.Տմ 3.15):

2.- Աստուծոյ խօսքին քարոզութիւնը կամ պատգամը մեր սրտին ու գիտակցութեան կը հասնի եւ փրկութեան զօրութեան կը վերածուի Աստուծոյ Հոգիին զօրութեամբ միայն: Յիսուս սկիզբէն ըսաւ իր աշակերտներուն, թէ իր խօսքերը Սուրբ Հոգիին ուսուցման լոյսով պիտի իրենց ամբողջական իմաստը գտնեն իրենց միտքերուն մէջ. *«Այս բոլորը խօսեցայ ձեզի, քանի տակաւին ձեզի*

հետ եւ: Բայց Միսիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին, որ Հայրս ձեզի պիտի դրկէ իմ անունովս, անիկա ձեզի ամէն ինչ պիտի սորվեցնէ եւ յիշեցնէ ինչ որ ես ձեզի ըսի» (Յհ 14.26): Եւ ճշմարտութեան ակունքէն բղիսած այդ ճշմարիտ խօսքն է որ մարդոց հոգին կը կենդանացնէ, ինչպէս կ'ըսէ Քրիստոս. «Աստուծոյ Հոգին է որ կեանք կու տայ, մարդս բան մը չի կրնար ընել: Այն խօսքերը որ ես ձեզի խօսեցայ, Աստուծոյ Հոգիէն կու գան եւ կեանք կու տան» (Յհ 6.63): Իսկ Պօղոս առաքեալ սեփական փորձառութեամբ կը հաստատէ այս ճշմարտութիւնը, ըսելով. «Աստուած մեզի յայտնեց այդ խորհուրդը իր Հոգիին միջոցաւ: Եւ ինչ որ կը խօսինք՝ մարդկային իմաստութեան բերումը եղող խօսքեր չեն, այլ՝ Սուրբ Հոգիին կողմէ սորվեցուած իմաստութեամբ հոգեւոր ճշմարտութիւններ կը բացատրենք հոգեւոր մարդոց: Աստուծոյ Հոգին չունեցող մարդը չ'ընդունիր Աստուծոյ Հոգիին բերած ճշմարտութիւնները, որովհետեւ անոնք յիմարտութիւն կը թուին իրեն. եւ չի կրնար զանոնք ճանչնալ, որովհետեւ անոնք միայն Հոգիով կը քննուին» (Ա.Կր 2.10, 13-14):

Սուրբ Հոգին է միայն, որ կրնայ սորվեցնել ինչ որ մեր փրկութեան համար անհրաժեշտ է մեզի, յիշեցնելով եւ մեր մէջ տպաւորելով Քրիստոսի խօսքերը, միաժամանակ Քրիստոսի մասին ճշմարտութիւնը բանալով մեր աչքերուն դիմաց (Յհ 15.26): Անոր համար է որ առաքեալը կ'ըսէ դարձեալ, «Ես ալ, եղբայրներ, երբ ձեզի եկայ՝ իմաստասիրական մեծ-մեծ խօսքերով չէր որ ձեզի պատմեցի Աստուծոյ փրկութեան ծրագիրին մասին, որովհետեւ միակ նպատակ դրած էի՝ ձեզի ճանչցնել Յիսուսը՝ Քրիստոսը, այսինքն նոյնինքն իսաշուած Փրկիչը: Եւ ձեր քով եկած ատենս ալ տկար էի, սաստիկ վախ ու դողի մէջ, եւ իմաստութեան ճարտար խօսքերով չէր որ խօսեցայ կամ քարոզեցի, այլ՝ Սուրբ Հոգիին զօրութեամբ եւ ներգործութեամբ, որպէսզի ձեր հաւատքը հիմնուի Աստուծոյ զօրութեան վրայ, եւ ո՛չ թէ մարդկային իմաստութեան» (Ա.Կր 2.1-5):

Առաքեալները որոշապէս ունէին Աստուծոյ խօսքին այս բացարձակ հեղինակութեան եւ անոր ներգործող զօրութեան գիտակցութիւնը, եւ երբեք իրենց սեփական խօսքը չեն շփոթեր աստուածայինին հետ, բնաւ մարդկային իրենց հեղինակութեամբ արտաբերուած խօսքին աստուածային հեղինակութիւն չեն տար,

կամ համարժեք չեն նկատեր անոր, նոյնիսկ եթե իրենք զիրենք Աստուծոյ Հոգիով լեցուած կը ճանչնան (հմտտ Ա.Կր 2.12-13 եւ 16):

10.- ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱՑՈՅՑԸ

Աստուծոյ խօսքին ուղղակիօրէն Աստուծմէ «եկած» կամ «ներշնչուած» ըլլալուն եւ ըստ այնմ ալ ունեցած բացարձակ հեղինակութեան մասին խօսած ատեն, մարդկային միտքը բնականօրէն կը մտածէ ապացոյցի մասին: Ի՞նչ բանը կը համոզէ մեզ, կամ ապահովութիւն կու տայ մեզի, թէ իրօք անհկա Աստուծոյ խօսքն է:

Աստուածաշունչին ներշնչականութեան ապացոյցը դուրսէն չի գար. անհկա այդ ապացոյցը ինքն իր մէջ ունի:

Աստուածաշունչը մէկ գիրք է, հակառակ 66 տարբեր գրութիւններէ բաղկացած ըլլալուն: Աշխարհի վրայ չենք գտներ գիրքեր, որոնց համար կարենանք ըսել՝ թէ միասնաբար մէկ գիրք են: Արդ, Աստուածաշունչին պարագային ի՞նչը կը կազմէ այդ 66 գրութեանց միութիւնը, որ ամբողջութիւնը կը դարձնէ մէկ գիրք:

Այդ միութիւնը կու գայ հեղինակին նոյնութենէն, ներշնչումի եւ նպատակի միութենէն: Կարելի է գայն արտայայտել քանի մը կէտերով.-

1.- Աստուածաշունչին ներշնչականութեան ապացոյցը կարելի է տեսնել անոր պատմութեան եւ նպատակին շարունակականութեան մէջ:

Հակառակ այն իրողութեան, որ անհկա գրուած է ո՛չ թէ մէկ անգամէն, այլ՝ ժամանակի ընթացքին, պատմական երկար ժամանակաշրջանի մը վրայ, եւ արձանագրուած է կէանքի ամէն բնագաւառէ ու մակարդակէ եկող անձերուն կողմէ,- ինչպէս՝ թագաւոր (Դաւիթ, Սողոմոն, Եզեկիա), հովիւ (Դաւիթ, Ովսէա), գեղջուկ, պետական գործիչ (Մովսէս, Եսայի, Դանիէլ, Նեհեմիա), քահանայ (Երեմիա, Եզեկիէլ, Եզրա), բանաստեղծ (Դաւիթ, Սողոմոն), իմաստասէր (Սողոմոն, Յոբ, Սիրաք), մաքսաւոր (Մատթէոս), ձկնորս (Յովհաննէս), բժիշկ (Ղուկաս), եւլն,- բայց անհկա կը ներկայացնէ իբրեւ՝

ա.- Շարունակական մէկ պատմութիւն՝ ստեղծագործութենէն մինչեւ նոր երկինք եւ նոր երկիր:

բ.- Փրկութեան մէկ ծրագիր՝ մարդուն անկումէն սկսող եւ Իսրայէլի պատմութեան ընդմէջէն հասնող մինչեւ Քրիստոս, մինչեւ Եկեղեցին եւ Աստուծոյ թագաւորութեան վերջնական հաստատումը: Եւ

գ.- Փրկութեան առաջնորդող մէկ պատգամ՝ փրկութեան նախատիպ եղող օրինակներով պատկերուած, աստուածային օրէնքներով հաստատուած, մարգարէական պատգամներով խոստացուած, Քրիստոսով իրականացած, եւ Եկեղեցիով մեզի պարզեւուած:

Այս շարունակականութիւնը կարելի չէ երբեք բացատրել բնական միջոցներով, կամ մարդկային մտածողութեամբ: Եւ ատիկա ինքնին մեզ կը մղէ, որ անոր մէջ մարդկային հեղինակութենէն անդին Սուրբ Հոգիի ներշնչումը եւ առաջնորդութիւնը ճանչնանք:

2.- Աստուածաշունչին ներշնչականութեան ապացոյցը կարելի է տեսնել անոր վարդապետութեան կամ ուսուցումներուն միութեան մէջ:

Աստուածաշունչը մեր հաւատքին ու մեր հոգեւոր դաստիարակութեան գիրքն է: Անով է որ կը սորվինք Աստուծոյ մասին, անոր մէկութեան եւ Երրորդութեան մասին, հոգեղէն եւ նիւթեղէն ստեղծագործութեան մասին, մարդուն եւ մեղքին, Աստուծոյ շնորհքին եւ փրկութեան մասին, Եկեղեցւոյ եւ անոր խորհուրդներուն մասին, այս աշխարհին եւ հանդերձեային մասին: Քրիստոնէական աստուածաբանութեան միակ հիմն է Աստուածաշունչը, Եկեղեցւոյ վաւերական աւանդութեան լոյսին տակ (Ա.Տմ 6.20: Բ.Տմ 1.14):

Աստուածաբանական մտածողութեան այս բնագաւառին մէջ Աստուածաշունչը դարձեալ ի յայտ կու գայ կատարեալ միութեամբ մը, ուսուցման շարունակական ընթացքով մը, որ մարդուն աստիճանական դաստիարակութեան հետ կ'աճի, կը զարգանայ, եւ Քրիստոսով իր լրումին կը հասնի: Թեպէտեւ, ինչպէս ըսել կ'ուզենք, անիկա անփոփոխ չի մնար, բայց, միւս կողմէ, երբեք փոփոխութիւն չի կրեր՝ այլափոխման կամ շեղումի կամ հակադրութեան

իմաստով (հմմտ, օրինակ, Յիսուսի ուսուցումները հին Օրենքին մասին, Մտ 5.17-48):

Անոր մէջ փոփոխութիւնը **յառաջատուական ընթացք** մըն է, այսինքն՝ ներքին զարգացման ընթացք մը՝ մարդուն ընդունելու կարողութեան համաձայն: Յիշենք, օրինակ, ինչ որ մեր Տէրը՝ Յիսուս Քրիստոս վերնատան մէջ իր աշակերտներուն կ'ըսէր. *«Տակաւին շատ բաներ ունիմ ըսելիք ձեզի, սակայն այժմ չէք կրնար տանիլ»* (Յհ 16.12): Երեքուկէս տարիներ ուսուցանեց անոնց, Աստուծոյ խօսքը բացայայտեց անոնց, բայց տակաւին լրումը չտուաւ, որովհետեւ դեռ ի վիճակի չէին ամէն ինչ հասկնալու: Կատարումը պիտի գար յարութենէն ետք, երբ շփոթահար ու խռոված միտքերը իրենց խաղաղութիւնը գտնէին յարուցեալ Փրկիչով, ի վիճակի ըլլային «տանելու», հասկնալու, եւ Սուրբ Հոգին գար զիրենք լեցնելու ամբողջական գիտութեան պարգեւովը: Եւ այդ ամբողջական գիտութեան լոյսին տակ անոնք այլեւս կարենային տեսնել սքանչելի միութիւնը Հին Ուխտին եւ անոր կատարումը եղող Նոր Ուխտին:

3.- Աստուածաշունչին ներշնչականութեան ապացոյցը որոշապէս կը տեսնուի անոր մարգարէական խոստումներուն կատարումին մէջ:

Աստուածաշունչին ներշնչականութեան ամենէն զօրաւոր վկայութիւնը եւ ամենէն հիանալի իրողութիւնը անոր մարգարէական կանխասացութեանց եւ խոստումներուն կատարումն է: Երեմիայի մարգարէութեան մէջ այս մասին կը կարդանք. *«Երբ մարգարէ մը խաղաղութիւն կը մարգարէանայ, եւ այն մարգարէին խօսքը կը կատարուի, այն ատեն կը հասկցուի՝ որ անիկա ճշմարտապէս Տիրոջմէ ղրկուած մարգարէ մըն է»* (Եր 28.9): Այս նոյն մարգարէութեան շրջուած ձեւն ալ կը գտնենք Աստուածաշունչին մէջ: Աստուած ինք Մովսէսի բերնով հետեւեալը կ'ըսէ. *«Եթէ մարգարէ մը Տիրոջ անունով բան մը ըսէ, եւ այդ բանը Տիրոջ անունով չկատարուի, կը նշանակէ թէ այդ բանը Տէրը ըսած չէ: Այդ մարգարէն յանդգնութեամբ խօսած է այդ բանը. անկէ չվախնա՛ւ»* (Բ.Օր 18.22):

Քրիստոս ինք իր երկրաւոր կեանքին եւ առաքելութեան ամէն մէկ քայլափոխին ցոյց տուաւ ՀԿ-ի մարգարէութեանց կատարումը՝

իր անձին վերաբերեալ, եւ այս մասին առիթով մըն ալ ըսաւ. «Ես կը ճանչնամ ընտրածներս. այլ որպէսզի իրականանայ Սուրբ Գիրքին խօսքը, որ կ'ըսէ՝ "Ան որ ինձի հետ հաց կ'ուտէր՝ դաւաճանեց ինձի" [Մդ 41.9]: Հիմակուրնէ՛ իսկ կ'ըսեմ՝ ձեզի, տակաւին ասիկա չպատահած, որպէսզի երբ պատահի՛ հաւատաք թէ Ես եմ» (Յհ 13.18-19): Քիչ ետք դարձեալ ըսաւ. «Այս բոլորը ձեզի ըսի՛ նախքան պատահիլը, որպէսզի երբ պատահին՝ այն ատեն հաւատաք» (Յհ 14.29): Յիսուսի կեանքին մէջ այդ բոլոր «գրուածներուն» կատարումին ակնատես Աւետարանիչը՝ Յովհաննէս, խաչելութեան առիթով այսպէս կ'ըսէ այդ մասին. «Ան որ տեսաւ ասիկա՛ ի՛նք վկայեց այս մասին, եւ անոր տուած վկայութիւնը վաւերական է: Անիկա գիտէ որ ըսածը ճշմարտութիւնն է, որպէսզի դուք ալ հաւատաք: Ասիկա պատահեցաւ՝ որպէսզի իրականանայ Սուրբ Գիրքերուն մէջ ըսուածը. "Անոր ռեւէ մէկ ոսկորը պիտի չփշրուի" [Ելք 12.46: Ղւ 9.12], ինչպէս նաեւ միւս գրուածը, որ կ'ըսէ. "Պիտի նային անոր՝ որ խոցեցին" [Զք 12.10]» (Յհ 19.35-37):

Նոր Կտակարանը ուղղակի եւ անուղղակի ձեւով կը յիշէ կատարումը բազմահարիր մարգարէութեանց կամ խոստումներու, որոնք Քրիստոսով իրենց կատարումը գտան: Եւ ասիկա ամենէն դժուար հերքելի երեսն է Աստուածաշունչին ներշնչականութեան:

11.- ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍԿԱՅՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Այժմ փորձենք տեսնել, թէ ի՞նչպէս կը հասկցուի այս գիրքերուն կամ անոնց արձանագրող հեղինակներուն Աստուծմէ ներշնչուած ըլլալը: Այս հասկացողութիւնը եւս կարելոր է՝ Աստուածաշունչ մատեանի հեղինակութիւնը, եւ ըստ այնմ՝ Աստուածաշունչէն բղխած վարդապետական, ծիսական թէ բարոյական աստուածաբանութիւնը ճշդելու եւ արժեւորելու տեսակետէն:

Քրիստոնէական Եկեղեցին ընդհանրապէս եւ իւրաքանչիւր եկեղեցի առանձնապէս կ'ընդունի Հին եւ Նոր Կտակարանի մատեաններուն «աստուածաշունչ» հանգամանքը: Բայց բոլորը նոյն ձեւով չեն հասկնար անոր ներշնչականութիւնը, եւ ուստի ոմանց կողմէ տարբեր կ'ընկալուի անոնց հեղինակութիւնը, այսինքն՝

Աստուծոյ խօսքին նշանակութիւնը եւ դերը՝ եկեղեցոյ եւ մեր կեանքին մէջ:

Աստուածաշունչի ներշնչականութեան տարբեր հասկացողութիւնները կարելի է ամփոփել այսպէս.-

1.- **ՏԱՌԱՑԻ ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:**

Այս տեսութեան համաձայն, Աստուածաշունչ գիրքերու ներշնչականութիւնը մեքենական ու կատարեալ է: Այսինքն, արձանագրող անձերը անոր մէջ ռեւէ դեր կամ բաժին չունին, այլ՝ տառացիօրէն արձանագրած են ինչ որ Սուրբ Հոգին թելադրած է, առանց անկէ բառ մը կամ տառ փոխելու:

Այս բացատրութիւնը զուտ բարեպաշտական չէ, այլ կը բղիխ այն իրողական փորձառութենէն, որ կարգ մը հեղինակներ կ'արձանագրեն ու կը մատնանշեն: Այսպէս, օրինակ, երբ արձանագրող անձը կը նշէ, թէ ինք Սուրբ Հոգիին կամ միջնորդ հրեշտակին կողմէ տրուած պատգամը չի հասկնար, եւ պարզապէս պատգամը կ'արձանագրէ այնպէս՝ ինչպէս ստացած է, մօտաւորապէս այդ հասկացողութիւնը կը թելադրէ: Դանիէլի մարգարէութեան աւարտին կը կարդանք. *«Ու ես լսեցի, բայց չհասկցայ: Եւ ըսի (հրեշտակին). "Ով տէր իմ, ասոնց վերջը ի՞նչ պիտի ըլլայ": Եւ անիկա ըսաւ. "Գնա՛, ո՛վ Դանիէլ, որովհետեւ այս խօսքերը մինչեւ վերջին ժամանակը գոցուած ու կնքուած են"»* (Դն 12.8-9): Մօտաւորապէս նոյնը կը թելադրէ Պետրոս առաքեալ, երբ իր առաջին նամակին մէջ մարգարէներուն համար կ'ըսէ. *«Այս փրկութիւնն էր որ փնտռեցին եւ փորձեցին հասկնալ մարգարէները, որոնք ձեզի տրուելիք շնորհքին մասին մարգարէանալով՝ կը փորձէին հասկնալ թէ ի՞նչ ժամանակ եւ ի՞նչ պարագաներ կը ծանուցանէր իրենց մէջ գործող Քրիստոսի Հոգին, որ կանուխէն կը վկայէր Քրիստոսի չարչարանքներուն եւ անոնց յաջորդելիք փառքին մասին: Աստուած անոնց յայտնեց, թէ իրենց փոխանցած այդ պատգամները իրենց ժամանակներուն համար չէին, այլ՝ մեզի համար էր որ խօսեցան այն՝ ինչ որ ներկայիս Աւետարանը քարոզող մարդիկ ձեզի փոխանցեցին, երկինքէն ղրկուած Սուրբ Հոգիին մղումով: Պատգամներ՝ որոնց կատարումը հրեշտակներն իսկ պիտի ուզէին գէթ մասամբ տեսնել»* (Ա. Պտ 1.10-12):

Այս տեսութեան թերութիւնը այն է, որ կը մոռնայ իւրաքանչիւր արձանագրող հեղինակի խառնուածքն ու անհատականութիւնը եւ այդ անհատականութենէն բխած մասնաւոր հետաքրքրութիւնները, լեզուական ու ոճական առանձնայատկութիւնները, եւլն:

2.- ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Այս տեսակէտին համաձայն, Աստուած միայն գաղափարը կամ մտածումը տուողն է, իսկ մարդը՝ զայն ազատօրէն արձանագրողը, եւ հետեւաբար Աստուածաշունչին մէջ իմաստ չունի առանձին բառերուն վրայ կանգ առնելը, որովհետեւ բառերը իրենք չեն ներշնչեալը, այլ ընդհանուր միտքը:

Այս տեսակէտը չի կրնար հաշտ ըլլալ Աստուծոյ յայտնութեան հետ, զոյգ պատճառներով.-

ա.- Նախ, որքան ալ չուզենք Աստուածաշունչին ամէն մէկ բառին վրայ կանգ առնել, բայց նաեւ պէտք չէ մոռնանք, որ յաճախ Աստուածաշունչը ինք մեզի կը ցուցնէ բառերուն կարեւորութիւնը, ինչպէս նաեւ անոր ամբողջականութիւնը անեղծ պահելու կարեւորութիւնը, առանց որուն՝ Աստուծոյ յայտնութիւնը կը կորսնցնէ իր ամբողջական եւ ուղիղ պատկերը:

Այսպէս, օրինակ, ՀԿ-ի Օրէնքին ու մարգարեութեանց կապակցութեամբ մեր Տէրը բացարձակ յայտարարութիւն մը կատարեց.- *«Հաստատ գիտցէք, որ բոլոր Օրէնքն ու մարգարեութիւնները կէտ առ կէտ պիտի իրականանան՝ առանց բառ մը իսկ դուրս ձգելու, մինչեւ զայ այն օրը, երբ այս երկինքն ու երկիրը պիտի անցնին: Ով որ ամենափոքր պատուիրանն իսկ զանց ընէ եւ ուրիշներուն ալ այդպէս սորվեցնէ, երկինքի արքայութեան մէջ յետինը պիտի նկատուի: Իսկ ով որ գործադրէ պատուիրանները եւ ուսուցանէ, մեծ պիտի ըլլայ երկինքի արքայութեան մէջ»* (Մտ 5.18-19):

Նոյնպիսի յայտարարութիւն մը եւ նաեւ ազդարարութիւն մը կը գտնենք Յայտնութեան գիրքին վերջաւորութեան. *«Եւ ես, Յովհաննէս, կ'ազդարարեմ բոլոր անոնց՝ որոնք այս գիրքին մարգարեութեան խօսքերը կը լսեն: Եթէ ոեւէ մէկը բան մը աւելցնէ ասոր վրայ, Աստուած անոր տրուելիք պատիժին վրայ, պիտի աւելցնէ այս գիրքին մէջ նկարագրուած պատուհասները: Եւ եթէ*

ոելէ մէկը բան մը պակսեցնէ այս գիրքին մարգարէութեան խօսքերէն, Աստուած ալ այս գիրքին մէջ նկարագրուած Կեանքի ծառէն եւ Սուրբ Քաղաքէն իր բաժինը պիտի նուազեցնէ» (Յլտ 22.18-19):

Նոյն շեշտը կը գտնենք նաեւ Պետրոս առաքեալի քով, որ իր 2-րդ նամակին մէջ խօսելով Քրիստոսի երկրորդ գալուստին եւ աստուածային խոստումին համաձայն «նոր երկինքի մը եւ նոր երկրի մը» մասին, որոնց ակնկառոյց կը սպասէ Եկեղեցին, իր խօսքը այսպէս կ'եզրակացնէ. *«Եւ Տիրոջ համբերատարութիւնը՝ փրկութիւն համարեցէք ձեզի համար, ինչպէս մեր սիրելի եղբայրը՝ Պօղոս ալ գրեց ձեզի, Աստուծմէ իրեն շնորհուած իմաստութեամբ: Անիկա նոյն այս բաներուն մասին խօսած է իր բոլոր նամակներուն մէջ ալ: Այդ նամակներուն մէջ կարգ մը դժուար հասկնալի մասեր կան, որոնց իմաստը չարափոխումի կ'ենթարկուի տգէտ ու փոփոխամիտ մարդոց կողմէ: Անոնք միւս Սուրբ Գիրքերը եւս կը չարափոխեն իրենց սեփական կորուստը պատրաստելով» (Բ.Պտ 3.16):* Վերջին նախադասութիւնը յստակօրէն ցոյց կու տայ Պետրոսի կեցուածքը ՀԿ-ի գիրքերուն վերաբերմամբ, որոնք «Սուրբ Գիրքեր» են, որոնց մէջ ոելէ փոփոխութիւն կամ այլափոխում թոյլատրուած չէ եւ Աստուծոյ կողմէ անպատիժ չի մնար:

Որոշ պարագաներու, յայտնութեան մէջ գործածուած բառերուն եւ բացատրութեանց ներկայացուցած կարեւորութեան մասին կարելի է յիշել նաեւ շատ մը ուրիշ հատուածներ կամ համարներ:

Այսպէս, առիթով մը, երբ Յիսուս ինքզինք նոյնացուց Աստուծոյ հետ, եւ Հրեայ կրօնական պատասխանատուները քարեր առին որ զինք քարկոծեն, *«Յիսուս պատասխանեց անոնց.- Չէ՞ որ ձեր Օրէնքին մէջ գրուած է՝ "Ես ըսի թէ աստուածներ էք" (Սղ 82.6): Ահաւասիկ Աստուած ինք "աստուածներ" կ'անուանէ այն մարդիկը, որոնց իր խօսքը կ'ուղղէ: Եւ Սուրբ Գիրքին ըսածը կարելի չէ ջնջել» (Յհ 10.34-35):*

Նոյնպէս, առանձին բառի մը կարեւորութեան վրայ կը ծանրանայ Պօղոս առաքեալ, անոր մէջ յատուկ Մեսիական խոստում տեսնելով. *«Արդ, Աստուած խոստումներ տուաւ Աբրահամին եւ անոր զաւակին: Սուրբ Գիրքը չ'ըսէր՝ "Եւ անոր զաւակներուն", որ բազմաթիւ անձերու ակնարկութիւն պիտի ըլլար,*

այլ եզակի ձեռով կ'ըսէ՝ "Եւ քու զաւակիդ" (Օն 12.7): Իսկ այդ զաւակը Քրիստոս է» (Գղ 3.16):

Միւս կողմէ, Պօղոս անգամ մը եւս կը շեշտէ, թէ իրենց սորվեցուցածները մարդկային իմաստութեան արդիւնքը եղող խօսքեր չեն, այլ Հոգիին մղումով տրուած հոգեւոր ճշմարտութիւններ. «Ինչ որ կը խօսինք՝ մարդկային իմաստութեան բերումը եղող խօսքեր չեն, այլ՝ Սուրբ Հոգիին կողմէ սորվեցուած իմաստութեամբ հոգեւոր ճշմարտութիւններ կը բացատրենք հոգեւոր մարդոց» (Ա.Կր 2.13), որոնք, հետեւաբար, Աստուծոյ խօսքն են:

բ.- Գաղափարի կամ պարզապէս մտածումի ներշնչականութեան տեսութիւնը Աստուծոյ յայտնութեան հետ հաշտ չի կրնար ըլլալ նաեւ անոր համար, որ աստիկա կը նշանակէ ըսել՝ թէ Աստուած թոյլ պիտի տար որ մադրիկ իրենց ուզած ձեռով մեկնէին ու ներկայացնէին իր խօսքը: Իսկ աստիկա իր կարգին պիտի նշանակէր, որ մեզի տրուած յայտնութեան մէջ մենք երբեք ալ Աստուծոյ անմիջական խօսքը չունինք կամ ի վիճակի չենք ճանչնալու, այլ միայն ունինք անոր արձագանգները, որոնց հաւաստիութեան վստահ ալ չենք, քանի կրնան նաեւ յայտնութեան այլափոխութիւնը ըլլալ:

3.- ՄԱՍՆԱԿԻ ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Տառացի ներշնչականութեան ճիշդ հակառակն է աստիկա: Այս տեսակէտը ունեցողները քմահաճ մօտեցում մը կը ցուցաբերեն Աստուածաշունչին եւ անոր ներշնչականութեան հարցին, կամայականօրէն իրենց ուզած բաժինները Աստուծմէ ներշնչեալ համարելով, իսկ ուրիշ բաժիններ՝ ոչ:

Որոշ է որ այս տեսակէտը եւս ճշմարտութեան հետ հաշտ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ Աստուծոյ խօսքին դատաւոր կը կարգէ մարդուն միտքը. այսինքն՝ մարդը ի՛նք կ'ըլլայ որոշողը՝ թէ Աստուածաշունչին մէջ ի՛նչ բանը աստուածային ներշնչումով գրուած է, եւ ինչը՝ ոչ: Իսկ եթէ մարդը ի՛նքը պիտի որոշէ, կը նշանակէ՝ թէ առարկայական ճշմարտութիւն մը չկայ այդ մասին, որովհետեւ մեկուն ներշնչեալ համարածը ուրիշ մը կրնայ ժխտել, եւ փոխադարձաբար: Մինչդեռ սրբազան Գիրքերը Աստուածաշունչ են՝ մենք ուզենք թէ չուզենք: Աստուած Երեմիա մարգարէին բերնով

կ'ըսէ . «Իմ խօսքս ունեցողը ճշմարտութեամբ թող իմ խօսքս խօսի» (Եր 23.28): Իսկ Պետրոս առաքեալ մարգարեութեանց մասին խօսելով կը յայտարարէ. «Չմոռնաք բնաւ, որ ռեւէ մէկը ինքն իրմէ չի կրնար բացատրել Սուրբ Գիրքերուն մարգարեութիւնները, որովհետեւ մարգարեութիւնները բնաւ մարդոց կամքին ծնունդը չեն, այլ՝ Սուրբ Հոգիին մղումով էր որ Աստուծոյ մարդիկը խօսեցան զանոնք» (Բ.Պտ 1.20-21):

4.- ՍՈՍԿ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՄՂՈՒՄԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ:

Նորագոյն ժամանակներուն կան նաեւ անհատ աստուածաբաններ կամ մտածողներ, որոնց տեսակէտով՝ Աստուածաշունչին մէջ չկայ իսկական իմաստով աստուածային ներշնչում: Անոնք Աստուծոյ կողմէ ուղղակի յայտնութիւն չեն ընդունիր: Ներշնչականութիւնը կը հասկնան պարզապէս իբրեւ մղում մը Աստուծոյ կողմէ, բայց իրականին մէջ Աստուածաշունչը իրենց համար կը ներկայանայ իբրեւ զուտ մարդկային հեղինակութիւն: Աստուածաշունչին մէջ յաճախակիօրէն ակնարկուած Սուրբ Հոգիին դերը կը դիտեն պարզապէս իբրեւ օժանդակութիւն մը, որ մարդկային հեղինակը ճշմարտութենէն դուրս չգայ մտածումի եւ խօսքի իր ընտրութեան մէջ:

Հետեւաբար, այս տեսութեան համաձայն՝ չկան «աստուածային» կամ «աստուածաշունչ» գիրքեր: Հին եւ Նոր Կտակարանները մարդկային միտքով ու ձեռքով գրուած են, հոգեւոր դաստիարակութեան մը մարդկային մտահոգութենէն առաջնորդուած:

5.- ՃՇՄԱՐԻՏ ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Վերոյիշեալ տեսակէտներուն միջինն է հինգերորդ, Հայ Եկեղեցւոյ կողմէ ընդունուած սա տեսակէտը, որ Աստուծոյ ամբողջական ներշնչումը ճանչնալով հանդերձ ընդհանուր Աստուածաշունչին եւ անոր ամէն մէկ գիրքին համար, նկատի կ'առնէ նաեւ իրաքանչիւր գրողի առանձնայատկութիւնները, որոնք անձին անհատականութեան, անոր ուսումնական պատրաստութեան, իր ժամանակին եւ ընկերային միջավայրին բնական բերումները, անոնց խառնուածքին ու մտածողութեան յատուկ տարրերն են:

Այսպէս, օրինակ, Կորնթոսի եկեղեցիին իր թելադրութիւնները ըրած ատեն, Պօղոս առաքեալ կ'ըսէ. «⁸Մակայն, ամուրիներուն եւ այրիներուն կ'ըսես.- Աւելի լաւ կ'ընեն՝ եթէ ինձի պէս մնան. Գայց եթէ չեն կրնար տոկալ թող ամուսնանան, որովհետեւ նախընտրելի է ամուսնանալ քան ցանկութեամբ եռալ: ¹⁰Իսկ ամուսնացեալ զոյգերուն հետեւեալ պատուէրը կու տամ, ո՛չ թէ ես, այլ Տէրը.- Ուել կին իր ամուսինէն թող չբաժնուի. ¹¹Իսկ եթէ բաժնուի, կա՛մ առանց ամուսնութեան թող ապրի եւ կամ դարձեալ հաշտուի իր ամուսինին հետ: Նոյնպէս, ուել այր իր կինը թող չձգէ: ¹²Միւսներուն ե՛ս կը պատուիրեմ, ո՛չ թէ Տէրը.- Եթէ ուել հաւատացեալ եղբայր ունի անհաւատ կին մը որ կ'ուզէ իր հետ ամուսնացած մնալ, թող չբաժնուի իր կնոջմէ: ¹⁷Այլպէս, իւրաքանչիւրը թող ապրի Աստուծմէ իրեն տրուած շնորհքին համաձայն, ինչպէս որ էր՝ երբ Աստուած զինք կանչեց: Այսպէս կը պատուիրեմ բոլոր եկեղեցիներուն: ²⁵Ամուրիներուն վերաբերող ձեր հարցումին կապակցութեամբ Տիրոջմէ հրաման մը չունիմ: Բայց ես իբրեւ Տիրոջմէ ողորմութիւն գտած մէկը, որուն կարելի է վստահիլ, հետեւեալ խրատը կու տամ.- ²⁶Կը խորհիմ որ իրենց վիճակը լաւագոյնն է:» (Ա.Կր 7.8-12): Եւ քիչ մը անդին ամուսնութեան վերաբերող այս հատուածը կը փակէ՝ ըսելով. «³⁹Ուել ամուսնացած կին ազատ չէ, որքան ատեն որ ամուսինը ողջ է. իսկ ամուսինին մահէն ետք ազատ է, որու հետ որ ուզէ՝ կ'ամուսնանայ. միայն թէ՛ քրիստոնէայի մը հետ: ⁴⁰Բայց աւելի երանելի կ'ըլլայ՝ եթէ տուած խրատիս հետեւի եւ մնայ այնպէս՝ ինչպէս որ է հիմա: Եւ կը խորհմ որ Աստուծոյ Հոգին է որ այսպէս ըսել կու տայ ինձի» (Ա.Կր 7.39-40): Ինչպէս պարզօրէն կը տեսնուի, առաքեալը փոխն ի փոխ կը յիշեցնէ Տիրոջ խօսքերը կամ պատուէրները, որոնք բացարձակ արժէք եւ անփոփոխ նկարագիր ունին, եւ պարտադիր են, մինչդեռ իր անձնական թելադրութիւնները կը զանազանէ միշտ, անուղղակիօրէն նշելով՝ թէ անոնք անփոփոխելի չեն եւ ուստի պարտադիր ալ կրնան չըլլալ:

Տակաւին, ինչպէս վերը ակնարկեցինք, կան լեզու եւ ոճի հարցեր, կամ զուտ անձնական հետաքրքրութիւններ, կամ մօտեցումներ, որոնք միայն զրոյին անհատականութեամբ կը բացատրուին, մինչդեռ մեքենական արձանագրութեան

պարագային զանոնք պիտի չգտնէինք Աստուծոյ խօսքին մէջ: Տանք քանի մը պարզագոյն օրինակներ.-

ա.- ՆԿ-ի բոլոր գիրքերն ալ գրուած են Յունարէնով, եւ սակայն նոյն լեզուն չէ որ կը գտնենք բոլորին մէջ. ոմանք աւելի ժողովրդական եւ անպաճոյճ լեզուով մը գրուած են, ուրիշներ՝ աւելի մաքուր ու գեղեցիկ, աւելի բարձրաոճ Յունարէնով: Եւ շատ պարզ է, որ յաճախ անիկա կախում ունի արձանագրող անձին ուսումնական պատրաստութենէն: Յատկապէս մաքուր ու գեղեցիկ Յունարէն մը կը գտնենք ծագումով Յոյն Ղուկաս Աւետարանիչի երկու գրութեանց մէջ, եւ Եբրայեցիներուն նամակին մէջ, որ կը վերագրուի ծագումով Յոյն հեղինակի մը (Ապողո՞ս, Սիղուանո՞ս, Կղեմէս Հռոմայեցի՞):

բ.- Մատթէոսի Աւետարանին մէջ «Աստուծոյ արքայութիւն» բացատրութեան փոխարէն միշտ կը գտնենք «երկինքի արքայութիւն» բացատրութիւնը (Մտ 3.2 եւ 4.17 հմմտ Մր 1.15: Մտ 5.3 հմմտ Ղկ 6.20: Մտ 8.11 հմմտ Ղկ 13.29: Մտ 10.7 հմմտ Ղկ 9.2: Մտ 13.11 հմմտ Մր 4.11), եւլն, որովհետեւ Մատթէոս իր Աւետարանը կը գրէ Հրէական մտայնութեամբ՝ Հրէայ ընթերցողներու համար, որոնք առհասարակ զգոյշ են եւ կը խուսափին Աստուծոյ անունը շատ բերան առնելէ, եւ «երկինք» բառը կը գործածեն «Աստուած» ըսելու փոխարէն:

գ.- Մարկոսի Աւետարանին մէջ յաճախակի կերպով կը գտնենք նշումներ՝ Յիսուսի մարդկային երեսը շեշտող, ինչ որ համատեսական միւս Աւետարաններուն՝ Մատթէոսի եւ Ղուկասի համապատասխան բաժիններուն մէջ չենք գտներ: Այսպէս, որոշ պարագայի մը Յիսուս «կը սրդողի» իր աշակերտներուն դէմ, որոնք մանուկներուն արգելք կ'ուզեն ըլլալ (10.14: Հմմտ Մտ 19.14), «կը զարմանայ» Նազարեթցիներու անհաւատութեան վրայ (6.6: Հմմտ Մտ 13.58), եւ նոյնիսկ «չի կրնար» այնտեղ հրաշք գործել (6.5: Հմմտ Մտ 13.58), եւլն:

դ.- Դարձեալ Մարկոսի Աւետարանին մէջ կը գտնենք գործածութիւնը բազմաթիւ Լատիներէն բառերու (Յունարէն տառադարձութեամբ) կամ ոճերու, մինչ միւս երկու Աւետարաններուն մէջ չենք գտներ: Այսպէս.- Դահիճ բառին համար փոխանակ գործածելու Յուն. բառը՝ «վասանիսթի՛ս» [Βασανιστης]

(Մտ 18.34), կը գործածէ «սփեքուլա՛թոր» [σπεκουλατορ] [Լատ. speculator] բառը (Մր 6.27): Լումայ բառին համար փոխանակ գործածելու Յուն. «լեփթո՛ւ» [λεπτος] բառը (Ղկ 21.2), կը գործածէ «քոտրա՛նթիս» [κοδραντης, Լատ. quadrans] բառը (Մր 12.42): Կամ հարիրապետ բառին համար փոխանակ ըսելու «էքաթոնթա՛րիս» [εκατονταρχης] (Մտ 27.54: Ղկ 23.47), կը գործածէ «քենթիրի՛ոն» [κεντυριον, Լատ. centurion] (Մր 15.39), ելն:

ե.- Ղուկասի Աւետարանին մէջ չենք գտներ Արամերէն այն բառերը, որոնք Մատթէոսի եւ Մարկոսի գրիչին տակ կ'երեւին: Ղուկաս անոնց տեղ կը գործածէ համապատասխան Յունարէն բառերը: Այսպէս, օրինակ, փոխանակ ըսելու «դպիր», տեղ-տեղ կը գործածէ «օրինական» [«նոմիքո՛ւ» νομικος] (Ղկ 7.30, 10.25, 11.45-46 եւ 52, 14.3: Հմմտ Մտ 23): Փոխանակ խաչելութեան վայրին Արամերէն «Գողգոթա» անուանումը տալու, կու տայ միայն Յունարէն թարգմանութիւնը՝ «Գանկ» կամ «Գագաթ» [«Քրանիո՛ն», κρανιον] (Ղկ 23.33: Հմմտ Մտ 27.33: Մր 15.22), ելն:

զ.- Դարձեալ, իր Յունական մտածողութեամբ՝ Ղուկաս ո՛չ միայն արձանագրող մըն է իր գտած տեղեկութիւններուն կամ Աստուծոյ յայտնութեամբ տրուածներուն, այլ նաեւ կը ստուգէ եւ ապա կը դասաւորէ, կը կարգաւորէ նիւթերը՝ ժամանակագրական կարգով թէ այլ առաջադրանքով մը (տե՛ս Ղկ 1.3, Գրծ 2.36, 18.25, 21.34, 22.30, 23.15 եւ 20, 24.22, 25.26):

է.- Դարձեալ, Նոր Կտակարանի գրողներուն մէջ Ղուկաս գրեթէ միակն է, որ հիւանդութիւններուն ճիշդ անուանումները կու տայ, ճշգրիտ ախտաճանաչումները կը կատարէ, եւ բժշկութեան կապակցութեամբ ճշգրիտ եզրերը կը գործածէ (Ղկ 4.40 հմմտ Մտ 8.16, Մր 1.32-34, Գրծ 3.7-8, 28.8-9), ելն: Եւ ասիկա բնական է, եթէ յիշենք՝ որ ինք զբաղումով բժիշկ մըն է:

ը.- Եթէ բաղդատենք Պօղոս առաքեալի եւ Յովհաննէս առաքեալի նամակները, պարզ ու յստակ կերպով կը տեսնենք անհատական խառնուածքի տարբերութիւնը: Մինչ առաջիններուն մէջ կը յայտնուի Պօղոսի բուռն նկարագիրը, երկրորդներուն մէջ որոշապէս կը պատկերանայ Յովհաննէսի քաղցրաբարոյ նկարագիրը:

Անսահմանօրէն կարելի է երկարել շարքը այսպիսի դիտողութեանց, որոնք կը վկայեն ի նպաստ արձանագրող հեղինակներու անհատական տարբերութեանց: Եւ այս ճշմարտութիւնը իր կարգին կը վկայէ, թէ Աստուծոյ խօսքին ներշնչումը երբեք ալ մեքենական չէ, եւ ուստի անիկա չ'ոչնչացնէր մարդուն անհատականութիւնը: Ընդհակառակը, Աստուած իր պատգամը կու տայ մարդուն, յարգելով հանդերձ մարդուն անձը, անհատական եւ ժամանակակից հետաքրքրութիւնները, ազգային պատկանելութիւնը, մշակութային ժառանգութիւնը, լեզուն ու ոճը:

Այդ բոլորը չեն մթագներ Աստուծոյ պատգամը, այլ ընդհակառակը, զայն աւելի մատչելի եւ խօսուն կը դարձնեն ժամանակակից մարդուն, թոյլ տալով որ Աստուծոյ խօսքը իր անմիջական ներգործութիւնը ունենայ անոնց վրայ:

Միւս կողմէ, այս պարագան կրնայ իր կարգին ապացոյց դառնալ աստուածային ներշնչումի, եթէ նկատի ունենանք, որ արձանագրող հեղինակներէն շատերը իրենք անուսում եւ անգրագետ մարդիկ էին, եւ իրենց մտաւորական կարողութիւններով երբեք ալ ի վիճակի պիտի չըլլային արտադրել այն պատգամը որ մեզի կը ներկայացնեն. բայց որոնք Աստուծմէ իրենց ստացած պատգամը փոխանցեցին եղածին պէս, ծայրայեղ նախանձախնդրութեամբ եւ կարելի բժախնդրութեամբ, եւ, որ կարելորն է, անառարկելի հեղինակութեամբ:

Աստուած իր յայտնութիւնը կու տայ եւ իր պատգամները կը թելադրէ անկատար մարդոց, որոնք իրենց անձին յատուկ իւրայատկութիւնները պահելով հանդերձ՝ այդ յայտնութիւնն ու պատգամները կ'արտաբերեն (յաճախ անոնք կ'արձանագրուին ուրիշներու կողմէ, օրին կամ յաջորդ սերունդին կողմէ, ինչպէս Յիսուսի ուսուցումներուն պարագային եւս) կամ կ'արձանագրեն՝ միշտ Աստուծոյ առաջնորդութեամբ, այնպէս որ անոնց մէջ յայտնութիւնը զերծ է մարդկային միտքին յատուկ սխալներէն: Իսկ այս անսխալականութիւնը իր կարգին մեծագոյն ապացոյցներէն մէկն է Աստուածաշունչ մատեանի աստուածային ներշնչականութեան եւ բացարձակ հեղինակութեան:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ
ԿԱՆՈՆԸ

12.- «ԿԱՆՈՆ» ԲԱՌԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

«Կանոն» բառը կու գայ Եբրայերէն լեզուէն« քանեհ» (קנה) եւ կը նշանակէ՝ եղէգ: Անոր Յունարէն ձեւն է «կանոն» (κανον), նոյն իմաստով: Անցեալին եղէգը ուրիշ գործածութեանց կարգին՝ կը գործածուէր նաեւ իբրեւ չափելու գործիք (հմմտ Եզ 40.3: Զք 2.1: Յյտ 11.1« 21.15): Հետեւաբար« «կանոն» բառը այս պարագային կը գործածուի նշելու համար կայուն չափանիշ մը« «չափանմոյշ» իմաստով:

Երկրաչափական իր իմաստէն մեկնելով« կանոն բառը հետզհետէ գործածուեցաւ գիտութեան կամ ուսման կալուածի« եւ կամ վարքութեան մէջ նշելու համար ընդունուած եւ կայուն սկզբունք մը: Ճիշդ նոյն ձեւով« ծնունդ առաւ «հաւատքի կանոն» բացատրութիւնը« որ կը նշէր հաւատքի կայուն սկզբունք մը (հմմտ« օրինակ« Գղ 6.16: Փլպ 3.16)« կամ հաւատալիքներու կայուն ամբողջութիւն մը« որով կը չափուէր կամ կը ճշդուէր մէկու մը հաւատքին ճշդութիւնը« «ուղղափառութիւնը»:

Աստուածաշունչին կապակցութեամբ գործածուած« «կանոն» կը նշանակէ՝ պաշտօնապէս ճանչցուած եւ ընդունուած գիրքերու ամբողջութիւն մը« ցանկ մը« որ իր կազմութեամբ իսկ կ'որոշէ՝ ո՛րն է ճշմարիտը եւ ընդունելին« եւ որո՛նք են սխալը կամ սուտը եւ մերժելին:

**13.- ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ
ԿԱՆՈՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ**

Ո՛չ Եբրայեցի ժողովուրդը« ո՛չ ալ քրիստոնէական Եկեղեցին« երբեք սկիզբէն չեն մտածած կանոնականացումի կամ պաշտօնական վաւերացումի մասին« եւ բնաւ անհրաժեշտ չեն

նկատած զայն: Անիկա միշտ ալ կատարուած է իբրև հակազդեցութիւն ժխտական քայլի մը՝ Աստուածաշունչի գիրքերէն ոմանց կամ անոր ամբողջութեան մերժումին կամ անտեսումին:

Երկար ժամանակ՝ Հրեաներ պետք չունեցան ռեւէ կանոնի մասին մտածելու: Այսպէս՝ օրինակ՝ Հնգամատեանը ունէր Մովսէսի հեղինակութիւնը՝ եւ ինք իր վրայ ունէր աստուածային հեղինակութեան կնիքը՝ եւ ուստի կանոնականութեան հարց չունէր: Անոնց վրայ գումարուեցան ուրիշ գիրքեր, ինչպէս՝ Յեսուն՝ Դատաւորները՝ Թագաւորաց գիրքերը, Դաւիթով սկիզբ առած Սաղմոսները եւ Սողոմոնով ծնունդ առած Առակները: Բոլորն ալ իբրև սրբազան գրականութիւն կը պահուէին քահանայից դասին կողմէ՝ եւ ընդօրինակութեամբ կը փոխանցուէին սերունդէ սերունդ:

Յետոյ եկան հալածանքի տարիները՝ երբ թագաւորներէն ոմանք Եհովայի պաշտամունքին իրենց կատաղի ընդդիմութեան մէջ փորձեցին նաեւ փճացնել Աստուածաշունչ մատեանները: Հազիւ հալածանքներու ալիքը դադրեցաւ՝ հարց ծագեցաւ մէկտեղելու բոլոր այն գիրքերը, որոնք Աստուծոյ դրոշմը եւ հեղինակութիւնը կը վայելէին: Այսպէս սկիզբ առաւ Աստուածաշունչի կանոն մը՝ այսինքն՝ ծանօթ եւ ընդունուած ցանկ մը ունենալու գաղափարը:

Վերոյիշեալ իրողութիւնը լաւագոյնս կը պատկերանայ հետեւեալ երկու օրինակներով.-

1.- Բ.Ա. 621 թ. Յուդայի Եսաիա թագաւորին օրով Օրէնքին հռչակումը կամ կանոնականացման առաջին արարքը հետեւանք էր անմիջականօրէն կանխող ժամանակաշրջանին՝ Մանասէ թագաւորին օրով՝ այդ Օրէնքին անտեսումին եւ ճշմարիտ աստուածպաշտութեան ուղղուած հալածանքին:

2.- Նոյնպէս՝ քրիստոնէական Եկեղեցւոյ մէջ կանոնականացման առաջին մտածումը պիտի գար Մարկիոնական աղանդին մերժումներուն իբրև պատասխան եւ ճշդում: Աւելի ուշ էր՝ որ պիտի գար մտահոգութիւնը՝ պաշտօնական ճանաչում տալու բոլոր ընդունուած գիրքերուն՝ որպէսզի ուրիշ՝ «անվաւեր» գիրքեր չգան չխառնուին հաւատքի աստուածատուր, հարազատ ու վաւերական սկզբնաղբիւրներուն:

Արդ՝ ե՞րբ՝ կազմուեցաւ Աստուածաշունչի կանոնը՝ այսինքն՝ առաջին ցանկը՝ կամ ժողովածոն՝ եւ առաջին հերթին՝ ՀԿ-ի կանոնը:

14.- ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՉ-ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԳԻՐՔԵՐ

Աստուածաշունչը գիրքերու ամբողջութիւն մըն է: Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս այս գիրքերը իրարու քով եկան՝ կազմելու համար մէկ ամբողջութիւն՝ եւ ո՞վ իրարու քով բերաւ զանոնք: Հարցումը կարելոր է՝ որովհետեւ այդ գիրքերը՝ գրուած մէկ առ մէկ՝ պատմական բաւական երկար ժամանակաշրջանի մը վրայ՝ որ շուրջ 1500 տարիներ կ'ընդգրկէ՝ պատահականօրէն իրարու քով եկած չեն: Անոնց մէկտեղումը արդիւնք է ընտրութեան մը՝ որ կատարուած է որոշակի սկզբունքի մը հիման վրայ՝ Աստուծոյ ժողովուրդին առաջնորդութեան կոչուած անձերուն համախումբ որոշումով:

Կը բաւէ կարդալ նոյնինքն Աստուածաշունչը՝ տեսնելու համար՝ թէ անցեալին Եբրայեցի ժողովուրդին հոգեւոր թէ ընկերային-քաղաքական կեանքի զանազան երեսները միայն մէկ արձանագրութիւն չեն ունեցած՝ այլ գրի առնուած են բազմաթիւ կերպերով: Այսպէս՝ օրինակ.-

1.- Աստուածաշունչը կը յիշատակէ՝ որ Եգիպտոսէն ելլող Եբրայեցիները ամորհացիներուն դէմ բազմաթիւ պատերազմներ մղեցին ու յաղթանակներ տարին՝ եւ այդ բոլորը արձանագրուած են *«Տիրոջ պատերազմներու գիրքին մէջ»* (Թւ 21.14):

2.- Յեսուի գիրքին մէջ՝ Գաբաւոնի նշանաւոր պատերազմին առիթով կը կարդանք. *«Միթէ ասիկա Ուղիղին գիրքին մէջ գրուած չէ՞»* (Յես 10.13: հմմտ Բ.Թգ 1.18):

3.- Թագաւորաց Գ. գիրքին մէջ, Սողոմոնի պատմութեան աւարտին կը կարդանք. *«Եւ Սողոմոնի մնացորդ պատմութիւնը եւ անոր բոլոր ըրածները եւ անոր իմաստութիւնը՝ ասիա Սողոմոնի պատմութեան գիրքին մէջ գրուած են»* (Գ.Թգ 11.41):

4.- Նոյն գիրքին մէջ՝ Սողոմոնի թագաւորութիւնը երկուքի բաժնող Երոբոամի համար կը կարդանք. *«Եւ Երոբոամի մնացորդ»*

պատմութիւնը... ահա Իսրայէլի թագաւորներուն Յիշատակաց գիրքին մէջ գրուած է» (Գ.Թգ 14.19):

5.- Սողոմոնի որդիին՝ Ռոբոամի կեանքի աւարտին «նոյն գիրքը կը վկայէ. «Եւ Ռոբոամի մնացորդ պատմութիւնը եւ անոր բոլոր ըրածները ահա Յուդայի թագաւորներուն Յիշատակաց գիրքին մէջ գրուած են» (Գ.Թգ 14.29):

6.- Եհովայի պաշտամունքը վերահաստատող եւ տաճարը բարեկարգող Եոսիա (= Յովսիա) բարեպաշտ թագաւորին մահուան առիթով կը կարդանք՝ «Երեմիա [մարգարէ] Եոսիայի վրայ ողբ ըսաւ» եւ բոլոր երգեցողները՝ «այր ու կին» մինչեւ այսօր իրենց ողբերուն մէջ կը յիշեն Եոսիան» եւ այդ ողբերը երգելու սովորութիւնը մտցուցին Իսրայէլի մէջ. եւ ահա [անոնք] ողբերու [գիրքին] մէջ գրուած են» (Բ.Մն 35.25)» եւլն:

Այսպէս՝ Աստուածաշունչը այժմ մեզի անձանօթ գիրքեր կը յիշատակէ (տե՛ս նաեւ Ա.Մն 29.29: Բ.Մն 12.15՝ 20.34: Եզր 4.15: Եսթ 2.23՝ 9.32)՝ որոնք թէպէտ Աստուծոյ ժողովուրդին պատմութեան աղբիւրներն են՝ բայց Աստուածաշունչին մաս չեն կազմած եւ չեն կազմեր:

Յստակ կը դառնայ՝ որ սկիզբէն իսկ կար գատորոշումը «աստուածաշունչ» գիրքերուն եւ ոչ-աստուածաշունչ գիրքերու: Ամէն գրուած բան աստուածաշունչ չէր նկատուեր՝ նոյնիսկ եթէ անիկա կը խօսէր «Տիրոջ պատերազմներուն» մասին՝ կամ կը պատմէր Տիրոջ ծառային՝ Յեսուի մասին:

15.- ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՆՆԵՐ

Մովսէսէն առաջ գրականութիւն չկար: Նահապետական շրջանի պատմութիւնները եւ ընդունուած ընկերային օրէնքները բերանացի աւանդումով կը փոխանցուէին սերունդէ սերունդ: Մովսէսով էր՝ որ Աստուած Եբրայեցի ժողովուրդէն «ազգ» մը կազմաւորեց՝ իր Օրէնքը տալով անոր՝ եւ Մովսէս ինք եղաւ՝ որ Աստուծոյ յայտնութիւնն ու իր ժողովուրդին կրօնական փորձառութիւնը առաջին անգամ ըլլալով արձանագրեց այն գիրքերով՝ որոնց ամբողջութիւնը կը ճանչնանք իբրեւ Հնգամատեան:

Մովսէսէն ետք շարունակուեցաւ աստուածային յայտնութեան եւ կրօնական փորձառութեան արձանագրութեան այդ գործընթացը՝ եւ յառաջ եկան միւս գիրքերը՝ որոնք այժմ կը ճանչնանք իբրեւ Յեսուի «Դատաւորներ» Հոութ: Թագաւորութեան սկզբնաւորումով սկսաւ նաեւ Թագաւորներու գիրքերուն արձանագրութիւնը՝ գրեթէ օրը օրին՝ դէպքերու անմիջական տպաւորութեանց տակ: Ժամանակագրութեան ձեւով: Անոնց կողքին սկիզբ առին նաեւ Դաւիթով՝ Սողոմոնով եւ Ժամանակակից ուրիշ անձերով (Սամուէլ մարգարէ՝ Գադ տեսանող՝ գրող առաջին մարգարէներ...) պայմանաւորուած գիրքերը կամաց-կամաց դառնալով սրբազան գիրքերու փոքրիկ մատենադարանը:

Ե՞րբ էր՝ որ առաջին անգամ այս գիրքերը մէկտեղուեցան՝ եւ անջատ գրութիւններէն մէկ հաւաքածոյ կազմուեցաւ:

Վերը ըսինք՝ թէ սկիզբէն իսկ կար գատորոշումը «աստուածաշունչ» գիրքերուն եւ ոչ-աստուածաշունչ գիրքերու: Աստուածաշունչին մէջ պահուած մասնակի տեղեկութիւնները մեզի ցոյց կու տան՝ որ սկիզբէն իսկ քահանայական դասը նախանձախնդիր եղաւ Աստուծոյ ներշնչումով եւ առաջնորդութեամբ գրուած գիրքերը առանձնացնելու միւս գիրքերէն եւ զանոնք միասին պահելու: Այնպէս որ՝ այդ գիրքերուն ժողովածոն ինքնաբերաբար կար եւ կը պահուէր արդէն Վկայութեան Խորանին կամ տաճարին մէջ:

Այսպէս՝ օրինակ՝ Երկրորդ Օրէնք գիրքին մէջ կը կարդանք՝ որ Մովսէս Աստուծոյ կողմէ աւանդուած. *«Չայս Օրէնքը գրեց՝ եւ զայն Տիրոջ Ուխտին տապանակը վերցնող Ղեւտացի քահանաներուն» եւ Իսրայէլի բոլոր աւագներուն տուաւ: ¹⁰Եւ Մովսէս անոնց պատուիրելով՝ ըսաւ.- Եօթը տարին անգամ մը՝ թողութեան տարիին՝ Տաղաւարահարաց տօնին՝ ¹¹երբ ամբողջ Իսրայէլի ժողովուրդը կու գայ ձեր Տէր Աստուծոյն դիմաց կանգնելու անոր ընտրած տեղը՝ ամբողջ ժողովուրդին դիմաց այս Օրէնքը պիտի կարդաք՝ որպէսզի լսեն : ...²⁴ Եւ երբ Մովսէս այս Օրէնքին բոլոր խօսքերը գիրքի մը մէջ գրեց լմնցուց՝ ²⁵Տիրոջ Ուխտին տապանակը վերցնող Ղեւտացիներուն [= քահանաներուն] պատուիրեց՝ ըսելով.- ²⁶Առէ՛ք այս Օրէնքին գիրքը, եւ զայն ձեր Տէր Աստուծոյն Ուխտի*

տապանակին քով դրէք, որպէսզի հոն մնայ իբրեւ վկայութիւն ձեզի [= ժողովուրդին] դէմ» (Բ.Օր 31.9-11 եւ 24-26):

Նոյն Օրէնքի գիրքին կապակցութեամբ՝ Աստուած ինք Մովսէսի բերնով հետեւեալ պատուերը կու տար իր ժողովուրդին հետագայ թագաւորներուն. «¹⁸Իր թագաւորական աթոռին նստելուն պէս՝ այս Օրէնքին գիրքին օրինակը իրեն համար ընդօրինակել պէտք է տայ Ղեւտացի քահանաներուն քով եղած օրինակէն» ¹⁹Եւ անիկա իր քով պէտք է մնայ՝ որպէսզի իր կեանքի բոլոր օրերուն կարդայ» եւ իր Տէր Աստուծմէն վախնալ սորվի» եւ այս Օրէնքին բոլոր խօսքերն ու այս կանոնները զգուշութեամբ ի գործ դնէ» (Բ.Օր 17.18-19):

Այս հաստուածը որոշակիօրէն ցոյց կու տայ՝ որ Օրէնքի գիրքը առնուազն երկու օրինակով կը պահուէր» մէկը քահանաներուն քով» իսկ միւսը՝ թագաւորներուն: Իսկ թէ «այս Օրէնքի գիրքը» բացատրութիւնը ճշդիւ ինչպէս պէտք է հասկնալ» միայն Երկրորդ Օրէնք գիրքին համար» ինչպէս Ս. Գրոց քննաբանութեան մէջ առհասարակ կ'ենթադրուի» թէ՛ Օրէնք անունով ճանչցուած ամբողջ ժողովածոյին» այլ խօսքով՝ Հնգամատեանին համար» որ անցեալին մէ՛կ ամբողջութիւն կը կազմէր: Տակաւին» պէտք չէ մոռնալ» որ Յեսուի գիրքը եւս անբաժան մէկ մասն էր առաջին գիրքերու այս խումբին» որ այդ պատճառով երբեմն բնորոշուած է նաեւ իբրեւ «Վեցամատեան»:

Մենք համոզուած ենք» որ «այս Օրէնքի գիրքը» բացատրութիւնը միայն երկրորդ Օրէնքին համար չէ» այլ յիշուած վեց գիրքերուն⁴: Թագաւորութեան սկզբնաւորումէն առաջ արդէն իսկ վեց գիրքերու այս հաւաքածոն կազմուած էր եւ կը պահուէր Վկայութեան Խորանին մէջ» իսկ տաճարի շինութենէն ետք բնականաբար ի պահ դրուեցաւ տաճարի սրբարանին մէջ» Ուխտի Տապանակին քով» իբրեւ Աստուծոյ Խօսքին արձանագրութիւնը:

Երկրորդ ժողովածոյ» Եզեկիա թագաւորի օրով.-

---

⁴ Քիչ մը անդին պիտի տեսնենք, որ Ք.Ա. 5-րդ դարուն, Եզրա-Նեհեմիայի օրերուն, դարձեալ Մովսէսի հեղինակութիւնը կրող գիրքերը կը կոչուին «Մովսէսի Օրէնքի գիրքը» եւ միաժամանակ կը դիտուին իբրեւ «Աստուծոյ Օրէնքի գիրքը» (Նէ 8.1,8 եւ 18):

Աստուածաշունչի գիրքերուն երկրորդ ժողովածոն կազմուած է« ըստ ամենայն հաւանականութեան» Յուդայի Եզեկիա թագաւորին (716-687) օրով:

Թագաւորաց պատմութեան մէջ Եզեկիա եզակի տեղ մը կը գրաւէ իր բարեպաշտութեամբ եւ միաժամանակ իր քաղաքական յաջողութիւններով: Բ.Ա. 629-էն սկսեալ աթոռակից էր Աքագ թագաւորին, որ շատ թոյլատու էր կռապաշտութեան հանդէպ: Հազիւ գահուն վրայ առանձին մնացած (716 թ.) Եզեկիա բացաւ ու նորոգեց Տիրոջ փակուած տաճարը« եւ վերակազմակերպեց քահանայութիւնն ու տաճարին ծառայութիւնը» եւ ժողովուրդը խմբեց Տիրոջ պաշտամունքին շուրջ: Համազգային պաշտամունքի առաջին առիթը եղաւ յաջորդ տարուան (715 թ.) Զասիկի տօնը« որուն յիշատակը յատուկ արձանագրութեամբ տեղ գտած է Մնացորդներու Բ. գիրքին մէջ (զլուխ 30): Ասոր կողքին« ամբողջ երկրին մէջ բնաջնջեց հեթանոսական պաշտամունքը» կուռքերն ու բազինները« ինչպէս նաեւ Մովսէսի շինած պղինձէ օձը» որ պաշտամունքի առարկայ դարձեր էր (Դ.Թգ 18.4): Միւս կողմէ« Եզեկիա ապստամբեցաւ Ասորեստանի թագաւորէն» եւ պատերազմեցաւ նաեւ փղշտացիներուն դէմ« երկու ճակատներուն վրայ ալ յաջողութիւններ ունենալով» այնպէս որ *«բոլոր ազգերուն առջեւ բարձրացաւ»* (Բ.Մն 32.23):

Տակաւին« Եզեկիա բանաստեղծ եւ գրող ալ էր: Եսայի մարգարէի գիրքին մէջ (38.9-20) պահուած կը գտնենք Սաղմոսը« որ Եզեկիա գրեց՝ փառաբանելու համար Տէրը» որ հրաշքով մը զինք մահուրնէ ետ բերաւ: Եւ թերեւս ասիկա իր գրիչէն դուրս եկած միակ Սաղմոսը չէ« մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք այս երգին վերջին համարը« որ կ'ըսէ. *«Տէրը իմ փրկութիւնս եղաւ» անոր համար մեր կեանքին բոլոր օրերուն մէջ՝ իմ երգերս [= օրհնութիւններս] Տիրոջ տան մէջ պիտի երգենք լարաւոր նուագարաններով»* (Ես 38.20):

Գալով Աստուածաշունչի գիրքերուն, Եզեկիա յաւէտ յիշատակելի գործ մը ըրաւ. *«Ամբողջ այն գործը, որուն ձեռք գարկաւ» թէ՛ Աստուծոյ տունին ծառայութեան կապուած» եւ թէ՛ [Աստուծոյ] օրէնքին ու պատուիրաններուն կապուած» ամբողջ սրտով ըրաւ« զԱստուած փնտռելով» եւ յաջողեցաւ» (Բ.Մն 31.21):*

Թե Եզեկիա ի՛նչ ըրաւ՝ Աստուծոյ Օրէնքին ու պատուիրաններուն կապուած՝ յիշատակագիրը չի ճշդեր: Բայց ճշդումը կու գայ ուրիշ կողմէ՝ նոյն ինքն գործէն: Առակներու գիրքին 25.1-ին մէջ կը կարդանք. «*Հետեւեալներն ալ Սողոմոնի առակներն են՝ որ Յուդայի Եզեկիա թագաւորին մարդիկը ընդօրինակեցին*»: Ասիկա ցոյց կու տայ՝ թե Եզեկիա ունէր խումբ մը մարդիկ՝ որոնք յատուկ աշխատանք տարին՝ անցեալէն եկող Ս. Գրական գիրքերն ու պատառիկները ժողվելու եւ մէկտեղելու՝ եւ նոյնիսկ խմբագրական որոշ աշխատանք տանելու՝ յիշեալ պատառիկները իրարու միացնելով ժողովածոյ գիրքեր կազմելու՝ Առակներուն եւ Սաղմոսներուն պէս⁵: Եւ վստահաբար ասոնք միակ գիրքերը չեն՝ որոնց վրայ Եզեկիայի մարդիկը աշխատանք տարած են⁶:

Երրորդ ժողովածոյ՝ Եոսիայի օրով.-

Եզեկիայի բարեկարգութիւնը եւ սրբազան գիրքերու վերաբերեալ իր ձեռնարկած աշխատանքները նախախնամական էին: Պատահական չէր, որ Աստուած գայն իր մահացու հիւանդութենէն վերականգնեց եւ յաւելեալ տասնըհինգ տարուան կեանք տուաւ (տե՛ս Դ.Թգ 20.1-7շ: Ես 29.1-8)՝ որպէսզի Եզեկիա իր նախաձեռնած ծրագիրները աւարտին հասցնէ: Որովհետեւ՝ Եզեկիայէն անմիջապէս ետք Յուդայի գահը պիտի նստէր Մանասէ թագաւոր (Ք.Ա. 697-642)՝ որ իր գահակալութեան 55 երկարատեւ տարիներուն կատաղօրէն պիտի հալածէր Եհովայապաշտութիւնը՝ այդ պաշտամունքէն հետք չձգելու մոլեգին ցանկութեամբ: Եւ եթէ Եզեկիայի օրով հաւաքուած ու պահուած չըլլային անոնք՝ ճակատագրական պիտի ըլլար անոնց կացութիւնը:

⁵ Առհասարակ Սաղմոսներու 5 գիրքերէն երրորդին հաւաքածոն, Սաղմոսներ 73-89, Եզեկիային կը վերագրուին:

⁶ Այս մասին հետաքրքրական է դիտել հետեւեալ երեւոյթը.- ՀԿ Եբրայերէն բնագրին մէջ բազմաթիւ գիրքերու աւարտին կը գտնենք երեք տառեր՝ Եզկ. որոնց համար ոեւէ բացատրութիւն չկայ, բայց որոնք կրնան Եզեկիա անունին առաջին երեք տառերը ըլլալ եւ տեսակ մը կնիք, իբրեւ վաւերացում ՀԿ գիրքերուն վրայ Եզեկիայի մարդոց կողմէ տարուած աշխատանքին:

Մանասէին պիտի յաջորդէր իր որդին՝ Ամոն» բարեբախտաբար միայն երկու տարի (Ք.Ա. 642-640)» որովհետեւ ան ալ պիտի հետեւէր իր հօր աստուածամարտ ընթացքին:

640 թուականին գահ պիտի բարձրանար Եոսիա (= Յովսիա)» որ« ինչպէս քիչ ետք պիտի ներկայացնենք, կրօնական մեծագոյն բարեկարգութիւնը պիտի կատարէր» Աստուծոյ Օրէնքի գիրքը հռչակելով իբրեւ տեսակ մը ազգային սահմանադրութիւն: Թերեւս այդ քայլին ընկերացաւ նաեւ սրբազան մատեաններուն վրայ կատարուած աշխատանք մը« ինչպիսին եղած էր նաեւ Եզեկիայի օրերուն: Բայց ուէլ յիշատակութիւն չունինք այդ կապակցութեամբ:

Ասիկա նոյնպէս նախախնամական էր: Որովհետեւ Եոսիայի մահուրնէն (Ք.Ա. 609 թ.) հազիւ 11 տարիներ ետք« 598/7 թուականին» Երուսաղէմը պիտի պաշարուէր Նոր Բաբելոնեան կայսրութեան տիրակալին՝ Նաբուգոդոնոսորի կողմէ« եւ Յուդայի բնակիչներուն առաջին գերեվարութիւնը տեղի ունենար: Իսկ անկէ շուրջ տասը տարի ետք« 587 թ.» վերջ պիտի գտնէր Յուդայի թագաւորութիւնը» որուն վերջին թագաւորը՝ Սեդեկիա գերի պիտի տարուէր Բաբելոն: Երուսաղէմը պիտի կործանէր« տաճարը պիտի հրդեհուէր եւ ւաւերուէր» եւ Յուդայի բնակիչները երկրորդ անգամ ըլլալով զանգուածաբար գերի պիտի տարուէին Բաբելոն: Եւ ասիկա պատմութեան մէջ անջնջելիօրէն պիտի արձանագրուէր իբրեւ «Բաբելոնի գերութիւն»:

Եթէ մինչեւ այս թուականը Աստուածաշունչի սրբազան գիրքերը հաւաքուած եւ խնամքով պահուած չըլլային« անոնք դժուար թէ կարենային փրկուիլ: Յիշեալ վերիվայրումները եւ ւաւերումները ամէն ինչ պիտի ալելին տանէին իրենց հետ: Բայց բարեբախտաբար անոնք Եզեկիայի օրով արդէն համախմբուած էին եւ խնամքով վերստին հրատարակուած: Այնպէս որ« 587 թուականէն առաջ արդէն իսկ գոյութիւն ունէին եւ ապահով ձեռքերու մէջ կը գտնուէին թէ՛ Օրէնքի հինգ գիրքերը« թէ՛ անցեալ պատմութեան վերաբերող գիրքերը» եւ թէ՛ մարգարէական գրականութեան մինչեւ այդ թուականը հասնող բաժինը.- Աբդիա (գործած՝ 855-840)« Յովէլ (835-796)« Յովնան (785-775)« Ամոս (760-750)« Ովսէա (750-715)« Եսայի (740-681)« Միքա (740-700)« Նահում

(663-612)« Սոփոնիա (640-621)« Երեմիա (626-585)« Ամբակում (612-589):

Չորրորդ ժողովածոյ« Բաբելոնի գերութեան տարիներուն.-

Հակառակ բոլոր երեւոյթներուն« Բաբելոնի գերութեան տարիները« որոնք ազգին համար տարտղնումի տարիներ էին« սրբազան գրականութեան առանձին միաւորները համախմբելու գործին աւելի պիտի նպաստէին: Պետականութիւնը« տաճարական կեդրոնացեալ պաշտամունքը եւ քահանայական հեղինակութիւնը կորսնցուցած« Հրեայ ժողովուրդին համար չէր մնացած միութեան եւ ամրութեան ուրիշ կռուան« եթէ ոչ՝ միայն Աստուծոյ Խօսքը« ըլլա՛ր ատիկա գրաւոր Օրէնքը« ըլլա՛ր մարգարէական կենդանի ձայնը« որ տակաւին կը հնչէր եւ կ'առաջնորդէր ժողովուրդը:

Ճիշդ այս մտածողութեամբ առաջնորդուած« քահանայական դասը կառչեցաւ իրեն աւանդ տրուած սրբազան գիրքերուն« եւ ձեռնարկեց նոր հրատարակութեան մը« որ իր մէջ պիտի ընդգրկէր մինչեւ իրենց ժամանակը հասած բոլոր սրբազան գիրքերը: Այս ժողովածոն կատարուեցաւ Բաբելոնի գերութեան օրերուն եւ գերութեան մէջ« Ք.Ա. 580-545 թուականներուն միջեւ« երբ Եզեկիէլ մարգարէն եւ իր հետեւորդները նախանձախնդրօրէն հաւաքեցին բոլոր սրբազան գրութիւնները:

Բացի հաւաքողական եւ խմբագրական աշխատանքէն« Բաբելոնի գերութեան այս տարիներուն նոր գիրքեր ալ եկան աւելնալու հիներուն վրայ: Այս տարիներուն էր« որ գրուեցան Եզեկիէլի (593-571) եւ Դանիէլի (605-530) մարգարէութիւնները:

Եւ հաւանաբար դար մը ետք« երբ 444-ին Օրէնքը վերստին պիտի հռչակուէր եւ Եբրայական կանոնի միւս գիրքերուն ալ վերջնական սրբազան հանգամանքը պիտի ճանչցուէր՝ Եզրա-Նեհեմիայի աշխատանքով« այդ ժողովածոն էր« որ հիմ բռնուեցաւ:

Պարզութեան համար« այս աշխատանքին թուականը կը նշուի 550« 6-րդ դարուն կէտը:

Հինգերորդ ժողովածոն ՀԿ-ի գիրքերուն« Եզրա-Նեհեմիայի օրով.-

Հինգերորդ ժողովածոյ մը եւ վերջին խմբագրական աշխատանք մը կատարուած է Ք.Ա. 5-րդ դարուն (Ք.Ա. շուրջ 444 թ.):

Այդ մասին մեզ կը համոզեն կարգ մը տուեալներ: Այսպէս «օրինակ» կը տեսնենք» որ Թագաւորներու գիրքերը կը հասնին մինչեւ Յուդայի վերջըներ թագաւորը՝ Յովակիմ» որ գերիներու առաջին խումբին հետ տարուեցաւ Բաբելոն եւ 37 տարի բանտարկուելէ ետք ի վերջոյ դուրս եկաւ բանտէն (շ. 561 թ.) իր մնացեալ օրերը անցնելու համար Բաբելոնի թագաւորին պալատին մէջ: Երբ Մնացորդներու Բ. գիրքի աւարտին կը նայինք» կը տեսնենք» որ անիկա յաւելեալ մէկ-երկու տեղեկութիւններ կու տայ» պատմութիւնը հասցնելով մինչեւ Պարսիկ Կիրոս թագաւորի գահակալութեան առաջին տարին (Ք.Ա. 538 թ.) եւ գերեալ Հրեաներուն ազատութիւն շնորհելու անոր հրամանագիրը» որ միաժամանակ կը հրահանգէ տաճարին վերաշինութիւնը (Բ.Մն 36.22-23): Գրեթէ նոյն բառերով կը սկսի Եզրայի գիրքը (1.1-3): Եւ Եզրան ինքն էր» որ տաճարը վերաշինելու այդ առաքելութեամբ ճամբայ ելաւ Բաբելոնէն դէպի Պաղեստին: Այս մանր տեղեկութիւնները ցոյց կու տան» որ թէ՛ Թագաւորներու Դ. գիրքին եւ թէ՛ Մնացորդներու գիրքերուն խմբագրութիւնը տեղի ունեցած է 6-րդ դարու երկրորդ կէսին» տաճարի վերաշինութենէն (Ք.Ա. 520-516) անմիջապէս առաջ: Եւ անշուշտ ասոնք միակները չեն» որ ամբողջացած կամ վերախմբագրուած են այս տարիներուն: Տաճարի շինութեան տարիներուն գրուած են նաեւ Անգէի եւ Չաքարիայի մարգարէութիւնները:

Այս վերջին ժողովածոն եւ խմբագրութիւնը իրագործուած է քահանաներու եւ դպիրներու (= Օրէնքի ընդօրինակողներ ու մասնագէտներ) նախանձախնդիր խմբակի մը ձեռքով» անմիջական հսկողութեանը տակ Եզրա Քահանային ու Դպիրին» որ իր օրով սկսաւ գոյութիւն ունեցող բոլոր սրբազան գիրքերը վերատեսութեան եւ վերախմբագրութեան ենթարկել: Աշխատանք մը» որ Եզրայի օրով չաւարտեցաւ» այլ հաւանաբար շարունակուեցաւ մինչեւ նոյն դարուն վերջը, իր աւարտին հասնելով շուրջ 400 թուականին:

Այս աշխատանքը «վերստին գրել» կը կոչէ Գ. Եզրայի անուանուած երկրորդականոն գիրքի մը մէջ պահուած աւանդութիւնը:

Ըստ այդ աւանդութեան« Բաբելոնի գերութեան տարիներուն ամբողջապէս կորսուեցան անցեալէն աւանդուած եւ քահանաներուն կտակուած սրբազան մատեանները: Բայց« կ'ըսուի« որ Եզրա քահանան Աստուծմէ հրահանգ ստացաւ վերստին գրելու զանոնք« եւ իր հետ առնելով հինգ գրիչներ« քառասուն օրերու ընթացքին աստուածային ներշնչումով վերստին «խօսեցաւ» եւ անոնք գրի առին ամբողջ Աստուածաշունչը« իր բոլոր բաժիններով« Օրէնք» Մարգարէութիւններ եւ Գիրքեր:

Աւանդութիւնը կրնայ ժողովրդական ծագում ունենալ« բայց թերեւս անոր մէջ կայ կարելոր ճշմարտութիւն մը« թէ Եզրա ինք նախանձախնդիր եղաւ Աստուածաշունչի գիրքերը խնամքով հաւաքելու եւ իբրեւ մէկ ամբողջութիւն հետագայ սերունդներուն կտակելու:

Բ.Մակաբայեցիներու գիրքին մէջ« գրուած Բ.Ա. շուրջ 124 թուականին« նոյնպիսի վկայութիւն մը կը գտնենք Նեհեմիայի անունին կապուած: Այս գիրքին երկրորդ գլուխը կը ներկայացնէ Երուսաղէմի Հրեաներուն կողմէ Եգիպտոսի Հրեայ համայնքին ուղղուած նամակ մը« որուն մէջ կը կարդանք. «*[Նոյն բաները] կը փնտռէին հին գիրքերուն մէջ« եւ այն յիշատակագրութեանց մէջ« որոնք Նեհեմիայի օրով պահուեցան: [Որովհետեւ Նեհեմիա] անձնապէս ժողվեց այս բոլորը եւ թագաւորներուն ու մարգարէներուն միւս գիրքերը, մանաւանդ Դաւիթի [գիրքը], եւ թագաւորներու զանազան հրովարտակաները՝ որոնք տաճարին տրուած նուէրներուն կը վերաբերէին: Այս բոլորը մէկտեղեց: Նոյնպէս ալ Յուդա (= Մակաբէն)« մէկտեղ ժողվեց [այն գիրքերը] որոնք պատերազմներուն եւ կործանումներուն պատճառաւ տարտղնուած էին« եւ անոնք այժմ մեր քով կը պահուէին: Եթէ [անոնցմէ] ոեւէ մէկուն պէտք ունիք« լո՛ւր դրկեցէք մեզի« եւ անմիջապէս կը դրկենք ձեզի» (2.13-15): Կը թուի« թէ այստեղ կը խօսուի Օրէնքէն զատ ՀԿ-ի միւս գիրքերուն մասին« թագաւորներու պատմութեան« մարգարէներուն եւ Դաւիթի Սաղմոսներուն (որ յաճախ երրորդ՝ «Գիրքեր» խումբին տրուած ընդհանուր անուանում*

մըն է)« որոնց ամբողջությամբ կը նոյնանայ Եբրայական կանոնի գիրքերուն հետ: Եւ դարձեալ« յատկանշական է՝ որ այդ ժողովածոյին ամբողջացումը կը կապուի Նեհեմիայի անունին եւ ժամանակին:

Երկու տեղեկութիւնները իրարու քով բերելով« կրնանք ըսել« թէ հաւանաբար Եզրա ու Նեհեմիա ո՛չ թէ իրարմէ անկախ ու տարբեր հաւաքողական գործ կատարեցին« այլ նոյն աշխատանքը իրագործեցին հոգեւոր եւ աշխարհիկ երկու թելերով« բայց նոյն հոգեւոր եւ ազգային նպատակով:

Բնականօրէն հաւաքողական այս աշխատանքին մէջ նկատի առնուեցան վերջին այն գիրքերը, մարգարէական եւ այլ« որոնք այս դարուն գրուեցան: Այսպէս.- Մաղաքիա (գործած՝ 440-430)« Մնացորդներ« Եզրա« Նեհեմիա:

Հաւաքումի եւ խմբագրութեան վերջնական այս աշխատանքին անուղղակի հաստատումը կարելի է գտնել Քրիստոսէ առաջ եւ Քրիստոսի ժամանակներուն համատարած եւ արմատացած այն համոզումին մէջ« թէ Աստուածաշունչը երեք բաժիններ ունի՝ Օրէնք« Մարգարէներ եւ Գիրքեր: Իսկ այս երեք մասերուն բովանդակած գրութիւնները« ինչպէս քիչ մը անդին պիտի տեսնենք բերուած վկայութիւններէն« նոյն այն գիրքերն են« որ մենք այժմ ունինք Եբրայական կանոնին մէջ: Ինչ որ կը նշանակէ« թէ Եբրայական կանոնին գիրքերը իրենց վերջնական ձեւով արդէն հաւաքուած« կազմուած ու խմբագրուած էին Ք.Ա. 5-րդ դարուն:

16.- ՎԵՐՍՏԻՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄ ՕՐԷՆՔԻ ԳԻՐՔԻՆ

Խօսեցանք հաւաքածոներու մասին« բայց տակաւին չհանդիպեցանք կանոնականացման մասնաւոր քայլի մը: Ե՛րբ կատարուեցաւ նման քայլ մը:

Ուեւէ շփոթ կանխելու համար« սկիզբէն իսկ կ'ուզենք ճշդել« թէ առհասարակ Աստուածաշունչ գիրքերու կանոնին մասին խօսող ձեռնարկներն ու հեղինակները «կանոնականացում» բառը կը գործածեն որոշ պատմական դրուագներու կամ պարագաներու համար« որոնք իրականին մէջ կանոնականացման արարքներ կամ քայլեր չեն« այլ՝ ինչպէս կը նախընտրենք զանոնք կոչել«

«պաշտօնական ճանաչում» են« կամ «հռչակում» որոշ գիրքի մը կամ գիրքերու ամբողջութեան մը:

Ընդհանրապէս Ս. Գրոց քննաբանութեան մէջ ընդունուած կարծիք է« թէ ՀԿ-ի «կանոնականացումը» տեղի ունեցաւ երեք տարբեր հանգրուաններով« որոնք կը համապատասխանեն ՀԿ-ի Եբրայական բաժանման.- Օրէնք« Մարգարէներ եւ Գիրքեր:

Ըստ այս տեսութեան« կանոնականացման առաջին քայլը առնուեցաւ Յուդայի Եոսիա (= Յովսիա) թագաւորի օրերուն« Բ.Ա. 621 թուականին:

Դ. Թագաւորներու (գլուխներ 22-23) եւ Բ.Մնացորդներու (գլուխներ 34-35) գիրքերուն մէջ կը պատմուի« որ Եոսիա« Մանասէի թոռը եւ Ամոնի որդին« 8 տարեկանին բարձրացաւ Յուդայի թագաւորական գահը: Իր գահակալութեան առաջին 17 տարիները մասնաւոր եղելութեամբ մը յատկանշուած չեն: Բայց 18-րդ տարին սկսեալ մեծ յեղաշրջում պիտի բերէր« իր մեծ հօրը կռապաշտական ուղղութենէն եւ Եհովայապաշտութեան դէմ ուղղուած հալածողական քաղաքականութենէն կատարեալ շրջադարձ մը կատարելով դէպի Եհովայապաշտութիւն:

Այդ տարին« Բ.Ա. 621 թ.« երբ տաճարը կը վերանորոգուէր« Եոսիա թագաւոր արքունի դիւանադպիրը՝ Շաֆանը դրկեց տաճար« որպէսզի շինարարներուն ու որմնադիրներուն վճարումները կատարէ« Հիլքիահ քահանայապետ տաճարի գանձարանին մէջ գտաւ Օրէնքի գիրք մը« եւ զայն տուաւ Շաֆանին« որ կարդայ: Շաֆան իր կարգին թագաւորին պատմեց եղելութիւնը« եւ ըսաւ. *«¹⁰՝Հիլքիահ քահանան ինձի գիրք մը տուաւ՝. եւ Շաֆան զայն թագաւորին առջեւ կարդաց: ¹¹Թագաւորը Օրէնքի գիրքին խօսքերը լսելուն պէս իր հանդերձները պատռեց»* (Դ.Թգ 22.10-11): Ապա Եոսիա կանչեց իր խորհրդականները եւ գտնուած գիրքին մասին հարցնել տուաւ Հուլտահ մարգարէուհիին« որ հաստատեց գիրքին խօսքերը« ըսելով՝ թէ Տէրը իր ազդարարած խիստ պատիժները՝ աւերումն ու անէծքը պիտի բերէ իր ժողովուրդին գլխուն« քանի զինք լքելով օտար աստուածներու յարեցան« բայց ժամանակաւորապէս պիտի յետաձգէ զայն« քանի որ Եոսիա ինք իր հայրերուն խոտոր ընթացքին համար զղջաց եւ սրտով Տիրոջ յարեցաւ:

Եոսիա մարդ զրկեց ամէն կողմ« եւ Յուդայի ամբողջ ժողովուրդն ու աւագները ժողվել տուաւ: Այսպէս կը կարդանք Դ. Թագաւորներու գիրքին մէջ. «¹Թագաւորը մարդ զրկեց« եւ իր քով կանչել տուաւ Յուդայի ու Երուսաղէմի բոլոր աւագները: ²Թագաւորը եւ իր հետ եղողները« Յուդայի ու Երուսաղէմի բոլոր բնակիչներուն հետ միասին« քահանաներով ու մարգարէներով« եւ ամբողջ ժողովուրդով՝ պատկէն մինչեւ մեծ՝ Տիրոջ տունը ելան: [Եոսիա] Տիրոջ տան մէջ գտնուած ուխտի գիրքին բոլոր խօսքերը անոնց ներկայութեան կարդաց: ³Ապա թագաւորը սինին քով կանգնեցաւ եւ այդ գիրքին մէջ գրուած ուխտին հիմամբ Տիրոջ հետ ուխտը վերահաստատեց« խոստանալով Տիրոջ հաւատարիմ մնալ եւ ամբողջ հոգիով ու սրտով գործադրել այդ գիրքին մէջ գրուած ուխտին պատուիրանները« ուսուցումներն ու կանոնները: Ամբողջ ժողովուրդը նոյնպէս իր հաւանութիւնը տուաւ ուխտին» (Դ.Թգ. 23.1-3):

Այս դրուագը կանոնականացման ռեւէ արարք չի ներկայացներ մեզի: Բայց որոշապէս անիկա ցոյց կու տայ վերաբերում մը՝ թագաւորին« քահանայական ու մարգարէական դասերուն եւ անխտիր ամբողջ ժողովուրդին կողմէ« որով տաճարին մէջ գտնուած Օրէնքի այդ գիրքը կը ճանչցուի իբրեւ Աստուծոյ Խօսքը եւ Օրէնքը« եւ անոր կը տրուի անառարկելի բացարձակ հեղինակութիւն մը« որ զայն վեր կը դասէ ռեւէ մարդկային հեղինակութենէ ու դատաստանէ: Այս վերաբերումը Աստուածաշունչի ռեւէ գիրքի «կանոնական» ճանաչման գրաւականն է եւ ամենէն վաւերական տուեալը:

Իսկ ի՞նչ էր տաճարին մէջ գտնուած եւ այսպիսի հանդիսաւորութեամբ ճանաչում գտած Գիրքը:

Կը թուի« թէ այս դրուագը կը խօսի միայն Երկրորդ Օրէնք կոչուած գիրքին մասին: Քանի մը բանասերներ աւելի եւս կը փորձեն նեղցնել սահմանները« զայն նոյնացնելով Երկրորդ Օրէնք գիրքին 5-26 գլուխներուն հետ (այժմու 34 գլուխներուն փոխարէն՝ ընդամենը 23 գլուխ): Բայց կարելի է նաեւ մտածել թէ արդեօք Օրէնքի հոչակման այս արարքին մէջ պէտք չէ՞ տեսնել ամբողջութիւնը Մովսէսի հեղինակութեամբ աւանդուած եւ

արձանագրուած գիրքերուն» որ Հնգամատեանն է« եւ որուն ներկայացուցիչը կը դառնայ պարգապէս Երկրորդ Օրէնքի գիրքը:

Այս ձեւով« հետեւաբար» վերստին հռչակուեցաւ «Օրէնք» կոչուած ժողովածոն» որ Մովսէս առաջին անգամ հռչակած եւ անով կնքած էր Աստուծոյ եւ իր ժողովուրդին միջեւ ուխտը« նաեւ պարտականութիւն տալով քահանաներուն՝ որ այդ ուխտը եօթը տարին անգամ մը վերանորոգեն:

Մարգարեական բաժինի եւ ապագայ «Գիրքեր» ժողովածոյին գիրքերէն շատերը (Թագաւորաց գիրքերը, շատ մը մարգարէութիւններ» Սաղմոսներ, Առակներ) կային եւ կը ճանչցուէին արդէն« ոմանք՝ նոյնիսկ ծիսական գործածութեան անցած էին» բայց այս հանգրուանին խնդրոյ առարկայ չէին անոնք« եւ ուստի պաշտօնական խօսք չկայ անոնց մասին:

17.- ՕՐԷՆՔԻ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀՌՉԱԿՄԱՆ Բ. ՀԱՆԳՐՈՒՄ

Բաբելոնի գերութիւնը վերջ պիտի գտնէր Պարսիկ Կիրոս Մեծի իշխանութեան գլուխ գալով« որ Ք.Ա. 539 թուականին գրաւեց Բաբելոնը» վերջ դնելով Նոր Բաբելոնեան կայսրութեան» եւ յաջորդ տարին՝ 538 թուականին հրովարտակով մը արտօնեց Հրեայ գերիներու վերադարձը երկիր: Հրեաներու առաջին խումբ մը Զօրաբաբելի առաջնորդութեամբ ճամբայ ելաւ դէպի Պաղեստին: 522 թուականին իշխանութեան գլուխ եկած Դարեհ Ա. թագաւորը արտօնեց Երուսաղէմի աւերեալ տաճարին վերակառուցումը« որ իրականացաւ 520-516 տարիներուն» Անգէ եւ Զաքարիա մարգարէներու մղիչ յորդորներով:

Վերստին արթնցած ազգայնական ոգին այս բոլոր յաջողութեանց մէջ կ'ուզէր նաեւ տեսնել իր քաղաքական անկախութիւնը եւ ինկած թագաւորութեան վերականգնումը (հմմտ Անգ 2.21-23: Զք 4.6-7): Բայց Աստուած վերստին զանոնք պիտի հրաւիրէր բոլորուելու իր Օրէնքին եւ սրբազան գիրքերուն շուրջ:

Յաջորդ դարու կէսերուն« Ք. Ա. 458 թ.» գերիներու երկրորդ խումբի մը հետ Բաբելոնէն երկիր վերադարձաւ Եզրա քահանան« որ միաժամանակ Օրէնքի մասնագէտ «դպիր» մըն էր: Եզրա իր հետ ունէր Օրէնքը վերծանողներու կամ ուսուցանողներու խումբ մը« որ

Բաբելոնի մեջ աշխատանք տարած էր սրբազան գիրքերը հաւաքելու եւ խնամուած նոր հրատարակութեամբ մը հրապարակ դնելու աշխատանքը:

Մօտ տասնամեակ մը ետք՝ 445 թ.« Պարսկաստանի Շօշ մայրաքաղաքէն իբրեւ կառավարիչ պիտի գար ուրիշ նշանաւոր դէմք մը՝ Նեհեմիա» Երուսաղէմի կործանած պարիսպները վերաշինելու արտօնագրով:

Ժամանակի այս երկու մեծ դէմքերը՝ Եզրա եւ Նեհեմիա՝ ձեռք-ձեռքի պիտի տային՝ ազգային-կրօնական բարեկարգական մեծ շարժումի մը ձեռնարկելով՝ որուն մեջ կեդրոնական տեղը պիտի տրուէր դարձեալ Աստուածաշունչ մատեաններուն: Ժողովուրդը անոնցմով դաստիարակելու եւ Աստուծոյ հետ ուխտը վերանորոգելու համար՝ Եզրա եւ Նեհեմիա 444 թ. Հոկտեմբերին՝ Տաղաւարահարաց տօնին առիթով՝ մօտաւորապէս կը կրկնեն այն՝ ինչ որ Եոսիա թագաւոր ըրած էր 621 թուականին:

Դրուագը կը կարդանք Նեհեմիայի գիրքին մեջ.- «¹Ամբողջ ժողովուրդը մէկ մարդու պէս հաւաքուեցաւ Ջուրի Դրան առջեւ գտնուող հրապարակը» եւ Եզրա դպիրէն պահանջեց՝ որ բերէ Մովսէսի Օրէնքի գիրքը, որ ՏԻՐՈՋ պատուէրով գրուած էր: ²Եւ եօթներորդ ամսուն առաջին օրը Եզրա քահանան Օրէնքի գիրքը բերաւ հաւաքուած ժողովուրդին՝ այր ու կին՝ եւ բոլոր անոնք որոնք ի վիճակի էին լսելու եւ հասկնալու: ³Եւ Եզրա Ջուրի Դրան առջեւ գտնուող հրապարակին վրայ առտուրնէ մինչեւ կէսօր Օրէնքին գիրքը կարդաց՝ մինչ բոլորը՝ այր թէ կին եւ բոլոր անոնք որոնք ի վիճակի էին լսելու եւ հասկնալու՝ ուշի ուշով կը լսէին: ⁴Եզրա դպիրը կանգնեցաւ այդ նպատակով շինուած փայտէ բեմին վրայ՝ իր աջ կողմը [ունենալով] Մատաթիա՝ Շեմաս՝ Անաիահ՝ Ուրիահ՝ Հիլքիահ եւ Մասսիահ [դպիրները]՝ իսկ ձախ կողմը՝ Փդաիահ՝ Միշաէլ՝ Մալքիահ՝ Հաշուս՝ Հաշբադանահ՝ Ջաքարիա եւ Մըշուլլամ [դպիրները]: ⁵Եզրա բացաւ գիրքը եւ բարձրացուց ի տես ամբողջ ժողովուրդին՝ որովհետեւ ինք ժողովուրդէն բարձր [կանգնած] էր: Գիրքը բանալուն պէս ամբողջ ժողովուրդը ոտքի ելաւ: ⁶Ապա Եզրա գոհութիւն յայտնեց ՏԻՐՈՋ, մեծ Աստուծոյն՝ եւ ամբողջ ժողովուրդը ձեռքերը վեր բարձրացնելով ըսաւ՝ «Ամէն՝ Ամէն» եւ [բոլորը] երեսնիվայր մինչեւ գետին ծռելով ՏԻՐՈՋ»

երկրպագութիւն ըրին: Ապա ՚Ղեւտացիները՝ Յեսու՝ Բանի՝ Շերեքիա՝ Եամին՝ Ակկուվ՝ Շաբբըթայ՝ Հոդիահ՝ Սաասիահ՝ Կլիտա՝ Ազարիա՝ Եոզաբադ՝ Հանան եւ Փըլայիահ սկսան Օրէնքը ժողովուրդին բացատրել, մինչ ժողովուրդը իր տեղը կանգնած կը մնար: ⁸Անոնք Աստուծոյ Օրէնքին գիրքը հասկնալի լեզուով կարդացին՝ եւ մեկնութիւնը տալով իրենց կարդացածը բացատրեցին» (Նե 8.1-8):

Գրեթէ լման ամիս մը (Հրեական օրացոյցի եօթներորդ ամիսը) այս ուսուցումը կը կատարուի ժողովուրդին: Եւ Աստուծոյ հետ ուխտին վերանորոգութիւնը տեղի կ'ունենայ դարձեալ (Նե 9.38):

Այս հռչակումը եւ անով Աստուծոյ հետ ուխտին վերանորոգութիւնը դարձեալ կու գան վկայելու այդ գիրքերուն տրուած աստուածային բացարձակ հեղինակութեան մասին: Եւ արդարեւ՝ նոյն այդ դէպքին մասնակից Նեհեմիայի գիրքին մէջ «Մովսէսի Օրէնքի գիրքը» անվարան կերպով կը կոչուի նաեւ «Աստուծոյ Օրէնքի գիրքը» (Նե 8.1 « 8 եւ 18») ինչ որ ցոյց կու տայ անոր անառարկելի հեղինակութիւնը: Մեզ հետաքրքրող հարցը կը մնայ՝ ճշդե՞լ թէ վերոյիշեալ բնագրին մէջ ի՞նչ կը հասկցուի «Աստուծոյ Օրէնքի գիրքը» բացատրութեամբ:

Հարցումին պատասխանը կարելի չէ քաղել բնագրէն: Բայց ինչ որ ըսինք Եոսիայի օրով կատարուած ուխտին առիթով՝ աւելի վստահութեամբ կրնանք հաստատել այս պարագային: Վստահաբար «Աստուծոյ Օրէնքի գիրքը» բացատրութեամբ միայն Երկրորդ Օրէնքը չէ՝ որ կը հասկցուի՝ այլ՝ Մովսէսի Օրէնքը լման՝ ամբողջ Հնգամատեանը: Ատոր ապահով մէկ վկայութիւնը այն է՝ որ սամարացիները՝ որոնք Բաբելոնի գերութենէն ետք անջատուեցան գտարին Հրեաներէն (տե՛ս Եզրա՝ 9-10 գլուխներ)՝ իբրեւ աստուածային Օրէնք կամ սրբազան մատեան կը ճանչնան Հնգամատեանը՝ մինչ կը մերժեն ճանչնալ ոեւէ ուրիշ գիրք:

---

⁷ Բնագիրը չունի «լեզուով» բառը: Կարելի է նաեւ թարգմանել՝ «հասկնալի կերպով»: Կա՛մ այն է, որ բնագիրը ըսել կ'ուզէ՝ թէ Ղեւտացիները յստակ ու հատիկ-հատիկ կարդացին, այնպէս՝ որ բոլորը լսեն ու հասկնան, եւ կամ՝ անոնք Եբրայերէն բնագիրը Արամերէնի վերածելով կարդացին եւ այդ ձեւով ժողովուրդին հասկնալի դարձուցին, նկատի ունենալով որ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը արդէն Եբրայերէն չէր հասկնար: Հաւանաբար այս վերջին իմաստը աւելի ուղիղ է:

18.- ԵՐԲ ԿԱՆՈՆԻ ԱՆՑԱՆ ՄԱՐԳԱՐԷԱԿԱՆ ԳԻՐՔԵՐԸ

Բայց Օրենքի հոչակման վերոյիշեալ առիթներուն՝ ո՞ւր են պատմական եւ մարգարեական գիրքերը՝ որոնք իբրեւ Աստուծոյ Խօսք իրենց հեղինակութիւնը կը վայելէին: Այն գրութիւնները՝ որոնք Եզեկիա թագաւորի օրերէն ի վեր հաւաքուած էին՝ եւ որոնց համար ըսինք՝ թէ Բաբելոնի գերութեան օրերուն քահանայից դասը յատուկ խնամքով պահեց եւ փոքրիկ վերախմբագրութեամբ մը վերստին հրատարակեց զանոնք: Եւ տեսանք նաեւ՝ որ այդ ժողովածոները ո՛չ միայն պահպանուեցան՝ այլ նաեւ աստիճանաբար աճեցան՝ պատմական թէ մարգարեական նոր գրութիւններ եկան աւելնալու անոնց վրայ՝ եւ հաւաքածոն ընդարձակուեցաւ:

Նախ յիշեցում մը՝ իբրեւ ճշդում: ՀԿ-ի գիրքերուն Եբրայական կարգին մէջ պատմական գիրքերը (Յեսուի՝ Դատաւորներ՝ եւ Թագաւորներու չորս գիրքերը) դասակարգուած են «Մարգարէներ» բառին մէջ՝ եւ կը կոչուին «նախկին մարգարէներ»: Որովհետեւ Եբրայական հասկացողութեան մէջ անո՛նք ալ մարգարեական են. պատմական խորքով՝ բայց մարգարեական հայեացքով ու ոգիով գրուած են՝ եւ հեղինակներն ալ մարգարէներ են: Ուստի Հրեաներուն համար անոնք բոլորը մարգարեական են:

Արդ՝ մինչեւ հիմա անոնց տրուած պաշտօնական ճանաչման մը մասին ռեւէ բան չըսուեցաւ: Եւ նոյնիսկ վերջին հանգրուանին՝ Եզրա-Նեհեմիայի ձեռքով Օրենքի գիրքերուն հոչակման առիթով՝ չգտանք ռեւէ արտայայտութիւն անոնց մասին:

Թէպէտ ռեւէ պաշտօնական խօսք՝ «կանոնականացման» ռեւէ պաշտօնական քայլ կամ արարք չեն գտներ՝ բայց կարելի է փոքրիկ նշում մը կատարել: Նեհեմիայի 9-րդ գլխուն մէջ՝ քահանաներուն կողմէ մատուցուած աղօթքին մէջ յատկանշական երկու արտայայտութիւններ կը գտնենք մարգարէներուն կապակցութեամբ: Իրենց հայրերուն մասին խօսելով՝ անոնք կ'ըսեն. *«Սակայն անոնք քեզի անհնազանդ գտնուեցան» քեզմէ*

ապստամբեցան» քու Օրէնքիդ կոնակ դարձուցին եւ սպաննեցին քու մարգարէներդ» որոնք կը յորդորէին զանոնք» որ քեզի դառնան» (Նե 9.26)« իսկ քիչ մը անդին կը շարունակեն. «Երկար ատեն համբերեցիր անոնց» եւ քու հոգիովդ» քու մարգարէներուդ ձեռքով յորդորեցիր զանոնք» բայց անոնք մտիկ չըրին. ուստի զանոնք օտար ժողովուրդներու ձեռքը մատնեցիր» (9.30):

Այս արտայայտութիւնները ցոյց կու տան« թէ Եբրայեցի ժողովուրդը առանց ոեւէ վերապահութեան կը ճանչնար մարգարէներու հեղինակութիւնը» եւ անոնց խօսքերը կ'ընդունէր իբրեւ Աստուծոյ Խօսքը« ուղղակիօրէն ներշնչուած Աստուծոյ Հոգիէն» եւ դեռ աւելին« Աստուծոյ Հոգին ի'նքն է» որ խօսած է մարգարէներուն բերնով« եւ ուստի անոնց խօսքերը ուղղակի աստուածային հեղինակութիւն են» Աստուծոյ Հոգիին բղխումը:

Այսպէս« օրինակ» Երեմիա« որ Եոսիայէն մօտ դար մը առաջ՝ 8-րդ դարուն վերջին տասնամեակին կը գրէ, իր գիրքին մէջ (Եր 26.18) կը յիշատակէ Միքա մարգարէին մէկ պատգամը« ուղղակի մէջբերելով Միքայի բառերը՝ իբրեւ Տիրոջ խօսքը. «Միտնը արտի մը պէս պիտի հերկուի» Երուսաղէմը աւերակներու դէզ մը պիտի ըլլայ, եւ տաճարին լեռը մացառներով ծածկուած բարձունքի մը պիտի վերածուի» (Մք 3.12): Հետագային նոյն երեւոյթին կը հանդիպինք Զաքարիայի մարգարէութեան մէջ« որ անցեալի մարգարէները կը յիշատակէ (1.4« 7.7 եւ 12)» եւ երկիցս Երեմիայի մարգարէութեան ակնարկութիւն կ'ընէ« առանց անուն տալու (Զք 3.8 եւ 6.12: Հմմտ Եր 23.5 եւ 33.15): Նոյնպէս Դանիէլի մարգարէութեան մէջ« որ դարձեալ Երեմիայի մարգարէութեան կ'ակնարկէ» հետեւեալ յատկանշական բացատրութեամբ. «Դարեհի թագաւորութեան առաջին տարին» եւ՝ Դանիէլ« գիրքերէն իմացայ թիւը այն տարիներուն» որոնց համար Տէրը խօսեր էր Երեմիա մարգարէին« [ըսելով՝] թէ եօթանասուն տարիէն պիտի վերջացնէր Երուսաղէմի աւերումները» (Դն 9.2: Հմմտ Եր 25.11-12« 29.10): Երեմիայի մարգարէութեան նոյն հատուածին կ'ակնարկեն նաեւ Բ.Մնացորդներու վերջին գլուխը (36.21)« եւ Եզրայի գիրքին առաջին համարը (1.1):

Ասոնք ցոյց կու տան մարգարէներուն եւ անոնց պատգամներուն վայելած հեղինակութիւնը՝ իբրեւ Աստուծոյ խօսնակներ եւ Աստուծոյ Խօսք:

Կազմուած ժողովածոներու եւ խմբագրական աշխատանքներու անդրադարձած աստեն նոյնպէս յիշատակեցինք մարգարեական այն նոր գիրքերը կամ գրութիւնները՝ որոնք եկան նախկիններուն վրայ աւելնալու» եւ անվերապահ կերպով ընդունուեցան իբրեւ Աստուծոյ ներշնչեալ պատգամները՝ ո՛չ միայն որոշակի ժամանակաշրջանի մը համար լոկ՝ այլ նաեւ՝ հետագայ դարերուն ու ժամանակներուն համար: Իսկ այս գործընթացը կանոնականութեան ամենէն վաւերական տուեալն է՝ ինչպէս տարբեր ձեւերով ըսինք:

Բայց երբեւիցէ տեղի ունեցաւ մարգարեական այս գրականութեան պաշտօնական կանոնականացումը: Ո՛չ՝ այդպիսի քայլ չառնուեցաւ բնաւ» եւ զուր պիտի ըլլայ այդպիսի արարքի մը յիշատակութիւնը փնտռել: Պարզապէս ունինք իրողական հաստատումը՝ թէ մարգարեական գիրքերուն ճանչցուած եւ ընդունուած ցանկը փակուած էր արդէն Ք.Ա. 400-ական թուականներու վերջը, 5-րդ դարու աւարտին:

19.- ԿԱՆՈՆԱԿԱՆԱՑՈՒՄ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԿԱՄ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ

Ինչ որ ըսուեցաւ մարգարեական գիրքերուն համար՝ ի զօրու է նաեւ Եբրայական կանոնի 3-րդ խմբաւորման՝ «Գիրքեր» անուանուած այն գրութիւններուն համար՝ որոնք երկու կարգի են.-

1.- Անոնք՝ որ մենք յաճախ կը կոչենք «բանաստեղծական գիրքեր»՝ կամ «իմաստութեան գիրքեր»՝ ինչպէս են՝ Սաղմոսները՝ Առակները՝ Յոբը՝ Ժողովողը եւ Երգ Երգոցը:

2.- Ժամանակագրական բնոյթի գրութիւնները՝ ինչպէս են՝ Հռութը՝ Ողբը՝ Եսթերը՝ Եզրան՝ Նեհեմիան՝ եւ Մնացորդներու երկու գիրքերը: Բացառապէս այս խումբին մէջ մտած է նաեւ Դանիէլի գիրքը:

Բոլոր այս գիրքերը՝ թիւով 13 հատ՝ Ք.Ա. 5-րդ դարուն արդէն իսկ գրուած եւ վերջնական ժողովածոյին մասս դարձած էին՝ բայց ուրիշ պաշտօնական արարքով մը հոչակուած չէին իբրեւ «կանոնական»: Այդ կանոնականացումը տեղի պիտի ունենար

միայն Քրիստոս է ետք Ա. դարու վերջաւորութեան» ինչպէս քիչ ետք պիտի տեսնենք:

Բայց « մինչ այդ» ի՞նչ ապահովութիւն կամ վկայութիւն ունինք՝ թէ իրօք վերոյիշեալ բոլոր գիրքերը գոյութիւն ունէին» եւ իբրեւ «սուրբ գիրքեր» (մեր հայրերուն գեղեցիկ բնորոշումովը՝ «սրբագիրք») կը ճանչցուէին ամբողջ Երբայեցի ժողովուրդին կողմէ:

Երեք խումբ վկայութիւններ կարելի է բերել այս կապակցութեամբ.-

ա.- Սիրաքի գիրքին եւ Յովսէփոսի վկայութիւնը:

Պատմական կարգով առաջին վկայութիւնը կը գտնենք «երկրորդականոն» կոչուած գիրքերէն Սիրաքի մէջ՝ որուն նախաբանին մէջ՝ գրուած Ք.Ա. 2-րդ դարու կէսերուն (132 թ.), կը կարդանք.- *«Որովհետեւ Օրէնքը՝ մարգարէները եւ անոնց յաջորդած միւս գրողները մեզի մեծ դասեր փոխանցեցին... իմ նախահայրս՝ Յեսուս՝ յարատեւ կերպով նուիրուելով Օրէնքին՝ Մարգարէներուն եւ հայրերու միւս գիրքերուն ընթերցանութեան...»* (Նախ ¹⁻³ եւ ⁷⁻¹⁰):

Ասոր անմիջապէս կրնանք միացնել երկրորդ Հրեայ հեղինակի մը վկայութիւնը.-

Ք.Ե. առաջին դարու Հրեայ նշանաւոր հեղինակ եւ պատմիչ Յովսէփոս՝ իր «Ընդդէմ Ապիոնի» գործին մէջ հետեւեալ վկայութիւնը կու տայ ՀԿ-ի գիրքերուն կապակցութեամբ.- *«Մեր քով տարբեր է պարագան՝ մենք չունինք գիրքեր՝ որոնք անհամաձայն են իրարու կամ կը հակասեն իրարու» ... այլ մենք ունինք միայն քսաներկու գիրքեր՝՝ որոնք կը բովանդակեն բոլոր ժամանակներու պատմութիւնը՝ գիրքեր՝ որոնց աստուածային ըլլալուն արդարօրէն կը հաւատանք: ... Արտաշէսի օրերէն մինչեւ ներկայ մեր ժամանակները՝ իւրաքանչիւր դէպք ճշդօրէն արձանագրուած է՝ թէպէտ մեզի մօտիկ ժամանակներու արձանագրութիւնները նոյնքան հեղինակաւոր ու հաւասարապէս արժանահաւատ չեն նկատուիր՝ որքան անոնց նախորդող ժամանակներու գրութիւնները՝ մարգարէներու շարքին ընդհատուած ըլլալուն*

⁸ Քսաներկու թիւին մասին բացատրութիւնը տե՛ս երկրորդ գլուխը (թիւ 6):

համար: Թէ մեր ազգին այդ գիրքերուն ո՛րքան ամբօրէն կառչած ենք՝ ի յայտ կու գայ մեր վարմունքն. որովհետեւ անցեալ այսքան դարերու ընթացքին» ոչ ոք համարձակած է բան մը աւելցնել կամ բան մը պակսեցնել» կամ փոփոխութիւն մը կատարել անոնց մէջ: Ասէն մէկ Հրեայի համար բնական է« իր ծնունդէն սկսեալ» այդ գիրքերը յարգել՝ իբրեւ աստուածային ուսուցումները բովանդակող [գիրքեր]» եւ կապուած մնալ անոնց» եւ ի հարկին կամաւորաբար մեռնիլ անոնց համար: Որովհետեւ մեզի համար նոր բան չէ տեսնել» թէ ի՛նչպէս մեր մէջէն գերեալները» այնքան մեծ թիւով եւ այնքան յաճախ» գելարաններու եւ ամէն տեսակի մահուան մատնուեցան կրկեսներու մէջ» պարզապէս մեր օրէնքներուն եւ զանոնք բովանդակող գիրքերուն դէմ բառ մը չըսելու համար»:

Իսկ քիչ մը անդին ՀԿ-ի 22 գիրքերը ծանօթ երեք բաժանումներով ներկայացնելով« Յովսէփոս այսպէս կը բնութագրէ անոնց բովանդակութիւնը.- «Մովսէսի կը պատկանին հինգ գիրքերը, որոնք կը բովանդակեն անոր ՕՐԷՆՔՆԵՐԸ եւ աւանդութիւնները՝ մարդկային սեռի ծագման մասին» մինչեւ իր մահը: Մովսէսի մահէն մինչեւ Արտաշէս ունինք ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐԸ» որոնք Մովսէսէն ետք եկան եւ իրենց ժամանակներուն կատարուածները գրի առին տասներեք գիրքերու մէջ: Մնացեալ չորս ԳԻՐՔԵՐԸ կը բովանդակեն Աստուծոյ ուղղուած երգեր եւ կանոններ՝ մարդկային վարք ու բարքի մասին»:

բ.- Յիսուսի վկայութիւնը:

Յիսուս ՀԿ-ի ընդունուած կանոնին մասին վկայեց երկու տարբեր առիթներով.-

Առաջին վկայութիւնը կը կարդանք Օրէնքի ուսուցիչներուն եւ Փարիսեցիներուն ուղղած իր նշանաւոր «վայ»երու աւարտին» երբ ըսաւ. «Այսպիսով բոլոր արդարներուն սպանութեան մասնակից եղած պիտի ըլլաք, սկսեալ անմեղ Աբելի արիւնէն մինչեւ Բարաքիայի որդիին՝ Չաքարիայի» որ սպաննեցիք տաճարին ու զոհարանին մէջտեղ» (Մտ 23.35: Հմմտ Ղկ 11.51): Աբելի անունը ակնարկութիւն է ՀԿ-ի առաջին գիրքին՝ Ծնունդներուն» իսկ Չաքարիա մարգարէի յիշատակութիւնը ակնարկութիւն է ՀԿ-ի երրորդ բաժինին (ըստ Հրեական բաժանման կերպին) եւ անոր

վերջին գիրքերուն» որով Քրիստոս կը նշէ՝ Աստուածաշունչի մէկ ծայրէն միւսը:

Երկրորդ« երբ յարութենէն ետք վերնատան մէջ իր աշակերտներուն հանդիպեցաւ» անոնց ըսաւ. «Այս բոլորը ձեզի ըսած էի արդէն» երբ ձեզի հետ էի« թէ պէտք էր որ իրականանային Մովսէսի Օրէնքին» մարգարէներուն եւ Սաղմոսներուն մէջ իմ մասիս գրուածները» (Ղկ 24.44: Հմմտ Մտ 26.54 եւ 56: Յհ 5.39): Այստեղ Քրիստոս դարձեալ կ'ակնարկէ ՀԿ-ի երեք մասերուն« Օրէնք» Մարգարէներ եւ Գիրքեր (որոնց շարքին առաջինն է՝ Սաղմոսներու գիրքը)« եւ այդ երեքով որոշապէս նկատի ունի Աստուածաշունչին ամբողջութիւնը:

Աւելորդ պիտի ըլլար առանձնաբար անդրադառնալ այն բազմաթիւ վկայաբանութիւններուն« որ մեր Տէրը կատարեց ՀԿ-ի տարբեր գիրքերէն» ցոյց տալով զանոնք իբրեւ Աստուծոյ բացարձակ Խօսքը (հմմտ Մտ 12.7« 15.3-5« 19.4-5« 21.42« 22.31-32 եւ 43-44« 26.31: Ղկ 24: Յհ 6.31 եւ 45« 7.38« 10.34-35] եւլն« եւ որով անոնց վրայ դրած եղաւ վաւերականութեան կամ «կանոնականութեան» աստուածային կնիքը:

գ.՝ **Նոր Կտակարանին վկայութիւնը:**

Կը բաւականանանք ընդհանուր քանի մը նշումներով միայն:

1.- Մենք նախապէս տեսանք ընդհանրապէս ՀԿ-ի գիրքերուն «աստուածաշունչ» ըլլալուն« ուղղակի Աստուծոյ Խօսք ըլլալուն« անոնց անփոփոխելի ըլլալուն« օգտաւէտ ու փրկագործ ըլլալուն մասին ՆԿ-ի բազմաթիւ վկայութիւնները (Գրծ 17.2-3 եւ 11« 18.28: Հո 1.2-3: Ա.Կր 9.9: Բ.Տմ 3.16-17: Բ.Պտ 1.20-21« 3.15-16):

2.- Օրէնքի գիրքին կամ գիրքերուն (Հնգամատեանին) հեղինակութեան մասին ոչ մէկ կասկած:

Պօղոս առաքեալ առանց Ծնունդներու եւ Ելքի գիրքերուն անունը տալու՝ անոնցմէ մէջբերումներ կը կատարէ« ասով իսկ ցոյց տալով անոնց «Մուրբ Գիրք» ըլլալը (հմմտ Հո 4.3« 9.17: Գղ 3.8« 4.30): Նոյն վերաբերումը ցոյց կու տայ եւ Աստուծոյ հեղինակութիւնը կը համարէ Երկրորդ Օրէնք գիրքը, երբ օրինակ« Աւետարանի քարոզութեան նուիրուած անձերուն մասին խօսելով եւ Աւետարանի քարոզութեամբ ապրուստ շահելու սկզբունքը

պաշտպանելով» հետեւեալ մեջբերումը կը կատարէ անկէ.-
«Արդարեւ» Մովսէսի Օրէնքին մէջ գրուած է. "Կալին մէջ աշխատող
եզին դունչը մի՛ կապեր"» (Ա.Կր 9.9: Հմմտ Բ.Օր 25.4)« եւ
անմիջապէս կ'աւելցնէ. «Աստուած եզներո՞վ մտահոգուած էր միթէ.
¹⁰չէ՞ որ մեզի համար է, որ կ'ըսէ ատիկա»: Որոշակիօրէն՝ Պօղոս
առաքեալի համար Մովսէսի Օրէնքը Աստուծոյ Խօսքն է« եւ ո՛չ թէ
Մովսէսի հեղինակութիւնը (հմմտ նաեւ Հո 12.19):

Տարբեր չէր կրնար ըլլալ միւս հեղինակներուն վերաբերումը
(հմմտ Եբր 3.2« 6.13-15« 7.1-2« 9.19-20« 10.30 եւ 37-38« զլուիս 11: Յկ
2.8« 2.23: Ա.Պտ 1.15-16« 3.20-21):

3.- Թագաւորաց գիրքերուն կամ պատմական գիրքերուն
հանդէպ վերաբերումը նոյնն է« անոնք եւս աստուածախօս եւ
աստուածագիր գիրքեր են (Հո 11.2-4: Եբր 13.5), ելին:

4.- ՆԿ-ի հեղինակները« Աւետարանիչները« Պօղոս եւ Պետրոս
առաքեալները« անդադար կը դիմեն մարգարեական գիրքերու
հեղինակութեան« որ անառարկելի է իրենց համար« որովհետեւ
անոնք Աստուծոյ անմիջական Խօսքն են: Այդ վերաբերումով իսկ
ցոյց կու տան« թէ մարգարէութիւնները ընդունուած ու ճանչցուած«
«կանոնական» հանգամանք ստացած էին արդէն (հմմտ Մտ 1.22«
2.17-18« 4.14-16« 12.17-21« 27.9-10 եւ 35: Յհ 12.38-40: Հո 9.24-26«
10.11« 15.21« 16.26: Եբր 8.8-12« 10.15-17« 12.26: Ա.Պտ 1.10-12 եւ 23-
25), ելին:

Պօղոս առաքեալ Հռոմայեցիներուն գրած իր նամակը կը բանալ
սա յայտարարութեամբ. «²Սուրբ Գիրքերուն մէջ արձանագրուած կը
գտնէք» թէ Աստուած կանուխէն իր մարգարէներուն միջոցաւ
խոստացաւ տալ այս աւետիսը« ³որ կը վերաբերի իր Որդիին՝ մեր
Տէր Յիսուս Քրիստոսի» (Հո 1.2-3): Թէպէտ խօսքը միայն
մարգարեական գիրքերուն չի վերաբերի« բայց մասնաւորապէս
անոնց կ'ակնարկէ:

Մենք արդէն տեսանք Պետրոս առաքեալի խօսուն
բացատրութիւնը այս կապակցութեամբ. «¹⁹Ահա թէ ինչու՛ հիմա
աւելի ամբօրէն կապուած ենք մարգարեական վկայութիւններուն.
եւ լաւ կ'ըլլայ, որ դուք ալ ձեր ուշադրութիւնը դարձնէք անոնց«
որովհետեւ անոնք այն ճրագն են՝ որ մութ տեղը լոյս կու տայ«
մինչեւ բացուի այն օրուան արշալոյսը» եւ Առաւօտեան Աստղը

ծագի ձեր սիրտերուն մէջ: Եւ չմոռնա՛ք բնաւ» որ ռեւէ մէկը ինքն իրմէ չի կրնար բացատրել Սուրբ Գիրքերուն մարգարէութիւնները» որովհետեւ մարգարէութիւնները բնաւ մարդոց կամքին ծնունդը չեն» այլ՝ Սուրբ Հոգիին մղումով էր» որ Աստուծոյ մարդիկը խօսեցան զանոնք» (Բ.Պտ 1.20-21):

5.- Սաղմոսներուն« Առակներուն եւ միւս «գիրք»երուն մասին նոյնպէս ՆԿ-ը բազմաթիւ անգամներ նոյն վկայութիւնը կու տայ« զանոնք իբրեւ Աստուծոյ Խօսքը» կամ Ս. Հոգիին կողմէ խօսուած, կամ պարզապէս «Սուրբ Գիրք» հռչակելով (Մտ 13.35: Հռ 3.10-18« 12.19» 15.3 եւ 9: Եբր գլուխ 1« 3.7-11« 7.17 եւ 21« 8.5« 12.5-6 եւլն: Յկ 4.5-6: Ա.Պտ 3.10-12« 5.5: Բ.Պտ 2.22), եւլն:

20.- ԵԱՄՆԻԱՅԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԸ

Եզրասի եւ անոր ընկերակիցներուն ձեռքով հռչակուած գիրքերը տակաւին փակոււմը չէին ՀԿ-ի կանոնին: Այնուհետեւ ալ որոշ գրութիւններ եկան աւելնալու նախկիններուն վրայ« եւ նոյնիսկ իրողապէս կամ գործնականօրէն կանոնական ճանչցուեցան: Եւ« կարելի է ըսել» մինչեւ այս հանգրուանը տակաւին «կանոնականութեան» իսկական հարց եւ պարագայ չկար:

ՀԿ-ի գիրքերուն իսկական եւ վերջնական կանոնականացումը կամ վաւերացումը եկաւ քրիստոնէական առաջին դարու վերջաւորութեան« զոյգ պատճառներով.-

1.- Երուսաղէմի կործանումով վերջ կը գտնէր Հրեայ ժողովուրդի քաղաքական կիսանկախ գոյութիւնը« եւ Հրեաները կը դառնային իրենց երկրէն հեռանալու դատապարտուած թափառական ժողովուրդ: Ինչպէս Բաբելոնի գերութեան օրերուն« հիմա եւս զրկուած քաղաքական նեցուկէն եւ կորսնցուցած ծիսական-պաշտամունքային իրենց միակ կեդրոնը՝ Երուսաղէմը« որ ազգային միութեան երկրորդ գետինն էր« պէտք ունէին ազգային միութեան հոգեւոր գետինի մը» որ միայն Աստուածաշունչը կրնար ըլլար: Ուստի պէտք էր յստակօրէն սահմանել Աստուածաշունչին բովանդակութիւնը« այլ խօսքով՝ գիրքերը, որպէսզի անոնք հիմ դառնային անով ուսուցման եւ ոգեշնչման:

2.- Երուսաղեմի կործանումեն շուրջ երկու տասնամեակ առաջ սկսած էին երեւան գալ «սրբազան» նոր մատեաններ» որոնք Հրէութեան մէկ մասին համար անընդունելի էին» եւ ուստի կրնային ազգային միութեան այդ մտահոգութեան վնաս հասցնել: Այդ գրութիւնները քրիստոնէական գիրքերն էին» այլ խօսքով՝ ՆԿ-ի գիրքերը: Նման գրականութեան մը տարածումը ազգային շրջանակներուն մէջ արգիլելու անհրաժեշտութիւնը կը մղէր Հրեայ ուսուցիչները՝ ռաբբիները» որ քայլ առնեն եւ որոշակիօրէն սահմանեն՝ թէ որո՛նք են իրենց համար ընդունելի» «կանոնական» գիրքերը:

Այս քայլն էր բուն կանոնականացումը» որ տեղի ունեցաւ քրիստոնէական Ա. դարու վերջաւորութեան» շուրջ 90 թ.:

Ս. Գրոց մեծանուն բանասէր F.F. Bruce իր *The Books and the Parchments* (1963) գիրքին մէջ այս կապակցութեամբ կ'ըսէ՝ «թէ տաճարի կործանումեն անմիջապէս առաջ» Ռաբբի Հիլլէլի դպրոցին մէկ նշանաւոր աշակերտը՝ Ռաբբի Եոհանան Պեն Չաքքայ» որ Փարիսեցիներու կուսակցութեան կը պատկանէր» Հռոմայեցի Տիտոս զօրավարէն յատուկ արտօնութիւն ձեռք բերաւ ռաբբիներու խումբով մը դուրս գալու պաշարուած մայրաքաղաքէն՝ Երուսաղեմէն: Անոնք իրենց հետ հանեցին ՀԿ-ի գիրքերուն օրինակները» եւ ապաստանեցան Եաբնեհ կամ Եամնիա կոչուած աւանը» Յոպպէ (Եաֆֆա) եւ Ազոտոս (Աշտոտ) քաղաքներուն միջեւ:

Դարձեալ Հռոմէական իշխանութեանց արտօնութեամբ» այստեղ՝ Եաբնէի մէջ» անոնք հիմնեցին նոր Սինետրիոն մը» եւ գումարեցին զուտ հոգեւոր նպատակով ժողով մը» որ պիտի սահմանէր Աստուածաշունչի Եբրայական (Պաղեստինեան⁹) կանոնը:

Այս ժողովին մէջ քննարկութեան առարկան Աստուածաշունչի գիրքերն էին» եւ յատկապէս՝ չորս գիրքեր.- Առակները» Ժողովողը» Երգ Երգոցը» եւ Եսթերը (որուն մէջ» օրինակ» Աստուծոյ անունը

⁹ Այս հանգրուանին չենք մտներ ուրիշ մանրամասնութեանց մէջ, բայց յաջորդ գլուխին մէջ թերեւակիօրէն պիտի անդրադառնանք, որ ասոր կողքին գոյութիւն ունէր նաեւ Աղեքսանդրեան կանոն մը, յաւելեալ գիրքերով: Կարճ ժամանակ մը ասոնք միասնաբար գոյատեւեցին, բայց ի վերջոյ Պաղեստինեան կանոնը եղաւ Հրէութեան կողմէ ընդունուած միակ կանոնը:

բնաւ յիշուած չէ): Պէ՛տք էր այս գիրքերը կանոնական ճանչնալ« թէ՛ ոչ: Թէպէտ առարկութիւններ կային« բայց ըստ երեւոյթին մեծամասնութեան տեսակէտը կը հակէր դէպի ւսանողութիւնը« որ այս գիրքերուն սրբազան հանգամանքը կը ճանչնար« եւ ուստի իրենք ալ վերջնականօրէն ճանչցան՝ թէ այս գիրքերը բոլորն ալ Աստուծմէ ներշնչուած են« եւ հետեւաբար Աստուածաշունչին մաս կը կազմեն:

Այս ձեւով վերջնականացաւ Աստուածաշունչի Երբայական կանոնը« որ այնուհետեւ ունէ փոփոխութիւն կամ յաւելում պիտի չկրէր. այլ խօսքով՝ պիտի դառնար փակուած կանոն մը Հրէութեան համար« որ անոր պիտի կառչէր իր ազգային եւ հոգեւոր կեանքի առաջնորդութեան համար:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆՈՆ ԵՒ ՊԱՐԱԿԱՆՈՆ
ԳԻՐՔԵՐ

21.- ԻՆՉ ԷՐ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ

Կանոնականացման վերել ներկայացուած գործընթացքը տեսնելէ ետք՝ թերեւս լաւ կ'ըլլայ կրկին անդրադառնալ եւ բիրեղացնել՝ թէ ի՞նչ եղած է սկզբունքը՝ որով կ'որոշուէին «աստուածաշունչ» գիրքերը:

Այդ սկզբունքը չէ սահմանուած ռելէ տեղ՝ բայց մօտաւորապէս զայն կարելի է մակաբերել՝ հետեւելով կանոնականացման պատմութեան՝ որ մենք տեսանք նախորդ գլուխով:

Ըստ մեզի հասած մէկ երկու տուեալներուն՝ ՀԿ-ի գիրքերուն կանոնականութեան հիմնականագոյն տուեալը եղած է անոնց մարգարէական հեղինակութիւն ունենալը: Բոլոր այն գրութիւնները՝ որոնք մարգարէներու գրիչէն դուրս եկած են՝ (նոյնիսկ եթէ մարգարէն անձամբ ինք չէ գրի առնողը)՝ նկատուած են աստուածաշունչ գրութիւն՝ եւ ըստ այնմ ալ ճանչցուած եւ պահպանուած են իբրեւ մաս սրբազան գրականութեան: Յստակ է՝ որ յիշեալ գրութիւնները միայն մարգարէական պատգամները չեն՝ այլ իրենց մէջ կ'ընդգրկեն ռելէ գրութիւն- պատմութիւն՝ օրէնք՝ երգ՝ իմաստութիւն՝ առածանի՝ եւլն - որուն հեղինակը ճշմարտապէս Աստուծմէ ներշնչեալ մըն է՝ ինչպէս են՝ օրինակ՝ Սողոմոնը՝ Եզրան՝ Նեհեմիան՝ որոնք մարգարէներ չեն ճանչցուած՝ բայց որոնց գրութիւնները ներշնչեալ կը ճանչցուին:

Տեսականօրէն՝ հետեւաբար՝ բոլոր այն գիրքերը որոնք գրուած են Եզրայի եւ Նեհեմիայի շրջանէն ետք՝ բնաւ նկատի չեն առնուած Եբրայական կանոնին մէջ՝ որովհետեւ Ք.Ա. 5-րդ դարէն սկսեալ մարգարէական ձայնը լռած էր, ինչպէս ասիկա կը վկայուի բազմաթիւ կերպերով: Այսպէս՝ 74-րդ Սաղմոսը՝ որ յայտնապէս տաճարի աւերումէն (Ք.Ա. 587 թ.) ետք՝ Բաբելոնի գերութեան օրերուն կամ աւելի ուշ գրուած է՝ կ'ըսէ. «*[Աստուծոյ] նշանները*

չենք տեսներ» ա՛լ մարգարէ չկայ» եւ մեր քով չկա՛յ մէկը» որ գիտնայ՝ թէ մինչեւ ե՞րբ պիտի տեսէ ասիկա» (74.9): Ք.Ա. 2-րդ դարու կէսերուն գրուած Մակաբայեցիներու Ա. գիրքը մէկէ աւելի անգամներ կ'ըսէ՝ թէ իր ժամանակին ա՛լ մարգարէ չկայ Իսրայէլի մէջ (Ա.Մկ 4.46« 9.27, 14.41):

Առաջին այս սկզբունքը խորքին մէջ նաեւ ժամանակի սահման մը կը ճշդէր՝ ժամանակ մը» որ Ք.Ա. 5-րդ դարով կ'աւարտէր» եւ անկէ ետք գրուած ոեւէ բան դուրս կը մնար ընդունուած գիրքերու ցանկէն:

Երկրորդ կարեւոր տուեալը եղած է՝ գիրքի մը Եբրայերէն գրուած ըլլալը:

Այս սկզբունքը սերտօրէն կապուած է առաջինին» որովհետեւ մինչեւ Ք.Ա. 5-րդ դարը գրուած գործերը բնականօրէն չէին կրնար գրուած ըլլալ «օտար» լեզուով մը» ինչպիսին» օրինակ» Յունարէնն էր:

Միւս կողմէ՝ ինչպէս ՀԿ-ի բնագրին մասին խօսած ատեն եւս պիտի յիշենք՝ այս սկզբունքը տառացիօրէն Եբրայերէնին համար պէտք չէ հասկնալ» որովհետեւ ՀԿ-ին մէջ կան նաեւ կարգ մը փոքրիկ հատուածներ» որոնք գրուած են Արամերէն (= Ասորերէն) կամ Քաղդէերէն լեզուով: Այդ հատուածներն են.- Ծնունդներ 31.47: Երեմիա 10.11: Դանիէլ 2.4-էն մինչեւ 7.28: Եզրա 4.8-էն մինչեւ 6.18« 7.12-26:

22.- ԻՆՉ ԿԱՆՈՆ ՈՐԴԵԳՐԵՑ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՆԿ-ի պատմութենէն որոշակիօրէն կը տեսնենք՝ որ սկզբնապէս քրիստոնէական նորակազմ Եկեղեցին ինքզինք չանջատեց հրէութենէն» որուն ծոցէն ծնունդ առած էր: Որոշ ժամանակ մը Քրիստոսի հետեւորդները շարունակեցին տաճար երթալ եւ իրենց ծիսական պարտականութիւնները կատարել միւս Հրեաներուն հետ: Աստիճանաբար տարակարծութիւնները շատցան եւ քրիստոնէութեան դէմ հալածանքներն ալ սկսան» բայց այս եւս դեռ

պատճառ չեղաւ վերջնական խզումին» ինչպէս նոյնինքն Պօղոս առաքեալի կեանքէն ու գործերէն գիտենք:

Հրէութեան եւ քրիստոնէութեան միջեւ խզումը եղաւ Հրէութեան կողմէ՝ քանի մը ձեւերով.

ա.- Երկու հոսանքներուն միջեւ ճեղքը աստիճանաբար խորացաւ եւ վերածուեցաւ բացայայտ հակադրութեան՝ «այնքան՝ որ ժողովարանները փակուեցան քրիստոնէաներուն դիմաց:

բ.- Հռոմէական կայսրութեան մէջ քրիստոնէութեան դէմ սկիզբ առած եւ հետզհետէ սաստկացող հալածանքները երկրորդ առիթ մը եղան» որ Հրեաներ իրենք զիրենք անջատեն քրիստոնէութենէն եւ նոյնիսկ իրենց ընդդիմութիւնը ցոյց տան անոր հանդէպ» զերծ մնալու համար հալածանքներու ալիքէն:

գ.- Ք.Ե. 70 թուականին Երուսաղէմի անկումը վերջնական խզումը պիտի բերէր: Այս անգամ քրիստոնէաները իրենք քայլ պիտի առնէին եւ հեռանային հրէութենէն» նախ պաշարուած Երուսաղէմ քաղաքը ձգելով եւ ապաստանելով Անդր-Յորդանան» եւ ատոր մէջ տեսնելով Քրիստոսի մարգարէական խօսքերուն կատարումը (տե՛ս Ղկ 21.5-24շ: Հմմտ Մտ 24.1-21շ: Մր 13. 1-19շ):

Այս խզումին կապուած է նաեւ Աստուածաշունչի կանոնի հարցը: Մինչ այս, դեռ Եբրայական կանոնը վերջնականօրէն սահմանուած ու փակուած չէր, ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխին վերջին հատուածով: Ո՛չ միայն ՀԿ-ի որոշ գիրքերուն շուրջ դեռ միաձայնութիւն գոյացած չէր, ո՛չ միայն ոչ-կանոնական գիրքեր հրապարակ ելած էին» այլ նաեւ անոնց վրայ գումարուելու կու գային ՆԿ-ի գիրքերը, որոնց մեծամասնութիւնը արդէն եկեղեցիներուն մէջ շրջան կ'ընէր եւ կը ճանչցուէր իբրեւ «ներշնչեալ գիրք» կամ «աստուածաշունչ» այդ հանգամանքով ալ եկեղեցիներէն ներս ծիսական-պաշտամունքային ընթերցանութեան նիւթ դառնալով:

Քրիստոնէական Եկեղեցիին համար Աստուածաշունչին ներշնչականութիւնը տեսութիւն կամ տեսական հարց մը չէ: Եկեղեցին սկիզբէն առաջադրած չէ Աստուածաշունչին բաղկացուցիչ մասերը կամ գիրքերը ճանչնալ իբրեւ ներշնչեալ» կամ Աստուածագիր: Այլ խօսքով՝ կանոնական: Ներշնչականութիւնը տրուած ճշմարտութիւն մըն էր Եկեղեցիին

համար: Եւ եթէ Եկեղեցին որոշ հանգրուաններու այդ ճշմարտութիւնը հոչակեց՝ եւ այդ ճանաչումը տուաւ Աստուածաշունչին մէջ բովանդակուած գիրքերուն՝ ատիկա ըրաւ՝ կարգ մը աղանդաւորական հոսանքներու կողմէ ցուցաբերուած շեղումներուն որպէս պատասխան՝ ճշմարտութեան ամբողջականութիւնը անեղծ պահպանելու նախանձախնդրութեամբ:

Այսպէս՝ «օրինակ» մինչեւ 140 թուականը՝ շուրջ հարիւրամեակ մը՝ ՀԿ-ի արդէն ծանօթ գիրքերը՝ ինչպէս ՆԿ-ը կազմող նամակներն ու Աւետարանները՝ անառարկելիօրէն ընդունուած էին քրիստոնէայ բոլոր համայնքներուն կողմէ: Յիշեալ թուականին՝ երբ Մարկիոն եւ իր աղանդին հետեւորդները առաջին անգամ ըլլալով փորձեցին մերժել ՀԿ-ը եւ ՆԿ-ի որոշ գիրքերը՝ Եկեղեցին՝ իբրեւ հակազդեցութիւն՝ սկսաւ իր ճանչցած կանոնական գիրքերուն ցուցակը կազմել՝ որպէս ապահովութիւն:

Ի՞նչ գործընթացք որդեգրուեցաւ Եկեղեցիին կողմէ՝ գիրքի մը կանոնականութիւնը ճանչնալու համար:

Քրիստոսի Եկեղեցին ՀԿ-ին վերաբերեալ սկզբունք մը չճշդեց: Հրէութեան գիրկին մէջ ծնած՝ անհկա պարզապէս որդեգրեց Հրէութեան մէջ ընկալեալ գիրքերը, ինչպէս տեսանք Յիսուսի եւ ՆԿ-ի վկայութիւնները քննած ատեն: Միակ հարցը պիտի ծագեր առաջին դարու աւարտին՝ երբ Հրեաներ Եամնիայի ժողովով իրենց կանոնը սահմանեցին՝ անկէ դուրս ձգելով կարգ մը գիրքեր՝ որոնք քրիստոնէական շրջանակներու մէջ տարածում գտած էին:

Բացի ՆԿ-ի գիրքերէն՝ որոնց կանոնականացման պատմութիւնը դուրս է մեր նիւթէն ու նպատակէն՝ հիմնական հարցը կը վերաբերէր «երկրորդականոն» եւ «պարականոն» կոչուած գիրքերուն:

23.- ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆՈՆ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

Երբ Ք.Ե. 90 թուականին Եամնիայի մէջ Հրեական Սինետրիոնը վերջնականօրէն կը ճշդեր ու կը փակեր իր կանոնը՝ ձեռով մը կ'արտայայտէր Պաղեստինի Հրէութեան մտածողութիւնը եւ կազմած կ'ըլլար հոն ընդունուած գիրքերուն ցուցակը:

Այս կարգադրութիւնը անմիջականօրէն չընդունուեցաւ ամբողջ Հրէութեան մէջ, նկատի ունենալով յատկապէս Հրէական սփիւռքը: Այսպէս « օրինակ» Եգիպտոսի մէջ Աղեքսանդրիա քաղաքը կանուխէն ունէր շատ մեծ համայնք մը» որ Աստուածաշունչի գիրքերուն կապակցութեամբ ունէր իր աւանդութիւնը: Երբայական կանոնի բոլոր գիրքերը ծանօթ էին անոնց: Ք.Ա. շուրջ 250 թուականին արդէն Աստուածաշունչի գիրքերը Յունարէնի ալ թարգմանուած էին այստեղ« Աղեքսանդրիայի մէջ: Եւ սակայն «Եօթանասնից թարգմանութիւն» կամ պարզապէս «Եօթանասնից» կոչուած Յունարէն այս ՀԿ-ի գիրքերուն վրայ ժամանակի ընթացքին աւելցած էին նոր գիրքեր, կազմելով Պաղեստինեան կանոնէն տարբեր ցուցակ մը» յաճախ «Աղեքսանդրեան կանոն» կոչուած: Այս գիրքերու ամբողջութիւնը բնականօրէն աճած ժողովածոյ մը կարելի է նկատել: Կանոնականացման ռեւէ փորձ կամ մտածողութիւն ծանօթ չէ մեզի:

Յիշեցման կարգով ըսենք« որ այդ գիրքերն են.

1.- Եզրի Ա.	(Ա.Եզր)
2.- Եզրի Գ.	(Գ.Եզր)
3.- Յուդիթ	(Յդթ)
4.- Տոբիթ	(Տթ)
5.- Մակարայեցիներու Ա.	(Ա.Մկ)
6.- Մակարայեցիներու Բ.	(Բ.Մկ)
7.- Մակարայեցիներու Գ.	(Գ.Մկ)
8.- Իմաստութիւն Սողոմոնի	(Իմստ)
9.- Սիրաք	(Սիր)
10.- Բարութ	(Բրթ)
11.- Երեմիայի նամակը Բաբելոն գերեալներուն	(Նամ)
12.- Աղօթք Մանասէ թագաւորի	(Մնս):

Ոմանք այս ցանկին վրայ կ'աւելցնեն նաեւ Եսթերի գիրքին վրայ աւելցած եօթը գլուխները» եւ այն երեք յաւելուածները» որոնք յատուկ են Դանիէլի մարգարէութեան» եւ որոնք են.

- 1.- Շուշանի պատմութիւնը
- 2.- Երեք երիտասարդներուն օրհներգութիւնը
- 3.- Բէլ եւ Վիշապը:

Նախ անմիջապես ըսենք՝ որ այս գիրքերուն կանոնականութիւնը մերժուեցաւ Պաղեստինի Հրեաներուն կողմէ՝ կամ Եամնիայի ժողովին կողմէ՝ հիմնական երկու պատճառաբանութիւններով.-

ա.- Թէ՛ անոնք մարգարէներու կողմէ գրուած չեն: Այլ խօսքով՝ թէ անոնք գրուած են՝ ք.Ա. 5-րդ դարէն ետք՝ Եզրայի ժամանակէն ետք՝ երբ արդէն կարծէք կազմուած ու փակուած էր ՀԿ-ի գիրքերուն վերջնական ժողովածոն՝ նոյնիսկ եթէ ատիկա պաշտօնական քայլով մը չէր եղած:

Այս կապակցութեամբ հետաքրքրական է Եզրա քահանային կապուած այն աւանդութիւնը՝ որուն ակնարկեցինք նախորդ ուսումնասիրութեան մէջ՝ եւ որուն համաձայն՝ Եզրա ինք Աստուծոյ ներշնչումով ամբողջապէս վերստին խօսեցաւ եւ գրել տուաւ ՀԿ-ի գիրքերը՝ որոնք Երուսաղէմի աւերման ընթացքին եւ գերութեան տարիներուն փճացած ու կորսուած էին: Այդ աւանդութիւնը ներկայացնող Գ. Եզրա կոչուած գիրքին մէջ՝ Եբրայական կանոնի գիրքերը՝ թիով 24 հատ՝ կը նկատուին «յայտնի»՝ այսինքն՝ հրապարակելի գիրքեր, որոնք սահմանուած են բոլոր արժանաւորներու կողմէ կարդացուելու՝ մինչդեռ անոնցմէ զատ կային՝ կ'ըսուի՝ նաեւ 70 ուրիշ գիրքեր, որոնք ժողովուրդէն «թաքուն» կամ «ծածուկ» մնալու սահմանուած էին՝ եւ միայն ժողովուրդին իմաստունները դաստիարակելու նպատակով տրուած էին (այդ դրուագը լման կարդա՛ այս գլուխին վերջը դրուած ընթերցումին մէջ): Այս բացատրութիւնները որոշակի կերպով կ'ըսեն՝ թէ Եզրայի օրով հրապարակ դրուած գիրքերն են միայն կանոնական «աստուածաշունչ» գիրքերը, մինչ միւսները՝ ոչ¹⁰:

Նոյն կապակցութեամբ տեսանք նաեւ Յովսէփոս պատմիչի մէկ վկայութիւնը՝ քաղուած «Ընդդէմ Ապիոնի» գործէն՝ որ կ'ըսէր. *«Մենք ունինք միայն քսաներկու գիրքեր» որոնք կը բովանդակեն բոլոր ժամանակներու պատմութիւնը՝ գիրքեր՝ որոնց աստուածային ըլլալուն արդարօրէն կը հաւատանք: ...Արտաշէսի*

¹⁰ Թէպէտ հետաքրքրական է, որ այս աւանդութիւնը մասամբ մը դրական վերաբերում ունի այս «ծածուկ» գիրքերուն հանդէպ, որոնք կը նկատէ օգտակար, ուսանելի եւ դաստիարակիչ՝ արդէն իսկ որոշակի գիտութեան հասածներուն համար:

օրերէն մինչեւ ներկայ մեր ժամանակները» իւրաքանչիւր դէպք ճշդօրէն արձանագրուած է« թէպէտ մեզի մօտիկ ժամանակներու արձանագրութիւնները նոյնքան հեղինակաւոր ու հաւասարապէս արժանահաւատ չեն նկատուիր» որքան անոնց նախորդող ժամանակներու գրութիւնները, մարգարէներու շարքին ընդհատուած ըլլալուն համար»: Յստակօրէն կը տեսնուի« թէ Պարսից Արտաշէս թագաւորին ժամանակէն» այսինքն՝ Եգրա Նեհեմիայի ժամանակէն ետք գրուած պատմութեան նոյն «հեղինակութիւնը եւ արժանահաւատութիւնը» չի տրուիր« որովհետեւ՝ մարգարէներու շարքը ընդհատուած է» եւ հետագայ այդ պատմութիւնները (Յուդիթ, Տոբիթ« Մակաբայեցիներ) արձանագրողները մարգարէներ չեն:

բ.- Թէ՛ անոնք Եբրայերէնով գրուած չեն: Այս առարկութիւնը շատ հիմնաւոր չէր, անոր համար՝ որ բացի Սողոմոնի Իմաստութենէն եւ Մակաբայեցիներու Բ. գիրքէն« միւսները բոլորը Եբրայերէնով կամ Արամերէնով գրուած եւ ապա միայն Յունարէնի թարգմանուած էին: Փաստօրէն« կարգ մը գիրքեր« ինչպէս՝ Սիրաքը« Տոբիթը« եւ Մակաբայեցիներու Ա. գիրքը Եբրայերէնով կամ Արամերէնով ալ պահուած կային» եւ Գումրանէն գտնուած հնագոյն ձեռագիրներու կարգին ալ կան անոնց օրինակները: Իսկ Սիրաքի գիրքին ներածականին մէջ կը կարդանք« թէ հեղինակին թոռնիկը ի՛նք գործը Յունարէնի թարգմանած է:

Յստակ է« որ այս գիրքերը որքան ալ որոշ երեսներով գրաւիչ« եւ այդ պատճառով ալ նոյնիսկ Յունարէնի թարգմանուած« բայց կանոնական գիրքերուն հեղինակութիւնը չէին վայելեր« եւ ըստ այնմ ալ անտեսուեցան Պաղեստինի ռաբբիներուն կողմէ:

24.- ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆՈՆ ԳԻՐՔԵՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Արդ« վերոյիշեալ 12 գիրքերը եւ յաւելուածները« որոնք յաճախ «Երկրորդականոն» կոչուած կը գտնենք« ՀԿ-ի Աղեքսանդրեան կանոնէն անցան քրիստոնէական Եկեղեցի« իբրեւ ներշնչեալ եւ օգտակար գիրքեր:

Քրիստոնեական Եկեղեցւոյ մէջ միատեսակ չեղաւ սակայն այս գիրքերուն ընդունումը: Եկեղեցւոյ դիրքաւորումը կարելի է ներկայացնել այսպէս.-

Սկզբնապէս առանց մասնաւոր քննութեան՝ բնական ճամբով մը անոնք եկեղեցի մուտք գործեցին՝ Աղեքսանդրեան Յունական կանոնէն: Բայց ատիկա չէր նշանակեր՝ թէ անոնք ընդունուեցան իբրեւ ամբողջապէս կանոնական: Փաստօրէն՝ տարբեր եկեղեցիներու մէջ կազմուած եւ մեզի հասած կանոնական գիրքերու ցուցակները ցոյց կու տան՝ որ եկեղեցին առհասարակ շատ զգուշաւոր եղաւ այս հարցին մէջ՝ եւ արագ որոշումներ չտուաւ՝ մանաւանդ նկատի ունենալով որ անոնցմէ երբեք յիշատակութիւններ կատարուած չեն ՆԿ-ի մէջ¹¹:

Մէկէ աւելի եկեղեցական ժողովներ զբաղեցան այս հարցով: Այսպէս՝ օրինակ՝ Յոյն եւ Լատին եկեղեցիները այս գիրքերը կանոնական համարեցին՝ եւ ըստ այնմ իրենց Աստուածաշունչերուն մէջ տեղ տուին անոնց: Արեւմուտքի մէջ գումարուած երկու ժողովներ՝ առաջինը՝ Հիպպոյի մէջ (հիւսիսային Ափրիկէ)՝ 393 թուականին՝ եւ երկրորդը՝ չորս տարիներ ետք Կարթագինէի մէջ գումարուած՝ 397 թուականին՝ երկրորդականոն այս գիրքերը առին ընդունուած գիրքերու ցանկին մէջ: Նոյնը ըրաւ 692 թուականին Տրուլոյի ժողովը (գումարուած իբրեւ լրացում Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներուն կողմէ 6-րդ «տիեզերական» ժողով կոչուած Կ.Պոլսոյ 3-րդ ժողովին):

Բացի ժողովներէն՝ շատ մը եկեղեցական հայրեր՝ մանաւանդ 2-րդ եւ 3-րդ դարերու հայրերը՝ ուղղակի կամ անուղղակի ձեռով այս գիրքերը կանոնական նկատեցին: Այսպէս՝ Կղեմէս Հռոմայեցիէն սկսեալ (95 թ.)՝ շատ մը հայրեր՝ Զմիւռնիայի Եպս. Պողիկարպոսը (+156)՝ Տերտուղիանոս Կարթագինացի (շ. 160-225)՝ Լիոնի Եպս. Երանոսը (+200) եւ ուրիշներ՝ անոնցմէ մէջբերումներ

---

¹¹ Թէպէտ այս գիրքերուն ազդեցութիւնը մեծապէս կը զգացուի ՆԿ հեղինակներուն վրայ: Այսպէս, օրինակ, Իմաստութիւն Սողոմոնի գիրքին ազդեցութիւնը որոշապէս կը զգացուի Պօղոս առաքեալի Հռոմայեցիներուն գրած նամակին մէջ, ինչպէս նաեւ Եբրայեցիներուն նամակին մէջ: Նոյնիսկ Յիսուսի խօսքերէն շատերը մեծ նմանութիւն ունին Սիրաքի գիրքին կարգ մը արտայայտութեանց հետ (տե՛ս Fritch, C.T., «Apocrypha», in *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol. I, A-D, p. 164a):

կ'ընեն: Հիպպոլիտոս Հռոմայեցի (+236) Դանիելի գիրքին մեկնութեան մէջ կը ներառնէ նաեւ յաւելեալ բաժինները՝ ինչ որ կը նշանակէ՝ թէ զանոնք կանոնական կը ճանչնայ:

Միւս կողմէ՝ «սակայն» Աստուածաշունչին պատմութեան ու բնագրին քաջահմուտ եկեղեցական մատենագիրներէն ոմանք ո՛չ միայն վերապահութիւն ցուցաբերեցին՝ այլ նոյնիսկ առարկեցին եւ ընդդիմացան այս գիրքերուն իբրեւ կանոնական ճանաչման: Առաջին գլխաւոր առարկութիւնները եկան Պաղեստինեան աշխարհէն:

Այսպէս՝ «օրինակ» 3-րդ դարու նշանաւոր աստուածաբան ու մեկնաբան Որոզինէս (185-254 թ.), երկրորդականոն այս գիրքերը ճանչնալով եւ դաստիարակութեան գործին մէջ օգտագործելով հանդերձ՝ զանոնք ՀԿ-ի կանոնի մաս չի համարեր:

4-րդ դարու մատենագիրներէն Կիւրեղ Երուսաղէմացի (շ. 315-386) որոշակիօրէն կը զանազանէ երկրորդականոնները բուն կանոնականներէն՝ որոնք Եբրայական կանոնի գիրքերն են:

Ս. Աթանաս Աղեքսանդրացի Հայրապետ (շ. 296-373) «Տօներու Մասին» կոչուած իր 39-րդ նամակին մէջ կը ներկայացնէ կանոնական եւ ոչ-կանոնական գիրքերու ցանկը՝ ուր կանոնականները Եբրայական կանոնի գիրքերն են՝ եւ որոնց համար կ'ըսէ. *«Ասոնք են փրկութեան աղբիւրը. միայն ասոնցմէ կրնանք սորվիլ աստուածայաշտութեան վարդապետութիւնը՝ եւ չենք կրնար ասոնց վրայ բան մը աւելցնել կամ ասոնցմէ բան մը պակսեցնել»*¹²: Գալով երկրորդականոններուն՝ զանոնք կը թուէ իբրեւ պարականոն:

Ս. Եպիփան Կիպրացի Հայրապետ (շ. 315-403) իր «Ընդդէմ Հերետիկոսաց» գործին Ա. գիրքին մէջ երեք տարբեր առիթներով կը խօսի ՀԿ-ի կանոնական գիրքերուն մասին՝ «միշտ զանոնք 22 հատ թուելով՝ ըստ Եբրայական կանոնին» իսկ երկրորդականոններուն համար կ'ըսէ՝ թէ անոնք *«Կանոնին մէջ չեն գտնուիր: Թէպէտեւ օգտակար են եւ լի յորդորականներով»* բայց Ս. Գրոց թիւէն դուրս են»¹³:

¹² Տե՛ս Սահակ Քհնյ. Տէր Սարգսեան, Քննական Կրօնագիտութիւն, գիրք Բ., գլուխ Բ., Բ. տպ. Կ.Պոլիս, 1897, էջ 637:

¹³ Նոյն Անդ, էջ 638:

4-րդ դարու վերջը եւ 5-րդին սկիզբը ապրող Լատին Եկեղեցւոյ մեծ սուրբ գրագէտն ու թարգմանիչը՝ Ս. Երոնիմոս (331-420)« որ իր թարգմանական աշխատանքը մեծաւ մասամբ իրագործեց Պաղեստինի մէջ» Հրեայ ռաբբիներու գործակցութեամբը, մերժեց կանոնական ճանչնալ երկրորդականոնները¹⁴: Չանոնք օգտակար նկատեց ուսուցման համար» բայց ոչ՝ «եկեղեցւոյ դաւանութիւնը հաստատելու համար» (Նախաբան Սողոմոնի գիրքերուն):

Ս. Օգոստինոս (354-430 թ.)« որ սկիզբը զօրեղ պաշտպան մըն էր այս գիրքերուն կանոնականութեան» իր վերջին գործերուն մէջ ճանչցաւ զանազանութիւնը Եբրայական կանոնի գիրքերուն եւ «արտաքին գիրքերուն»« այսինքն այդ կանոնէն դուրս գտնուող գիրքերուն¹⁵:

Գալով նորագոյն ժամանակներուն« 16-րդ դարուն» Բողոքական շարժման հակողները թէպէտ սկզբնապէս դեմ չէին երկրորդականոններուն« եւ զանոնք օգտակար կը գտնէին հոգեւոր դաստիարակութեան համար (այդպէս կը յայտարարէր« օրինակ» Մարթին Լութեր» 1534 թուականին իր հրատարակած Գերմաներէն թարգմանութեան մէջ)« բայց կամաց կամաց իրենց Աստուածաշունչերու կանոնէն անջատեցին զանոնք» հետեւելով Եբրայական կանոնին: Այսպէս է որ« Բողոքական եկեղեցիներուն կամ հրատարակութիւններուն մէջ այս գիրքերը կը կոչուին «պարականոն» (Անգլ. apocrypha« Ֆրանս. apocryphes)« որ կու գայ Յունարէն «ափո՛քրիֆոս» (αποκρυφος) բառէն« եւ կը նշանակէ թաքուն» ծածուկ» այլ խօսքով՝ ոչ-կանոնական» անվաւեր:

Կաթոլիկ Եկեղեցին« որպէս հակադրութիւն Բողոքական շարժման» 1539 թուականին գումարուած Տրենտի ժողովին մէջ այս գիրքերը կանոնական հռչակեց« զանոնք կոչելով «երկրորդականոն»: Եւ աւելի անդին երթալով« նզովքի ենթակայ համարեց բոլոր անոնք որոնք զանոնք կանոնական չեն ճանչնար:

Յոյն Եկեղեցին« ինչպէս ակնարկուեցաւ« այս գիրքերը» կամ գէթ անոնց մեծ մասը» կը ճանչնայ իբրեւ կանոնական:

¹⁴ Թէպէտեւ առաջին հերթին զանոնք Հին Լատին միւս թարգմանութեանց հետ ընդունած էր ՀԿ գիրքերու կարգին:

¹⁵ Fritch, C.T., «Apocrypha», in *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol. I, A-D, p. 164b.

Ասորի Եկեղեցին սկզբնապես իր կանոնին մեջ չուներ այս գիրքերը: Միայն 5-րդ դարին ետք էր « որ անոնք թարգմանուեցան եւ ճանչցուեցան իբրեւ կանոնական:

Հայ Եկեղեցին երկրորդականոն համարուած այս գիրքերը կը պահէ իր Աստուածաշունչին մեջ» եւ զանոնք կը նկատէ նաեւ հոգեւորապէս դաստիարակիչ» բայց երբեք» ոեւէ ժողովով կամ եկեղեցական կանոններով» զանոնք չէ հռչակած իբրեւ կանոնական» այլ խօսքով» հաւասար չափով չի ճանչնար անոնց ներշնչականութիւնը եւ աստուածային հեղինակութիւնը» ինչպէս կը ճանչնայ Եբրայական կանոնին մեջ առնուած 39 գիրքերուն համար: Այս մասին առանձնակի եւ աւելի մանրամասն տեսնել յաջորդ ուսումնասիրութեան մեջ:

25.- ՏԱՐԱԿԱՆՈՆ ԿԱՄ «ՍՈՒՏ» ԳԻՐՔԵՐ

Այն գիրքերը, որոնք մերժուած են Հրեութեան եւ քրիստոնէութեան կողմէ» կը կոչուին «տարականոն»» այսինքն՝ կանոնէն դուրս» օտար» խորթ:

Նոյն գիրքերը կը կոչուին նաեւ «պարականոն»: Վերը ըսինք» թէ «պարականոն» (Անգլ. apocrypha» Ֆրանս. apocryphes) բառը կու գայ Յունարէն «ափո՛քրիֆոս» (αποκρυφος) բառէն, եւ կը նշանակէ՝ թաքուն» ծածուկ: Հետեւաբար այս անուանումով կը հասկցուէին այն գիրքերը, որոնք յատուկ չէին եւ չեն բոլորին» այլ միայն առանձնաշնորհեալ շրջանակի մը» որ Աստուծոյ խորհուրդներուն կրնար եւ կրնայ հաղորդուիլ:

Յիշեցման կարգով ըսենք» որ «պարականոն» բառը Բողոքական հեղինակներու գրիչին տակ կը գործածուի նաեւ «երկրորդականոն» գիրքերուն համար» մինչ մեր եկեղեցին» ինչպէս առաքելական բոլոր եկեղեցիները» երկրորդականոնները «պարականոն» չեն կոչեր» իսկ «պարականոն» բառը կը գործածեն միայն եւ միայն մերժուած կամ արգիլուած գիրքերուն համար» որոնց Եկեղեցին իր վաւերացումը չէ տուած երբեք» եւ ուստի անոնք կը նկատուին ոչ-կանոնական» անվաւեր:

Արդ» Քրիստոսի գալուստը կանխող շուրջ երկու դարերուն» Եբրայեցի ժողովուրդին մեջ աճեցաւ գրականութիւն մը» որ իր

բովանդակութեամբ զուտ կրօնական է« նոյնիսկ ծայրայեղ նախանձախնդրութեամբ լեցուն» Բայց որ վաւերական չէ« եւ ուստի երբեք ալ «ուղղափառ» գիրքերու կարգին նկատի առնուած չէ¹⁶: Ընդհակառակը« ուղղափառ շրջանակներուն մէջ միշտ ալ բնորոշուած է իբրեւ «սուտ գիրք»երու (Յունարէն բառով՝ «փսեւտէփի՛ կրաֆա» [πσευδεπιγραφα])« այլ խօսքով՝ կեղծ գրութիւններու գումար:

Այս գիրքերուն մէջ ամենէն յաճախ յիշատակուածներն են հետեւեալները.-

- 1.- Կտակ Տասներկու Նահապետներուն
- 2.- Պատմութիւն Յովսէփի եւ Ասանէթի
- 3.- Մահ տասնըվեց Մարգարէներուն
- 4.- Սողոմոնի Սաղմոսներ (18 հատ)« եւլն¹⁷:

Թէ ինչո՛ւ այս գիրքերը իբրեւ «սուտ» կամ կեղծ գրութիւններ կը ճանչցուին« պատճառը բաւական պարզ է.

ա.- Անոնց հեղինակները առհասարակ իրենց անունը չեն գործածած« այլ կեղծանուններու ետին պահուած են« ծածկելու համար իրենց ուշ ժամանակի գրութիւն ըլլալը: Վերի ցանկէն կ'երեւի« թէ ի՛նչպէս գործածուած են Ադամի կամ 12 նահապետներուն« Սողոմոնի« մարգարէներու« Եզրա Դպիրին կամ ուրիշներու անունները« թէպէտ յայտնապէս անոնց գործը չեն կրնար ըլլալ: Ատիկա ինքնին ցոյց կու տայ« թէ գիրքերը իրենք աստուածային հեղինակութիւն չունին« այլ մարդկային մտահոգութիւններէ ծնունդ առած են:

բ.- Կեղծ հեղինակները իրենք զիրենք կը տեղադրեն անցեալ պատմութեան որոշ հանգրուանին: Եւ որովհետեւ դէպքերուն ժամանակակից անձեր չեն« իրենց գրութիւններուն մէջ յաճախակիօրէն կը հանդիպին պատմական« աշխարհագրական թէ ժամանակագրական սխալներ:

---

¹⁶ Ժամանակ մը, Քրիստոսէ առաջ եւ Քրիստոսի առաջին դարուն, այս «ծածուկ» գիրքերը Հրեութեան մէջ յարգի էին որոշ իմաստով: Բայց 70 թ. Երուսաղէմի կործանումէն ետք անոնք արգիլուեցան, եւ ըստ այնմ ալ բառը սկսաւ ժխտական նշանակութեամբ գործածուիլ՝ իբրեւ արգիլեալ եւ վնասակար:

¹⁷ Առաջին երեք գիրքերը յաճախակիօրէն կը հանդիպին Հայկական ձեռագիրներուն մէջ, իսկ 4-րդը յաճախ ներառնուած է Յունարէն Եօթանասնից թարգմանութեան մէջ:

գ.- Անոնց մէջ կը հանդիպին կրօնական մտածողութեան երեսներ» կամ վարդապետութիւններ» կամ սովորութիւններ» որոնք ենթադրեալ հեղինակին ժամանակակից չեն կրնար ըլլալ» եւ յաճախ տարբեր են Աստուածաշունչի մնացեալ գիրքերու ուսուցումներէն:

դ.- Տակաւին» անոնց մէջ կը գտնենք գրական տեսակներ ու հնարանքներ» ինչպէս չափազանցուած այլաբանութիւն» խորհրդանիշներու չափազանցուած գործածութիւն ու տեսիլքներ» որոնք առհասարակ խորթ են Աստուածաշունչի միւս գիրքերուն ոճին ու ոգիին:

Յատկանշական է« որ Քրիստոսի ժամանակակից եւ անկէ ետք եկող ոեւէ Հրեայ հեղինակութիւն այս գիրքերը չ'օգտագործէր Աստուածաշունչ գրութեանց կարգին: Նոյնպէս ալ առաջին չորս դարերու քրիստոնէական Եկեղեցւոյ հայրերը կամ ժողովները բնաւ չեն օգտագործէր զանոնք» ոչ ալ կանոնական կ'ընդունին:

Այսքանը բաւարար է ցուցնելու եկեղեցւոյ բացառիկ նախանձախնդրութիւնը Աստուծոյ հարազատ Խօսքին նկատմամբ» եւ չափազանց բծախնդրութիւնը՝ Աստուածաշունչի գիրքերուն իր ընտրութեան եւ աւանդութեան անեղծ պահպանութեան մէջ:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ԵԶՐԱ ՎԵՐՍՏԻՆ ԿԸ ԳՐԷ ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԸ

(ՔԱՂՈՒԱԾ «ԵՐՐՈՐԴ ԵԶՐ» ԳԻՐՔԷՆ)

¹Երեք օր ետք, [մինչ] եւ կաղնիի մը տակ կը ննջէի, ²դիմացս գտնուող մորենիէն տարբեր ձայն մը եկաւ, որ ինծի կ'ըսէր.

- Եզրա՛. Եզրա՛»:

- Ահա հո՛ւ եմ,- պատասխանեցի, եւ ըսած ատենս ոտքի ելայ: [Ձայնը] ինծի ըսաւ.

- ³Այս մորենիին մէջ երեւցայ եւ խօսեցայ Մովսէսին հետ, Երբ ժողովուրդը Եգիպտոսի մէջ ստրուկ էր, ⁴ու զայն դրկեցի ու իմ ժողովուրդս Եգիպտոսէն հանեցի: ⁵Բազմաթիւ սքանչելիքներ ցոյց տուի անոր, ժամանակներու խորհուրդները յայտնեցի անոր, եւ ժամանակներու վախճանը ցոյց տուի անոր: Անոր պատուիրեցի եւ ըսի. ⁶«Այս բաները համարձակօրէն պիտի յայտնես. [անոնց մէջ] չկայ բան մը որ ծածուկ է»: ⁷Եւ հիմա քեզի կ'ըսեմ.- ⁸«Այս

խորհուրները որ նախապէս նշաններով յայտնեցի, այն երազները որ տեսար, եւ մեկնութիւնը որ իմացար, մտքիդ մէջ պահէ. 9որովհետեւ դուն մարդոց մէջէն պիտի վերցուիս եւ ինծի հետ պիտի ըլլաս այսուհետեւ, քեզի նման [մարդոց] պէս, մինչեւ ժամանակներու կատարումը: [] 13Այժմ կարգադրութիւն ըրէ նաեւ տանդ համար, եւ միւրթարէ՛ անոնցմէ վշտացածները, խրատէ՛ քու ժողովուրդդ, եւ իմաստնացո՛ւր անոնցմէ իմաստունները: 14Այսուհետեւ հրաժարէ՛ այս ապականական կեանքէն, մեկդի՛ դիր շփոթ միտքերդ, քեզմէ հեռացո՛ւր մարդկային ծանօթութիւնները, հեռո՛ւ վանէ հոգերդ եւ յոյզերդ ու մտածումներդ, եւ փութա՛ այս աշխարհէն փոխադրուելու: 15Այն ինչ որ տեսար հիմա՝ պահուած չարք, դարձեալ եւ ասկէ աւելի պիտի տեսնես: 16Որովհետեւ ինչքան որ այս կեանքը կ'անցնի, նոյնքան կը բազմանան չարիքները երկրի վրայ: 17Աստուծոյ հանդէպ ճշմարիտ [հաւատքը] պիտի հեռանայ, եւ մարդոց մէջ եղող զայրոյթն ու ատելութիւնը պիտի մօտենան: Ահաւասիկ արծիւը որ տեսիլքի մէջ տեսար՝ կը փութայ գալ»:

18Պատասխանեցի եւ ըսի.

- Թոյլ տուր որ քիչ մը եւս խօսիմ քու դիմացդ, Տէ՛ր: 19Ահա կ'երթամ, ինչպէս որ ինծի հրամայեցիր, ու խրատեցիր քեզի մօտիկ եղող ժողովուրդը: Իսկ անոնք որոնք նոր կը ծնին՝ ո՞վ պիտի խրատէ: 20Այս աշխարհը խաւարի մէջ է, եւ ասոր բնակիչները առանց լոյսի են, 21որովհետեւ քու Օրէնքդ այրեցաւ, եւ այս սերունդէն ետք ոչ ոք պիտի գիտնայ քու զարմանալի գործերդ, ո՛չ ալ պատուիրաններդ որ պատուիրեցիր: 22Եթէ շնորհք գտայ քու առջեւդ, իմ վրաս թափէ Սուրբ Հոգին, որպէսզի գրեմ այս աշխարհի սկիզբէն ի վեր բոլոր եղածները, եւ այն ինչ որ գրուած էր քու Օրէնքիդ մէջ: Թերեւս մարդիկ կարենան փրկութեան ճամբան գտնել, անոնք՝ որոնք կ'ուզեն սրբութեան ճամբուն մէջ մնալ:

23Ինծի պատասխանեց, ըսելով.

- Գնա՛, հաւաքէ ժողովուրդը, եւ անոնց ըսէ՛ որ քառասուն օր քեզ չփնտռեն: 24Իսկ դուն բազմաթիւ գրատախտակներ պատրաստէ քեզի համար, եւ քեզի հետ առ Դարիան, Արաբիան, Հերմիան, Ելկանան եւ Եթենը, զանոնք՝ հինգը, որպէսզի պատրաստ ըլլան գրելու: 25Երբ պատրաստ ըլլաս՝ քու մտքիդ մէջ իմաստութեան ճրագը պիտի վառեմ ու բորբոքեմ, որ պիտի չմարի՝ մինչեւ աւարտի ինչ որ պիտի գրես: 26Եւ երբ ասիկա կատարես, անոնց մէջ բան կայ որ պիտի յայտնես, եւ բան կայ որ գաղտնի [է], ծածուկ կերպով իմաստուններուն պիտի ուսուցանես: Վաղը այս ժամուն սկսէ՛ գրել:

27Ես գացի եւ ամբողջ ժողովուրդը հաւաքեցի, ինչպէս որ Տէրը հրամայեց ինծի, եւ անոնց ըսի.

28Ո՛վ Իսրայէլ, լսէ՛ իմ այս խօսքերս: 29Մեր հայրերը սկիզբէն իսկ իբրեւ պանդուխտ ապրեցան Եգիպտոսի մէջ, հոնկէ էր որ փրկուեցան 30Եւ ստացան կեանքի Օրէնքը, որ չպահեցին, եւ որուն դուք եւս անհնազանդ եղաք: 31Ձեզի տրուեցաւ երկիրը՝ իբրեւ ժառանգութիւն, եւ ձեր իսկ երկրին մէջ դուք եւ ձեր հայրերը անօրէնութիւն գործեցիք ու չպահեցիք այն պատուիրանները որ ձեզի

պատուիրեց Բարձրեալը, ³²արդար Դատաւորը, ուստի մեզմէ առաւ այն ինչ որ անցեալին պարգեւած էր: ³³Արդ, դուք այստեղ էք, եւ ձեր եղբայրները ձեզմէ աւելի խորերն են: ³⁴Եթէ անդրադառնաք, խրատուիք եւ ձեր սիրտերը հնազանդեցնէք, ողջ պիտի մնաք, ³⁵որովհետեւ դատաստանը մահուրնէն ետք պիտի գայ, երբ վերստին պիտի ողջնանաք, եւ այն ատեն յայտնի պիտի ըլլայ թէ որո՞նք են արդարները: ³⁶Այսօրուրն սկսեալ ռեւէ մէկը թող ինծի չգայ եւ մինչեւ քառասուն օր թող զիս չփնտռէ:

³⁷Հետս առի հինգ մարդիկը, որոնց համար [Տէրը] ինծի հրամայեց, եւ զացի դաշտ ու հոն մնացի: ³⁸Յաջորդ օրը, յանկարծ զօրաւոր ձայն մը զիս կանչեց, ըսելով.

- Եզրա՛, Եզրա՛, քա՛ց քերանդ եւ կլլէ՛ ինչ որ քեզի պիտի տամ:

³⁹Բերանս բացի, եւ ահա բաժակ մը տրուեցաւ ինծի, որ ջուրի գոյն ունէր: ⁴⁰Առի եւ խմեցի: Հազիւ խմեցի, սիրտս իմաստութեամբ յորդեցաւ, միտքիս իմացականութիւնը բազմապատկուեցաւ, եւ հոգիս յիշողութեամբ լեցուեցաւ: ⁴¹Բերանս բացուեցաւ եւ ալ՛ չփակուեցաւ: ⁴²Բարձրեալը իմաստութիւն տուաւ հինգ մարդոց, որոնք փոխն ի փոխ գրի առին ըսուած նշանները, գիրերով՝ որ չէին ճանչնար: Ես քառասուն օր հոն նստայ: Անոնք ցերեկը կը գրէին ⁴³եւ [միայն] գիշերը կ'ուտէին իրենց հացը: Իսկ ես ցերեկը կը խօսէի, եւ գիշերն ալ դադար չունէի: ⁴⁴Այսպէս, քառասուն օրուան մէջ իննսունչորս գիրքերը գրեցի: ⁴⁵Քառասուն օրերու աւարտին, Բարձրեալը ինծի խօսեցաւ եւ ըսաւ.

Առաջինը¹⁸ որ գրեցիր՝ յայտնի դարձուր (= հրապարակէ), որպէսզի արժանի եղողները կարդան. ⁴⁶Իսկ երկրորդը պահէ՛ ժողովուրդին իմաստունները դաստիարակելու համար: ⁴⁷Որովհետեւ անոնց մէջ կան իմաստութեան առակներ, որոնք խելացութեան եւ գիտութեան աղբիւր են:

Այդպէս ալ ըրի:

Հանգստեան (= գերութեան) տարիներու չորրորդ տարին¹⁹, աշխարհի ստեղծագործութենէն հինգ հազար տարի եւ երկու ամիս ետք, ինքը Եզր վերացաւ եւ համբարձաւ իր նմաններուն գունդին, սուրբերուն եւ արդարներուն հետ [ըլլալով]:

¹⁸ Խօսքը 94 գիրքերէն առաջին խումբին մասին է, որ Եբրայական կանոնին մէջ մտած 24 «կանոնական» գիրքերուն կ'ակնարկէ: Իսկ «երկրորդը» ակնարկութիւն է երկրորդ խումբին, մնացեալ 70 գիրքերուն, որոնց մէջ կը մտնեն երկրորդականոններն ու միւս անվաւեր գիրքերը, որոնք այստեղ, ժողովուրդէն իմաստուններուն դաստիարակութեան օգտակար կը նկատուին:

¹⁹ Այսպէս կը թարգմանենք այլապէս անհասկնալի այս նախադասութիւնը: Մեր ենթադրութեան հիմը Օրէնքի գիրքն է, որ Իսրայելի ժողովուրդին անհնազանդութեան պարագային զանոնք «ազգերուն մէջ ցրուել» սպառնալով, կ'աւելցնէ. «*Այն ատեն երկիրը իր ամայութեան բոլոր օրերը իր շաբաթները պիտի վայելէ, երբ դուք ձեր թշնամիներուն երկիրը ըլլաք: Երկիրը այն ատեն հանգիստ ըլլալով՝ իր շաբաթները պիտի վայելէ*» (Ղւ 26.34):

Այս բոլորը գրեցի, եւ յորջորջուեցայ Ղպիր Բարձրեալին, որուն փափոք
յաւիտեանս: Ամէն:

(ԵԶՐ ԵՐՐՈՐԴ, Գլուխ 14)

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԸ

26.- Ե. ԴԱՐՈՒՆ ԻՆՉ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՐԸ

Մեր պատմութենէն ծանօթ է՝ որ Ս. Սահակ Պարթեւ Կաթողիկոս՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եւ ասոնց աշակերտները Հայոց այբուբենի գիւտէն անմիջապէս ետք՝ 404-405 թուականներուն՝ ձեռնարկեցին Աստուածաշունչի թարգմանութեան՝ բնական է ենթադրել նախ ՆԿ-ի գիրքերէն՝ եւ յետոյ անմիջապէս անցնելով ՀԿ-ին: Թէ է՞րբ իր աւարտին հասաւ այս առաջին թարգմանութիւնը՝ որ մեր պատմագրութեան մէջ «Փութանակի Թարգմանութիւն» բնորոշուած է (Կորին Վարդապետ եւ Մովսէս Խորենացի)՝ ճշգրիտ չենք գիտեր՝ բայց կ'ենթադրուի՝ որ շատ արագ կատարուեցաւ եւ աւարտեցաւ անիկա:

Միւս կողմէ՝ ծանօթ է՝ որ այս առաջին Փութանակի Թարգմանութիւնը ամբողջապէս գոհացուցիչ չէր: Թէ՛ ձեռքի տակ եղած բնագիրները գոհացուցիչ չէին՝ եւ թէ սեղմ ժամանակն ու պայմանները թոյլ չէին տուած բաւարար ծանրութեամբ նայելու գործին: Այդ իրողութեան լաւ գիտակից՝ անգամ մը անմիջական պահանջքները գոհացնելէ ետք՝ մեր թարգմանիչ հայրերը սկսան նոր թարգմանութեան մը մասին մտածել: Եւ բնական առիթը ներկայացաւ՝ երբ 431 թուականին Եփեսոսի մէջ գումարուեցաւ Տիեզերական 3-րդ ժողովը: Այդ առիթով՝ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի աշակերտներէն մէկ քանին՝ որոնք Կոստանդնուպոլիս ուսման դրկուած էին՝ վերադարձին իրենց հետ բերին Աստուածաշունչի «հաստատուն» ճշմարիտ եւ ստոյգ՝ օրինակներ: Այսպէս՝ 432 թուականէն սկսեալ՝ Ս. Սահակ Կաթողիկոս՝ Եզնիկ Կողբացի եւ ուրիշներ վերատեսութեան ենթարկեցին Աստուածաշունչը՝ իսկ որոշ գիրքեր կամ բաժիններ երկրորդ անգամ թարգմանեցին:

Վերատեսութեան եւ երկրորդ թարգմանութեան այս գործը իր լրումին հասաւ մօտաւորապէս 435 թուականին:

Առաջին հերթին կ'ուզենք գիտնալ՝ թե Աստուածաշունչի գիրքերէն ի՞նչ թարգմանեցին մեր հայերը: Դժբախտաբար 5-րդ դարու մեր պատմագրութիւնը իր տեղեկութեանց մէջ ժլատ է այս մասին՝ թեպէտ շոայլօրէն կը ներբողէ թարգմանութեան սքանչելի արդիւնքը :

Կորին Վարդապետ շատ ընդհանուր եւ մեզի համար անբաւարար բացատրութիւն մը կու տայ՝ երեք խումբեր յիշելով, որոնք են.- Մովսէսն ու միւս մարգարէները, Աւետարանները՝ եւ Պօղոս՝ առաքեալներու ամբողջ գունդով²⁰:

Մովսէս Խորենացի աւելի ճշգրիտ բնորոշում մը կու տայ՝ ըսելով՝ թե Հայոց տառերուն հրաշալի ստեղծումէն անմիջապէս ետք՝ «Իսկոյն թարգմանութեան ձեռնարկելով» եւ խորհրդաբար սկսելով Առակներէն՝ ամբողջ քսաներկու յայտնի [գիրքերը] եւ Նոր Կտակարանը Հայերէնի փոխադրեցին՝ ինք (= Ս. Մեսրոպ) եւ իր աշակերտները²¹»: Այստեղ ՀԿ-ի գիրքերը կը կոչուին «քսաներկու յայտնիները»: Այս բացատրութիւնը հետաքրքրական է՝ նախ՝ որովհետեւ Խորենացի ըստ երեւոյթին Եբրայական ձեւով հաշուելով՝ 22 գիրք կը ճանչնայ ՀԿ-ին մէջ²²՝ եւ ապա՝ որովհետեւ

---

²⁰ «Այն աստէն երանելի, ցանկալի եւ անչափօրէն սքանչելի դարձաւ Հայաստան մեր աշխարհը. [որովհետեւ] յանկարծ այնտեղ [յայտնուեցան] օրէնուսոյց Մովսէսը՝ մարգարէական դասով, եւ գալիքին դիմող Պօղոսը՝ ամբողջ առաքելական գունդովը, Քրիստոսի աշխարհը փրկող Աւետարանով, մէկ անգամէն եկան հասան [եւ] երկու հաւասարակիցներուն (= Ս. Մահակի եւ Ս. Մեսրոպի) ձեռքով՝ Հայաբարբառ, Հայերէնախօս դարձան», տե՛ս Կորին, Վարդ Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատութեամբ Ա.Ս. Մաթեոսեանի, Երեւան 1994, էջ 92-93 (թրգմ. մերը):

²¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գ. 53, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1955, էջ 557-558 (թրգմ. մերը):

²² Մենք տեսանք, որ Յովսէփոս պատմիչը 22 հատ կը հաշուէր ՀԿ գիրքերը, որոնք ընդհանրապէս 24 հաշուրուած են Հրեութեան մէջ: Ըստ երեւոյթին, Խորենացիի տուած թիւը կը նոյնանայ Յովսէփոսի հաշուումին հետ, որ առհասարակ հայ մատենագրութեան մէջ յիշուած քանակն է ՀԿ գիրքերուն: Ասիկա կը նշանակէ՝ թե մեր թարգմանիչները առաջին հերթին թարգմանեցին Եբրայական կանոնին բոլոր գիրքերը, եւ միայն ա՛յդ գիրքերը: Իսկ եթէ 22 թիւը առնենք Եբրայական սովորական հաշուումին յարաբերաբար, երկու գիրք պակաս թարգմանուած պէտք է ենթադրել: Եւ հետաքրքրական է, որ 768 թ. Պարտաւի ժողովին 24-րդ կանոնին մէջ նոյնպէս ՀԿ երկու գիրքեր, Նեհեմիայի եւ Եսթերի, կը պակսին: Պարզ պատահականութիւն է ասիկա, թե Հայոց առաջին կանոնը, որ ըստ երեւոյթին սկզբնական շրջանին իր մէջ չէ առած յիշեալ երկու գիրքերը:

«յայտնի» բնորոշումով կ'ակնարկէ Եբրայական կանոնին մէջ առնուած գիրքերուն« ի հակադրութիւն այն միւս գիրքերուն« որոնք Հրէութեան ծանօթ էին որոշ չափով« բայց կանոնական չէին ճանչցուած« այլ կը կոչուէին «թաքուն» կամ «ծածուկ» (Յուն. *αποκρυφα*, որուն տառադարձումն են Անգլերէն *apocrypha* եւ Ֆրանսերէն *apocryphe* բառերը կամ բացատրութիւնները)²³:

Հայ Եկեղեցոյ կանոնի հարցը ճիշդ հասկնալու համար պէտք չէ մոռնալ« սակայն» որ Խորենացիի վկայութիւնը կը վերաբերի առաջին թարգմանութեան: Ան ըսել կ'ուզէ« թէ իբրեւ ՀԿ-ի գիրքեր« մեր հայրերը առաջին հերթին թարգմանեցին միայն Եբրայական կանոնին մէջ ընդունուած գիրքերը« պարզապէս որովհետեւ անոնք նաեւ Ասորական Եկեղեցոյ կանոնը կը կազմէին« եւ յայտնի է« որ մեր հայրերը Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութիւնը կատարեցին Ասորերէն թարգմանութեան վրայէն:

Սակայն երբ այսօր կը նայինք Հայերէն (Գրաբար) Աստուածաշունչերուն« անոնք ձեռագիր ըլլան թէ տպագիր« կը տեսնենք՝ թէ անոնց մէջ կան նաեւ «երկրորդականոն» կոչուածները« թիւով 11 հատ.- Եզրի Ա. եւ Գ.« Յուդիթ, Տոբիթ« Մակաբայեցիներու Ա.« Բ. եւ Գ.« Իմաստութիւն Սողոմոնի« Բարութք Սիրաք եւ Աղօթք Մանասէ թագաւորին:

Երկու հիմնական հարցումներ կը ծագին մեր մտքին մէջ.-

ա.- Ե՞րբ թարգմանուեցան ասոնք« եւ ե՞րբ անցան մեր Աստուածաշունչերուն մէջ:

---

²³ «Յայտնի» եւ «պահուած» բացատրութիւնները գործածուած կը գտնենք Գ.Եզր կոչուած գիրքին մէջ, կապուած նոյն այն աւանդութեան որ վերեւ յիշեցինք, եւ ուր կ'ըսուի, թէ Եզր քահանան 40 ցերեկ Աստուծոյ ներշնչումով խօսեցաւ եւ իր հինգ օգնականները գրի առին 94 գիրքեր: «*Եւ քառասուն օրերու աւարտին, Բարձրեալը ինծի խօսեցաւ եւ ըսաւ. "Առաջինները, որ գրեցիր, յայտնի դարձուր (= հրապարակէ'), եւ անոնք որ արժանի են թող կարդան զայն: Իսկ երկրորդները պահէ (= վերապահէ)' ժողովուրդին իմաստունները դաստիարակելու համար, որովհետեւ անոնց մէջ իմաստութեան օրինակներ, եւ խոհեմութեան ու գիտութեան աղբիւրներ կան": Եւ այնպէս ըրի» (գլուխ 12): Այդպիսի «ծածուկ» գիրքերու ցանկեր կը գտնենք, օրինակ, միջնադարու մեր կարգ մը ձեռագիրներուն մէջ: Անոնցմէ քանի մը անուններ են.- Գիրք Ադամայ, Գիրք Ենովքայ, Երկոտասան Նահապետացն, Վերացումն Մովսիսի, Սողոմոնի Մաղմուքն, Եղիայի ծածուկքն, Դանիէլի 7-րդ տեսիլն, ելն (տե՛ս Հ.Ս. Անասեա, *Հայկական Մատենագիտութիւն*, Ա. հատոր, Երեւան 1959, «Մատենագիտական Բնագրեր» վերտառութեան տակ, էջ XL):*

բ.- Ի՞նչ հանգամանքով ներկայ են ասոնք մեր Աստուածաշունչերուն մէջ. իբրեւ կանոնական գիրքեր՝ թէ՛ այլ հանգամանքով:

Վերը ըսինք՝ թէ մեր թարգմանիչները 432-435 թուականներուն երկրորդ թարգմանութիւն մը կատարեցին: Եւ որովհետեւ այդ երկրորդ թարգմանութեան ժամանակ ՀԿ-ին համար հիմնուեցան գլխաւորաբար Եօթանասնից բնագրին վրայ՝ բնականաբար անոր մէջ գտան եւ թարգմանեցին ո՛չ միայն Եբրայական կանոնին մէջ առկայ գիրքերը՝ այլ նաեւ այն միւսները՝ որոնք ճանչցանք իբրեւ Երկրորդականոն գիրքեր: Այդ մասին կասկած չունինք՝ այլ ընդհակառակը՝ անոնց 5-րդ դարու թարգմանութիւն ըլլալուն մասին վկայութիւններ ալ ունինք՝ եւ նոյնիսկ նոյն դարէն եկող կրկնակ թարգմանութիւններ կան (ինչպէս Սիրաքի պարագային)՝ որոնց մանրամասնութեանց մէջ չենք մտնէր²⁴: Միւս կողմէ գիտենք՝ թէ 5-րդ դարէն սկսեալ այս գիրքերէն նաեւ որոշ ընթերցումներ տեղ գտած են Ճաշոցին մէջ:

Գալով երկրորդ հարցումին՝ պետք է ըսել՝ թէ պատասխանը մեքենական չէ: Աստուածաշունչի գիրքերուն հետ անոնց թարգմանուիլը եւ նոյնիսկ կանոնական գիրքերուն կողքին գտնուիլը դեռ բաւարար չեն մեքենականօրէն հետեւցնելու՝ թէ ուրեմն այս երկրորդականոնները եւս սկիզբէն իսկ մաս կազմած են Հայ Եկեղեցոյ Աստուածաշնչական կանոնին: Ճաշոցին մէջ անցնիլը նոյնպէս բացարձակ ապացոյց չի կրնար ծառայել այդ մասին՝ որովհետեւ ընթերցումներուն մէջ ունինք նաեւ հաստատանք՝ առնուած անկանոն կամ «պարականոն» գրութիւններէ՝ որոնք երբեք ալ Հայ Եկեղեցիին կողմէ ճանչցուած չեն իբրեւ կանոնական:

Հարցը հետեւեալն է.- Տարբեր է թարգմանութիւն կատարելը՝ եւ տարբեր՝ զանոնք Աստուածաշունչի կանոնին մաս համարելը: Հետեւաբար՝ մեր հայրերը իբրեւ ի՞նչ թարգմանեցին զանոնք. լոկ իբրեւ օգտակար գիրքեր՝ թէ՛ իբրեւ կանոնական՝ եւ հետեւաբար «աստուածաշունչ» գիրքեր:

²⁴ Ամփոփ պատկեր մը կարելի է տեսնել՝ Հ.Ս. Անասեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն*, Բ. հատոր Երեւան 1976, «Աստուածաշունչ Մատեն» վերտառութեան տակ, էջ 317-319:

Այդ մասին ոչ մէկ վկայութիւն կամ արձանագրութիւն ունինք 5-7-րդ դարերէն:

27.- ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿԱՆՈՆԸ

Այս մասին առաջին պաշտօնական խօսքը մեզի կու գայ 8-րդ դարու կէսէն: Սիոն Բառնեցի Կաթողիկոս հազիւ հայրապետական աթոռ բարձրացած՝ զբաղեցաւ Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական-կանոնական բարեկարգութեան հարցերով՝ եւ գահակալութեան յաջորդ տարին իսկ, 768 թուականին՝ Աղուանքի Կաթողիկոսութեան աթոռանիստ քաղաքին՝ Պարտաւի մէջ գումարեց ժողով մը՝ Հայոց եւ Աղուանից եպիսկոպոսներով եւ իշխաններով՝ որ հարցերու քննարկումը աւարտեց 24 կանոններ սահմանելով:

Մեզ հետաքրքրողը այս կանոններուն վերջինն է՝ 24-րդը, որ կը ճշդէ ՀԿ-ի գիրքերուն կանոնը՝ առանց անդրադառնալու ՆԿ-ին:

Հոն տրուած ցուցակը մեր ճանչցած Եբրայական կանոնէն կը տարբերի միայն անով՝ որ հոն կը պակսին Նեհեմիայի եւ Եսթերի գիրքերը՝ եւ ուստի կը ներառնէ միայն 37 անուն: Իսկ երկրորդականոնները այս ցանկին մէջ չեն յիշուած: Շատ յատկանշական է՝ որ թէպէտ Պարտաւի ժողովը այս կանոնը գրեթէ բառացիօրէն կ'առնէ «Առաքելական Կանոններ»էն²⁵ (կանոն 81՝ կամ ըստ Յունին՝ 85) եւ «[Առաքեալներուն] Յաջորդող Հայրերու Կանոններ»էն²⁶ (կանոն 23)՝ անոնցմէ կը զեղչէ յիշատակութիւնը Մակաբայեցիներու երեք գիրքերուն²⁷՝ որով Հայոց կանոնը ամբողջապէս կը նոյնանայ Եբրայականին հետ:

²⁵ Տե՛ս «Կանոնք Հարանց Հետեւողաց», *Կանոնագիրք Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Վազգէն Յակոբեանի, հատոր Ա., էջ 112-113: Հմտո «Կանոնք Առաքելականք», *Կանոնագիրք Հայոց*, ձեռագիրների համեմատութեամբ խմբեց՝ Արսէն Ղլտճեան, Թիֆլիզ, 1913, էջ 251-252:

²⁶ Տե՛ս «Կանոնք Հարանց Հետեւողաց», *Կանոնագիրք Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Վազգէն Յակոբեանի, հատոր Ա., էջ 112-113:

²⁷ Տե՛ս «Կանոնք Պարտաւայ Ժողովոյն (Կանոնք Սիովնի Հայոց Կաթողիկոսի)», *Կանոնագիրք Հայոց*, ձեռագիրների համեմատութեամբ խմբեց՝ Արսէն Ղլտճեան, Թիֆլիզ, 1913, էջ 173:

Յիշեալ երեք կանոնախումբերն ալ Աստուածաշունչի ՀԿ-ի գիրքերը թուելէ առաջ այսպիսի հրահանգ մը կը սահմանեն.- *«Եւ եղիցի ձեզ ամենեցուն՝ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց պաշտելի գիրք սուրբք ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանացն»* («Հին եւ Նոր Կտակարաններէն ձեր բոլորին՝ եկեղեցականներուն եւ աշխարհականներուն համար պարտադիր սուրբ գիրքերը [հետեւեալները] թող ըլլան»)« *«Պաշտելի» բառը»* որ մենք ազատօրէն «պարտադիր» կը թարգմանենք» կրնայ նաեւ թարգմանուիլ՝ «գոր բոլորը պէտք է պատուեն» յարգեն»²⁸: Իրականին մէջ« *«պաշտելի գիրք սուրբք»* բնորոշումը «աստուածաշունչ» բառին համագոր մէկ բացատրութիւնն է« *եւ ասիկա որոշապէս ցոյց կու տայ մեր եկեղեցոյ ընդունած «պարտադիր» կանոնը*: Այս կապակցութեամբ նոյնքան յատկանշական է ՀԿ-ի գիրքերու թումէն ետք տրուած սակարճ բացատրութիւնը.- *«Եւ արտաքուստ պատգամաւորեացի առ ի ուսուցանել զձեր մանկունս զուսումն Սիրաքայ Իմաստութեանն»* («Իսկ ձեր զաւակները դաստիարակելու համար՝ [կանոնէ] դուրս [գտնուողներ]էն թող գործածուի Սիրաքի Իմաստութիւնը»)»²⁹: Ուրեմն Սիրաքը օգտակար կը դատուի եւ կը գործածուի ուսումնական ծրագիրներու մէջ« *բայց կանոնական չի նկատուիր*:

Թէ վերոյիշեալ ցանկին մէջ պակտող Նեհեմիայի եւ Եսթերի գիրքերը ե՛րբ Հայ Եկեղեցոյ կանոնին մաս դարձան« *որոշ չէ*: Հաւանական է ենթադրել« *որ Նեհեմիայի գիրքը իբրեւ մէկ նկատի առնուած է Եզրայի գիրքին հետ»* ինչպէս որոշ ձեռագիրներու մէջ

²⁸ Կը կարծենք որ այս «պաշտելի» բնորոշումին տրուած այն մեկնութիւնը, թէ *«Գործածուած սրբազան գրականութեան պարագային, ան կը նշանակէ պաշտամունքի ժամանակ գործածելի գիրք կամ Եկեղեցիէն ներս ընթերցանութեան համար արտօնուած գիրք, ինչ որ հիմն է կանոն բառի հասկացողութեան: Կանոնական նկատուած է այն գիրքը որմէ կը կատարուին ընթերցումներ Եկեղեցիէն ներս, եկեղեցական իշխանութեան արտօնութեամբ»* (տե՛ս Շահէ Արք. Աճէմեան, *Grand catalogue des manuscrits armeniens de la Bible*, Լիզպոն, 1992, Յառաջաբան, էջ LXXXVIII), անհիմն է եւ սխալ:

²⁹ Տե՛ս *Կանոնագիրք Հայոց*, Արսէն Ղլտճեան, Թիֆլիզ, 1913, էջ 173: «Կանոնք Առաքելականք»ի մէջ թերեւակի տարբերութեամբ մը կ'ըսուի. *«Ի վեր քան զայս պատգամաւորեացի առ ձեզ, զի մանկունք ձեր ուսցին զբազում իմաստութիւնս Սիրաքայ»* (Աւղ, էջ 252): Իսկ «Կանոնք Հարանց Հետեւողաց»ին մէջ՝ *«Եւ կայջիք առ ի խրատել զմանկունս ձեր՝ Սիրաք: Եւ Տէր ընդ ձեզ»* (Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց), Վազգէն Յակոբեան, հատոր Ա., էջ 113):

զայն կը գտնենք իբրև «Բ.Եզրա»³⁰ (իսկ բուն Եզրայի գիրքը՝ «Ա.Եզրա»)։ Գալով Եսթերի գիրքին, տուեալները առայժմ հակասական կը թուին՝ «մինչև նոր լոյս սփռուի հարցին վրայ»։

Լաւ կ'ըլլայ գիտնալ՝ թէ երկրորդականոն այս գիրքերը կը գտնենք Հայ Եկեղեցոյ մէջ որոշ հեղինակութիւն վայելող վարդապետներու կազմած ցուցակներուն մէջ, որոնք կը փորձեն «ստուգարան» ըլլալ, եւ միայն եկեղեցոյ համար ընդունելի գիրքերը ներառնել իրենց ցանկերուն մէջ։ Այդուհանդերձ՝ կը կանխենք ըսել թէ այդ ցուցակները Հայ Եկեղեցոյ պաշտօնական տեսակէտը չեն ներկայացներ՝ եւ բնաւ կանոնական արժէք չեն կրնար ներկայացնել։

Այսպէս, օրինակ, Պարտաւի ժողովէն մօտաւորապէս դար մը առաջ, 7-րդ դարու կէտերուն՝ «Անանիա Շիրակացի Վարդապետի կազմած մէկ ցուցակին մէջ կը հանդիպինք Եսթերի անունին» բայց ո՛չ Նեհեմիային³¹։ Նոյնքը կը գտնենք 11-րդ դարուն Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետի (շ. 1050-1129) կազմած ցուցակին մէջ³²՝ որ իր կարգին որդեգրուած է 13-րդ դարու նշանաւոր Վարդապետ Միսիթար Այրիվանեցիին (1222-1290) կողմէ։ Աւելի ուշ զանոնք կը գտնենք նաեւ Գրիգոր Տաթևացիի (1344-1409) ներկայացուցած ընդհանուր ցանկին մէջ³³։ Բայց՝ կը կրկնենք՝ «ասոնք կանոնականութեան արժէք չունին» մանաւանդ անոր համար՝ որ նոյն ցանկերուն մէջ ներառուած են նաեւ թէ՛ «ծածուկ» կոչուած կամ երկրորդական գիրքեր՝ եւ թէ՛ գիրքեր, որոնք

---

³⁰ Արդարեւ, նոյնիսկ ցուցակագրութեան մէջ յաճախ բուն Եզրայի գիրքը կոչուած է «Ա. Եզրա», Նեհեմիան՝ «Բ.Եզրա», իսկ Եզրայի վերագրուած երկրորդականոն գիրքը՝ «Գ.Եզրա», մինչ անիկա Բ.Եզրա կը կոչուի Լատին Աստուածաշունչին մէջ։

³¹ «Անանիայի Շիրակայնոյ» Թիւք Որչափութեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց»։ Տե՛ս Աշոտ Աբրահամեան, *Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը*, Երևան, 1944, էջ 257-259։ Տե՛ս նաեւ Ֆրետերիք Մուրատ, *Յայտնութեանն Յովհաննու Հին Հայ թարգմանութիւն*, Երուսաղէմ, Տպ. Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1905-1911, էջ ՄՁԵ-ՄՁԸ (ծնթ.)։ Այլեւ Ե.Պ.Փ., «Անանիա Շիրակացոյ Անտիպ Էջերէն», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1908, էջ 20-23։

³² Տե՛ս Ֆրետերիք Մուրատ, *Յայտնութեանն Յովհաննու Հին Հայ թարգմանութիւն*, էջ ՄՂԲ (ծնթ.)։

³³ Տե՛ս Գրիգոր Տաթևացի, *Գիրք Հարցմանց*, Կոստանդնուպոլիս, ՌՃՀԸ (= 1729), հատոր 7, Պրակ 31, էջ 450-451։

երկրորդականներն ալ դուրս են» եւ գուտ ուսումնական նպատակներու միայն կը ծառայէին:

Միւս կողմէ՝ հետաքրքրական ցանկ մը կը գտնենք 13-րդ դարու նշանաւոր մատենագիր Սարգիս Շնորհալի Վարդապետի (շ. 1100-1167) Ընդհանրական Եօթը Նամակներու Մեկնութեան մէջ: Այնտեղ կը ներկայացնէ Հին եւ Նոր Կտակարաններու ցանկերը՝ ուր ՀԿ-ի «կանոնական» եւ «երկբայական» գիրքերուն ցուցակը կը ներկայանայ այսպէս.-

«Սուրբ Գիրքերուն համար աւելի՛ քննութիւն կատարեցին [մեր հայրերն ու ուղղափառ վարդապետները], թէ՛ որոնք են յայտնապէս ընդունելիները» եւ որոնք՝ յայտնապէս ոչ» կամ որոնք երկբայական են:

Եւ ասիկա՝ անկարեւոր գործ մը չէ՝ ո՛չ ալ առանց Հոգիին տեսչութեան [կատարուած]» այլ՝ որպէսզի չըլլա՛յ թէ գողը ճշմարտութեան կերպարանքը իր վրայ առած՝ մուտք գործէ եկեղեցի» իսաբելով պարզամիտները:

Գիրքերը, որոնք յայտնապէս ընդունելի են» անոնց ընտրութեան համաձայն» հետեւեալներն են.- Սովսէս նախամարգարէին հինգ գիրքերը՝ որոնք են՝ Արարածները՝ Ելքը, Թիւերը, Ղեւտականը» եւ Երկրորդ Օրէնքը: Ասոնց հետ նաեւ Յեսուն» Դատաւորները եւ Հռութիւնը՝ Թագաւորութեանց չորս գիրքերը, Դաւիթի Սաղմոսներու գիրքը, եւ Սողոմոնի Առակներու երեք գիրքերը, Յորը՝ Եսային» Եզեկիէլը, Դանիէլը՝ Երեմիան» տասներկու մարգարէները՝ Եզրը, երկու Մնացորդները՝ Եսթերը՝ Յուդիթը եւ Մակաբայեցիները:

Ասոնց կողքին՝ երկբայականներն են.- Յեսուն» Սիրաքը՝ Եզրասը՝ որոնց կողքին ուրիշ եօթանասուններկու գիրքեր եւս» որոնք ծածուկ են»³⁴:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ «յայտնապէս ընդունելի» կամ «կանոնական» կը ճանչնայ լրիւ Եբրայական կանոնը՝ եթէ ընդունինք՝ որ սովորական ձեւով «Ողբեր»ը կը հաշուէ Երեմիայի մարգարէութեան հետ՝ իսկ Նեհեմիայի գիրքը հաւանաբար կը

³⁴ Տե՛ս «Յառաջաբանութիւն Բ.Պետրոսի», Մեկնութիւն Եօթանց Թղթոց Կաթողիկէայց, Տպ. Կոստանդնուպոլիս, 1826-28, էջ 398բ-399ա (թրգմ. մերը):

հաշուէ Եզրայի գիրքին հետ: Միակ տարբերութիւնը կը կայանայ յաւելեալ երկու գիրքերուն մէջ՝ որոնք են՝ Յուդիթը եւ Մակաբայեցիները: Թէ ինչո՞ւ այս երկուքը (Մակաբայեցիները մէկ հաշուելով) միւս երկրորդականոններէն տարբեր դասակարգումի ենթարկուած են՝ դժուար է պատասխանել: Պարզ է՝ «սակայն» որ միւս երկրորդականոն եւ ոչ-կանոնական գիրքերը «յայտնապէս ընդունելի» գիրքերուն կարգին չեն՝ այլ՝ «երկբայական» այսինքն՝ կասկածելի՝ ոչ-կանոնական:

Վերադառնալով Հայ Եկեղեցոյ պաշտօնական կանոնին՝ այդ ուղղութեամբ երկրորդ մասնանշում մը կարելի է ընել՝ որ թէպէտ ժողովական ձեռնարկ չէ՝ բայց պաշտօնական բնոյթ եւ պարտադիր հանգամանք ունի՝ ինչ որ կանոնականութեան պահանջքն է:

Եղիսկոպոսական ձեռնադրութեան կարգին մէջ՝ որ Կիլիկեան շրջանին արդէն ~~Թեթե~~ իր վերջնական ձեւը ստացած է՝ կայ **سورة** տքի՝ «Ժէսի եւ կարգի վերաբերեալ հարցաքննութիւն մը» որուն մէջ կայ նաեւ Աստուածաշունչի Հին եւ Նոր Կտակարաններու գիրքերուն վերաբերող հարցում մը՝ որ հետեւեալն է.՝ «Կ'աշակերտի՞ք Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարաններուն՝ որոնք Սուրբ Հոգիին կողմէ շնորհուեցան՝ մարգարէներուն եւ առաքեալներուն միջոցաւ» եւ կ'ուխտէ՞ք միայն անով հովուել ձեր ժողովուրդը, եւ ձեր ամբողջ կեանքի ընթացքին ուսանիլ եւ ուսուցանել նոյն գիրքերը՝ որոնք են.՝ Ծնունդները՝ Ելքը՝ Ղեւտականը՝ Թիւերը՝ Երկրորդ Օրէնքը՝ Յետուն՝ Դատաւորները՝ Հռութիւնը՝ Թագաւորներու չորս գիրքերը, երկու Մնացորդները՝ Յորը՝ Դաւիթի եւ Սողոմոնի գիրքերը, Եսայի՝ Երեմիա՝ Եզեկիէլ եւ Դանիէլ մարգարէները՝ եւ տասներկու մարգարէները՝ ինչպէս նաեւ Նոր Կտակարանին մէջ սուրբ Աւետարանը՝ Մատթէոսի՝ Մարկոսի՝ Ղուկասի եւ Յովհաննէսի կողմէ գրուած՝ Պօղոսի տասնչորս նամակները՝ Առաքեալներու Գործերը՝ ընդհանրական եօթը նամակները՝ եւ Յովհաննէսի Յայտնութիւնը»³⁵:

Այս ցանկը յատկանշական է երկու երեսներով.՝

³⁵ Տե՛ս Կանոն Ձեռնադրութեան եւ Օծման Եպիսկոպոսի, Գրք. բնագիր եւ Աշխ. թարգմանք., Աշխարհաբարի վերածեց՝ Զարեհ Արք. Ազնաւորեան, Անթիլիաս, 1997, էջ 45-47:

1) Անոր մէջ երկրորդականոնները չկան» ինչ որ դարձեալ Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական տեսակետը եւ կեցուածքը ցոյց կու տայ անոնց հանդէպ:

2) ՀԿ-ի 35 գիրքեր միայն կը յիշէ՝ որով դուրս կը մնան չորս անուններ: Հաւանաբար Երեմիայի մարգարէութեան հետ կը հաշուրի նաեւ «Ողբեր»ը. ուստի իրականին մէջ անկէ դուրս կը մնան երեքը՝ Եզրան» Նեհեմիան եւ Եսթերը:

Կը տեսնուի՝ որ Պարտաւի կանոնէն դուրս մնացող Նեհեմիային ու Եսթերին վրայ այստեղ կ'աւելնայ նաեւ Եզրան: Եւ դարձեալ անորոշ կը մնայ՝ թէ ե՛րբ ասոնք մուտք գործեցին Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական կանոնին մէջ՝ որովհետեւ Պարտաւէն ետք Հայ Եկեղեցւոյ ռեւէ ժողով չզբաղեցաւ Աստուածաշունչ գիրքերու կանոնականութեան հարցով:

Բայց ՀԿ-ի գիրքերու Հայ եկեղեցւոյ կանոնին մասին ըսուելիքը աւարտենք հետեւեալ նշումով.-

14-րդ դարու վերջը, Ս. Գրիգոր Տաթևացի իր համբաւաւոր «Գիրք հարցմանց» գործին մէջ (աւարտած 1397 թուականին) ունի անջատ հարցում մը՝ որուն կրկնակ պատասխաններ կու տայ՝ Աստուածաշունչի գիրքերու երկու ցանկեր ներկայացնելով՝ մէկը՝ ընդհանուր՝ միւսը՝ մասնաւոր:

Առաջին՝ ընդհանուր ցանկը Հայ եկեղեցւոյ կանոնը չի ներկայացներ՝ այլ՝ ինչպէս վերը ըսգնք՝ կարծէք աւելի օգտակար եւ ուսումնականօրէն պիտանի գիրքերը կը թողնէ՝ որովհետեւ ՀԿ-ի գիրքերուն կարգին կը ընկնէ նաեւ՝ «Երկրորդականոնները» եւ թէ՛ «Երկուտասան մարգարէք» կամ «Կտակք ԺԲ. մարգարէից»:

Սակայն առաջինին անմիջականօրէն հետեւող երկրորդ ցանկը հետաքրքրական է՝ որովհետեւ կարծէք իր ժամանակին արդէն կայունացած «կանոն» մը կը ներկայացնէ: Այս երկրորդ ցանկը կը սկսի «Դարձեալ պէտք է գիտնալ» բառերով: Խորքին մէջ այս ցանկը ՀԿ-ի Եբրայական կանոնն է՝ որ կը ներկայացնէ իր երեք բաժանումներով.- Օրէնք՝ Մարգարէներ՝ Սուրբ Գիրքեր («Սրբագիրք»), որոնց բովանդակութիւնը կը հաշուէ քսաներկու գիրքեր: Բայց մեզի համար կարեւոր է՝ որովհետեւ այս 22 գիրքերը կը կոչէ «աստուածակերտ գիրք», եւ անմիջապէս կ'աւելցնէ. «Իսկ Միրաքը՝ Իմաստութիւնը՝ Յուդիթն ու Տոբիթը եւ Տուրիան»

Մակարայեցիներն ու Կտակները եւ միւսները ասոնց կարգին չեն հաշուրւիր» թէպէտ աստուածաշունչ գիրքերու կարգին ընդունուած են»:

Այս վերջին մէջբերումին մէջ «աստուածաշունչ» բառը պէտք չէ՝ մեզ մոլորեցնէ. զայն պէտք է հասկնալ «աստուածակերտ» եզրին յարաբերաբար: Եբրայական կանոնի գիրքերը Տաթեւացի «աստուածակերտ» (կարելի է ըսել ուղղակիօրէն Աստուծոյ կողմէ գրուած) եզրով կը բնորոշէ «իսկ երկրորդականոն կոչուած գիրքերը կը բնորոշէ «աստուածաշունչ» որ այս պարագային կը նշանակէ՝ աստուածային ներշնչումով տրուած» թէպէտ ո՛չ աստուածային անմիջական հեղինակութիւն: Այս զանազանութիւնը վճռական նշանակութիւն ունի՝ ըսելու համար՝ թէ Տաթեւացիի օրով (արդեօ՞ք Տաթեւացիով) Հայ Եկեղեցին յստակօրէն կանոնական կը ճանչնայ միայն Եբրայական կանոնի գիրքերը, ընդունելով հանդերձ երկրորդականոնները՝ իբրեւ ներշնչեալ գրութիւններ եւ ուսուցման համար պիտանի եւ օգտակար³⁶:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

(Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ, ԳԻՐՔ ՀԱՐՑՄԱՆՑ)

Հարցում.- Քանի՞ հատ են, եւ որո՞նք են Հին եւ Նոր Կտակարաններու սուրբ գիրքերը:

Պատասխան.- Հին Կտակարանի [գիրքերը].-

---

³⁶ Այս հարցի վճռումին մէջ մասնաւոր նշանակութիւն մը չունի այն իրողութիւնը, որ 1666-ին Ոսկան Երեւանցի Վարդապետի հրատարակած Հայ առաջին Աստուածաշունչին, ինչպէս նաեւ Գրաբար բնագիրով հետագայ բոլոր հրատարակութեանց մէջ (ի բաց առեալ Ս. Գրոց Ընկերութեան կողմէ հրատարակուածը), միշտ ներկայ են երկրորդականոնները: Կանոնական գիրքերուն կողքին անոնց հրատարակութիւնը անոնց կանոնականութեան վկայութիւն չէ: Պէտք չէ մոռնալ, որ անցեալին թէ ներկայիս շատ մը Բողոքական հրատարակութեանց մէջ տեղ գտած են նաեւ երկրորդականոնները, առանց երբեք կանոնական նկատուելու:

Մովսեսի հինգ գիրքերը հետեւեալներն են.- Առաջին՝ Արարածները, [ապա] Ելք, Ղեւտական, Թիւեր, Երկրորդ Օրէնք: [Ապա կու գան] Յետու, Դատաւորներ եւ Հուր, եւ Թագաւորութեանց չորս գիրքերը, որով կ'ըլլայ տասներկու [գիրք]: [Թագաւորութեանց] առաջինը կը պատմէ Սաւուղի թագաւորելը, երկրորդը՝ Դաւիթի [թագաւորելը], երրորդը՝ Սողոմոնի [թագաւորելը], չորրորդը՝ Յուդայի եւ Իսրայէլի թագաւորութիւնը, մինչեւ գերութիւն:

Երկու Մնացորդներ, Երկու Եզրասներ, Նեհեմիա, Եսթեր, Յուդիթ, Տոբիթ եւ Տուբիա³⁷, որով կ'ըլլայ քսան [գիրք]:

Մակարայեցիներուն երեք գիրքերը, Սաղմոսը, Սողոմոնի չորս գիրքերը, որոնք են՝ Առակներ, Ժողովող, Երգ Երգոց եւ Իմաստութիւն: [Ապա] Սիրաք եւ Յոբ, որով կ'ըլլայ երեսուն [գիրք]:

Եսայի, տասներկու մարգարէները, որոնցմէ առաջինն է Ովսէա, Ամու, Միքիա, Յովէլ, Աբդիա, Յովնան, Նահում, Ամբակում, Սոփոնիա, որով կ'ըլլայ քառասուն [գիրք]: Անգէ, Չաքարիա, Մաղաքիա, Երեմիա, Բարուք, Ողբեր, Դանիէլ, Եզեկիէլ, եւ վերջինը՝ Կտակները³⁸, որով [գիրքերուն թիւը] կ'ըլլայ յիսունէն մէկ պակաս, եթէ այսպէս հաշուրուի: Իսկ եթէ տասներկու [փոքր մարգարէները] մէկ հաշուրուին եւ Երեմիան [Ողբերուն հետ] մէկ գիրք հաշուրուի՝ ամբողջ Հին Կտակարանը կ'ըլլայ 36 գիրք:

Իսկ Նոր Կտակարանը յայտնի է: Աւետարանը³⁹ չորս գլուխ.- Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս: [Ապա] Յովհաննէսի Տեսիլը, եւ Ննջումը՝ «Էր ընդ եղբարսն»: [Առաքեալներու] Գործերը, եւ Ընդհանրական եօթը նամակները, որոնցմէ առաջինը՝ Յակոբի, Պետրոսի երկու, Յովհաննէսի երեք, եւ վերջինը՝ Յուդայի, որով կ'ըլլայ տասներեք [գիրք]:

Ապա Պօղոսի տասներեք նամակները, որով կ'ըլլայ քսանութ: Ասոնցմէ առաջինն է՝ Հռոմայեցիներուն, [ապա] Կորնթացիներուն երկու, Գաղատացիներուն, Եփեսացիներուն, Փիլիպպեցիներուն, Կողոսացիներուն, Թեսաղոնիկեցիներուն երկու, Եբրայեցիներուն, Տիմոթէոսի երկու, Տիտոսի, Փիլիմոնի:

³⁷ «Տոբիթ եւ Տուբիա» երկու գիրքեր չեն, այլ մէկ գիրք, որ առհասարակ «Տոբիթ» անունով կը ճանչնանք:

³⁸ Վստահաբար այս անունով կ'ակնարկուի այն գրութիւններուն, որոնց ամբողջութիւնը կը կոչուի «Կտակ երկոտասան մարգարէից»:

³⁹ Ինչպէս կը տեսնուի՝ չ'ըսուիք «Աւետարաններ», այլ եզակի, մէկ «Աւետարան»: Ասիկա Եկեղեցոյ հնագոյն սովորութիւնն է, որով չորս Աւետարանները կը նկատուին Յիսուս Քրիստոսի մէկ եւ միակ Աւետարանը, պարզապէս չորս վկայութիւններով տրուած, ըստ Մատթէոսի, ըստ Մարկոսի, ըստ Ղուկասի եւ ըստ Յովհաննէսի:

Ապա Կորնթացիներուն երրորդ նամակը, եւ Թադէոսի [նամակը]⁴⁰, որով կ'ըլլայ երեսուն [գիրք]:

Եւ ինչպէս կ'ըսեն Կղեմէս եւ Անանիա Դամասկացի, Եկեղեցւոյ [կանոնին] մէջ առինք վեց գիրք եւս, որոնք են.- Յակոբի ընթերցուածը, երկու Առաքելական Կանոնները, Յուստոսի Խօսքերը, Դիոնիսիոս Արիսպագացիի գիրքը եւ Պետրոս առաքելի Քարոզութիւնը⁴¹: Այս ձեւով Հին Կտակարանը կ'ըլլայ 36 գիրք, եւ Նորը՝ 36 գիրք, եւ ամբողջը՝ 72:

Դարձեալ պէտք է գիտնալ, որ ամբողջ Հին Կտակարանը երեք [մասերու] կը բաժնուի.- Օրէնք, Մարգարէներ, Սուրբ Գիրքեր:

Օրէնքը Մովսէսի հինգ գիրքերն են, ինչպէս ըսուեցաւ:

Մարգարէները ութը հատ են. առաջինը՝ Յեսու, երկրորդը՝ Դատաւորներն ու Հռութը, երրորդը՝ Թագաւորութեան երկու [գիրքերը], եւ չորրորդը՝ Թագաւորութեանց երկու [միւս գիրքերը], հինգերորդը՝ Եսային, վեցերորդը՝ Երեմիան, եօթներորդը՝ Եզեկիէլը, ութերորդը՝ Երեմիայի մարգարէները:

Երրորդ խումբը Սուրբ Գիրքերն են, որոնցմէ առաջինն է Յոբը, երկրորդ՝ Դաւիթի [Սաղմոսը], երրորդ՝ Առակները, չորրորդ՝ Ժողովողը, հինգերորդ՝ Երգ Երգոցը, վեցերորդ՝ Դանիէլը, եօթներորդ՝ երկու Մնացորդները, ութերորդ՝ Եզրի [գիրքը], իններորդ՝ Եսթերը:

Ընդհանուրին գումարը կ'ըլլայ քսաներկու, որովհետեւ Եբրայերէն Այբուբենի տառերը քսաներկու հատ են, եւ քսաներկու հատ են գլխաւոր արարծները: Ուստի աստուածակերտ գիրքերուն ալ գումարը քսաներկու է:

Իսկ Սիրաքը, Իմաստութիւնը, Յուդիթն ու Տոբիթը եւ Տուբիան, Մակաբայեցիներն ու Կտակները եւ միւսները ասոնց կարգին չեն հաշուրուիր, թէպէտ Աստուածաշունչ գիրքերու կարգին ընդունուած են:

ԳԻՐՔ ՀԱՐՑՄԱՆՑ, հատոր 7, Պրակ 31, էջ 450-451 (թրգմ. մեր կողմէ)

⁴⁰ Պօղոս առաքելի Կորնթացիներուն գրած 3-րդ նամակը հինէն ի վեր յաճախ որոշ եկեղեցիներու կողմէ ընդունուած կանոնական գիրքերու կարգին դրուած է, բայց Թադէոսի նամակը միայն այստեղ է որ կը յիշուի, զարմանալիօրէն:

⁴¹ Ինչպէս բնագիրը իր վերջին տողով բաւական յստակօրէն կ'ըսէ, այս վեց գիրքերը թէպէտ «Աստուածաշունչ գիրքերուն կարգին ընդունուած են», բայց անոնց հետ չեն հաշուրուիր, որ կարելի է հասկնալ այսպէս, թէ՛ ընդունուած են Աստուածաշունչին մէջ, բայց Աստուածաշունչ գիրքերուն համարժէք չեն:

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ
ՄԱՍՈՐԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

28.- ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ԼԵԶՈՒՆ

Աստուածաշունչը գլխաւորաբար երկու լեզուներով գրուած է: ՀԿ-ը իր մեծ մասով գրուած է Եբրայերէն լեզուով, իսկ ՆԿ-ը ամբողջութեամբ գրուած է Յունարէն լեզուով: Յունարէն մը, որ դասական Յունարէնը չէ, այլ՝ Յիսուսի ժամանակներուն գործածուած ժողովրդական, «հասարակ» (Յուն. «քինի՛» (κοινή) լեզուն:

Վերադառնալով ՀԿ-ին, անիկա իր մեծ մասով գրուած է Եբրայերէն լեզուով, ինչպէս խօսեցանք ՀԿ կանոնին կապակցութեամբ, բացի քանի մը փոքր հատուածներէ, որոնք Արամերէն լեզուով գրուած են:

Եբրայերէնը Սեմական լեզու մըն է, Արամերէնին (կամ Ասորերէնին) ազգակից: Եբրայեցի ժողովուրդին լեզուն էր անիկա, եւ այդպէս մնաց մինչեւ Բաբելոնի գերութեան ժամանակները, երբ Արամերէնը պիտի թափանցեր Պաղեստին, ժողովուրդին կեանքին մէջ Եբրայերէնի տեղը առնելով: Այնուհետեւ Եբրայերէնը պիտի մնար ծիսական-պաշտամունքային լեզու, մասամբ ալ՝ գրական լեզու:

Ճշգրիտ չենք գիտեր՝ ե՛րբ ստեղծուեցան Եբրայական տառերը, որոնք ներշնչուած են Փիւնիկեան այբուբենէն, եւ արդարեւ Եբրայերէնի հնագոյն այբուբենը շատ նման է Փիւնիկեանին: Բայց հետագային Ասորերէնի ազդեցութեամբ առաջ եկաւ նոր տառատեսակ մը, «քառակուսի» կոչուած, որ մինչեւ այսօր կը գործածուի:

Եբրայական այբուբենը 22 տառեր ունի, որոնք հետեւեալներն են (պարզապէս աչքի առջեւ ունենալու համար).-

Մեմական լեզուներու ընդհանուր սովորութեան համաձայն, Եբրայերէնը եւս կը գրուի աջէն ձախ: Չունի գլխագիր, չունի ձայնաւորներ. ամբողջ այբուբենը կազմուած է միայն բաղաձայներով:

Գալով Արամերէնին կամ Ասորերէնին, անիկա յաճախ կը կոչուի նաեւ Քաղդէերէն: Եբրայերէնին շատ մօտիկ լեզու մըն է: «Արամերէն» անունը կ'առնէ Արամ կոչուած երկրամասէն (Հայոց կողմէ «Ասորիք» կոչուած), որ Սուրիայի հիւսիսը, Եփրատի հովիտը կը կազմէր: Հոն կը խօսուէր այս լեզուն, բայց ժամանակին հետ նաեւ դարձած էր Միջին Արեւելքի մէջ գործածուող հասարակաց լեզուն, «վաճառականական» լեզուն, եւ Բաբելոնի գերոթենէն ետք թափանցեց նաեւ Պաղեստին⁴³, դառնալով ժողովուրդին առօրեայ, խօսակցական լեզուն: Եւ այդպէս պիտի մնար մինչեւ Քրիստոսի ժամանակները եւ դեռ անկէ շատ ետք:

Ինչպէս ըսինք, ՀԿ մէջ քանի մը փոքր հատուածներ գրուած են Արամերէնով: Ծնունդներու գիրքին եւ Երեմիայի մէջ մէկական համար ունինք այդ լեզուով (Ծն 31.47: Եր 10.11), իսկ Դանիէլի եւ Եզրայի գիրքերուն մէջ ամբողջ հատուածներ ունինք Արամերէնով (Դն 2.4-էն մինչեւ 7.28: Եզր 4.8-էն մինչեւ 6.18, 7.12-26):

29.- Ո՞ՐՔԱՆՈՎ ՎՍՏԱՀԵԼԻ Է ՄԵԶԻ ՀԱՍԱԾ ԲՆԱԳԻՐԸ

⁴² Տառերուն հնչումը դրուած է գիրքիս խմբագրիին կողմէ: (א aleph-ալէֆ) (ב beth-պեթ) (ג gimel-կիմէլ) (ד dalet-տալէդ) (ה he-հէ') (ו waw-ուաւ) (ז zen-զէն) (ח heth-հէթ') (ט teth-դէթ') (י yod-եօտ) (כ kaph-քաֆ) (ל lamed-լա'մէտ) (מ meim-միմ) (נ noon-նուն) (ס samekh-սամէ'ք) (ע ayin-ա'յին) (פ pe-բէ) (צ tsadhe-սատ'է) (ק qoph-քօֆ) (ר resh-րէշ) (ש sin-սին) (ש shin-շին) (ת taw-թաւ): *Մ* Այս տառին հնչումը միմ-ի եւ մեմ-ի միջեւ պէտք է ըլլայ: Ըսուեցաւ որ Եբրայերէն տառերը 22 են, բայց եթէ վերոյիշեալ տառերը հաշուրուին՝ պիտի տեսնենք որ անոնք 23 են. ինչպէս պէտք է բացատրել ասիկա: Հարցը բացատրութեան կարօտ չէ, պարզապէս գիտնալու ենք որ (ש sin-սին) եւ (ש shin-շին) տառերը իբրեւ մէկ տառ նկատի առնուած են:

⁴³ Դ.Թագաւորներու գիրքին մէջ վկայութիւն ունինք, թէ Յուդայի Եզեկիա թագաւորին օրերուն (Ք.Ա. 715-686) տակաւին Քաղդէերէնը անձանօթ էր ժողովուրդին, մինչ երկու դար ետք արդէն ժողովուրդը ո՛չ միայն կը հասկնար, այլ՝ ա՛յդ լեզուով կը խօսէր:

Արդէն շուրջ երկու դարէ ի վեր Ս. Գրոց բանասիրութիւնը կը զբաղի Աստուածաշնչական բնագրին հարազատութեան հարցով, քննութեան առնելով մեզի հասած բոլոր ձեռագիրները, ՀԿ թէ ՆԿ վերաբերեալ: Այդ քննութիւնը իր շատ հետաքրքրական երեսները ունի: Բայց մանրամասնութիւններէն անկախ, ինչ որ մեզ կը հետաքրքրէ՝ պատասխան մըն է, թէ ո՞րքան հարազատ եւ հետեւաբար ո՞րքան վստահելի է այն բնագիրը, որ մեզի հասած է իբրեւ Աստուծոյ ճշմարիտ խօսքը:

Պատասխանը պարզ ու մեկին է.- Մեզի հասած բնագիրը ամբողջապէս հաւատարիմ է սկզբնագիր բնագիրներուն, եւ կատարելապէս վստահելի: Այս մասին մեզ կը համոզէ այն գիտութիւնը, որ կը կոչուի բնագրագիտութիւն: Բնագրագիտութիւնը կը ժողվէ եւ նկատի կ'առնէ ո՛չ միայն մեր ձեռքը հասած կարելոր եւ ամբողջական ձեռագիրները, այլ՝ բոլոր ձեռագիրները անխտիր, եւ մանաւանդ այն հնագոյն պատառիկները, որոնք լման ձեռագիրներէ ինկած կամ փրցուած, եւ կերպով մը վերապրելով հասած են մինչեւ մեր ժամանակները, եւ հիմա իբրեւ թանկագին նշխարներ կը զարդարեն աշխարհի կարելորագոյն թանգարանները: Արդ, վերը տրուած պատասխանը նոյնիսկ բնագրագիտութեան եզրակացութիւնը եւ պատասխանն է:

Որպէսզի մենք եւս գէթ տարրական գաղափար մը ունենանք, թէ ի՞նչ կերպով բնագրագիտութիւնը կը հասնի այս վստահութեան, եւ գոնէ հարեւանցի կերպով ծանօթանալու համար բնագրային կարգ մը հարցերուն, ներկայ եւ յաջորդ գլուխներով պիտի փորձենք տեսնել հետեւեալ կէտերը.-

- ա.- ՀԿ բնագիրին փոխանցման կերպը:
- բ.- Մասորական բնագրին կազմութիւնը:
- գ.- Սամարական բնագիրը:
- դ.- Հնագոյն ձեռագիրներ:
- ե.- Գլուխներու եւ համարներու բաժանումը:
- զ.- ՀԿ հնագոյն թարգմանութիւնները:
- է.- ՀԿ նոր ժամանակներու գլխաւոր թարգմանութիւնները:

30.- ՀԿ ԲՆԱԳԻՐԻՆ ՓՈԽԱՆՑՄԱՆ ԿԵՐՊԸ

Որոշ է, որ անցեալին ռեւէ գրութիւն ձեռքէ ձեռք կամ սերունդէ սերունդ կը փոխանցուէր ընդօրինակութեամբ միայն: Եւ, ինչպէս բոլորիս յայտնի է, ընդօրինակութեան ընթացքին յաճախ կրնային վրիպումներ ու սխալներ ըլլալ, որով տարբեր ընթերցումներ կրնային առաջ գալ բնագրին մէջ:

Տարբեր առիթներով տեսանք, որ ՀԿ բնագիրը 2500-3500 տարուան հնութիւն ունի, Մովսէսի օրերէն սկսեալ: Արդ, կրնա՞յ ըլլալ որ այսքան երկար ժամանակի վրայ մեզի փոխանցուած բնագիրները պահուած ըլլան իրենց ամբողջ հարազատութեամբ, անխառն եւ անաղարտ:

Վերը յայտնեցինք համոզումը եւ նաեւ քննաբանութեան արդիւնքը, թէ այդպիսի վրիպումները նոյնիսկ երբ կան, եւ կա՛ն, սակայն ընդհանրապէս բնագրին հաւատարմութեան եւ հիմնական իմաստին ռեւէ վնաս չեն բերեր:

Այս մասին նախ անհրաժեշտ է գիտնալ, որ Հրեայ գրիչները ծայրայեղ նախանձախնդրութիւն եւ բժախնդրութիւն կը ցուցաբերէին Աստուածաշունչի բնագիրը ընդօրինակած ատեն: Հարկաւ բոլոր գրիչները նոյն բժախնդրութիւնը չէին ցուցաբերեր, եւ հին անցեալէն (օրինակ՝ Գումրանէն – տե՛ս վարը) եկած բնագիրներու մէկ մասը եթէ որոշ անփութութիւն մը ցոյց կու տայ, բայց նոյն ձեռագիրներուն շարքին ունինք նաեւ բնագիրներ, որոնք յատուկ բժախնդրութեամբ եւ որոշակի սկզբունքներով արտագրուած կը թուին, եւ կը ներկայացնեն գրեթէ կատարեալ բնագիրներ:

Այս վերջին տիպի բնագիրները (որոնցմէ քիչ թիւով օրինակներ գտնուեցան Գումրանի, Ուատի Մուրապպա՛աթի եւ Նահալ Հեւերի մէջ) նախապատրաստութիւնն էին Մասորական բնագրին, որուն հետ գրեթէ նոյնն են անոնք: Եւ, պէտք է ըսել, որ 70 թ. Երուսաղէմի կործանումը եւ Եբրայական կանոնը վերջնականապէս որոշելու մտահոգութիւնը կարելոր դեր խաղցան նաեւ հաստատագրուած եւ անփոփոխ բնագիր մը ունենալու որոշումին մէջ:

Մասնաւորապէս կանոնականացումէն ետք, Հրեայ գրիչներու նախանձախնդրութիւնը առասպելական չափերու կը հասնի: Այս մասին աւելի մանրամասն պիտի տեսնենք Մասորական բնագրին

մասին խօսած ատեն (տե՛ս վարը, թիւ 32): Այս նախանձախնդրութիւնը ինքնին խօսուն վկայութիւն եւ ապահովութիւն կը դառնայ բնագրին հարազատ փոխանցման հաշուին:

Հակառակ այդ ծայրայեղ բժախնդրութեան, սակայն ընդօրինակութեան մէջ տարրնթերցուածներ կամ սխալներ դարձեալ կ'ըլլային, մէկէ աւելի պատճառներով.-

Ա.- Անգիտակից փոփոխութիւններ: Տարրնթերցուածներ կրնային առաջ գալ անգիտակից կերպով, գրչագրական պատահական սխալներու իբրեւ արդիւնք: Անգիտակից այս փոփոխութիւնները կրնային առաջ գալ.-

1.- Պատահական մոռացումով կամ անգիտակից զանցառումովը կարգ մը բառերու, կամ նախադասութեանց: Ասիկա կը պատահէր յատկապէս նմանասկիզբ կամ նմանավերջ բառերու կամ նախադասութեանց պարագային: Ասիկա կը կոչուի թերագրութիւն:

2.- Բառի մը կամ նախադասութեան մը պատահական կրկնագրութեամբը:

3.- Բառերու սխալ ընթերցումովը կամ սխալագրութեամբը, մէկ կամ քանի մը տառերու վրիպակով կամ անկումով, բառերու կամ նախադասութեանց սխալ անջատումով, ելն:

Բ.- Գիտակից փոփոխութիւններ: Տարրնթերցուածներ կրնային առաջ գալ գիտակից կերպով, երբ գրիչը (կամ թարգմանիչը) յատուկ դիտումով մը կ'ընէր այդ փոփոխութիւնը: Այս փոփոխութիւնները առհասարակ դրական չեն նկատուիր, բացի վերջինէն, որ բնական եւ ընդունելի է: Գիտակից այս փոփոխութիւններն են.-

1.- Դժուար հասկնալի բնագրի մը պարագային յաճախ գրիչները կամ թարգմանիչները կը փորձէին բնագրին մէջ պարզութիւն կամ յստակութիւն մտցնել՝ քերականական կամ բառերու «ուղղում» մտցնելով (հարկաւ ըստ իրենց հասկացողութեան): Հակառակը ենթադրելը բնական պիտի չըլլար:

2.- Իրերանման հատուածներու պարագային յաճախ գիտակցաբար կը փորձէին բնագիրը մօտեցնել եւ առնմանեցնել ծանօթ ուրիշ բնագրի մը: Ասիկա կը կոչուի առնմանութիւն: (ՆԿ մէջ երեք համատեսական Աւետարանները լաւ օրինակ կրնան ծառայել

այս երեւոյթը հասկնալու, իսկ անոր ամենէն ծանօթ օրինակը Տէրունական աղօթքն է Մատթէոս 6.9-113ի եւ Ղուկաս 11.2-4ի միջեւ: ՀԿ բազմաթիւ պարագաներէն իբրեւ օրինակ կարելի է առնել հետեւեալը.- Բ.Թգ 22.2-51: Սղ 18):

3.- Որոշ պարագաներու գրիչը կամ թարգմանիչը փորձած է բնագիրը լուսաբանել կամ պարզել՝ մեկնողական բառով մը, կամ բացատրութեամբ մը կամ ընդլայնումով մը: Ասոնք երբեմն յատուկ տեսակէտ մը, բարեպաշտական մտահոգութիւն մը կամ աստուածաբանական կեցուածք մը կը պարզեն:

4.- Որոշ փոփոխութիւններ արդիւնք են հին Եբրայերէնի լեզուական տուեալներուն անծանօթութեան, կամ Եբրայական անցեալ պատմութեան եւ մշակոյթի որոշ տուեալներուն անտեղեակութեան: Փաստօրէն ժամանակ մը այս երեսները քիչ ծանօթ էին, եւ գրիչներ կամ թարգմանիչներ փորձած են իւրովի հասկնալ եւ արտայայտել կամ «սրբագրել» զանոնք: Հնագոյն բնագիրներու եւ պատմա-մշակութային կեանքին վերաբերող ներկայ գիտութիւնը կը փորձէ ճշդումներ բերել այդ փոփոխութիւններուն գծով:

5.- Կարգ մը «փոփոխութիւններ» կրնան յատուկ ըլլալ թարգմանութեան մը, Եբրայերէն բնագիրը կամ բնագրային մէկ տուեալը աւելի հարազատ կերպով փոխանցելու համար տուեալ լեզուին: (Օրինակ, ՀԿ մէջ «Տէր» անունը: ՆԿ մէջ տե՛ս Ա.Կր 4.1-2: Յյտ 9.11):

Նման սխալագրութեանց կամ վրիպումներու որոշ օրինակներ տրուած են այս գլուխին վերջաւորութեան, իբրեւ Ընթերցում, հետաքրքրուողներուն համար:

Կարելոր ճշմարտութիւնը այն է, որ հակառակ նման բազմաթիւ վրիպումներու ներկայութեան, բնագիրը իր հիմնական իմաստէն չի հեռանար, եւ, ինչ որ մեզի համար աւելի կարելոր է գիտնալ, բացարձակօրէն ռեւէ տարբերութիւն չ'ըստեղծեր հաւատքի հիմնական ճշմարտութիւններուն կամ վարդապետական կէտերուն մէջ: Բոլոր տարբերակներն ալ երկրորդական են եւ լուսանցքային, եւ առհասարակ նաեւ ուղղելի՝ նոր գտնուած ձեռագիրներու եւ հնագոյն թարգմանութիւններու օժանդակութեամբ:

31.- ՄԱՍՈՐԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐ

Հրեութեան մէջ ընդունուած պաշտօնական բնագիրը կը կոչուի Մասորական բնագիր: Այս բնագրին ձեռագրական օրինակները մեզի կու գան շատ ուշ ժամանակներէ: Այսպէս, օրինակ, Բրիտանական Թանգարանին մէջ կը պահուի լման Հնգամատեան մը, որ կու գայ Ք.Ե. 9-րդ դարէն (896 թ.), եւ պատրաստուած է Մոշէ Պեն Աշերի կողմէ: Ս. Բեթերսպուրկի (= Լենինկրատ) մէջ կը գտնուի նախկին եւ վերջին մարգարէները բովանդակող ձեռագիր մը, որ կու գայ 10-րդ դարէն (916 թ.), եւ պատրաստուած է Մոշէի որդի Ահարոն Պեն Աշերի կողմէ: Այս վերջինը պատրաստած է նաեւ ամբողջական ՀԿ մը, որ մինչեւ 1947 թ. կը պահուէր Հալէպի մէջ, բայց այդ թուականին այրեցաւ Արաբ եւ Իսրայէլեան բախումներուն ընթացքին: Բարեբախտաբար այդ նոյն ձեռագրին մէկ տարբեր ընդօրինակութիւնը, որ կու գայ 1000 թուականէն, կը պահուի Ս. Բեթերսպուրկի մէջ:

Կանոնականացումին հետ, եւ անոր առընթեր, վստահաբար պէտք էր կատարուէր աշխատանք մը, որ միօրինակ եւ հաստատագրուած բնագրի մը ստեղծումը պիտի ըլլար: Այդ բնագիրը պիտի ըլլար «Մասորական» (= «աւանդական») կոչուածը:

Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս կազմուեցաւ այդ բնագիրը:

Վերը յիշեցինք (թիւ 28), որ Եբրայերէն լեզուն Հրեայ ժողովուրդին առօրեայ խօսակցական լեզուն էր մինչեւ Բաբելոնի գերութիւնը, բայց գերութենէն ետք իրադրութիւնը փոխուեցաւ, եւ Արամերէնը դարձաւ ժողովուրդին խօսակցական լեզուն, իսկ Եբրայերէնը մնաց ծիսական-պաշտամունքային եւ մասամբ ալ գրական լեզու:

Արդ, որովհետեւ Եբրայերէնը հետզհետէ կ'օտարանար ժողովուրդէն, կը դառնար գիրքի լեզու (մեր Գրաբարին նման), կամաց-կամաց բառերու ճշգրիտ հնչողութիւնը կը սկսէր կորսուիլ, եւ լեզուն արուեստականօրէն սորվողին համար բնագրին ճշգրիտ ընթերցումը հետզհետէ աւելի կը դժուարանար, որով ի վերջոյ իմաստն ալ կրնար տուժել եւ այլափոխուիլ, Հրեայ ռաբբիներ լծուեցան յատուկ աշխատանքի մը: Նպատակն էր՝ թէ՛ սրբագրուած

ընտիր բնագիր մը պատրաստել, եւ թէ՛ ձեւ մը գտնել՝ այդ բնագրին ուղիղ ընթերցումը եւ ուղիղ հասկացողութիւնը ապահովելու:

Ք.Ե. շուրջ 100 թ. սկսեալ, անոնք նախ լծուեցան ճշգրիտ բնագրի մը ընտրութեան եւ պատրաստութեան գործին: Այս գործին առաջին լծուողը եղաւ ռաբբի Աքիպա (վախճանած 132 թ.), իր աշակերտներով միասին:

Դիւրին եւ շուտով իրագործելի աշխատանք մը չէր ասիկա, եւ բաւական ժամանակ պահանջեց, մինչեւ հասաւ որոշ արդիւնքի: Փաստօրէն, երբ կը նայինք Եբրայերէն բնագրին վրայէն կատարուած այն Յունական թարգմանութիւններուն, որոնք տեղի ունեցան Ք.Ե. 2-րդ դարուն, Ակիլայի, Թէոդոսիոնի եւ Սիմմաքոսի կողմէ (այդ մասին պիտի տեսնենք), ի յայտ կու գայ, որ տակաւին ՀԿ բնագիրը վերջնականօրէն հաստատագրուած չէր:

Այս աշխատանքը առաջ տարուեցաւ երեք տարբեր դպրոցներու կողմէ, երեք տարբեր կեդրոններու մէջ:

ա.- Առաջինը Բաբելոնի դպրոցն էր, որ թէ՛ հաստատուն բնագիր մը պիտի փորձէր կազմել, եւ թէ՛ լծուէր Արամերէնով թարգմաններու (= որոշ չափով ազատ թարգմանութիւններու) վերատեսութեան:

բ.- Երկրորդը Պաղեստինի դպրոցն էր, որ բնագրի ընտրութեան եւ բազմացման նոյն աշխատանքը կը կատարէր, հրապարակէն քաղելով բոլոր միւս բնագիրները, որոնք ընտրութեան իրենց չափանիշին համապատասխան չէին: Այս բնագիրը հիմ պիտի ծառայէր Ակիլայի Յունարէն տառացի թարգմանութեան, ինչպէս նաեւ Արամերէն թարգմանութեան (Թարգումի) մը, որոնք իրենց տառացիութեան համար ալ կարելոր են՝ այս բնագրին սկզբնագիր վիճակը վերարտադրելու համար:

գ.- Երրորդը եւ կարելորագոյնը՝ Տիբերիայի դպրոցը պիտի ըլլար, որ ձայնաւորներու ամբողջական դրութիւն մը պիտի ստեղծէր: Նախ երկու տարբեր դրութիւններ պիտի ստեղծուէին, մէկը Պեն Աշեր ընտանիքին կողմէ, եւ միւսը՝ Պեն Նաֆթալի ընտանիքին: Ի վերջոյ տիրապետողը եւ ընդհանրացածը եւ այսօր ընդունուածը պիտի մնար Պեն Աշեր ընտանիքի ստեղծած դրութիւնը:

32.- Ի՞նչ ԵՆ ՄԱՍՈՐԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԻՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ի՞նչ իրագործեցին այս դպրոցները:

Ք.Ե. 5-րդ դարէն մինչեւ 10-րդ դար, ասոնք իրենց աշխատանքը տարին հետեւեալ չորս հանգրուաններով.-

1.- Իրենց ձեռքին տակ ունեցած բազմաթիւ ձեռագիրներուն հիմամբ ՀԿ **հաստատուն բնագիր մը կազմեցին**, բացառիկ խնամքով զայն արտագրելով: Այս բնագիրը այսօրուան հասկացողութեամբ քննական բնագրի մը կազմութիւնը չէր՝ տարբեր բնագիրներու համեմատութեամբ կազմուած, այլ հիմնական ընտրութիւն մը՝ իրենց հասած բնագիրներէն ամենէն ճշգրիտին կամ վստահելիին (իրենց դատողութեամբ):

Ձեռագիրներու արտագրութեան կամ ընդօրինակութեան մէջ ռեւէ սխալ թոյլ չտալու առաջադրանքով, անոնք հետեւեալ կանոնները սահմանեցին.-

ա.- Փճացնել ռեւէ ձեռագիր, որուն մէջ գրչագրական վրիպում տեղի կ'ունենայ:

բ.- Ուել կրկնութեան եւ ռեւէ յաւելումի առաջքը առնելու համար, ծանօթագրել իւրաքանչիւր էջը, լուսանցքին մէջ նշելով տուեալ էջին վրայ գտնուող բառերուն եւ տառերուն թիւը: Նոյնիսկ ամբողջ ՀԿ մէջ հաշուեցին տառերը, որոշ բառերու եւ դարձուածքներու կամ բացատրութեանց յաճախականութիւնը (քանի անգամ գործածուած ըլլալը), ելին: Օրինակ, հաշուեցին, թէ ամբողջ ՀԿ մէջ Եբբ. այբուբենի առաջին տառը՝ Ալէֆը գործածուած է 42.377 անգամ, երկրորդ՝ Պեթ տառը գործածուած է 38.218 անգամ ելին⁴⁴:

գ.- Բնագրին մէջ գտնուող ռեւէ բառ եթէ սխալ թուեցաւ իրենց, բառը չփոխեցին բնագրին մէջ, այլ զայն իր գրուած ձեւով («քերթի») պահելով՝ լուսանցքին մէջ ծանօթագրութիւն դրին, յուշելու համար իրենց կարդացած («քերթի» - «կարդա՛»), այսինքն՝ ճիշդ համարած ձեւը:

---

⁴⁴ St' u Pache, Rene, The Inspiration and Authority of Scripture, Moody Press, Chicago, (1974), p. 187.

2.- Սկիզբ դրին բնագրին մեջ բառերը իրարմէ անջատելու եւ պարբերութիւններու բաժնելու սովորութեան:

Ասիկա կարելոր ներդրում մը պիտի ըլլար բնագրի ընթերցանութեան մեջ յստակութիւն ստեղծելու իմաստով, որովհետեւ մինչ այդ բառերը կը գրուէին իրարու կցուած, առանց անջատումի, հսկայ ճիգ պահանջելով վերծանողներէն: Նոյնպէս չկար նախադասութիւնները կէտադրութեամբ անջատելու եւ պարբերութիւններու վերածելու դրութիւնը: Այս մէկը եւս իրագործեցին, Ասորա-Բաբելական նշաններու նմանողութեամբ կէտադրական յատուկ դրութիւն մը ստեղծելով:

3.- Բնագրին ճշգրիտ եւ անփոփոխ ընթերցանութիւնը ապահովելու համար, ձայնաւորներու յատուկ նշաններ ստեղծեցին:

Ինչպէս վերը՝ առաջին հատուածին մեջ (թիւ 28) նշեցինք, Եբրայերէն լեզուն, ինչպէս Սեմական բոլոր լեզուները, ձայնաւոր չունի: Եբրայական այբուբենի բոլոր տառերը բաղաձայններ են⁴⁵: Ուել գրուած բառ կը կարդացուի բազմաթիւ կերպերով, նայած թէ ի՞նչ ձայնաւորներ կու գան աւելնալու բաղաձայններուն միջեւ:

Այս երեւոյթը հասկնալու համար պահ մը երեւակայենք, որ մեր լեզուն չունենար ձայնաւորները, եւ գրէինք միայն բաղաձայններով: Այսպէս, օրինակ, եթէ գրէինք «մրգ», ի՞նչ պիտի կարդայինք. մի՞րգ, թէ՛ մարգ: Եթէ գրէինք «տղրլ», ի՞նչպէս պիտի կարդայինք. տեղաւորե՞լ, տողաւորե՞լ, թէ՛ տաղաւարել: Եթէ գրէինք «ծնկ», ի՞նչ պիտի կարդայինք. ծո՞նկ, ծնո՞ւկ, թէ՛ ծանակ: Նոյն բաղաձայնները մինչեւ հինգ-վեց տարբեր կերպերով կարելի է կարդալ: Եբրայերէնէն առնելով երկու օրինակ տանք.-

ա.- յօժ երեք տառերը կրնան կարդացուիլ չորս տարբեր ձևերով.-

- 1) յօժ (մա՛ թթահ) = տակ, տակը:
- 2) յօժ (մաթթե՛ հ) = գաւազան, ցուպ, լուծ, կամ՝ ցեղ:
- 3) յօժ (միթթա՛ հ) = մահիճ, պատգարակ, դագաղ:
- 4) յօժ (մութթե՛ հ) [կամ յօժ (մութթա՛ հ)] = չարափոխութիւն, բռնութիւն:

⁴⁵ Նոյնիսկ Ալէֆը (א), Վաւը (ו) կամ Եոտը (י) ձայնաւորներ չեն մեր հասկցած ձևով:

բ.- Կամ הבל չորս տառերը կրնան կարդացուիլ հինգ տարբեր կերպերով.-

- 1) הבל (լվանա՝h) = ճերմակ, կամ լուսին:
- 2) הבל (լվենա՝h) = աղիւս:
- 3) הבל (լիվնա՝h) = ճերմկութիւն, թափանցիկութիւն:
- 4) הבל (լիվնե՝h) = ուռենի:
- 5) הבל (լրվոնա՝h) = խունկ:

Կարելի է երեւակայել այսպիսի վիճակէ մը ծագող դժուարութիւնը: Բառի մը իմաստը, եւ հետեւաբար ուղիղ ընթերցումը, կախում ունէր նախադասութենէն, խօսքի շրջագիծէն. եւ այս պարագային ալ յաճախ կարելի էր տարբեր ձեւով կարդալ եւ տարբեր իմաստ տեսնել մէջը: Հասկնալի է, որ այսպիսի գրութեան մը պարագային՝ միայն աւանդութեան ճամբով է որ ուղիղ ընթերցում մը կրնայ ապահովուիլ, իսկ աւանդութիւնը կրնայ աստիճանաբար հեռանալ իր սկզբնական վիճակէն եւ նոյնիսկ մոռցուիլ, եթէ կենդանի չպահուի ժողովուրդին մէջ կամ յատուկ անձերու կողմէ⁴⁶: Ահա թէ ինչու, սկիզբէն իսկ Աստուածաշունչին բնագիրը ո՛չ միայն գիրի վերածուեցաւ եւ մագաղաթին յանձնուեցաւ, այլ մանաւանդ յանձնուեցաւ քահանաներուն, որպէսզի անոնք կենդանի փոխանցողները ըլլան այդ խօսքին նաեւ ճշգրիտ ընթերցումին եւ ուղիղ իմաստին:

Արդ, որովհետեւ վախ կար որ աստիճանաբար կորսուի ՀԿ ուղիղ ընթերցումը եւ իմաստը, ռաբբիական այս դպրոցները ստեղծեցին ձայնաւորներու յատուկ նշաններ, անոնցմով ապահովելու համար անսխալ ընթերցում մը⁴⁷: Տարբեր դպրոցներ տարբեր կերպերով կը դնէին այս նշանները. ոմանք՝ տառերուն վրայ կը դնէին (Բաբելոնեանը), ոմանք՝ տառերուն մէջ: Բայց ամենէն ընդունուածը եւ ներկայիս կայունացածը եղաւ՝ նշանները

⁴⁶ Մեզի համար դժուար չէ պատկերացնել ատիկա: Այսպէս, օրինակ, Հայկական խազային ձայնագրութիւնը միջին դարերուն կենդանի կը պահուէր մասնագետ անձերու կողմէ, բերնէ բերան փոխանցուող կենդանի աւանդութեամբ: Բայց երբ յիշեալ դպրոցները դադրեցան եւ անձերը նուազեցան եւ աստիճանաբար չքացան, կորսուեցաւ նաեւ խազերը կարդալու բնալին:

⁴⁷ Այսպիսի նշաններ («հարաքաթ»ներ) աւելցուած են նաեւ Արաբական տառերուն վրայ, ճիշդ նոյն մտահոգութեամբ:

տառերուն տակը դնելու կերպը (Տիբերիայի դպրոցի իրագործումը), այնպես՝ ինչպես վերը բերուած Եբրայերէն բառերու օրինակներուն մէջ կը տեսնուի:

4.- Ի վերջոյ, բառերուն ուղիղ եղանակաւորումը, առոգանութիւնը կամ շեշտադրութիւնը պահելու համար, **առոգանութեան նշաններ ստեղծեցին:**

Վերոյիշեալ տուեալներէն շատերը, ինչպէս նշեցինք, բերանացի աւանդութեամբ կային արդէն, եւ նորագոյն ժամանակի դպիրները կամ ռաբբիները զանոնք ժառանգեցին եւ իրենց կարգին զարգացուցին եւ կատարելագործեցին զանոնք: Ասով կը բացատրուի «Մասորեթ» անունը որ տրուած է իրենց, եւ որուն ամբողջական ձեւն է՝ «պա՛ալէ համ-մասորեթ», որ կը նշանակէ՝ «աւանդութեան պահապաններ»: Եւ ուստի, «Մասորական բնագիր» կը նշանակէ՝ «աւանդական բնագիր», որ կը կրկնենք, Հրեութեան մէջ ճանչցուած ու գործածական պաշտօնական բնագիրն է:

ԸՆԹԵՐՅՈՒՄ

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՐՅԵՐ ԵՒ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ ԵԲՐԱՅԵՐԷՆ ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

1.- ԹԵՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յաճախ կը պատահէր, որ արտագրող անձը բառ մը մոռնար, կամ յոգնած աչքը սահէր կարգ մը բառերու եւ երբեմն ամբողջ նախադասութեան մը վրայէն: Ասիկա կը պատահէր յատկապէս նմանակիզք կամ նմանավերջ բառերու կամ նախադասութեանց պարագային: Այսպէս.-

Ծնունդներու 4.8-ի Մասորական բնագրին մէջ կը կարդանք. *«Եւ Կայէն իր եղբորը ըսաւ. եւ երբ անոնք դաշտն էին, Կայէն իր եղբոր վրայ յարձակեցաւ եւ սպաննեց զայն»:* Ուեւէ ընթերցող անմիջապէս կ'անդրադառնայ, որ «եղբորը ըսաւ»էն ետք պակտող բան մը կայ, որովհետեւ գրուած չկայ՝ թէ ի՞նչ ըսաւ: Երբ կը նայինք

Մամարական բնագրին եւ Եօթանասնից թարգմանութեան, կը գտնենք պակասը: Հոն գրուած է. «Եւ Կայէն իր եղբօրը ըսաւ. "Եկուր դաշտ երթանք"»: Յստակ կը դառնայ Մաստրականին թերին:

2.- ԿՐԿՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հագուադէպ պարագաներու կը պատահէր, որ բառ մը կամ նախադասութիւն մը պատահականօրէն կրկնագրուին, երբ գրիչին աչքը սխալմամբ կը վերադառնար կրկնուող բառի մը կամ անունի մը:

Հմետ, օրինակ, Դ.Թգ 18.17, ուր երկու անգամ կրկնուած է «անոնք ալ ելան ու Երուսաղէմ եկան», մինչ Եօթանասնիցը չունի կրկնութիւնը:

3.- ՄԽԱԼԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ՎՐԻՊԱԿ, ՄԽԱԼ ԲԱՌԱՆՋԱՏՈՒՄ

Ամէն ընդօրինակութեան եւ ամէն ձեռագրի մէջ պատահող սխալներ են ասոնք: Մանաւանդ երբ նկատի ունենանք Եբրայերէն շատ մը տառերու իրարու շատ նմանութիւնը, սխալիլը շատ սովորական կրնար ըլլալ: Այսպէս ալ, յաճախ կը հանդիպինք տառերու շփոթի եւ սխալագրութեան, մէկ կամ քանի մը տառերու տեղափոխութեան կամ անկումին, բառերու կամ նախադասութեանց սխալ անջատումին, ելին: Տանք քանի մը օրինակներ.-

ՏԱՌԵՐՈՒ ՇՓՈԹ

Եբրայերէն տառերը առհասարակ քառակուսի են եւ երբեմն իրարու ա՛յնքան նման, որ յաճախակի շփոթներ կրնան առաջ գալ: Դժուար է բոլոր շփոթներուն մասին պատկերացում տալ, կը բաւարարուինք քանի մը օրինակներով.-

1.- Դիւրին կերպով կը շփոթուին ַ (պէթ) եւ ֹ (քաֆ) տառերը: Այսպէս, օրինակ.-

Սաղմոս 4.3-ը ըստ Գրաբարին կը կարդայ, «*Որդիք մարդկան, մինչեւ յէ ըր էք խստասիրտք, ընդէ ը սիրէք զնանրութիւն*», այսինքն՝

«Մարդի՛կ, մինչեւ ե՞րբ կարծրասիրտ պիտի մնաք, ինչո՞ւ ոչնչութիւնը կը սիրէք»: Եօթանասնից բնագիրը ընդգծուած (սեւով) բառը մէկ տառի տարբերութեամբ կարդացած է. **המלכה** (խիվտէ՛ լեւ, լամա՛) = «խստասիրտ [էք]. ինչո՞ւ...»: Մինչդեռ Մասորական բնագիրը զայն կը կարդայ **המלכה** (խըվոտի՛ լիխլիմմա՛հ) = «իմ փառքս ոչինչի կը վերածէք»:

Սաղմոս 37.20-ին մէջ Եօթանասնիցը կը կարդայ «Պակասեցին **որպէս ծուխ**», **ישעב** (լքե՛աշա՛ն), Մասորականը կը կարդայ՝ «ծխով» **ישעב** (պե՛աշա՛ն):

2.- Դիւրին կերպով կը շփոթուին **ג** (տալէթ) եւ **ג** (րէշ) տառերը: Այսպէս, օրինակ.-

Սաղմոս 18.11-ը Մասորականին ու Եօթանասնիցին մէջ կը կարդայ, «**Ալացաւ նա** ի թելս հողմոց», այսինքն՝ «հովին թելերով սլացաւ»: Այլ խօսքով, ընդգծուած (սեւով) բառը կարդացած է. **אלי** (ուայյետէ՛) = «սլացաւ»: Մինչդեռ նոյն բանաստեղծութիւնը կը գտնենք Բ.Թագաւորաց 22-ին մէջ, որ նոյն բառը կը կարդայ **אלי** (ուայյերա՛) = «երեւցաւ» կամ «տեսնուեցաւ» (22.5):

Մինչ Սղ 37.28-ին մէջ Եօթանասնիցը կը կարդայ «Անօրէք **հալածեցին**», **ודמש** (նիշմա՛տու), **דמש** (շամա՛տ) բայէն, որ կը նշանակէ՝ «փճացնել, բնաջնջուիլ», Մասորականը կը կարդայ՝ «յաւիտեան **պահէ** զնոսա» **ודמש** (նիշմատո՛ւ), **דמש** (շամա՛ր) բայէն, որ կը նշանակէ՝ «պահել»:

3.- Շատ դիւրին կերպով կը շփոթուին նաեւ **ו** (ուաու) եւ **ו** (եոտ) տառերը: Այսպէս, օրինակ.-

Մինչ Սղ 36.2-ին մէջ Եօթանասնիցը կը կարդայ «Ընդ միտս **իւր**», **ובו** (լիպպօ՛), Մասորականը կը կարդայ՝ «ընդ միտս իմ» **ובי** (լիպպի՛):

Սաղմոս 22.17-ը Եօթանասնիցին մէջ կը կարդայ, «**Ծակեցին** զձեռս իմ եւ զոտս իմ», այսինքն՝ «Ձեռքերս ու ոտքերս ծակեցին»: Այլ խօսքով, ընդգծուած (սեւով) բառը կարդացած է. **כא** (քարո՛ւ): Այդպէս է նաեւ կարգ մը Եփրայական ձեռագիրներու ընթերցումը⁴⁸:

⁴⁸ Հետաքրքրական է, որ Ակիլա, Սիմաքոս եւ Երոնիմոս, Եփրայերէն բնագրէն իրենց թարգմանութիւններուն մէջ այս բառը Եօթանասնիցին մօտիկ ձեւով մը կը թարգմանեն «կապեցին»:

Մինչդեռ Մասորական բնագիրը նոյն բառը կը կարդայ יראכ (քա-արի') = «առիւծի պէս»:

ՏԱՌԻ ՄԸ ՄՈՌԱՅՈՒՄ ԿԱՄ ԱՆԿՈՒՄ

Այսպէս, օրինակ.- Մաղմուս 18.11-ը Մասորականին ու Եօթանասնիցին մէջ կը կարդայ, «Երեւցան աղբերք **ջուրց**», այսինքն՝ «ջուրի աղբիւրները երեւցան»: Այլ խօսքով, ընդգծուած (սեւով) բառը կը կարդայ. ם״מ ק״פא (աֆիքէ՛ մայի՛մ): Մինչդեռ նոյն բանաստեղծութիւնը, Բ.Թագաւորաց 22.16-ին մէջ, ם״מ (մայի՛մ = ջուրեր) բառին տեղ կը կարդայ ם״ (եամ = ծով):

ՏԱՌԵՐՈՒ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԵՏԱՌԱՋՈՒԹԻՒՆ

1.- Այսպէս, օրինակ.- Մաղմուս 12.2-ը Մասորական բնագրին մէջ ունի «զի **նուազեցան**»: Այլ խօսքով, կը կարդայ ים (ֆասսո՛ւ), այսինքն՝ םם (փասսա՛ւ) բայը, որ կը նշանակէ «նուազիլ, չքանալ»: Մինչդեռ կարգ մը ձեռագիրներու մէջ բնագիրը այստեղ կը կարդայ ים (սաֆո՛ւ), այսինքն՝ םם (սաֆա՛հ) բայը, որ կը նշանակէ = «կորսուիլ»:

2.- Շատ հետաքրքրական է Սղ 31.23-ը որ թէ՛ տառերու տեղափոխութեան եւ թէ՛ տարրնթերցուածի կրկնակ օրինակ մը կը ներկայացնէ: Այսպէս.- Եօթանասնից թարգմանութեան «**Ընկեցայ** ուրեմն յերեսաց աչաց քոց», այսինքն՝ «Ուրեմն ես քու աչքեդ ինկայ» նախադասութեան «ինկայ» բային դիմաց, Եբրայերէն երեք տարբերակ ունինք: Մասորականը կը կարդայ תורג (նիկրազթի՛), Անգ. Կատարեալ եզ. ա. դէմքը רג (կարա՛զ) բային, որ կը նշանակէ՝ «կտրուիլ, կոտորուիլ»: Եբրայերէն ուրիշ ձեռագիրներ այստեղ ունին תורג (նիկզարթի՛), רג (կազա՛ր) բայէն, որ կը նշանակէ՝ «կտրուիլ, կոտորուիլ, փխբ. բաժնուիլ»: Իսկ Եբրայերէն երկու ձեռագիրներ կը կարդան תורג (նիկրաշթի՛), רג (կարա՛շ) բայէն, որ կը նշանակէ՝ «հեռացուիլ, դուրս դրուիլ»:

ԱՌՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

1.- Այսպէս, օրինակ.- Սաղմոս 18-ը իր բովանդակութեամբ գրեթէ բառացիօրէն կը գտնենք նաեւ Բ.Թագաւորաց 22-ին մէջ, քանի մը տեղ բառերու թեթեւակի տարբերութիւններով: Սաղմոսը արտագրողները երբեմն իրենց բնագիրը փորձած են ներդաշնակել յիշեալ հատուածին հետ: Այսպէս, Սաղմոս 18.5-ին մէջ մինչ սովորաբար կը կարդանք «տոռունք մահու» (תוֹרֹנִים = հեվլէ՛-մա՛ուէթ), այսինքն՝ «մահուան կապանքները [կամ լարերը]», կարգ մը ձեռագիրներ եւ Եօթանասնիցը կը կարդան՝ «երկունք մահու» (תוֹרֵי־מָוֶת = միշպըրէ՛ մա՛ուէթ), «մահուան երկունքը», ինչպէս որ է նաեւ Բ.Թգ 22.5-ին մէջ:

ԱՅԼԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾ

1.- Այսպէս, օրինակ.- Սաղմոս 4.4-ը ըստ Գրաբարին կը կարդայ, «Ծաներուք, զի սքանչելիս արար Տէր»: Եօթանասնից բնագիրը այստեղ կարդացած է אֶלֶף (հիլֆա՛), այսինքն՝ אֶלֶף բայը, եւ թարգմանած՝ «Տէրը սքանչելի բաներ ըրաւ»: Մինչդեռ Մասորական բնագիրը այստեղ կը կարդայ הֶלֶף (հիֆլա՛հ), այսինքն՝ הֶלֶף բայը, եւ կը թարգմանէ՝ «Տէրը իրեն համար գատեց»:

ՏԱՐԲԵՐ ՁԱՅՆԱԻՈՐՆԵՐՈՎ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

1.- Այսպէս, օրինակ.- Սաղմոս 7.7-ին մէջ Գրաբարը (= Եօթանասնիցը) կը կարդայ, «Աստուած իմ», որ կը նշանակէ՝ թէ բնագիրը կարդացած է יָא (էլի՛): Մինչդեռ Մասորական բնագիրը այստեղ կը կարդայ יָא (էլա՛ յի), եւ կը թարգմանէ = «ինձի [համար]»:

2.- Սաղմոս 23.6-ը ըստ Գրաբարին կը կարդայ, «[եւ] Բնակել ինձ ի տան Տեառն ընդ երկայն աւուրս», այսինքն՝ «Որպէսզի Տիրոջ տան մէջ բնակիմ ընդմիշտ», תַּבְּשִׁי (ուրշիվթի՛), בָּשִׁי (եաշա՛վ) բայէն, որ կը նշանակէ «նստիլ, բնակիլ»: Մասորական բնագիրը կը կարդայ. «Եւ դառնալ ինձ ի տուն Տեառն», תַּבְּשִׁי (ուրշավթի՛), וּבֵי (շուվ) բայէն, որ կը նշանակէ «դառնալ, վերադառնալ»:

ԳՐԻՉՆԵՐՈՒ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒՍԱՆՑՔԻ ՄԷՋ

Գրիչները իրենք յաճախ կ'անդրադառնային որոշ սխալներու եւ կը սրբագրէին զանոնք, զայն նշելով լուսանցքին մէջ: Այդդիսի պարագայ մըն է, օրինակ, մեզի շատ ծանօթ 100-րդ Սաղմոսին 3-րդ հ¹արը: Կը կարդանք. «Նա արար զմեզ, եւ ո՞րքա մեք էաք» : Շատ մը հին թարգմանութիւններ ալ Մասորականին նման են այս պարագային: Բայց Մասորականին լուսանցքին մէջ «ոչ» (כֹּ) ժխտականին դիմաց որպէս սրբագրութիւն («Կարդա՛») գրուած է՝ «նորա» (וְ): Այսինքն պէտք է կարդալ՝ «եւ մեք նորա [եմք]»: Եւ արդարեւ, կարգ մը Եբրայերէն ձեռագիրներու մէջ, ինչպէս նաեւ Ակիլայի թարգմանութեան մէջ այդպէս ալ կը գտնենք:

ԲՆԱԳՐԻՆ ՄԷՋ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կարգ մը փոփոխութիւններ բարեպաշտական կամ աստուածաբանական մտահոգութենէ մը կրնան մեկնիլ, ուրիշներ՝ յստակութիւն կամ լուսաբանութիւն բերելու միտքով կատարուած են: Բերենք երկու օրինակ.-

1.- Ամբակումի մարգարէութեան 1.12-ը կը կարդայ. «Միթէ դուն ի յաւիտենից չե՞ս, ո՛վ իմ Տէր Աստուածս, իմ Սուրբս. պիտի չմեռնիք»: Այս վերջին յաւելումը մեզ կը զարմացնէ, որովհետեւ անմիջական առնչութիւն մը չենք տեսներ: Բայց «Դպիրներու սրբագրութիւնները» կոչուած գործը մեզի կ'ըսէ, որ ասիկա սրբագրուած բնագիր մըն է, մինչ սկզբնագիրն է՝ «որ չի մեռնիք»: Այս բացատրութիւնը շատ մարդակերպ, եւ ուստի Աստուծոյ անվայել կամ անպատշաճ նկատուած եւ սրբագրութեան ենթարկուած է դպիրներուն կողմէ:

2.- Բ.Օր 32.8-ին Մասորական բնագիրը կը կարդայ.- «Երբ Բարձրեայր ազգերուն ժառանգութիւն բաժնեց, եւ Ադամի որդիները տարածեց, ազգերուն սահմանները դրաւ Իսրայէլի որդիներուն թիւին համաձայն»: Եօթանասնիցին մէջ «Իսրայէլի» անունին տեղ ունինք «Աստուծոյ» (אֱלֹהֵי): Եւ ներկայ դարուն Գումրանէն յայտնաբերուած ձեռագիրներէն մէկը Եօթանասնիցին պէս կը կարդայ բնագիրը: Յստակ է, որ փոփոխութիւնը եղած է ձեռով մը իբրեւ յստակացում, բայց սկզբնագիրը չէ:

ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ` ԸՍՏ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆՑ

* Եսայի 7.11-ը ըստ Եբր. Մասորական բնագրին կը կարդայ` «Քու Տէր Աստուծմէդ քեզի համար նշան խնդրէ, խորութեան կամ բարձրութեան մէջ խնդրէ» Ընդգծուած բառը յայտնապէս սխալ ընթերցում է Մասորականին մէջ, որովհետեւ հին բոլոր թարգմանութիւնները, Ակիլայի, Սիմաքոսի, Թեոդոտիոնի, Արամերէն Թարգումին, Ասորական Պեշիթթային, Լատին Վուլկաթային, բոլորն ալ կը կարդան «շէոլ», այսինքն` սանդարամետը, կամ ստորաշխարհը, մեռելներու աշխարհը: Եւ սահկա տրամաբանական ալ է, որովհետեւ ստորաշխարհին կը հակադրուի բարձրաշխարհը, վերին աշխարհը, երկինքը:

ՍԱՄԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ

33.- **ՍԱՄԱՐԱԿԱՆ ԲՆԱԳ** Այսպես կը կոչենք այն Հնգամատեանը, որ յատուկ է Սամարացիներուն, որոնք, ինչպէս գիտենք, հիւսիսային Պաղեստինի Եբրայական տասը ցեղերը կը ներկայացնէին:

Սամարացիները Ք.Ա. 8-րդ դարուն, 722 թ., երբ Սամարիան Ասորեստանի կողմէ գրաւուեցաւ, Սենեքերիմ թագաւորին կողմէ գերի տարուեցան Ասորեստան (Դ.Թգ 17-րդ գլուխ): Այնտեղ անոնք խառնուեցան հեթանոսներուն հետ: Սենեքերիմ նաեւ Ասորեստանէն հեթանոս ազգեր բերաւ ու բնակեցուց Սամարիա, եւ ասոնք եւս խառնուեցան մնացորդ տեղացիներուն հետ, որով Սամարացիները ճանչցուեցան իբրեւ կէս- Հրեայ եւ կէս- հեթանոսներ:

Եզրա-Նեհեմիայի շրջանին, Ք.Ա. 5-րդ դարուն, իրենց ազգային գտարիւնութիւնը պահելու համար Հրեաներ մերժեցին Սամարացիները, եւ ասոնք բաժնուեցան Հրեաներէն, միայն Մովսէսի Օրէնքը կամ Հնգամատեանը իրենց հետ առնելով իբրեւ սրբազան գիրք, եւ շուրջ 400 թուականին իրենց տաճարը շինեցին Գարիզիմ լեռան վրայ (հմմտ Յհ 4.20): Այնուհետեւ անոնք Հրեաներուն կողմէ նկատուեցան առանձին «ազգ» մը՝ հեթանոս Եդոմացիներուն ու Փղշտացիներուն կարգին, եւ տակաւին՝ «անմիտ ազգ» մը (հմմտ Սիրաք 50.25-26):

ՀԿ բնագրի ուսումնասիրութեան համար մեծ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ Սամարական բնագիրը, կամ՝ Սամարական Հնգամատեանը, որ թերեւս կու գայ Ք.Ա. 8-րդ դարէն, այսինքն Սամարիայի գրաւման եւ Ասորեստան գերի տարուելու թուականէն: Ոմանք ալ անոր ծագումը կը կապեն Եզրա-Նեհեմիայի շրջանին, Ք.Ա. 5-րդ դարուն, հրէութենէն իրենց վերջնական բաժանումին:

Այս Հնգամատեանէն մեր ձեռքը հասած են որոշ օրինակներ, որոնցմէ հնագոյնը կը գտնուի Պաղեստինի Նապլուս քաղաքին մէջ,

եւ հաւանաբար կու գայ քրիստոնէական առաջին դարերէն. ուստի աւելի հին է քան Մասորական բնագիրը:

Ըստ Մամարացիներու պահած աւանդութեան, այս բնագիրը կու գայ այն ժամանակներէն, երբ Իսրայէլացիներ խոստացեալ երկիրը մտան: Միւս կողմէ, ուշագրաւ է դիտել, որ այս Մամարական բնագիրը Եբրայական հին այբուբենով է, ինչ որ կը վկայէ անոր հին սկզբնաղբիւրին մասին: Ի վերջոյ, անիկա կը ներկայացնէ միայն բաղաձայն բնագիրը, առանց ձայնաւոր նշաններու յաւելումի:

Այս բնագիրը ունի Մասորականէն տարբեր 6.000 ընթերցումաձևեր: Այս տարբերութիւնները կարելի է չորս խմբաւորման ենթարկել.-

1.- Տարբերցումներու մեծագոյն տոկոսը քերականական է եւ բնագրի իմաստին համար անկարելոր:

2.- Կարգ մը տարբերցումներ բացատրական ընդմիջարկութիւններ են:

3.- Երբեմն ալ տարբերցումները կամաւոր փոփոխութիւն են: Այսպէս, օրինակ, մինչ մեր ձեռքը ունեցած Մասորական բնագրին մէջ կը կարդանք՝ *«Երբ Յորդանանէն անցնիս, այս քարերը Գեբաղ լեռան վրայ կանգնէ, ինչպէս այսօր կը պատուիրեմ քեզի»* (Բ.Օր 27.4), Մամարականը ունի՝ *«Երբ Յորդանանէն անցնիս, այս քարերը Գարիզիմ լեռան վրայ կանգնէ...»*: Փոփոխութիւնը հասկնալի է, եթէ յիշենք՝ որ Մամարացիներուն համար պաշտամունքի յատուկ վայրը Գարիզիմ լեռն էր, եւ ուստի Մամարացի գրիչը իր հայեցակէտով փոփոխութիւն մտցուցած է բնագրին մէջ⁴⁹:

4.- Կարելորագոյնն է գիտնալ, որ Մամարական բնագրին տարբերցումները մէկ երրորդով (6.000-ի վրայ՝ շուրջ 2.000) կը

---

⁴⁹ Այս նոյն ձգտումը ի յայտ կու գայ նաեւ Մամարական մեկնութիւններուն մէջ: Այսպէս, Ծն 22.2-ին մէջ «Մորիա» լեռան անունը կը կարդան «Մորե» (Մորէ), Աբրահամի ձեռքով Իսահակի զոհագործման վայրը նոյնացնելու համար ո՛չ թէ Սիոն լեռան, այլ խօսքով՝ Երուսաղէմի տաճարին վայրին հետ (տե՛ս Բ.Մն 3.1). այլ՝ Սիւքեմ քաղաքի մօտիկը գտնուող Մորէին հետ, ուր առաջին սեղան մը շինեց Աբրահամ (հմմտ Ծն 12.6-7): Նոյնպէս, Ծն 14.18-ին մէջ Մելքիսեդեկ թագաւորի քաղաքը՝ Սաղէմը չեն նոյնացներ Երուսաղէմին հետ, այլ՝ Սիւքեմի մօտիկ գտնուող նոյնանուն քաղաքի մը հետ:

համաձայնին Եօթանասանից թարգմանութեան հետ, եւ այս տարընթերցուածներէն գոնէ 35-ը նախընտրելի են քան Մասորական բնագիրը:

Մամարական բնագիրը 1914-18 թուականներուն հրատարակուած է Լոնտոնի մէջ:

34.- ՀՆԱԳՈՅՆ ՈՒՐԻՇ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Մասորական բնագիրէն տարբեր եւ աւելի հին ձեռագիրներ ծանօթ չէին մեզի, մինչեւ անցեալ դարու կէսերը:

Նախապէս եթէ չունէինք Ք.Ե. 9-րդ դարը կանխող Եբրայերէն հնագոյն ձեռագիրներ մեզի հասած, պատճառը այն էր՝ որ երբ ձեռագիր մը հիննար, մաշէր կամ վնասուէր ուրիշ կերպով, եւ այդ ձեռով թերի դառնար, Հրեաներ զայն չէին պահեր: Աստուծոյ խօսքին ամբողջականութեան հանդէպ ծայրայեղ նախանձախնդրութենէ մղուած՝ այդպիսի ձեռագիրները կը թաղէին: Նախքան թաղելը, նման ձեռագիրները կը պահէին իրենց ժողովարաններու կողքին՝ գաղտուկ տեղ մը, որ կը կոչուէր «կենիգահ», որ կը նշանակէ՝ «թաքստոց, պահարան»:

Անցեալ դարու վերջաւորութեան (1890 թ.) Գահիրէի մէջ գտնուեցաւ այդպիսի թաքստոց մը, 882 թ. շինուած ժողովարանի մը կողքին, ուրկէ դուրս եկան 9-րդ դարը կանխող ձեռագիրներ, շուրջ 200.000 պատառիկներ:

Այժմ մեր ձեռքին տակ եղող հնագոյն ձեռագիրներու խումբին մէջէն պէտք է անպայման տարրական ծանօթութիւն մը ունենալ հետեւեալներուն մասին.-

1.- **Մալապարի ձեռագիրը:** 19-րդ դարու սկիզբը, C. Buchanan Հնդկաստանի Մալապար շրջանի սեւամորթ Հրեաներուն քով գտաւ 16 մեթր երկայնք ունեցող հսկայ ձեռագրական փաթոյթ մը, 117 սինակ գեղեցիկ գրութեամբ: Բացի Ղեւտական գիրքէն եւ Երկրորդ Օրէնք գիրքի մէկ մասէն, ձեռագիրը լման է: Կու գայ Մասորականէն աւելի հին ժամանակէ մը, թէպէտ դժուար է թուականը ճշդել: Այս բնագիրը էական ո՛չ մէկ տարբերութիւն ունի Մասորականէն:

2.- **Մեռեալ Ծովու ձեռագիրները:** 1947-1955 թուականներուն, Մեռեալ ծովուն հիւսիս-արեւմտեան կողմը, երեք տարբեր վայրերու

մէջ (Մուրապպա՛աթ, Գումրան, Այն Ֆաշխա) գտնուեցան քարայրներ, որոնց մէջէն կամաց-կամաց երեւան հանուեցաւ ամբողջ ձեռագիրներ եւ բազմաթիւ ձեռագրական պատառիկներ:

Այս ձեռագիրները բոլորն ալ ապշեցուցիչ էին իրենց հնութեամբ: Կու գային Ք.Ա. 3-1 դարերէն, եւ կը պատկանէին Հրէական աղանդի մը, կամ վանական կեանքով ապրող իւրայատուկ համայնքի մը, որ, ըստ Յովսէփոսի, կը կոչուի Եսսենացիներու համայնք⁵⁰: Համայնքը միայն մէկ կեդրոն չունէր: Եթէ Գումրանի մէջ վանական կեանքով կ'ապրէին, քաղաքներու եւ այլ վայրերու մէջ տարբեր էր իրենց ապրելակերպը, թեպէտ ունէր ընդհանուր եւ խիստ օրէնքներ: Իրենք զիրենք անջատած էին Երուսաղէմի տաճարէն, եւ ունէին իրենց քահանաները: Կը հաւատային թէ իրեն'նք են ճշմարիտ Իսրայէլը, եւ կ'ապրէին Աստուծոյ թագաւորութեան սպասումով, որուն արդար ժառանգորդները կը նկատէին իրենք զիրենք:

Այս համայնքը, հաւանաբար սկիզբ առած Ք.Ա. 2-րդ դարուն, գոյատեւեց մինչեւ Ք.Ե. 70 թուականը, Հռոմէական տիրապետութեան դէմ Հրէական մեծ ապստամբութիւնը եւ Երուսաղէմի կործանումը Հռոմայեցիներու ձեռքով: Գտնուած ձեռագիրներու ներքին տուեալները կը հասնին մինչեւ շուրջ 68 թուականը:

Նախ ընդհանուր կերպով պէտք է ըսել, որ Գումրանէն գտնուած ձեռագիրներուն մէջ⁵¹ ՀԿ բոլոր գիրքերէն պատառիկներ կան, բացի Եսթերի գիրքէն: Անոնց մէջ ունինք, օրինակ, Հնգամատեանէն հատուածներ՝ Ղեւտական գիրքէն, ապա հատուածներ Ովսէա, Միքա, Նահում, Սոփոնիա եւ Ամբակում մարգարէներէն, 41 կանոնական եւ քանի մը այլ Սաղմոսներ, Եսայի մարգարէի ոչ-ամբողջական բնագիր մը, ինչպէս նաեւ Եսայիի լման բնագիրը՝ Ք.Ա.

⁵⁰ Շատ հետաքրքրական է գաղափար մը ունենալ կրօնական այս համայնքին մասին: Այդ կապակցութեամբ ամփոփ եւ բաւական համապարփակ պատկերացում մը կու տայ Բարբէն Թոփճեանի *Եսսենացիք* մենագրութիւնը (Ա. Տպ. Պէլրոյթ, 1962: Բ. Տպ. Մոնթրէալ, 1987):

⁵¹ Այս ձեռագիրներուն մէջ Աստուածաշունչէն տարբեր գործեր ալ կան, թէ՛ Աստուածաշունչի երկրորդականոն եւ տարականոն կամ անվաւեր գրութիւններէն, եւ թէ՛ Եսսենացիներու համայնքին վերաբերող օրէնսդրական եւ ծիսական գործեր եւ մեկնողական-աստուածաբանական գրութիւններ:

2-րդ դարէն, որ Մաստրական բնագրին հետ նոյնն է, թեթեւ ու անկարելորդ տարրնթերցուածներով միայն: Միւսներուն պարագային կարելի է ըսել, թէ բնագրային տարբեր աւանդութիւններ ներկայացնող ձեռագիրներ կան անոնց մէջ, ոմանք աւելի Մամարականին մօտիկ, ոմանք երեւութապէս աւելի մօտիկ Յունարէն Եօթանասնից թարգմանութեան:

Բնագրային այս տարբեր աւանդութիւնները եւ տարրնթերցուածները նախ կը վկայեն խմբագրական տարբեր աշխատանքներու մասին, որոնք մեզի կը պարզեն, թէ ի՛նչ էր մօտաւոր վիճակը՝ անոնց վերջնական կանոնականացումէն առաջ: Երկրորդ, ինչ կը վերաբերի տարրնթերցուածներուն, անոնք կը վկայեն նաեւ այն վրիպումներուն մասին, որոնք բնականօրէն կրնային առաջ գալ ընդօրինակութեանց ընթացքին:

35.- ԳԼՈՒԽՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՄԱՐՆԵՐՈՒ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Բոլոր ժամանակներուն ալ, Աստուածաշունչի ուել գիրքէն մէջբերումներ եւ յղումներ կատարելու համար մարդիկ պէտք զգացած են գիրքի մը ամբողջութիւնը աւելի փոքր մասերու վերածելու, որոշ բաժանումներ ստեղծելու:

Սկզբնապէս Աստուածաշունչին միայն բանաստեղծական հատուածները յստակօրէն կարելի էր զատորոշել, մանաւանդ Մաղմոսներու պարագային, որովհետեւ առհասարակ անոնք ունէին յատուկ սկզբնաձեւեր եւ վերջաձեւեր, որոնք երբեմն նոյնը կ'ըլլային, յստակ կերպով սահմանագծելով եւ անջատելով զանոնք իրարմէ⁵²:

Թէ երբ՝ չենք գիտեր, բայց թէ՛ Օրէնքը եւ թէ՛ Մարգարէութիւնները բաժնուեցան որոշ «տուն»երու կամ

⁵² Թէպէտ երբեմն այս հնարքներն իսկ չեն կրցած առաջը առնել որոշ շփոթներու: Այսպէս, օրինակ, Մաղմոսներու Եբրայական բնագրին մէջ մենք որպէս 9-րդ եւ 10-րդ Մաղմոսները կը գտնենք այն՝ ինչ որ Եօթանասնիցին մէջ կը գտնենք իբրեւ մէկ Մաղմոս, թիւ 9: Փաստօրէն Մաստրականը սխալ բաժանումի ենթարկուած է, առանց նկատի ունենալու, որ բանաստեղծութիւնը Այբուբենական ծայրակապով գրուած է, եւ իւրաքանչիւր տուն (2 համար) կը սկսի Եբրայական այբուբենի մէկ տառով, ինչ որ ցոյց կու տայ Եօթանասնից բաժանումին ուղիղ ըլլալը:

հատուածներու, որոնք փոքրիկ գլուխներ էին: Օրէնքի գիրքին այդ տունները կը կոչուէին «Փարաշահ», իսկ մարգարէութեանց տունները՝ «Հաֆթարահ»:

Տեսանք, որ Հրեաներ, 9-10 դարերուն, Մասորական դպրոցին աշխատանքով առաջ բերին ՀԿ բնագիրը որոշ հատուածներու վերածելու նոր դրութիւն մը: Այսպէս, Մոշէ եւ Ահարոն Պեն Աշերներու աշխատանքով ամբողջ ՀԿ-ը բաժնուած էր 5.845 հատուածներու: Իսկ ներկայ հասկացողութեամբ գլուխներու բաժանումին յիշատակութիւնը կու գայ 14-րդ դարէն (1330 թ.):

Անցեալին, Աստուածաշունչի Յունական եւ Հայկական ձեռագիրներու մէջ յատուկ բաժանումներ կատարուած էին, նոյն գործնական մտահոգութեամբ: Այդ բաժանումները նոյնպէս կը կոչուէին «տուներ»: Այսպէս, օրինակ.-

Ծնունդներու գիրքը ունէր՝	4.307 տուն
Ղեւտական գիրքը ունէր՝	2.700 տուն
Թիւերու գիրքը ունէր՝	3.533 տուն
Երկրորդ Օրէնքը ունէր՝	3.100 տուն
Յեսուի գիրքը ունէր՝	2.100 տուն
Դատաւորներու գիրքը՝	2.150 տուն
Հոութի գիրքը ունէր՝	3.00 տուն
Թագաւորներու Ա. գիրքը՝	2.500 տուն, եւլն:

Ամբողջ ՀԿ-ի տուններուն թիւն էր՝ 79.129: Իսկ ՆԿ-ի տնահամարներունը՝ 18.591: Հետեւաբար, լման Աստուածաշունչը կ'ըլլար՝ 97.720 տուն⁵³: Եթէ ակնարկ մը նետենք Աստուածաշունչի հին ձեռագիրներու վրայ, ինչպէս նաեւ կարգ մը Գրաբար հրատարակութեանց, պիտի տեսնենք լուսանցքներուն մէջ նշումներ, որոնք անցեալի այս բաժանումը կ'արտացոլացնեն:

Հատուածներու յիշեալ բաժանումը կապ չունի ներկայիս մեր Աստուածաշունչերուն մէջ երեւցող գլուխներու եւ համարներու բաժանումին հետ, որ յարաբերաբար նոր է, 13-րդ դարէն, եւ

⁵³ «Անանիայի Շիրակայնոյ Թիւք Որչափութեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց», տե՛ս Աշոտ Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, Երեւեան, 1944, էջ 257-259: Տե՛ս նաեւ Ե.Պ.Փ., «Անանիա Շիրակացոյ Անտիպ Էջերէն», Հանդէս Ամսօրեայ, 1908, էջ 20-23:

տպագրութեան գիտէն ետք աստիճանաբար տարածում եւ ընդունելութիւն գտած:

Հին եւ Նոր Կտակարաններու գլուխներու առաջին բաժանում մը տեղի ունեցաւ 1226 թուականին, երբ Անգլիացի Եպիսկոպոս մը, Ստեփան Լանկտոն (Stephan Langton) գաղափարը ունեցաւ զայն աւելի փոքր մասերու վերածելու: ՆԿ գլուխներու բաժանումը կատարած է նաեւ Հուլիո Տէ Սանթթօ Քարօ (Hugo De Sancto Caro) կոչուած Կարտինալը, շուրջ 1240 թ.:

Գալով համարներու բաժանումին, Հին Կտակարանին պարագային տեղի ունեցաւ 15-րդ դարուն, Մուրթթէ Նաթան անունով Հրեայի մը ձեռքով: Իսկ դար մը ետք, 1551 թ., Ֆրանսացի տպագրիչ մը՝ Ռոպերթ Էսթիէն (Robert Estienne), կառքով Լիոնէն Փարիզ ճամբորդած ատեն՝ Նոր Կտակարանի գլուխներուն իւրաքանչիւր նախադասութիւնը թուագրեց, Ժընեւի մէջ Յունարէն լեզուով ՆԿ-ի իր տպագրութեան ծառայեցնելու համար: Այսպէս յառաջ եկաւ համարներու բաժանումը, որ անսահմանօրէն դիրացուց Աստուածաշունչն ունէ խօսքի փնտռութիւնը կամ նշումը:

Այս բաժանումները իրենց գործնականութեան պատճառով շուտով տարածում գտան եւ ընդունուեցան բոլորին կողմէ:

Այս կապակցութեամբ երկու փոքրիկ նշումներ.-

1.- Որոշ հրատարակութեանց մէջ կարելի է համարակալման փոքրիկ տարբերութիւններու հանդիպիլ կարգ մը գլուխներու մէջ, յատկապէս որոշ գիրքերու մէջ: Ներկայիս ձգտումը կայ վերացնելու այս տարբերութիւնները, կատարեալ միաձեւութեան հասնելու համար:

2.- Գլուխներու եւ համարներու այս բաժանումը շատ մը տեղեր կրնայ տրամաբանական ըլլալ եւ է: Եւ սակայն յաճախ այդ բաժանումը ձեւական է, եւ նիւթէն չի բղխիր, կամ համոզիչ կրնայ չըլլալ: Աստուածաշունչը սերտելու կամ ուսումնասիրելու միտքով կարդացողը պէտք է կարեւորութեամբ նկատի ունենայ այս պարագան, եւ պէտք է փորձէ միշտ իր տրամաբանութեան դիմել, գտնելու համար նիւթին ներքին կառոյցը, եւ ըստ այնմ պատկերացնելու համար իսկական բաժանումները:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ
ԵՕԹԱՆԱՍՆԻՑ
ԵՒ ՄԻԻՍ ՅՈՒՆԱՐԷՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

**36.- ԻՆՉՈ՞Ւ ԾԱՆՕԹԱՆԱԼ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐՈՒՆ**

Աստուածաշունչի ծանօթացման գործին մէջ կարելոր տեղ մը կը գրաւեն թարգմանութիւնները, որոնք Աստուածաշնչական բնագրին որոշ մէկ վիճակը եւ միաժամանակ մեկնութիւնը կամ հասկացողութիւնը կը ներկայացնեն՝ պատմական որոշակի ժամանակի մը մէջ: Այս տեսակետէն թանկագին են մանաւանդ հին թարգմանութիւնները, Յունարէն «Եօթանասնից», հին Ասորական եւ Լատիներէն թարգմանութիւնները, որոնք մեզի կրնան ցոյց տալ, թէ տուեալ ժամանակին ի՞նչ վիճակ կը պարզէր Աստուածաշնչական բնագիրը, եւ ի՞նչ էր անոր հասկացողութիւնը՝ թարգմանիչին կամ թարգմանիչներուն համար:

Եթէ յիշենք ինչ որ ըսինք նախկին գլուխին մէջ՝ անցեալէն եկող Եբրայական բնագրի տարբերակներուն մասին, այս թարգմանութիւնները յատուկ կարելորութիւն կը ստանան սուրբգրական բանասիրութեան մէջ, վերականգնելու համար Աստուածաշնչական բնագիրը, մանաւանդ այն պարագաներուն, ուր հնագոյն այս թարգմանութիւնները, կամ անոնցմէ մեկնումէկը, կը նոյնանայ Սամարական ընթերցումին հետ, կամ Գումրանէն գտնուած հնագոյն պատառիկներու ընթերցումներուն հետ:

37.- ԵՕԹԱՆԱՍՆԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Աստուածաշունչի կանոնին մասին խօսած ատեն ակնարկեցինք, թէ Ք.Ա. շուրջ 250 թուականին ՀԿ-ը Յունարէնի թարգմանուեցաւ, եւ արդէն այդ թարգմանութեան մէջ մենք կը

գտնենք Եբրայական կանոնին բոլոր գիրքերը, առաւել՝ կարգ մը երկրորդականոններ:

Այս թարգմանութիւնը հնագոյնն է Աստուածաշունչի բոլոր թարգմանութիւններուն: Իրագործուեցաւ Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքին մէջ:

Հինէն ի վեր Եգիպտոս հաստատուած մեծ գաղութ մը կար: Այդ մասին յիշատակութիւն կայ Ք.Ա. 7-րդ դարու վերջերէն, Երեմիա մարգարէի օրերէն սկսեալ (հմմտ Եր 44.1): Ք.Ա. 5-րդ դարէն յայտնաբերուած պապիրոսներ կը վկայեն այդպիսի մեծ գաղութի մը մասին: Իսկ Քրիստոսի ժամանակակից Փիլոն Եբրայեցի կ'ըսէ, թէ իր օրով շուրջ մէկ միլիոն Հրեայ կար Աղեքսանդրիայի մէջ:

ՀԿ Յունարէն թարգմանութիւնը այստեղ կատարուեցաւ հաւանական երեք պատճառներով.-

1.- Աղեքսանդր Մեծի օրերէն սկսեալ այս գաղութը աստիճանաբար սկսած էր Յունախօս դառնալ, մոռնալով Եբրայերէն լեզուն⁵⁴: Նորագոյն սերունդները հնարաւորութիւնը չունէին Աստուածաշունչը իրենց մայրենի լեզուին մէջ հասկնալու, եւ ասիկա կը դժուարացնէր անոնց դաստիարակութիւնը՝ իրենց հայրերուն կրօնքով եւ աւանդութեամբ: Մտահոգ այս իրողութեամբ, համայնքին պատասխանատուները նախաձեռնեցին թարգմանութեան գործին, Ք.Ա. շուրջ 280 թ.:

2.- Հելլենիստիկ մշակոյթով ներթափանցուած այդ միջավայրին մէջ, ուր Յոյն միտքը իր տիրապետութիւնը հաստատած էր, Հրեաներ ազգային-կրօնական նախանձախնդրութեամբ տարուած՝ կ'ուզէին իրենց շրջապատին ցոյց տալ, թէ իրենք եւս ունին գրականութիւն մը, որ շատ աւելի հինէն կու գայ քան Հոմերական գրականութիւնը, եւ ունին իմաստասէրներ ու մտածողութիւն՝ որ նոյնքան եւ աւելի հին ու խորունկ է, որքան Յոյն իմաստասիրութիւնը:

⁵⁴ Պետք է գիտնալ, թէ այն օրէն որ Եգիպտոսը ինկաւ Աղեքսանդր Մակեդոնացիի հաստատած Յունական կայսրութեան տիրապետութեան տակ, անոր զօրավարներէն Պտղոմէոսի ջանքերով, Եգիպտոսը, մանաւանդ իր գլխաւոր քաղաքներով, դարձաւ Հելլենական մշակոյթի կարեւոր օճախներէն մէկը, ուր ուսումը, դաստիարակութիւնը, գիտութիւններն ու արուեստները ամբողջութեամբ Յունարէն լեզուով առաջ կ'ընթանային:

3.- Տակաւին, կային շատ մը ոչ- Հրեաներ, որոնք հետաքրքրուած էին Հրեական կրօնքով, անոր միաստուածեան ուղղութեամբ եւ բարոյական պահանջներով, եւ որոնք կ'ուզէին նաեւ այդ հաւատքը ընդգրկել: Այս մարդիկն ալ պէտք ունէին ճանչնալու Աստուածաշունչը:

Թարգմանութեան գաղափարը հաճելի չէր Պաղեստինի մէջ ապրող Հրեաներուն, որոնք աւելի մոլեռանդ էին քան սփիւոքի մէջ ապրող իրենց հայրենակիցները: Անոնք դէմ էին ուել թարգմանութեան, եւ կասկածով կը դիտէին նման քայլ մը, զայն բնագրին հանդէպ անհաւատարմութիւն նկատելով: Ըստ իրենց՝ միայն Եբրայերէնն էր սրբազան Գիրքերուն լեզուն, որ հետեւաբար պէտք էր մնար Եբրայերէն⁵⁵:

Այս մտահոգութեանց պատասխանը կը գտնենք նամակի մը մէջ, որ կու գայ Ք.Ա. առաջին դարու սկիզբէն (պահուած Փիլոն Աղեքսանդրացիի եւ Յովսէփոսի գրութեանց մէջ): Նամակը գրուած է Արիստէաս անունով մէկու մը կողմէ, ապրած Ք.Ա. շուրջ 100 թ., որ Յունարէն այս թարգմանութեան աւանդական պատմութիւնը կը կատարէ:

Ըստ անոր ներկայացուցած աւանդութեան, այդ թարգմանութիւնը կատարուեցաւ Եգիպտոսի Պտղոմէոս Բ. Ֆիլատելֆոս (= Եղբայրասէր) թագաւորին (Ք.Ա. 285-246 թ.) պահանջքով, որպէսզի իր նշանաւոր մատենադարանին մէջ ունենայ զայն: Այդ նպատակով ալ, կ'ըսուի Պաղեստինէն 72 ռաբբիներ կանչել տուաւ, Իսրայէլի իւրաքանչիւր ցեղէն 6 հոգի, եւ զանոնք Փարոս կոչուած կղզիին վրայ առանձնարաններու մէջ փակել տուաւ 72 օր, որպէսզի առանձին-առանձին կատարեն սրբազան գիրքերուն թարգմանութիւնը: 72 օրերու աւարտին, երբ իւրաքանչիւրը իր թարգմանութիւնը բերաւ եւ անոնք բաղդատուեցան, տեսնուեցաւ՝ որ բոլոր թարգմանութիւններն ալ բառացիօրէն նոյնն էին:

Այս աւանդութենէն կու գայ Յունարէն այս թարգմանութեան տրուած «Եօթանասնից» անունը, որ կը նշանակէ՝ Եօթանասուն անձերու կողմէ կատարուած թարգմանութիւն: Ս. Գրոց

---

⁵⁵ Յիշել, որ նոյնն է Իսլամական ըմբռնումը՝ իրենց Քորանին կապակցութեամբ:

բանասիրութեան մէջ յաճախ յղումներ կ'ըլլան այս թարգմանութեան, զայն կոչելով Լատիններէն «Septuaginta» (= 70) կամ «LXX թարգմանութիւն»։ Իսկ վերոյիշեալ ասանդութիւնը կը փորձէ պարզապէս ըսել, թէ Յունարէն թարգմանութիւնը իր աստուածային ներշնչումով նուազ չէ՝ քան Եբրայերէն բնագիրը, ինչպէս կը փորձէին հաստատել Պաղեստինի Հրեաները։

Ըստ ներքին վկայութեան, սակայն, թարգմանութիւնը մէկ անգամէն եւ մէկ անձի կամ խմբակի կողմէ չէ կատարուած։ Բոլոր գործերուն մէջ մենք հարթ ու հաւասար նոյն լեզուն չենք գտներ, ինչ որ տարբեր թարգմանիչներ եւ տարբեր ժամանակներ կ'ենթադրէ։

Նոյն այս ճշմարտութեան արձագանգը կարելի է նկատել Ք.Ա. 180-145 թուականներուն ապրած Աղեքսանդրացի Հրեայ ուրիշ հեղինակի մը՝ Արիստոբուլոսի հաղորդած տեղեկութիւնը, թէ Եօթանասնիցէն բաւական առաջ կատարուած է ուրիշ Յունարէն մասնակի թարգմանութիւն մը, իսկ նոյնինքն Պտղոմէոս Բ. Եղբայրասէրի օրով, անոր մատենադարանապետը՝ Դեմետրիոս Փալերոմացին կատարեց Հնգամատեանի թարգմանութիւն մը։

Եօթանասնիցին համար կարելի է ըսել, թէ Ք.Ա. 280 թ. սկսած, անիկա հաւանաբար Ք.Ա. 2-րդ դարու կէսերուն միայն իր աւարտին հասած է⁵⁶։ Սովորաբար անոր իբրեւ մօտաւոր թուական կը նշուի՝ Ք.Ա. 250 կամ 200։

Եօթանասնիցը շատ թանկագին է ՀԿ-ի բնագրագիտութեան համար, որովհետեւ անոր հիմ ծառայած բնագիրը շատ աւելի հին է՝ քան Եբրայերէն հաստատագրուած բնագիրը (Մատրականը)։

Այդ թարգմանութիւնը դարձաւ քրիստոնէական Եկեղեցւոյ առաջին Աստուածաշունչը։ ՆԿ-ին մէջ ՀԿ-էն բոլոր մեջբերումները այս թարգմանութենէն կատարուած են, եւ այս թարգմանութենէն էր որ կատարուեցան, քրիստոնէական եկեղեցիներու առաջին թարգմանութիւնները, ինչպէս Սահակ-Մեսրոպեան մեր թարգմանութիւնը։

---

⁵⁶ Օրինակի համար, Սիրաքի գիրքին թարգմանութիւնը աւարտած է Ք.Ա. 132 թուականին, հեղինակին թոռնիկին իսկ կողմէ, որ այդ մասին կը նշէ գործին յառաջաբանին մէջ։ Այնտեղ կը նշէ նաեւ, թէ ՀԿ գիրքերը, «Օրէնքը, Մարգարէները եւ միւս Գիրքերը», թարգմանուած են Յունարէնի, եւ այս թարգմանութիւնները տարբերութիւններ ունին Եբրայերէն բնագրէն։

38.- ԵՕԹԱՆԱՍՆԻՑԻՆ

ԵՐԵՔ ԳԼԽԱԻՈՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Եօթանասնից բնագիրը մեզի հասած չէ իր սկզբնական վիճակով, այլ՝ երեք գլխաւոր խմբագրութիւններով.-

1.- **Որոգինէսի խմբագրութիւնը:** Ասիկա գործն է 3-րդ դարու նշանաւոր եկեղեցական մատենագիր եւ սուրբգրագետ Որոգինէսի (185-254), որ զայն իրագործելու համար գիտական հսկայ եւ երախտարժան գործ մը կատարեց:

Քննական միտքով օժտուած, քսան տարիներու հսկայ եւ անդուլ ճիգով անիկա իրեն ծանօթ տարբեր բնագիրներ ու թարգմանութիւններ մէկտեղեց նշանաւոր գործի մը մէջ, որ կը կոչուի «Վեցիջեան» (Յունարէն՝ Hexapla = վեցապատիկ): Այս անուանումը կու գայ անկէ, որ գործը կը ներկայացնէ բաղդատական բնագիր մը՝ կողք-կողքի դրուած վեց սիւնակներով, որոնք կը բովանդակեն վեց տարբեր բնագիրներ.- Եբրայերէնը, Եբրայերէնին Յունարէն տառադարձումը, Ակիլայի եւ Սիմմաքոսի թարգմանութիւնները, իր վերակազմած եւ ծանօթագրած⁵⁷ Եօթանասնիցը, եւ Թեոդոսիոնի թարգմանութիւնը: Կարգ մը գիրքերու պարագային, ինչպէս՝ Սաղմոսներուն համար, Որոգինէս վեց բնագիրներուն վրայ աւելցուց Յունարէն երեք ուրիշ թարգմանութիւններ եւս, որոնց թարգմանիչները ծանօթ չեն, եւ ինք զանոնք պարզապէս կը կոչէ «Հինգերորդ» (Quinta), «Վեցերորդ» (Sexta), եւ «Եօթներորդ» (Septima):

Այս գործը լման կերպով մեզի հասած չէ: Այնքան ծաւալուն էր գործը (կարելի է հաշուել մօտաւորապէս 7000 էջ), որ հաւանաբար անիկա երբեք ալ լման ընդօրինակութիւն չունեցաւ: Գլխաւորաբար անոր 5-րդ սիւնակը՝ Եօթանասնիցի վերակազմեալ բնագիրը միայն

---

⁵⁷ Իր ժամանակին համար գլուխ-գործոց աշխատանք մըն է ասիկա, որուն մէջ Որոգինէս առաջին անգամ ըլլալով գործածած է ներկայիս բնագրագիտութեան մէջ օգտագործուող նշաններ ու ծանօթագրութիւններ, նշելու համար Եօթանասնիցին տարբերութիւնները Եբրայականէն:

լման ընդօրինակուեցաւ եւ բազմաթիւ օրինակներով տարածում գտաւ:

Չայն տարածողը կամ ժողովրդականացնողը եղաւ Եւսեբիոս Կեսարացի պատմիչը, որ 50 օրինակներ պատրաստել տալով դրկեց Կոստանդիանոս թագաւորին, որ իր կարգին զայն դրկեց զանազան եկեղեցիներու⁵⁸: Այս բնագիրը շրջանառութեան մէջ մնաց Պաղեստինի մէջ:

2.- **Ղուկիանոսի խմբագրութիւնը**: Այս բնագիրը նոյնպէս պատրաստուած եւ հրատարակուած է 3-րդ դարու վերջը, Անտիոքի մէջ, Ղուկիանոս Սամոստացիի կողմէ, որ Նիկումիդիայի մէջ նահատակուեցաւ 311/2 թ.: Այս բնագիրը լայն շրջանառութիւն գտաւ Անտիոքի, Կ.Պոլսոյ եւ ամբողջ Փոքր Ասիայի մէջ: Այս խմբագրութեան մէջ յաճախ տարբեր ձեռագիրներու տարբերութեցումները ի մի բերուած եւ միահիւսուած են:

3.- **Իսիքոսի խմբագրութիւնը**: Դարձեալ 3-րդ դարու վերջը, այս բնագիրը Աղեքսանդրիայի մէջ պատրաստուած եւ հրատարակուած է Իսիքոս (Hesychius) Եպիսկոպոսին կողմէ, որ նահատակուեցաւ Եգիպտոս: Այս բնագիրը տարածուած է գլխաւորաբար Եգիպտոսի մէջ:

39.- ՅՈՒՆԱՐԷՆ ՄԻԻՍ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Երբ Եօթանասնից Յունարէն բնագիրը որդեգրուեցաւ քրիստոնէաներուն կողմէ, որոնք Քրիստոսի վերաբերող ՀԿ-եան բոլոր կանխասացութիւններն ու խոստումները այս բնագրէն կը քաղէին ու կը հաստատէին, հետզհետէ Հրեաներուն համար կասկածելի դարձաւ այս թարգմանութիւնը, եւ պատճառ եղաւ որ մերբէն զայն, կառչելով Եբրայերէն բնագրին եւ միայն Եբրայական կանոնով ուղղեցրուած գիրքերուն: Եւ որովհետեւ Եօթա՞ իցը • եղտեղ իւրայատուկ ընթերցումներ կը նրկայացնէր, տարբերելով Եբրայական այն բնագրէն, որ սովորաբար Պաղեստինի Հրեաները

⁵⁸ Ենթադրուած է, որ Որոզինէսի պատրաստած այս Եօթանասնիցի մէկ օրինակն ալ եկաւ Հայաստան, եւ մեր թարգմանիչները անոր հիման վրայ կատարեցին երկրորդ թարգմանութիւնը:

կը գործածէին, Հրեաներ ու քրիստոնէաներ փոխադարձաբար սկսան իրար մեղադրել՝ բնագիրը աղճատելու կամ այլափոխելու յանցանքով: Տարօրինակ իրականութիւնը այն է, որ Եօթանասնիցը Եբրայական գիրք եւ Եբրայեցիներու ձեռքով կատարուած թարգմանութիւն ըլլալով հանդերձ, Հրեաներու կողմէ կը նկատուէր քրիստոնէական գիրք մը:

Արդ, Ք.Ե. 2-րդ դարուն Հրեաներ նոր քայլեր առին, հրապարակելու համար Յունարէն նոր թարգմանութիւն մը, որ Եբրայական բնագրին աւելի հարազատ ըլլար: Այսպէս ծնունդ առին Յունարէն նոր թարգմանութիւնները:

Այդ թարգմանութիւնները վերը յիշեցինք արդէն, բայց կ'արժէ քանի մը յաւելեալ տեղեկութիւն ունենալ անոնց մասին:

1.- Ակիլայի թարգմանութիւնը:

Ակիլա Պոնտոսի Սինոպ քաղաքէն հեթանոս մըն էր, որ նախ քրիստոնէայ դարձաւ, բայց ժամանակ մը ետք երբ բանադրուեցաւ՝ Հրէութիւնը ընդունեց: Դարձաւ աշակերտ նշանաւոր ռաբբի Աքիլայի (մեռած Ք.Ե. 132 թ.), որ ՀԿ ընտիր բնագրի մը պատրաստութեան նուիրուած էր: Եւ ասոր որդեգրած Եբրայական առաջին ընտիր բնագրին վրայ կատարեց իր Յունարէն նոր թարգմանութիւնը, որ ստրկականօրէն Եբրայերէնին հետեւող թարգմանութիւն մըն էր: Ընդդիմանալու համար քրիստոնէական Եկեղեցիին, մանաւանդ մեսիական որոշ հատուածներու մէջ, LXX-էն տարբեր թարգմանութիւն մը տուաւ:

130 թ. ասարտած այս թարգմանութիւնը տառացի վերարտադրութիւնն էր Եբրայերէնին, ինչպէս կը վկայէ Ռոքզինէս: Թարգմանութիւն մը, որ բնաւ նկատի չէր առնէր Յունարէնի քերականութիւնը եւ շարադասութիւնը, եւ ուստի գրեթէ անհասկնալի կը մնար: Ահա թէ ինչու՝ տեղ չգտաւ եւ չպահուեցաւ անիկա: Անկէ որոշ հատուածներ պահուած են Ռոքզինէսի «Վեցիջեան» կոչուած գործէն մեզի հասած գիրքերուն կամ բաժիններուն մէջ: Ուրիշ քանի մը հատուածներ ալ

պատահականօրէն փրկուած եւ հասած են մեզի որոշ ձեռագիրներէ, որոնցմէ մէկ-երկուքը կրկնագիր⁵⁹ բնագիրներ են:

2.- Թեոդոսիոնի թարգմանութիւնը:

Եբրայերէնին աւելի «հաւատարիմ» թարգմանութիւն մը կատարելու առաջին փորձը եթէ Հրեաներու կողմէ կատարուեցաւ, շուտով ուրիշ փորձ մը կատարուեցաւ քրիստոնէայի մը կողմէ՝ որ Եփեսոսցի Թեոդոսիոնը պիտի ըլլար, ըստ Երանոս Հայրապետին: Ս. Եպիֆան Կիպրացի զայն կը համարէ ծնունդով ՊԱՅՏԻՄՈՍ, որ ժամանակ մը Մարկիոնի հետեւորդ ըլլալէ ետք Հրեութեան դարձաւ:

Ս. Գրոց ներկայ բանասիրութիւնը այս թարգմանութեան ծագումը աւելի կանուխ ժամանակի մէջ կը տեսնէ: Դիտելով, որ ՆԿ հեղինակները յաճախ ՀԿ-էն (մանաւանդ Դանիէլէն) իրենց մէջբերումները կը կատարեն ո՛չ թէ Եօթանասնիցէն, այլ այս թարգմանութենէն, կ'եզրակացնեն, թէ այս թարգմանութիւնը արդէն իսկ կար առաջին դարուն: Հաւանաբար անիկա Եբրայերէնին վրայէն կատարուած բերանացի թարգմանութիւն մըն էր, որ 2-րդ դարուն գրի առնուեցաւ եւ Թեոդոսիոնի կողմէ վերատեսութեան ենթարկուեցաւ, եւ ըստ այնմ ալ կը կրէ իր անունը⁶⁰:

3.- Սիմաքոսի թարգմանութիւնը:

Ըստ Եւսեբիոս Կեսարացի պատմիչին եւ Ս. Երոնիմոսի, Սիմաքոս Հրեայ քրիստոնէայ մըն էր, Եբիոնական աղանդին պատկանող, որ նոր թարգմանութիւն մը կատարեց, 2-րդ դարուն վերջերուն: Ծանօթ ըլլալով նախորդ (Ակիլայի եւ Թեոդոսիոնի) թարգմանութիւններուն, մասամբ մը կ'օգտագործէ զանոնք:

Այս թարգմանութիւնը եւս կատարուեցաւ Եբրայական բնագրին վրայէն, նպատակ ունենալով գրական Յունարէնով եւ Եբրայաբանութիւններէ զերծ գեղեցիկ թարգմանութիւն մը ընծայել, եւ արդարեւ այդպիսին է անիկա: Բայց, տարօրինակ կերպով, ճիշդ

---

⁵⁹ «Կրկնագիր» կը կոչենք այն ձեռագիրները, որոնք երկու անգամ գրուած են: Առաջին հերթին գրուած բնագիրը ժամանակ մը ետք քերթուած է, եւ վրան գրուած նոր եւ տարբեր բնագիր մը, որուն տակ տեսանելի կը մնայ սակայն հինը:

⁶⁰ St' u Wevers, J.W., «Theodotion», in *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol. 4, p. 619 a.

այդ պատճառով ալ անիկա շատ տարածում չգտաւ անցեալին: Դարձեալ Ռրոզիներու «Վեցիջեան»ին կը պարտինք անոր որոշ բաժիններուն պահպանութիւնը:

4.- Ուրիշ անանուն թարգմանութիւններ:

Յուստիանոս Վկայի (165) եւ Ռրոզիներու գործերուն մէջ պահուած պատաստիկներէն կամ հատուածներէն ծանօթ է, որ վերոյիշեալ թարգմանութիւններուն ժամանակակից եւ թերեւս ալ աւելի կանուխ կատարուած ուրիշ քանի մը թարգմանութիւններ եւս կային, որոնցմէ շատ քիչ բան հասած է մեզի: Այսպէս, օրինակ, Ռրոզիներ իր «Վեցիջեան»ին մէջ կարգ մը գիրքերու (ինչպէս՝ Սաղմոսներու) պարագային, վեց բնագիրներուն վրայ կ'աւելցնէ Յունարէն երեք ուրիշ թարգմանութիւններ եւս, որոնց թարգմանիչները ծանօթ չեն, եւ ինք զանոնք պարզապէս կը կոչէ «Հինգերորդ» (Quinta), եւ «Վեցերորդ» (Sexta), եւ «Եօթներորդ» (Septima):

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ
ՈՒՐԻՇ ՀՆԱԳՈՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

40.- ԱՐԱՄԵՐԷՆ ԹԱՐԳՈՒՄՆԵՐԸ

«Թարգում» կը նշանակէ թարգմանութիւն, թեպէտ, ինչպէս պիտի տեսնենք, փոքրով զանազանութիւն մը կը դնենք բառին գործածութեան մէջ:

Մինչեւ Բաբել⁶¹ի գերութիւն, Եփրայեցի ժողովուրդին լեզու⁶² Եփրայեանն էր, ինչպէս տեսանք, բայց գերութենէն վերադարձին արդէն ժողովուրդը դժուար կը հասկնար իր մայրենի լեզուն: Անոր տեղը առած էր Քաղդէերէնը կամ Արամերէնը: Եւ որովհետեւ ժողովուրդը իր Աստուածաշունչը չէր կրնար հասկնալ իր մայրենի լեզուով, Հրեայ դպիրները կամ ռաբբիները ստիպուած կ'ըլլային բնագիրը վերծանել, այսինքն՝ Եփրայեանին վրայէն կարդալ Արամերէնով: Ասոր առաջին օրինակը տեսանք Նեհեմիայի գիրքին մէջ, Եզրայի եւ իր օգնական դպիրներուն կողմէ (Նե 8.7-8):

Այս բերանացի թարգմանութիւնները բնականօրէն բառացի չէին կրնար ըլլալ. տեղ-տեղ թարգմանութիւնը կ'ըլլար ազատ, մեկնողական տարրերով լրացուած⁶¹: Երկար ժամանակ այս թարգմանութիւնները բերանացի շարունակուեցան, բայց աստիճանաբար կայունացան եւ որոշ ժամանակ ետք անոնք գրի առնուեցան, Ք.Ե. առաջին դարէն սկսեալ⁶²:

Թարգումներու բոլոր գրառութիւնները մեզի հասած չեն, իսկ մէկ-երկուքը նոր յայտնուեցան Մեռեալ Ծովու շրջապատէն գտնուած ձեռագիրներու մէջ: Յարդ շուրջ 14 այսպիսի գրառութիւններ ծանօթ են մեզի:

⁶¹ Կարգ մը թարգումներ այնքան ազատ են եւ մեկնողական, որ աւելի մեկնութիւն են, քան թարգմանութիւն:

⁶² Հետաքրքրական է դիտել, որ Քրիստոս խաչին վրայ 22-րդ Սաղմոսին առաջին բառերը արտասանեց ո՛չ թէ Եփրայեան, այլ՝ Արամերէն լեզուով («Էլի՛, էլի՛, լա մա սաբաքթանի»), մինչ Եփրայեանն է՝ «Էլի՛, էլի՛, լամա՛ ազավթա՛նի»):

Թարգումներուն մէջ մեկնողական տարրերը կը ներկայանան այսպէս.-

1) Անոնց մէջ առհասարակ Աստուծոյ անունը («Եահուէ») փոխարինուած «Բանը» (Memra) բացատրութեամբ, «անպատմելի անունը» արտասանելէ խուսափելու համար:

2) Մնայուն ձգտում է խուսափիլ Աստուծոյ համար «մարդակերպ» արտայայտութիւններէն: Ըստ այնմ ալ տուեալ հատուածները վերապատմուած են, կամ թեթեւակիօրէն փոխուած:

3) Որոշ թարգումներ բնագրի լուսաբանութեան համար տեղ-տեղ կարճ կամ երկար պատմութիւններ ներառած են⁶³:

Թարգումներէն կարելի է առանձնաբար յիշել երեքը, որոնք երեքն ալ կատարուած են Պաղեստինի մէջ, բայց առաջին երկուքը իրենց վերջնական ձեւը ստացած են Բաբելոնի մէջ, այնտեղ հաստատուած ռաբբիական դպրոցին կողմէ:

ա.- Օնկելոսի Թարգումը (Onkelos Targum): Ք.Ե. 2-3 դարերուն գրի առնուած է Հնգամատեանին Արամերէն այս թարգմանութիւնը, հետեւելով Ակիլասի Յունարէն թարգմանութեան, թեպէտ Թալմուտը զայն ուղղակի Ակիլասին կը վերագրէ, կատարուած ռաբբի Եղիազարի եւ ռաբբի Եոսիայի հսկողութեան տակ: Թարգումներուն մէջ ամենէն տառացին է. հետեւաբար ասոր մէջ չկան միւս թարգումներուն յատուկ յաւելուած տարրերը: Թերեւս այս պատճառով ալ ժողովարաններէն ներս ընդունուած միակ Թարգումը եղաւ ասիկա:

բ.- Յովնաթան Պէն Ուզիելի Թարգումը (the Targum of Jonathan Ben Uzziel): Կ'ընդգրկէ նախկին եւ վերջին մարգարէները: Օնկելոսի թարգմանութենէն նուազ արժէք կը ներկայացնէ այս մէկը, որ աւելի ուշ կատարուած է: Շատ ազատ կերպով կատարուած է, եւ աւելի յարասութիւն է, քան թարգմանութիւն:

գ.- Սամարական Թարգումը: Ք.Ե. շուրջ 4-րդ դարէն մեզի հասած է նաեւ Սամարական Թարգում մը (հարկաւ միայն Հնգամատեանի), որ շատ մեծ նմանութիւն ունի Օնկելոսի Թարգումին հետ: Փորձ եղած է այս նմանութիւնը երկու տարբեր

⁶³ St' u Metzger, B.M., «Versions, ancient», in *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol 4, p. 750a.

կերպերով բացատրել: Կա՛մ այն է, որ այս Թարգումը կատարուած է Օնկելոսի Թարգումին վրայէն, թեթեւակիօրէն սրբագրելով զայն: Եւ կա՛մ այն է, որ երկուքն ալ հին եւ բերանացի վերծանումի մը արձանագրութիւնն են, թեթեւակի խմբագրութիւններով, որուն մէջ Սամարականը քիչ մը աւելի ազատ կը շարժի:

ՀԿ-ի բոլոր գիրքերը իրենց Արամերէն թարգումները ունին, բացի Դանիէլի, Եզրայի եւ Նեհեմիայի գիրքերէն, որովհետեւ ասոնք կարելոր մասամբ արդէն Արամերէնով գրուած էին, եւ հետեւաբար հասկնալի էին ժողովուրդին: Եւ անոնք գործածութեան մէջ մնացին այնքան աստէն որ Արամերէնը մնաց Եբրայեցի ժողովուրդին խօսակցական լեզուն: Իսկ երբ Արամերէնը կամ ուրիշ լեզուներ եկան առնելու Արամերէնին տեղը, այս թարգմանութեանց գործածութիւնն ալ դադրեցաւ:

41.- ԱՍՈՐԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ասորերէնը Արամերէնի այն բարբառը կամ տարբերակն է, որ կը խօսուէր Արեւմտեան Միջագետքի մէջ, Եդեսիայի շրջանը:

1.- Պեշիթթա թարգմանութիւնը:

Աստուածաշունչի Ասորերէն թարգմանութիւնը սկսած է Աւետարաններու թարգմանութեամբ, 2-րդ դարու կէսերէն⁶⁴: Բայց գրեթէ միաժամանակ ձեռնարկուած է ամբողջ Աստուածաշունչի թարգմանութեան, սկսելով Հնգամատեանէն:

ՀԿ-ի առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է Եբրայերէն բնագրէն: 3-րդ դարուն արդէն ՀԿ-ը գրեթէ ամբողջականօրէն Ասորերէնի թարգմանուած էր տարբեր թարգմանիչներու առանձին ճիգերով, ինչպէս Ս. Եփրեմ Ասորի կը վկայէ 4-րդ դարուն: Այդ պատճառով ալ իւրաքանչիւր գիրքի թարգմանութիւնը տարբեր նկարագիր ունի, ոմանց մէջ աւելի բառացի, իսկ ուրիշներու մէջ աւելի ազատ ու մեկնողական, թարգումներու նմանողութեամբ: Հնգամատեանը շատ մօտիկ է Օնկելոսի Թարգումին: Սկզբնապէս

⁶⁴ Յիշատակութեան արժանի է, որ արդէն 160 թ. գոյութիւն ունէր չորս Աւետարաններու միահիւսուած բնագիր մը, «Ըստ Չորից» (Յունարէն՝ Diatessaron) անունով ծանօթ, կազմուած Տատիանոսի կողմէ: Ասոր կողքին գոյութիւն ունէին նաեւ Աւետարաններու առանձին թարգմանութիւններ:

այս թարգմանությունն էր մնացած էին միայն 5 գիրքեր (Ա. եւ Բ.Մնացորդներ, Եզր, Նեհեմիա եւ Եսթեր), որոնք յետոյ եկան աւելնալու միւս ուն յայն⁶⁵:

Որովհետեւ այս հին թարգմանութիւնը ինքն իր մէջ միօրինակութիւն չունէր, անհրաժեշտութիւնը զգացուեցաւ զայն վերատեսութեան մը ենթարկելու, ինչ որ իրագործուեցաւ 5-րդ դարու առաջին քառորդին (411-435 թ.), Միջագետքի Եդեսիա քաղաքի Եպիսկոպոսին՝ Ռաբուլայի կողմէ: Նոր թարգմանութիւն մը չէր ասիկա, այլ՝ հին թարգմանութեան վերանայումը Յունարէն Եօթանասնից թարգմանութեան վրայէն: Ճիշդ այնպէս, ինչպէս թարգմանիչ մեր հայրերը Կոստանդնուպոլիսէն իրենց հետ բերին Աստուածաշունչի ընտիր օրինակ մը, անոր վրայէն վերանայելու եւ սրբագրելու համար սկզբնական Փութանակի Թարգմանութիւնը, նոյնպէս ալ Ասորերէն հնագոյն թարգմանութիւնը վերանայուեցաւ ու սրբագրուեցաւ Կոստանդնուպոլիսէն բերուած օրինակի մը հիմամբ: Այս հանգրուանին ՀԿ-ի կանոնին վրայ աւելցան նաեւ երկրորդականոն գիրքերը:

Ասորերէն վերոյիշեալ թարգմանութիւնը սովորաբար ծանօթ է իբրեւ «Պեշիթթա Թարգմանութիւն»: Պեշիթթա (Peshitta = պարզ) անուանումը կու գայ 8-րդ կամ 9-րդ դարերէն: Այս անունը տրուած է՝ այս թարգմանութիւնը զանազանելու համար ՀԿ-ի այն «բարդ» բնագիրէն, որ ծանօթ է իբրեւ «Ասորական Վեցիջեան» (Syriac Hexaplar), եւ որ Ասորական թարգմանութիւնն է Որոզինէսի Վեցիջեանին LXX բնագրին (տե՛ս վարը):

Պեշիթթայի մեզի հասած հնագոյն ձեռագիրը 442 թ. եկող Հնգամատեան մըն է: Իսկ առաջին տպագրութիւնը կատարուած է 1645 թ., Փարիզի մէջ:

2.- Ֆիլոքսենոս Մաբբուկեցիի թարգմանութիւնը:

6-րդ դարուն սկիզբը, Ֆիլոքսենոս, Մաբբուկ քաղաքի Եպիսկոպոսը, կատարել տուաւ նոր թարգմանութիւն մը՝ Յունարէն Եօթանասնիցին հետեւողութեամբ: 508 թ. աւարտած այս

⁶⁵ ՆԿ-ի պարագային ալ, Ասորերէն հին կանոնին մէջ կը պակսէին 5 գիրքեր, չորս ընդհանրական նամակներ՝ Բ. Պետրոսի, Բ. եւ Գ.Յովհաննէսի, Յուդայի եւ Յայտնութեան գիրքը: Ասոնք 6-րդ դարուն սկիզբը միայն թարգմանուեցան եւ ՆԿ-ին վրայ աւելցան, Ֆիլոքսենոս Մաբբուկեցի Եպիսկոպոսին թարգմանութեամբ:

թարգմանութենէն քանի մը հատուած միայն հասած է մեզի, եթէ չհաշուենք ՆԿ-ին մէջ իր թարգմանութեամբ պահուած հինգ գիրքերը (չորս ընդհանրական նամակներ՝ Բ. Պետրոսի, Բ. եւ Գ.Յովհաննէսի, Յուդայի եւ Յայտնութեան գիրքը):

Դար մը ետք, Ֆիլոքսենոսի գործը վերանայեցաւ, զայն շարունակեց եւ իր աւարտին հասցուց Հերակլէայի Թովմաս Եպիսկոպոսը:

3.- Պաղեստինեան թարգմանութիւն:

4-րդ դարու վերջաւորութենէն մեզի հասած է Աստուածաշունչի հատակոտոր ուրիշ թարգմանութիւն մը, կատարուած Պաղեստինի մէջ, հոն ընդհանրացած Արամերէն բարբառով: ՀԿ-ի բազմաաիւ գիրքերէ պատահիկներ հասած են միայն, իսկ ՆԿ-էն գլխաւորաբար Աւետարաններն է որ ունինք, Ճաշոցի ընթերցուածք ու ձուով մեր ձեռքը հասած:

4.- Ասորական թարգմանութիւն Վեցիջեանի LXX բնագրին (Syriac Hexaplar):

7-րդ դարուն սկիզբը, Հերակլէայի Թովմաս Եպիսկոպոսի նոր թարգմանութիւն մը, որ կը ներկայացնէ Որոզինէսի Վեցիջեանին 5-րդ սիւնակը, այսինքն՝ LXX-ի Որոզինէսի խմբագրութիւնը, իր աստղանիշներով եւ լուսանցքային ծանօթագրութիւններով միասին: Այս թարգմանութիւնը կատարողն էր Պօղոս, Աղեքսանդրիայի մօտիկը գտնուող Թելլա Տէ-Մաուզէլէթի Եպիսկոպոսը, որ զայն աւարտեց 616/7 թ.:

Այս թարգմանութիւնը կարելոր է թէ՛ Որոզինէսի LXX-ին մասին մեր պատկերացումը աւելի ամբողջական դարձնելու իմաստով, եւ թէ՛ անոր համար՝ որ մեզի կը բերէ Դանիէլի LXX բնագիրը, որ, ինչպէս տեսանք, հետագայ ձեռագիրներուն մէջ փոխարինուած է Թեոդոսիոնի թարգմանութեամբ:

42.- ԼԱՏԻՆԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Լատիներէն առաջին թարգմանութիւնը նոյնքան հին է, որքան Ասորական թարգմանութիւնները: Փաստօրէն գիտենք, որ 2-րդ դարու կեսերուն արդէն հիւսիսային Ափրիկէի մէջ գործածական էր «Հին Լատիներէն» (Vetus Latina) կոչուած թարգմանութիւնը: Եւ ըստ

երևույթին անիկա մեկէ աւելի տարբերակներ ունէր. այլ խօսքով՝ մեկէ աւելի թարգմանութիւններ կային:

Բանասիրութեան մէջ կը խօսուի երեք տարբեր թարգմանութեանց մասին, որոնք թեպէտ լման բնագրով մը մեզի հասած չեն, բայց կոտորակային ձեւով կը գտնենք եկեղեցական նշանաւոր հայրերու գործերուն մէջ: Հաւաքուած այդ պատառիկները կը ներկայացուին հետեւեալ ճիւղագրութեամբ.-

1.- Ափրիկէի մէջ կատարուած թարգմանութիւն մը, որ կը կոչուի «Ափրիկէան բնագիր» կամ «Աֆրա» (Aphra): Այս բնագրին պատառիկները գլխաւորաբար կը գտնենք հիւսիսային Ափրիկէի նշանաւոր մատենագիրներէն՝ Ս. Կիպրիանոս Հայրապետի (շուրջ 200-258 թ.) գործերուն մէջ:

2.- Գաղղիայի (= Ֆրանսա) հարաւը կատարուած թարգմանութիւն մը, որ կը կոչուի «Հին Գաղղիական բնագիր», առհասարակ քաղուած Լիոնի Եպիսկոպոս Ս. Երանոսի (+ շուրջ 200) գործերէն: («Եւրոպական», առհասարակ քաղուած Ռուֆինոսի գործերէն):

3.- Իտալիայի մէջ կատարուած թարգմանութիւն մը, որ կը կոչուի «Իտալական բնագիր» կամ «Իտալա» (Itala), գլխաւորաբար քաղուած Ս. Օգոստինոս Հայրապետի (354-430 թ.) մատենագրութենէն:

Այս երեքին մէջէն ճշգրտագոյնը նկատուած է Իտալական բնագիրը:

Հին Լատիններէն այս թարգմանութիւնները կատարուած էին ո՛չ թէ Եբրայերէնէն, այլ՝ Եօթանասնիցէն: Եւ որովհետեւ տարբեր-տարբեր այս թարգմանութիւնները, եւ ասոնց կողքին մասնակի ուրիշ թարգմանութիւններ եւս, բառացի եւ տեղ-տեղ անհասակնալի ըլլալով մեծ շփոթ կը ստեղծէին⁶⁶, Լատին Եկեղեցին մտածեց կայուն միակ թարգմանութիւն մը ունենալու անհրաժեշտութեան մասին:

Այդ մէկը իրագործուեցաւ 4-րդ դարու վերջը եւ 5-րդի սկիզբը:

Այդ գործին համար, Հռոմի Եպիսկոպոսը՝ Դամասոս, 382 թ. յանձնարարեց իր ժամանակի հմտագոյն եկեղեցականներէն Ս.

⁶⁶ Շատ հետաքրքրական է, որ Ս. Օգոստինոս ինք կ'ակնարկէ իր ժամանակին գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ թարգմանութիւններու, եւ կը դժգոհի ստեղծուած «անհամար տարբերակներուն» համար:

Երոնիմոսին (331-420 թ.), որ Աստուածաշունչի Լատիներէն բնագիրը վերանայի եւ սրբագրէ:

Երոնիմոս իր գործը սկսաւ Աւետարաններէն, մասնակի սրբագրութիւններ միայն կատարելով: Ապա ՀԿ-ին անցնելով, առաջին հերթին վերանայեցաւ Սաղմոսները, զանոնք LXX-ին հետ բաղդատելով: Բայց շուտով քննդատութիւններ ու մեղադրանքներ բարձրացան իր աշխատանքին դէմ, թէ վերանայում անունին տակ մեծ փոփոխութիւններ կը կատարէ բնագրին մէջ: Այս քննդատութիւնները պատճառ եղան որ Երոնիմոս հրաժարի սկսած այդ աշխատանքէն, եւ ձեռնարկէ ամբողջապէս նոր թարգմանութեան մը, Եբրայերէն բնագրէն: 387-ին տեղափոխուեցաւ Պաղեստին, Բեթղեհէմ, Եբրայերէն սորվեցաւ, եւ 390 թ. սկսաւ Եբրայերէնէն թարգմանել ՀԿ-ը, երբեմն դիմելով նաեւ Հրեայ ռաբբիներու օգնութեան:

Այս աշխատանքը աւարտեցաւ 405 թ., ճիշդ այն թուականին՝ երբ Հայաստանի մէջ նոր կը ձեռնարկուէր՝ Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութեան:

Եբրայերէնէն կատարուած Լատիներէն այս նոր թարգմանութիւնը իր ժամանակին եւ յաջորդ քանի մը դարերուն մերժուելէ ետք, ի վերջոյ 7-րդ դարուն ճանչցուեցաւ որպէս Լատին Եկեղեցւոյ պաշտօնական Աստուածաշունչը, եւ ստացաւ Վուլկաթա (Vulgata) անունը, որ կը նշանակէ՝ «հասարակաց»: Միջին դարերուն անիկա մէկէ աւելի խմբագրութեանց եւ սրբագրութեանց ենթարկուեցաւ:

Վուլկաթան 1455 թ. եղաւ աշխարհի առաջին տպագրուած գիրքը, նոյնինքն տպագրութեան հնարիչ Կիլթենպերկի ձեռքով:

43.- ՂՊՏԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ղպտերէնը նոր Եգիպտերէնն է, որ մինչեւ քրիստոնէական ժամանակաշրջանը կը գրուէր մեհենագրով, բայց յետոյ որդեգրեց Յունարէն այբուբենը, անոր մէջ ներառնելով Եգիպտական «ռամկական» (demotic) այբուբենէն 7 նշանագիրներ:

Շատ են Ղպտերէնի բարբառները, որոնցմով անցեալին վեց տարբեր թարգմանութիւններ կատարուած են: Ասոնցմէ մեզի

համար հետաքրքրական են միայն երկուքը: Երկուքն ալ հիմնուած են Եօթանասնիցին վրայ:

Առաջինը եւ հնագոյնը կատարուած է Սահիտեան (Sahidic) բարբառով, Վերին (կամ հարաւային) Եգիպտոսի մէջ, ուր կը գտնուէր Թեբէ քաղաքը, եւ կը կոչուի «Սահիտեան թարգմանութիւն»: Այս թարգմանութիւնը կու գայ 3-4րդ դարերէն:

Իսկ երկրորդը կատարուած է Պոհայիրեան (Bohairic) բարբառով, եւ կը կոչուի «Պոհայիրեան թարգմանութիւն» կամ «Մեմֆիսի թարգմանութիւն», որովհետեւ կատարուած է Ստորին (կամ հիւսիսային) Եգիպտոսի մէջ, ուր կը գտնուէր նշանաւոր Մեմֆիս քաղաքը, ինչպէս նաեւ Աղեքսանդրիա քաղաքը: Այս թարգմանութիւնը յարաբերաբար աւելի ուշ կատարուած է, եւ հետզհետէ Ղպտի Եկեղեցոյ պաշտօնական բնագիրը դարձած:

44.- ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աստուածաշունչի Հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է երեք հանգրուաններով.-

1.- Բերանացի, կամ «հին» թարգմանութիւնը:

Նախքան գրաւոր թարգմանութիւնը, 4-րդ դարու սկիզբէն արդէն բերանացի թարգմանութեան աւանդութիւն մը սկսած էր, այդ ուղղութեամբ յատուկ կերպով պատրաստուած վերծանողներու կողմէ, որոնց վերջին ներկայացուցիչները նոյինքն 5-րդ դարու մեր թարգմանիչներն էին: Ասոնք բերանացի կերպով կը թարգմանէին Աստուածաշունչէն զանազան բաժիններ, եկեղեցական գործածութեան թէ ժողովրդական-քարոզչական առաքելութեան համար:

Եկեղեցական գործածութեան անցած բաժինները կայունացած եւ անփոփոխ աւանդութեան վերածուած էին արդէն, եւ այդ ձեւով ալ հետագային գրի առնուեցան ու պահուեցան մեր ժամակարգութեանց մէջ: Յատկանշական է մանաւանդ Սաղմոսներու պարագան: Լման Սաղմոսագիրքը մեզի հասած է այս սկզբնական բերանացի աւանդութեան գրառումով, եւ

բաւականին տարբեր է 5-րդ դարու սկիզբը կատարուած թարգմանութենէն⁶⁷:

2.- Առաջին, կամ «Փութանակի» թարգմանութիւնը:

Այս թարգմանութիւնը Հայոց այբուբենի գիւտէն անմիջապէս ետք ձեռնարկուած թարգմանութիւնն է: Եթէ այբուբենի գիւտը տեղի ունեցաւ 404 թ., նոյն տարին սկսաւ նաեւ թարգմանութիւնը Աստուածաշունչին, եւ, ինչպէս կը վկայէ Կորին Վարդապետ, թարգմանութիւնը սկսողը եղաւ նոյնինքն Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, որ իր ստեղծած տառերով առաջին հերթին Հայերէնի վերածեց Առակաց գիրքը:

Նոյն Կորին Վարդապետը կը վկայէ, թէ այնուհետեւ ամբողջ Աստուածաշունչը հայացուեցաւ, ըստ երեւոյթին կարճ ժամանակի մէջ, գործնական գոյգ նպատակներով, ուսումնական թէ քարոզչական: Ճիշդ այսպէս՝ արագ, հապճեպով կատարուած ըլլալուն համար ալ անիկա «Փութանակի Թարգմանութիւն» բնորոշուած է (Կորին Վարդապետ եւ Մովսէս Խորենացի):

Առաջին այս թարգմանութիւնը հաստատօրէն կատարուած է Ասորերէն թարգմանութենէն: Ասոր վկայութիւնները կը գտնենք թէ՛ Մովսէս Խորենացիի բացայայտ յիշատակութեան մէջ (Գ.54), թէ՛ ՀԿ-ի Հայկական կանոնի սկզբնական պատկերացումէն, որ Խորենացի կու տայ (Գ.63) եւ որ մենք տեսանք առանձին գլուխով (տե՛ս գլուխ 6, թիւ 26), եւ թէ՛ նոյնինքն Հայերէն բնագրի այն ընթերցումներէն, որոնք յայտնապէս կու գան Ասորերէնէն:

3.- Երկրորդ թարգմանութիւնը կամ վերատեսութիւնը:

Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ եւ իրենց աշակերտները հարկաւ կը գիտակցէին, թէ իրենց կատարած առաջին թարգմանութիւնը եթէ անմիջական կարիքներ գոհացնելու իմաստով բաւարար էր, բայց այլապէս հեռու էր ճշգրիտ ու կատարեալ թարգմանութիւն մը ըլլալէ: Պէտք էր զայն վերատեսութեան ենթարկել, վերամշակելու եւ ճշգրտելու համար: Միւս կողմէ, անոնք առհասարակ իրենց Յունական ուսման ճամբով ծանօթ էին Եօթանասնից բնագրին եւ

⁶⁷ Թանկագին վկայութիւն մը կը գտնուի Թովմա Արծրունի պատմիչին քով, որ կը յիշատակէ, թէ 9-րդ դարուն, Սասունի շրջանին մէջ Խութեցիներ երբ Արաբներու դէմ ապստամբեցան, պատերազմի գացած ատեն Սաղմոսները գոց կ'արտասանէին «հին թարգմանութեամբ»:

երկրորդական գիրքերու գոյութեան, որոնք Ասորականին մէջ չկային անցեալին: Պէտք էր զանոնք եւս թարգմանել:

Արդ, այս գոյգ առաջադրանքներով ալ, անոնք ուզեցին ունենալ ստուգագոյն բնագիր մը, անոր հիմամբ կատարելու համար համեմատութիւնն ու սրբագրութիւնը եւ նոր թարգմանութիւնները:

Թարգմանիչ աշակերտներէն Յովսէփ Պաղնացի եւ Եզնիկ Կողբացի, որոնք շուրջ 425/6 թուականին Եդեսիա դրկուած էին, Ասորի հայրերու գործերը թարգմանելու համար, իրենց աշխատանքները աւարտելէ ետք անցան Կոստանդնուպոլիս, այս անգամ Յոյն հայրերու գործերու թարգմանութեան համար: Այդ նոյն նպատակով Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէին Յովհան Եկեղեցացի եւ Արձան, իսկ շուտով իրենց միացան նաեւ Ղեւոնդ Երէց եւ Կորիւն: Յաջորդող տարիներուն անոնք Յունարէն լեզուին հմտացան եւ իրենց թարգմանչական գործը կատարեցին տքնաջան աշխատանքով:

Անոնց Հայաստան դարձը տեղի ունեցաւ 431 թ. Եփեսոսի մէջ գումարուած տիեզերական 3-րդ ժողովէն անմիջապէս ետք: Ժողովին կանոններուն ու որոշումներուն հետ, անոնք իրենց հետ բերին Աստուածաշունչի «հաստատուն, ճշմարիտ եւ ստոյգ» օրինակներ, որոնք նորընտիր Պատրիարքը՝ Մաքսիմիանոս տրամադրեց իրենց, եւ որոնք թերեւս Որոզինէսեան Եօթանասնիցը կը պարունակէին:

Կոստանդնուպոլիսէն բերուած այս օրինակին վրայէն, 432 թուականէն սկսեալ, Ս. Սահակ Կաթողիկոս, Եզնիկ Կողբացի եւ ուրիշներ վերատեսութեան ենթարկեցին Աստուածաշունչը, իսկ որոշ գիրքեր կամ բաժիններ երկրորդ անգամ թարգմանեցին:

Վերատեսութեան եւ երկրորդականոններու թարգմանութեան այս գործը իր լրումին հասաւ չորս տարուան ընթացքին, մօտաւորապէս 435 թ.: Իսկ այդ վերատեսութեամբ Հայերէն Աստուածաշունչը իրապէս դարձաւ բոլոր թարգմանութեանց մէջ ամենէն զեղեցիկն ու կատարեալը: Նորագոյն ժամանակի Ս. Գրոց բնագրագէտ ու բանասէր Պրուս Մեցկըր (Bruce M. Metzger) հետեւեալ հակիրճ բայց յատկանշական վկայութիւնը կու տայ այդ թարգմանութեան մասին. *«Ընդհանուր առմամբ, Հայերէն թարգմանութիւնը անգերազանցելի է իր ոճական զեղեցկութեամբ*

եւ վերածումի ճշգրտութեամբ: Կոչուած «Թարգմանութեանց Թագուհին» (Լա Քրոզ), անիկա շատ աւելի ուշադրութեան արժանի է, քան քննաբաններ սովորաբար կ'ընծայեն անոր ուսումնասիրութեան»⁶⁸:

45.- ՈՒՐԻՇ ՀԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- Եթովպիերէն թարգմանութիւնը:

Սկսուած է 4-րդ դարուն, ըստ աւանդութեան մը՝ Եթովպիայի հաւատքի լուսաւորիչին եւ առաջին Եպիսկոպոսին՝ Ֆրումենտիոսի (Frumentius) կողմէ, որ Ադեքսանդրիոյ նշանաւոր Աթանաս Եպիսկոպոսէն ստացաւ իր ձեռնադրութիւնը: Ըստ ուրիշ աւանդութեան մը, թարգմանութիւնը կատարողները եղան 9 Ասորի միաբնակ վանականներ, որոնք Քաղկեդոնի ժողովէն ետք Սուրիայէն փախուստ տալով ապաստանեցան Եգիպտոս եւ ապա անցան Եթովպիա: ՀԿ-ի թարգմանութիւնը հիմնականին մէջ կատարուած է Եօթանասնիցին վրայէն:

Եթովպիական Աստուածաշունչի կանոնը բաւական տարբեր է: ՀԿ-ին մէջ երկրորդականոններուն շարքին չունի Մակարայեցիներու գիրքերը, բայց միւս կողմէ ունի պարականոն կարգ մը գիրքեր, ինչպէս՝ Ենովքի տեսիլքը, Յոբելեաններ, Եզրասի 4-րդ գիրքը, եւլն: Տարբեր է նաեւ ՆԿ-ը, ուր 27-ի տեղ 35 գիրքեր ունի:

2.- Գոթերէն (հին Գերմաներէն) թարգմանութիւնը:

Կատարուած է 4-րդ դարու կէսերուն, Դանուբ գետը եզերող երկիրներու Գոթերուն համար, անոնց առաքեալ Ուլֆիլաս (Ulfilas) Եպիսկոպոսին (388) կողմէ, որ այդ նպատակին համար նախ Գոթական լեզուի այբուբեն մը յարմարցուց Յունական այբուբենին օգտագործումով:

Այս թարգմանութենէն շատ քիչ բան հասած է մեզի, այն ալ կարելոր մասամբ ՆԿ-էն: Հին Կտակարանի թարգմանութիւնը կատարուած է Եօթանասնիցէն, միայն Թագաւորաց չորս գիրքերը

⁶⁸ St' u Metzger, B.M., «Versions, ancient», in *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol. 4, p. 757a.

դուրս ձգելով: Մեզի հասած միակ պատառիկներն են՝ Ծն 5.3-32, Սդ 52.2-3, եւ Նեհեմիայի գիրքէն քանի մը հատուած:

3.- Վրացերէն թարգմանութիւնը:

Սկսուած է 5-րդ դարուն, Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի կողմէ Վրացերէն այբուբենի յօրինումէն անմիջապէս ետք, Աստուածաշունչի Հայերէն թարգմանութեան վրայէն: Բայց մէկ անգամէն կատարուած չէ, մանաւանդ ՀԿ-ը: Տարբեր գիրքեր տարբեր ժամանակներու թարգմանուած են, տարբեր սկզբնաղբիւրներէ:

4.- Արաբերէն թարգմանութիւնները:

Քրիստոնէութիւնը շատ կանուխ տարածուած էր Արաբիայի մէջ, բայց Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը կատարուեցաւ ուշ, 8-րդ դարէն սկսեալ:

Արաբերէն բազմաթիւ թարգմանութիւններ եղած են, տարբեր լեզուներէ եւ բնագիրներէ:

Առաջին մէկ թարգմանութիւնը կատարուած է Սպանիայի մէջ, Սելիլիա քաղաքի Յովհաննէս Եպիսկոպոսին կողմէ, 724 թ.: Սակայն այս մէկը մեր ձեռքը չէ հասած:

Ասորական եկեղեցիները, Յակոբիկեան թէ Մելքիթ, Արաբերէն երկու տարբեր թարգմանութիւններ կատարած են, Ղպտերէնին հիման վրայ:

Հրեաներ եւս Արաբերէն թարգմանութիւններ կատարած են: Հնգամատեանի Արաբերէն երեք թարգմանութիւններ հասած են մեզի, երկուքը՝ Սամարական բնագրէն կատարուած, իսկ միւսը՝ Մասորականէն: Այս վերջինը գործն է 10-րդ դարու Հրեայ մեկնաբան Սաստիյյա Կառնի:

5.- Սլաւոներէն թարգմանութիւնը:

Կատարուած է 9-րդ դարուն, Սլաւներու մէջ քրիստոնէութեան քարոզիչ երկու եղբայրներու՝ Կիրիլի եւ Մեթոդիոսի կողմէ, Կիրիլի կողմէ յարմարցուած այբուբենով մը, որ առնուած է Յունարէնէն, Սլաւերէնին յատուկ հնչիւններուն համար ստեղծուած նշանագիրներու յաւելումով: Սկզբնական այս թարգմանութիւնը յաջորդող դարերուն զանազան խմբագրութեանց ենթարկուած է, Սլաւերէնի բարբառներուն (Պոհեմական, Պուլկարական, Խրուաթական, Մակեդոնական, Ռուսական եւ Սլովենական)

աստիճանական զարգացումով եւ ինքնանկախացումով: Անիկա կը պահուի եկեղեցիներուն մէջ, բայց դժուար կը հասկցուի ժողովուրդին կողմէ:

Սլաւոներէն թարգմանութիւնը կատարուած է Եօթանասնիցէն, բայց 18-րդ դարուն վերատեսուած Եբրայական բնագրին վրայէն:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԸՄԷԿԵՐՈՐԴ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ ՆՈՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

46.- ԻՆՉՈ՞Ւ ԳԻՏՆԱԼ

ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Աստուածաշունչի անցեալի թարգմանութիւնները եթէ թիւով քիչ էին, եւ հիմնական քանի մը ճիւղերով միայն կը ներկայանային, Միջին Դարերէն սկսեալ յարաբերաբար նոր եւ մեր դարուն արդի թարգմանութիւնները ա՛յնքան բազմաճիւղ են եւ աշխարհի գրեթէ բոլոր լեզուներով կատարուած, որ գրեթէ անհնար է անոնց բոլորին մասին պատկերացում մը տալ դասագիրքի մը սահմաններուն մէջ: Այս իսկ պատճառով, մեր խօսքը կը սահմանափակենք, խօսելով միայն Եւրոպական քանի մը գլխաւոր լեզուներով թարգմանութեանց մասին:

Յստակ պէտք է ըլլայ, որ քանի մը գլխաւոր այդ լեզուներով եւս բոլոր թարգմանութեանց մասին չէ խօսուած այստեղ, եւ նոյնիսկ ներկայացուածը ինքնին կրնայ բաւական խճողուած թուիլ առաջին հերթին: Կ'ուզենք ընդգծել, որ այդ բոլորը անպայման միտք պահելու համար չեն նշուած այստեղ: Ի վերջոյ, կարելորը մանրամասնութիւնները չեն, այլ ընդհանուր պատկերացումը, որ մեզի կը ներկայացնէ ո՛չ միայն Աստուածաշունչի թարգմանութեան պատմութեան ուրուագիրը, այլ միաժամանակ՝ մարդկային միտքի ազատագրութիւնը որոշ քարացած հասկացողութիւններէ, եւ աւելի ազատ մօտեցումը Աստուծոյ Խօսքին, զայն հասկնալու եւ հասկնալի դարձնելու համար բոլորին:

Ըսուածը հասկնալու համար անհրաժեշտ է գիտնալ, որ Հռոմէական Կաթոլիկ Եկեղեցին 13-րդ դարէն սկսեալ (Թուրուզի Ժողով) արգիլեց Ս. Գիրքը թարգմանել ռեւէ կենդանի լեզուի: 16-րդ դարուն, Տրենտի ժողովին մէջ (1539-1546 թ.) Աստուածաշունչի միակ ներշնչեալ (եւ բառացիօրէն ներշնչեալ) թարգմանութիւն հռչակեց Լատիներէն Վուլկաթա թարգմանութիւնը, եւ

աշխարհականներուն արգիլեց Աստուածաշունչը կարդալ առանց յատուկ թոյլտուութեան:

Եւ պիտի տեսնենք, թէ Աստուածաշունչի թարգմանութեան գործը ի՛նչ խոչընդոտներու հանդիպեցաւ իր ճամբուն վրայ, բայց յաղթանակեց՝ շնորհիւ լուսամիտ եւ ճշմարտութեան ջահակիր կարգ մը մարդոց անյողողող կամքին ու հաւատքին, թէ Աստուծոյ Խօսքը մենաշնորհը եւ սեփականութիւնը չէ՛ մասնագէտներու նեղ շրջանակի մը, այլ՝ Քրիստոսի Ս. Եկեղեցւոյ բոլո՛ր անդամներուն, անոնց միտքին ու հոգիին յաւիտենական սնունդ մատակարարելու համար:

Այս թարգմանութիւններուն կապակցութեամբ կարելոր է նաեւ նշել, որ յաճախ Աստուածաշունչը յիշեալ լեզուներով արձանագրուած գրական առաջին երկասիրութիւնը ըլլալուն, այդ թարգմանութեանց ճամբով կազմաւորեց տուեալ լեզուները, եւ իր մեծ ազդեցութիւնը թողուց այդ լեզուներով մշակուած ինքնագիր գրականութեան վրայ: Մենք այս իրողութիւնը շատ լաւ գիտենք 5-րդ դարու Հայերէն մեր թարգմանութենէն: Նոյն է ճշմարտութիւնը Սլաւերէնին, Անգլերէնին ու Գերմաներէնին պարագային, ինչպէս նաեւ նոր կազմաւորուող բոլոր ազգութեանց եւ գրականութեանց պարագային:

47.- ԱՆԳԼԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- Մասնակի թարգմանութիւններ:

Դեռ 7-րդ դարէն, կային ՆԿ երկու մասնակի թարգմանութիւններ, մէկը Սաքսոներէն լեզուով, որ միայն Յովհաննէսի Աւետարանն էր, եւ միւսը Անգլերէնով, որ Աւետարաններէն հատուածներ եւ Առաքեալներու Գործերը կ'ընդգրկէր: Բայց հարկաւ ասոնք ամբողջութիւն մը չէին ներկայացներ եւ ուստի բաւարար չէին:

2.- Ճոն Ուիքլիֆի թարգմանութիւնը:

Անգլերէն առաջին ամբողջական թարգմանութիւնը կատարեց Ճոն Ուիքլիֆ (John Wycliffe), Նիկոլաս Հիրֆորսցիի (Nicholas of Hereford) հետ միասին, շուրջ 1384 թ.: Ուիքլիֆ համոզուած էր, որ եկեղեցի մը բարեկարգելու համար՝ անոր անդամները պէտք է

ճանչնան Աստուածաշունչը եւ Աստուծոյ Օրէնքը⁶⁹: Այս թարգմանութիւնը բառացի պատճենահանումն էր Լատինական Վուլկաթային, որ իր կարգին Եփրայերէնէն թարգմանուած էր: Եւ որովհետեւ անբնական Անգլերէնով մը կը ներկայանար այս թարգմանութիւնը, 1395-ին Ճոն Փըրվէյ (John Purvey) զայն լեզուական վերատեսութեան ենթարկեց եւ կոկեց:

Որովհետեւ հակա-կղերական տարրեր օգտագործեցին այս թարգմանութիւնը, Լատին Եկեղեցին ընդդիմացաւ ժողովուրդին լեզուով ունէ թարգմանութեան: Այս պատճառով ալ Ուիքլիֆի գործը բանադրուեցաւ Լատին Եկեղեցոյ կողմէ, եւ նոյնիսկ մահուրնէն ետք անոր ոսկորները այրուեցան ու գետ նետուեցան:

3.- Թինտէյլի թարգմանութիւնը:

Շուրջ մէկուկէս դար ետք, 16-րդ դարու սկիզբէն, Ուիքլիֆի թարգմանութեան հետեւեցան բազմաթիւ ուրիշներ:

Ասոնցմէ ամենէն կարեւորը եղաւ «Թինտէյլի Թարգմանութիւն»ը, Ուիլիըմ Թինտէյլի (William Tyndale) կողմէ, որ թարգմանութեան իր փորձերուն համար ընդմիջտ արքայութեան իր հայրենիքէն, եւ պանդխտութեան մէջ իրագործեց իր թարգմանութիւնը եւ անոր հրապարակումը, 1526-1534 թուականներուն: Այս թարգմանութիւնը ուղղակի Եփրայերէն եւ Յունարէն բնագիրներէն կատարուած էր, եւ ուստի աւելի ճշգրիտ էր քան Ուիքլիֆի իրագործածը: Աստուածաշունչը ժողովուրդին լեզուով թարգմանած ըլլալուն համար, 1536-ին խարոյկի դատապարտուեցաւ Լատին Եկեղեցիին կողմէ:

Այս թարգմանութիւնը մասնաւորապէս կարեւոր է անոր համար, որ հետագայ բոլոր Անգլերէն թարգմանութիւնները առաւել կամ նուազ անոր վրայ կը հիմնուին:

4.- 16-րդ դարու ուրիշ թարգմանութիւններ:

Թինտէյլի թարգմանութեան յաջորդող քանի մը տարիներուն՝ հրապարակ ելան երկու ուրիշ թարգմանութիւններ, առաջինը՝

---

⁶⁹ Այս ճշմարտութիւնը մոլիչ ոյժն էր Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Ս. Սահակ Հայրապետի ճիգին՝ Աստուածաշունչը թարգմանելու եւ ժողովուրդին սեփականութիւնը դարձնելու: Եւ փաստօրէն, ինչ որ ամբողջ 4-րդ դարու երկայնքին յաջողած չէր, Աստուածաշունչի թարգմանութեամբ լիովին յաջողեցաւ, մեր ժողովուրդը ներքնապէս բարեկարգուեցաւ եւ դարձաւ ճշմարտապէս քրիստոնէայ:

Մայլզ Քավրրոտլի (Miles Coverdale) կողմէ, 1535-ին, եւ երկրորդը՝ Թովմաս Մէթիուի (Thomas Matthew)⁷⁰ կողմէ, 1537-ին, երկուքն ալ Քենթրբարրիի Արքեպիսկոպոսին եւ թագաւորին հաւանութեամբ:

Աւելի կարեւոր եղաւ Ժընեւի Աստուածաշունչը (Geneva Bible), տպագրուած 1560 թ.: Ասիկա անհատի մը գործը չէր, այլ մասնագէտներու խմբակի մը, թէպէտ անունները մեզի ծանօթ չեն:

Ասիկա Անգլերէն առաջին հրատարակութիւնն էր, որ համարներու թուագրում ունէր: Բնագրի լուսաբանութեան կամ իմաստի պարզաբանման համար անոր մէջ շեղագիր բառեր աւելցուած էին: Նաեւ աւելցուած էին լուսանցքային ծանօթագրութիւններ:

5.- Բէյմս-Տուայի թարգմանութիւնը:

Մինչեւ այստեղ յիշուածները բոլորն ալ բարեկարգման կամ բողոքական շարժման յարողներու կողմէ կատարուած թարգմանութիւններ էին: Ասոնց աստիճանական աճումը պատճառ եղաւ, որ երեք Կաթոլիկ անձեր (Gregory Martin, William Allen, Richard Bristow) իրենք ալ թարգմանութեան ձեռնարկէն: ՆԿ-ը լոյս տեսաւ 1582-ին, Բէյմսի (Rheims) մէջ, իսկ ՀԿ-ը՝ 1610-ին, Տուայի (Douai) մէջ: Այս գոյգ քաղաքներու անունով կը կոչուի թարգմանութիւնը:

Այս թարգմանութիւնը թէպէտ Վուլկաթային վրայ կը հիմնուի, բայց նաեւ նկատի առած է բնագիր լեզուները, եւ հարուստ է ծանօթագրութիւններով:

6.- «Արտօնեալ» թարգմանութիւնը:

Յաջորդ դարուն սկիզբը, 1611 թ., երեսն էկաւ «Արտօնեալ» կամ «Վաւերացուած Թարգմանութիւն»ը (Authorized Version), որ Անգլերէն լեզուի կարեւորագոյն մէկ թարգմանութիւնը կը նկատուի, եւ յաճախ կը կոչուի նաեւ զայն հովանաւորող թագաւորին անունով՝ «Ճէյմս Թագաւորի Թարգմանութիւն» (King James Version), KJV կրճատումով ծանօթ:

Այս մէկը իրականին մէջ վերատեսութիւն մըն էր նախորդ բոլոր թարգմանութիւններուն, կատարուած եկեղեցական թէ

---

⁷⁰ Իրականին մէջ ասիկա կեղծանուն մըն էր: Թարգմանիչին բուն անունն է Ճոն Բոճրոգ (John Rogers):

աշխարհական աստուածաբաններու եւ լեզուաբաններու խումբի մը կողմէ: Այս աշխատանքի հիմնական նպատակն էր վերջ մը դնել թարգմանութիւններու բազմազանութեան, սրբագրելով նաեւ մէկուն կամ միւսին բացայայտ թերութիւնները:

7.- Վերատեսուած թարգմանութիւնը:

18-րդ եւ 19-րդ դարուն կատարուած անթիւ թարգմանութիւններ կան, առհասարակ անհատական ճիգերով իրագործուած, որոնց կարելի չէ առանձնակի անդրադառնալ:

19-րդ դարու վերջը, 1881-1885, հրապարակ դրուեցաւ Վերատեսուած Թարգմանութիւնը (Revised Version), 83 մասնագէտներու կողմէ իրագործուած: Այս վերատեսութեան մէկ նոր վերատեսութիւնը լոյս տեսաւ 1952 թ., կոչուած «Վերատեսուած Հաստատագրուած Թարգմանութիւն» (Revised Standard Version), RSV կրճատումով ծանօթ:

8.- Ներկայ դարու թարգմանութիւններ:

Ներկայ դարուն բազմաթիւ նոր թարգմանութիւններ կան, թէ՛ բառացի եւ թէ՛ ազատ կերպով կատարուած, ըստ նոր դարու ոգիին եւ պահանջքին, որոնցմէ ոմանք լեզուի ու բառապաշարի պարզացման ճիգ մըն ալ կը ցուցաբերեն⁷¹: Ասոնց մէջէն կ'արժէ յիշել մէկ քանին.-

ա) «Երուսաղէմի Աստուածաշունչ»ը (Jerusalem Bible), JB կրճատումով ծանօթ: Անգլերէնի վերածումն է նախ Ֆրանսերէնով կատարուած այն թարգմանութեան, որ Երուսաղէմի Աստուածաշնչական Դպրոցին մէջ իրագործուեցաւ, Կաթոլիկ մասնագէտներու աշխատանքով:

բ) «Նոր Անգլերէն Աստուածաշունչ» (New English Bible), NEB կրճատումով ծանօթ, 1961-ին իրագործուած՝ Քէմպրիճ եւ Օքսֆորտ համալսարաններու Հրատարակչականներուն կողմէ:

գ) «Նոր Ամերիկեան Աստուածաշունչ»ը (New American Bible), NAB կրճատումով ծանօթ:

դ) «Այսօրուան Անգլերէն Թարգմանութիւն»ը (Today's English Version), TEV կրճատումով ծանօթ, որ կը կոչուի նաեւ Աւետաբեր

---

⁷¹ Այս ճիգին ամենէն աչքառու օրինակն է S.H. Hooke-ի եւ ուրը գործակիցներու ջանքով Անգլերէն Աստուածաշունչի մը հրապարակումը (1941 թ.), որ իբրեւ հիմնական բառապաշար կ'օգտագործէ միայն հազար բառ:

Աստուածաշունչ (Good News Bible): ՆԿ-ը հրատարակուեցաւ 1966-ին, իսկ ՀԿ-ով միասին՝ 1976-ին: Ժողովրդական ընթացիկ լեզուով եւ պարզացուած հրատարակութիւն մըն է, լայն ընդունելութիւն գտած:

ե) «Նոր Միջազգային Թարգմանութիւն»ը (New International Version), NIV կրճատումով ծանօթ, որուն ՆԿ-ը հրատարակուեցաւ 1973-ին, իսկ ՀԿ-ով միասին՝ 1978-ին:

48.- ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1.- Անգեալի թարգմանութիւններ:

Գոթական հնագոյն թարգմանութենէն ետք, որ գործն էր Ուլֆիլաս Եպիսկոպոսին, Գերմանական առաջին թարգմանութիւնը Մատթէոսի Աւետարանն է, Ֆրանկեան բարբառով, կատարուած 738 թ., Պաւարիայի Մոնսէ (Monsee) վանքին մէջ:

Երկրորդը Տատիանոսի «Ըստ Չորից»ին (Աւետարաններու համապատումին) թարգմանութիւնն է, կատարուած 9-րդ դարուն, Ֆուլդայի մէջ, դարձեալ Ֆրանկեան բարբառով:

Յաջորդող դարերուն, եւ մանաւանդ 15-րդ դարուն, Աստուածաշունչի բազմաթիւ ամբողջական թարգմանութիւններ կատարուած են, ծանօթ եւ անծանօթ թարգմանիչներու ջանքերով: Եւ մինչեւ Մարթին Լուտերի թարգմանութիւնը, 14 հրատարակութիւններ կատարուած են, որոնցմէ առաջինը, իրագործուած Սթրազպուրկի մէջ, 1466-ին, Եւրոպական ուել լեզուով առաջին հրատարակութիւնն է:

2.- Մարթին Լուտերի թարգմանութիւնը:

Գերմաներէն թարգմանութեանց մէջ յատուկ տեղ ունի այն թարգմանութիւնը, որ կատարեց Բարեկարգական շարժումին հիմնադիրը՝ Մարթին Լուտեր: Անիկա 1522-ին հրատարակեց ՆԿ-ի թարգմանութիւնը, իսկ 12 տարի ետք, 1534-ին աւարտեց Հին Կտակարանի թարգմանութիւնը, կատարուած Եբրայերէնէն: Լուտեր թարգմանեց Սաքսոնիայի արքունի լեզուով, թեպէտ օգտագործեց նաեւ Գերմաներէն ուրիշ բարբառներ, իր թարգմանութեամբ առաջ բերելով արդի Գերմաներէնը՝ իբրեւ գրական լեզու, իր ճոխ բառապաշարով եւ հոյակապ արտայայտութեամբ:

Այս թարգմանությունը ժողովրդական ջերմ ընդունելություն գտաւ: Լուստերի կենդանութեան իսկ, անիկա աւելի քան 11 հրատարակություններ ունեցաւ, եւ իր կարգին հիմ ծառայեց ուրիշ թարգմանություններու.- Շուէտերէնի (1541), Դանիերէնի (1550), Իսլանտերէնի (1584), եւ Սլովէներէնի (1584):

3.- Նորագոյն թարգմանություններ:

Լուստերի ժամանակներէն սկսեալ, Կաթոլիկ թարգմանություններ եւս հրապարակ դրուեցան, ՆԿ-ը՝ Երոնիմոս Էմսերի (Hieronymus Emser) կողմէ, 1527-ին, իսկ ՀԿ-ը՝ Եոհան Տիթընպերկերի (Johann Dietenberger) կողմէ, 1534-ին:

18-20րդ դարերուն բազմաթիւ թարգմանություններ եւ վերատեսություններ հրապարակուեցան, թէ՛ Կաթոլիկ եւ թէ՛ Բողոքական, եւ թէ՛ Հրեայ թարգմանիչներու կողմէ:

Մինչեւ դարակէս հասնող բոլոր թարգմանություններն ալ առաւել կամ նուազ բառացի են: Ներկայիս կան նաեւ աւելի ազատ, ժողովրդական ընթացիկ լեզուով թարգմանություններ:

49.- ՏՐԱՆՍԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- Անցեալի թարգմանություններ:

Հնագոյն թարգմանությունը կու գայ 12-րդ դարէն: Ասկէ միայն հատուածներ մեզի հասած են, որոնց մէջ՝ Սաղմոսներու եւ Թագաւորներու գիրքերը, իսկ ՆԿ-էն՝ Յայտնությունը լման, եւ Յովհաննէսի Աւետարանէն 5 գլուխներ:

1170 թ., Պետրոս Ուալսո (Pierre Waldo) եւ իր հետեւորդները ՆԿ-ը եւ ՀԿ-էն մասամբ թարգմանեցին ժողովուրդին լեզուով: Կաթոլիկ Եկեղեցին եւ հաւատաքնությունը փորձեցին բռնագրաւել ձեռագիր օրինակները, բայց չյաջողեցան:

13-րդ դարու երկրորդ քառորդին (շուրջ 1226-1250) առաջին անգամ ըլլալով լման Աստուածաշունչը թարգմանուեցաւ թարգմանիչներու խմբակի մը կողմէ, Փարիզի համալսարանին մէջ: Ուրիշ թարգմանություն մը սկսաւ նոյն դարու վերջին տասնամեակին, Կիար Տէ Մուլէն Տէր-ի կողմէ (Guiars des Moulins d'Aire):

Շուրջ 1487-ին հրատարակուեցաւ լման Աստուածաշունչը, առաջին անգամ ըլլալով, Շարլ Ը. թագաւորին հրամանով, եւ ստացաւ «Մեծ Աստուածաշունչը» (La Grande Bible) անունը:

Բողոքական առաջին թարգմանութիւնը կատարուեցաւ 16-րդ դարու սկիզբը, Փիէռ Ռոպէր Օլիվէթանի (Pierre Robert Olivetan) կողմէ, եւ հրատարակուեցաւ 1535-ին, Ջուիցերիայի մէջ: Իր ժամանակին համար բարձր գնահատուած է իբրեւ գիտական քաջահմուտ թարգմանութիւն: Այս թարգմանութեան մէկ վերատեսութիւնը, կատարուած Ռոպէր Էսթիէնի (Robert Estienne) կողմէ, եւ ժընեւ հրատարակուած 1553 թ., եղաւ առաջին Աստուածաշունչը, որուն մէջ կատարուած էր գլուխներու եւ համարներու ներկայ բաժանումը: Այս գործը բազմաթիւ ուրիշ վերատեսութիւններու ենթարկուեցաւ յաջորդ երկու դարերուն:

19-րդ դարու երկրորդ կէսին, ժընեւի համալսարանին մէկ դասախօսը՝ Լուի Սեկոնդ (Louis Segond) նոր թարգմանութիւն մը կատարեց (ՀԿ՝ 1874, ՆԿ՝ 1879):

2.- Ներկայ դարու թարգմանութիւններ:

20-րդ դարը ունեցաւ իր նոր թարգմանութիւնները: Ասոնցմէ գոնէ չորսը պէտք է յիշել.-

ա.- Արդի Ֆրանսերէն առաջին թարգմանութիւնը կատարուեցաւ 1929-ին, Բողոքական մասնագէտներու խմբակի մը կողմէ:

բ.- Կաթոլիկ մասնագէտներու խմբակ մը, Երուսաղէմի Աստուածաշնչական Դպրոցին մէջ, պատրաստեց նոր թարգմանութիւն մը, որ Փարիզ հրատարակուեցաւ 1947-1955 թ.: Ասիկա ծանօթ է «Երուսաղէմի Աստուածաշունչ» (La Bible de Jerusalem) անունով, ԲԵ կրճատումով ծանօթ:

գ.- 1971-1975 Փարիզի մէջ հրատարակուեցաւ «Աստուածաշունչի Միջ-Եկեղեցական Թարգմանութիւն»ը (Traduction Œcumenique de la Bible), ՏՕԵ կրճատումով ծանօթ: Ասիկա Կաթոլիկ-Բողոքական մասնագէտներու միասնական աշխատանքով իրագործուած թարգմանութիւն մըն է, բառացի հաւատարմութեամբ, եւ ընդարձակ ծանօթագրութիւններով ճոխացած:

դ.- Նորագոյն մէկ թարգմանութիւնն է՝ «Աստուածաշունչը՝
Ընթացիկ Ֆրանսերէնով» (La Bible en francais courant) կոչուածը,
դարձեալ Կաթոլիկ-Բողոքական գործակցութեամբ իրագործուած,
հրատարակուած 1982-ին: Թարգմանութիւնը ազատ է, ժողովուրդի
լայն խաւերուն մատչելի լեզուով:

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ
ՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳԻՐ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԵՒ ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

50.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒՄԸ

Ե՞րբ կը սկսի Հայ գիրքի տպագրութեան պատմութիւնը, եւ մանաւանդ Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան պատմութիւնը:

Հայերէն գիրքերու տպագրութեան պատմութիւնը կը սկսի 16-րդ դարու երկրորդ տասնամեակէն:

Այդ դարուն, Հայ ժողովուրդը կը տառապէր եւ արիւնաքամ կ'ըլլար Օսմանեան Թուրքիոյ եւ Սեֆեւեան Պարսկաստանի բռնապետութեանց ճիրաններուն մէջ, եւ մեր հայրենի հողը անոնց բանակներուն ոտքին կոխան կը դառնար ամէն օր, անդադրում պատերազմներու թատերաբեմ դարձած: Մեր ժողովուրդի զաւակները հոգիի ու մտքի համատարած խաւարէն դուրս բերելու համար, մեր մտաւորականութիւնը իր աչքերը կը յառէր Արեւմուտք, ո՛չ միայն իր անմխիթար վիճակին համար քաղաքական օգնութիւն հայցելու Արեւմուտքի տէրութիւններէն, այլ նաեւ օգտուելու համար տպագրութեան նորայայտ գիտէն, որուն լուրը շուտով հասած էր գիրքի ծարաւ ու մշակութասէր մեր ժողովուրդին:

Հայ Եկեղեցին ո՛չ մէկ ճիգ կը խնայէր Աւետարանի կաթը ջամբելու իր հաւատացեալներուն: Բայց աւերի ու թալանի ենթարկուած երկրին ամբողջ տարածքին տազնապը կար Աստուածաշունչի եւ ծիսական մատեաններու օրինակներ գտնելու: Աստուածաշունչը եւ յիշեալ մատեանները տպագրութեամբ բազմացնելու եւ երկիրը լեցնելու կարելիութիւնը միակ մխիթարական հեռանկարը կը բանար: Ահա թէ ինչու՝ թէ՛ Կիլիկիոյ

և թե՛ Էջմիածնի կաթողիկոսները այս ուղղությամբ նախաձեռնություններ կատարեցին:

Հայերեն առաջին գիրքերու տպագրութիւնը կապուած է Իտալիայի Վենետիկ քաղաքին, և ասիկա պատահական չէ: Կիրթեմպերկի կողմէ տպագրութեան գիտէ (շուրջ 1445 թ.) հազիւ քսան տարիներ ետք, Վենետիկ քաղաքը դարձած էր տպագրութեան կեդրոն, ուր յիսուն տարիներու ընթացքին մօտաւորապէս 200-250 տպարաններ պիտի բացուէին:

Վենետիկի մէջ դեռ 12-րդ դարէն կար փոքրիկ Հայ գաղութ մը, հիմնականին մէջ վաճառականներէ բաղկացած: Այս գաղութի գոյութիւնը ուրիշ պատճառ մը պիտի ըլլար, որ այնտեղ սկսի Հայ գիրքի տպագրութիւնը: Այդ գործին ճամբայ բացողը պիտի ըլլար ինքզինքը «Մեղապարտ» կոչող ոմն Յակոբ, որ Հայ կրօնաւոր մըն էր: Ուրիշ կենսագրական ծանօթութիւն չունինք իր մասին: Երկար տարիներ աշխատելով Վենետիկի մէջ, Յակոբ ի վերջոյ Պապէն թոյլտուութիւն ստացաւ Հայերէն գիրք տպելու: Ապա Հայերէն տպատառեր ձուլել տուաւ, տպագրական սարք մը ձեռք բերաւ, և անցաւ գործի: 1512-13 թուականներուն, իրարու ետեւէ տպեց վեց անուն գիրք.- Սաղմոսարան, Պարգատումար, Պատարագատետր, Ուրբաթագիրք, Աղթարք, և Տաղարան:

51.- ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԱԲԱՐ ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նախորդ գլուխներուն մէջ երբեմն երբեմն նշուեցան այս կամ այն հին թարգմանութեան կամ Միջին դարերէն եկող նորագոյն թարգմանութեանց առաջին հրատարակութիւնները: Եթէ ասիկա չափով մը կարելոր ու հետաքրքրական նկատեցինք, աւելի էւս կարելոր է գիտնալ, թէ 5-րդ դարու Գրաբար թարգմանութիւնը ի՞նչ հրատարակութիւններ ունեցաւ մինչեւ մեր օրերը, և որոնք առաւել կարելորներն են անոնց մէջ:

Լման Աստուածաշունչ մը տպելը աներեւակայելի դժուարութեանց դիմաց պիտի դնէր ոեւէ մէկը: Դժուարութիւնը միայն նիւթական հսկայ ծախսը չէր, այլ մանաւանդ՝ ամբողջական

եւ վստահելի բնագրի մը ընտրութիւնը, տպագրութեան համար յատուկ Հայերէն տառեր ձուլելը, աշխատանքը սկիզբէն խմբագրելը, հսկայական այդ գործը շարելն ու սրբագրելը, եւ խնամքով տպագրելը, որ տարիներու տքնաջան աշխատանք կը պահանջէր, եւ որուն փորձառութիւնը չունէր ոեւէ մէկը: Եւ սակայն կարելորդ առաջին քայլը առնելն էր, եւ գտնուեցան այդ վճռակամութիւնը եւ նախանձախնդրութեան կրակը ունեցող անձեր, որոնք ամէն գնով ուղեցին Հայերէն Աստուածաշունչը տպագիր դարձնել:

Քանի լման Աստուածաշունչը կարելի չէր տպել մէկ անգամէն, առաջին հերթին տպագրուեցաւ Սաղմոսարանը, որ Հայ Եկեղեցիներու ամենօրեայ գործածութեան համար այնքան կարելորդ էր, քայց միաժամանակ Հայերէն լեզուի դասագիրք էր, իսկ տպագիր օրինակներու բազմացումով՝ շատ մը Հայ վաճառականներու ուղեկից ընթերցարանը պիտի ըլլար:

Սաղմոսարանի տպագրութիւնները անթիւ են: Ստորեւ կը ներկայացնենք միայն առաջին 11 հրատարակութիւնները, որոնք բոլորն ալ Ոսկան Երեւանցիի տպած լման Աստուածաշունչը կը կանխեն.-

ա) Սաղմոսարանը առաջին անգամ տպուած է Վենետիկի մէջ, 1512 թուականին, Յակոբ Մեղապարտի կողմէ: Յակոբ իր հրատարակութիւնը իրականացուց Վենետիկի Հայ վաճառականներուն մեկենասութեամբ:

բ) Երկրորդ հրատարակութիւնը կատարուեցաւ 54 տարի ետք, 1565-1566 թ., Աբգար Դպիր Թոխաթցիի (Եղոկիացիի) կողմէ: Աբգար կը ներկայանայ իբրեւ ազնուական ծագում (Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորի սերունդէն) ունեցող անձ մը: Ըստ երեւոյթին քաղաքագէտ էր, որ Էջմիածնի Միքայէլ Կաթողիկոսին յանձնարարութեամբ կը մասնակցի Սեբաստիայի մէջ գումարուած Հայոց մեծամեծներու Ժողովին, եւ այդ Ժողովին կողմէ 1562-ին պատգամաւոր կը դրկուի Երոպական պետութեանց մօտ եւ Հռոմ, Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան խնդրին համար: Բայց իր առաքելութիւնը անմիջական արդիւնք մը չ'ունենար: Ուստի կ'երթայ Վենետիկ, հոն երկու տեսակ նոր տառեր ձուլել կու տայ եւ Սաղմոս մը կը տպէ: Ապա տպագրական սարք մը ձեռք բերելով կը փոխադրէ Պոլիս, ուր ամբողջ Միջին Արեւելքի առաջին տպարանը

կը հիմնէ, 1567-ին, եւ կը հրատարակէ 7 գիրքեր.- Փոքր քերականութիւն կամ Այբբենարան, Ժամագիրք, Պատարագամատոյց, Տօնացոյց, Պարգատումար, Տաղարան, եւ Մաշտոց:

գ) Երրորդ հրատարակութիւնը տեղի ունեցած է նոյն դարուն վերջը, 1586-1587 թ., Յովհաննէս Քահանայ Տերգնցիի կողմէ (Բաղէշի շրջանէն), Վենետիկի մէջ, իր որդիին՝ Խաչատուրի հետ միասին:

դ) Չորրորդ հրատարակութիւն մը կատարուած է 1616 թ., Լեհաստանի Լվով քաղաքին մէջ, Յովհաննէս երեք Քարմատանեէնցի կողմէ: Այս քահանան Բաղէշէն եկած էր Լեհաստան 1615-ին: Տարի մը կ'աշխատի՝ մինչեւ կը յաջողի տպատառեր պատրաստել եւ տպագրատուն հաստատել: Սաղմոսարանին իբրեւ յաւելուած տպուած են քանի մը աղօթքներ եւ Ս. Ներսէս Շնորհալիի «Հաւատով Խոստովանիմ»ը:

ե) Հինգերորդ հրատարակութիւն մը կատարուած է 1638-ին, Նոր Ջուղայի (Պարսկաստան) Ս. Ամենափրկիչ վանքի տպարանին մէջ, որ ամբողջ Միջին Արեւելքի երկրորդ տպարանն էր, Խաչատուր Վրդ. Կեսարացիի կողմէ հաստատուած: Տպագրական մամուլն ու տառերը, թուղթն ու մելանը եւ ամէն ինչ շինուած են տեղւոյն վրայ, երկու տարիներու ընթացքին, առանց ոեւէ օրինակի եւ առանց արտաքին օգնութեան: Տպագրութիւնը գլուխ եկած է մէկուկէս տարուան տքնաջան աշխատանքով, գիշեր ու ցերեկ առանց դադարի⁷²: Այս Սաղմոսարանը եւս իբրեւ յաւելուած ունի Շնորհալիի «Հաւատով Խոստովանիմ»ը:

զ) Վեցերորդ հրատարակութիւն մը կատարեց Յովհաննէս Անկիւրացի, որ իր ուսուցիչին՝ Ամիդի դպրոցին ուսուցչապետ Սրապիոն Վրդ. Ուռհայեցիի կողմէ Եւրոպա դրկուած էր լման Աստուածաշունչ մը տպելու համար: Չորս տարիներ, 1637-1641, կը մնայ Հռոմ, իր նպատակը իրականացնելու համար: Բայց արգելքներու կը հանդիպի Լատին Եկեղեցոյ կողմէ, որուն

---

⁷² Այս սքանչելի ճիգը աւելի հիանալի կը դառնայ, երբ յիշենք, որ Նոր Ջուղայի մէջ հաստատուած Հայ գաղութը դեռ նոր (1605 թ.) բռնի տեղահան եղած էր իր հայրենի քաղաքէն, հին Ջուղայէն, եւ հաստատուած Սպահան քաղաքի կողքին: Կարճ ժամանակի մէջ հաստատուեցաւ վանքը, եւ այնտեղ հիմնադրուեցաւ նոր համալսարան մը, դարձեալ Խաչատուր Վարդապետի կողմէ:

Հաւատքի Տարածման (Propaganda Fide) Դպրոցը իր հրատարակչատան մէջ Հայ գիրքերու տպագրութեան բաժին մը հաստատած ըլլալով՝ կ'արգիլէ ամէն ուրիշ հրատարակութիւն: Ուստի Յովհաննէս, որ մինչ այդ Հռոմի մէջ Հայերէն տառեր, զարդեր ու զարդագիրեր պատրաստել տուած էր, կ'երթայ Վենետիկ, եւ հոն հազիւ կը յաջողի հրատարակել «Սաղմոս» մը, 1642 թ., իսկ յաջորդ տարին՝ Ս. Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս Որդի» գործը, «ի պայծառութիւն ազգիս Հայոց»:

է) Եօթներորդ հրատարակութիւնը մէկ մասն է (էջ 308-600) այն Ատենի Ժամագիրքին, որ 1642 թ. լոյս տեսաւ Նոր Ջուղայի մէջ, Ս. Ամենափրկիչ վանքին տպարանէն:

ը) Ութերորդ հրատարակութիւնը տեղի կ'ունենայ 1644 թ., Իտալիայի Լիվոռնօ քաղաքին մէջ, Յովհաննէս Վրդ. Ջուղայեցիի կողմէ: Յովհաննէս աշակերտն էր Խաչատուր Կեսարացիի, որ գոհ չըլլալով Նոր Ջուղայի մէջ իր հաստատած տպարանին արդիւնքէն, Իտալիա կը դրկէ Յովհաննէսը, որպէսզի տպագրութեան արուեստը սորվի եւ աւելի որակաւոր տառեր, պատկերներ ու տպագրական սարք բերէ, լման Աստուածաշունչ տպելու համար: Յովհաննէս կու գայ Վենետիկ, եւ ապա Հռոմ: Հոս կը հանդիպի նոյն այն դժուարութեան, որուն մատնուած էր նաեւ Յովհաննէս Անկիրացի: Առանց յուսահատելու, Յովհաննէս իր Հռոմ կեցութեան երկու տարիներուն նոր տառեր եւ շարականի խազեր ձուլել կու տայ, եւ կ'անցնի Իտալիայի Լիվոռնօ քաղաքը, ուր սեփական տպարան կը հաստատէ եւ կը տպէ «Գիրք եւ Սաղմոսք Դաւթի, որ եւ Սաղմոսարան կոչի», որպէսզի իր ուսուցիչը՝ Խաչատուր, անով տեսնէ իր ձեռք բերած տպագրական արուեստին կատարելութիւնը: Այս Սաղմոսարանին որպէս յաւելուած դրուած են «Հաւատով Խոստովանիմ»ը, եւ «Նարեկ» աղօթամատեանէն հատուածներ:

թ) Իններորդ հրատարակութիւնը կատարուած է 1660 թ., Վենետիկ, Թոխաթեցի Սահակ երեց Ղասապպաղչայեցի կողմէ: Վերահրատակութիւնն է 1638-ին Նոր Ջուղա տպուածին:

ժ) Տասներորդ հրատարակութիւնը կատարուած է Հոլանտայի Ամստերդամ քաղաքին մէջ, 1662 թ.: Հրատարակիչն է՝ Կարապետ Վարդապետ Անդրիանացի, Ոսկան Երեւանցի Վարդապետի աշակերտը, Ոսկանի եղբոր՝ Երեւանցի Ղլիճենց Աւետիսին

օգնականությամբ: Գիրքը տպուած է Մատթէոս Ծարեցի Սարկաւագի հաստատած տպարանին մէջ (Մատթէոսի մասին տե՛ս ստորեւ, Աստուածաշունչի հրատարակութեան նախափորձերուն մէջ):

Ժա) Տասնըմէկերորդ հրատարակութիւնը, «Երգ Քնարական» ընդհանուր անունով, կատարուած է դարձեալ Ամստերդամ, 1664 թ., Մատթէոս Ծարեցի Սարկաւագի հաստատած տպարանին մէջ: Հրատարակիչն է՝ Կարապետ Վարդապետ Անդրիանացին, այս անգամ առանձին: Իբրեւ յաւելուած ունի Առաքել Վարդապետի «Բանք Սաղմոսի» տաղը, Շնորհալիի «Հաւատով Խոստովանիմ»ը, եւ «Նարեկ»էն հատուածներ:

52.- ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՓՈՐՁԵՐ

Նախքան ամբողջական բնագրի հրատարակութիւնը, պէտք է որոշ գաղափար մը ունենալ այդ ուղղութեամբ կատարուած նախափորձերուն մասին, որոնց պատմութիւնը հետաքրքրական եւ յուզիչ է:

ա) Վերը ակնարկեցինք առաջին մէկ փորձին, Սրապիոն Ուռհայեցիի աշակերտ Յովհաննէս Անկիրացիի կողմէ:

բ) 16-րդ դարու վերջը, նման փորձի մը ձեռնարկեց Կիլիկիոյ Ազարիա Ջուղայեցի Կաթողիկոսը, որ անուանի ուսուցիչ էր, գրական երկասիրութեանց հեղինակ: Գրիգոր 13-րդ Պապը նամակ մը գրած էր Ազարիայի նախորդին՝ Խաչատուր Կաթողիկոսին: Սակայն Խաչատուրի անակնկալ վախճանումին պատճառով նամակը կը յանձնուի Ազարիայի, որ իր պատասխանին մէջ Պապէն օգնութիւն կը խնդրէ Հայոց համար, եւ նիւթական օժանդակութիւն կ'ուզէ՝ Հռոմի մէջ Հայերէն Աստուածաշունչ մը տպելու համար: Այս նպատակով նոյնիսկ եպիսկոպոս մը եւ սարկաւագ մը կ'ուղարկէ Հռոմ: Բայց նամակը անպատասխանի կը մնայ, եւ գացողները ձեռնունայն կը վերադառնան:

գ) Երրորդ փորձ մը կը կատարուի Ոսկան Երեւանցիի հրատարակութենէն քսան տարի առաջ, 1647-ին, Նոր Ջուղայի Ս.

Ամենափրկիչ վանքի տպարանին մէջ: Խաչատուրի աշակերտը, Յովհաննէս Վրդ. Ջուղայեցի, տպագրութեան արուեստը սորվելու նպատակով Իտալիա շրջել է ետք, նոր տառեր եւ շարականի խազեր ձուլել կու տայ, եւ Լիվոռնոյի մէջ իր ձեռք բերած տպագրական նոր սարքը առնելով կը բերէ իր հետ Նոր Ջուղա, եւ 1650 թ. կը սկսի Աստուածաշունչի տպագրութեան: Բայց գործը կէս կը մնայ: Հազիւ քանի մը պրակ տպած, Յովհաննէս կը ստիպուի ձգել եւ Էջմիածին փախչիլ: Պատճառը մեզի անձանօթ կը մնայ, բայց հաւանական է ենթադրել, որ պետական կամ կրօնական միջամտութիւն մը պատճառ եղած կրնայ ըլլալ, որ Յովհաննէս երկրէն փախչի, իր սիրած գործն ու նպատակը կէս ձգելով:

դ) Չորրորդ փորձը կապուած է Մատթէոս Ծարեցի Սարկաւագի անունին: Սա Էջմիածնի Փիլիպպոս Կաթողիկոսի քարտուղարն էր: Փիլիպպոսի յաջորդը՝ Յակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոս զինք Երոպա դրկեց տպարան մը հաստատելու եւ Աստուածաշունչ մը հրատարակելու համար: Բայց մինչեւ Աստուածաշունչ մը լոյս ընծայելը, տպագրութեան գործին մէջ որոշ փորձառութիւն պէտք էր ձեռք բերել: Ուստի Մատթէոս 1656 թ. նախ եկաւ Իտալիա, Վենետիկ ու Հռոմ:

Իտալիոյ մէջ Կաթոլիկ հոգեւոր իշխանութեան կողմէ բացարձակ արգելքի հանդիպելով, երկու տարի ետք անցաւ Հոլանտա, որ Բողոքական երկիր ըլլալով՝ զերծ էր պապական արգելքներէն: Բազմաթիւ դժուարութիւններ յանձն առնելով, երկուքուկէս տարուան մէջ ծանր պարտքերու տակ մտաւ եւ տպարան մը հաստատեց, նոր տառեր ձուլել տուաւ, եւ իբրեւ նախափորձ՝ անմիջապէս, 1660 թ. Դեկտեմբերին, ձեռնարկեց Շնորհալիի «Յիսուս Որդի»ի հրատարակութեան, բայց երկու ամիս ետք մահացաւ, գործին աւարտը չտեսած: Այսպիսով անկատար մնաց իր երազը, որ սակայն նոյն տպարանին մէջ պիտի յաջողցնէր Ոսկան Երեւանցի Վարդապետ:

53.- ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳՐԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայերեն Աստուածաշունչի ամբողջական հրատարակութիւնները կը սկսին 17-րդ դարու կէսէն: Յարդ 11 հրատարակութիւններ միայն կատարուած են, եւ հետեւեալներն են.-

ա) Աստուածաշունչի առաջին ամբողջական տպագրութիւնը տեղի ունեցաւ 1666 թ., Ամստերդամ, Հոլանտա, Ոսկան Երեւանցի Վարդապետին ձեռամբ, եւ հրամանովը Ս. Էջմիածնի Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսին: Հրատարակութեան հիմ բռնուած է 1295 թ. ընդօրինակուած Հեթում թագաւորի ձեռագիր օրինակը, բայց անոր մէջ կատարուած միջամտութիւններով:

Ոսկան պարգապէս հրատարակիչ մը չէ այս պարագային, այլ միաժամանակ վերանայող մը եւ թարգմանիչ մը, որովհետեւ նախ Գրաբար բնագիրը բաղդատեց Լատինական Վուկաթայի հետ, եւ ապա Վուկաթայէն նորովի թարգմանեց Սիրաքը, Եզրի Չորրորդ գիրքը եւ Երեմիայի նամակը Բաբելոն գերեալներուն, թարգմանելով նաեւ Երոնիմոսի յառաջաբանը: Բայց այս բաղդատութիւնները եւ թարգմանութիւնները նպաստ մը չեն հրատարակութեան. ընդհակառակը, որոշ իմաստով աղաւաղում են, ոովհետեւ Եօթանասնիցէն կատարուած Հայերէն թարգմանութեան մէջ Եբրայականէն թարգմանուած Վուկաթային միջամտութիւնները կը բերեն մէկ կողմէ, իսկ նոր թարգմանութիւնները ամենեւին հեռու են հին Գրաբարին գեղեցիկ Հայկաբանութենէն:

Ոսկան Վրդ. առաջին անգամ ըլլալով գլուխներու եւ համարներու բաժանումը մտցուց Հայերէն Աստուածաշունչին մէջ, հետեւելով Լատինական («Դաղմատերէն») Աստուածաշունչին: Ոսկան իր հրատարակութիւնը օժտեց նաեւ լուսանցքային յղումներով, որոնք Աստուածաշնչական գիրքերուն համաձայնութիւնները կը նշեն, ինչպէս նաեւ երեք ցանկերով, որոնք կը ներկայացնեն Աստուածաշունչին յատուկ անունները՝ իրենց իմաստներով, եւ ՀԿ-ի այն գիրքերը, որոնք կը խօսին Յիսուսի մասին:

բ) Երկրորդ տպագրութիւնը, որ պարզ վերահրատակութիւնն է Ոսկան Երեւանցիի գործին, տեղի ունեցաւ 1705 թ., Պոլսոյ մէջ, Պետրոս Լադինացի անուն մէկու մը ձեռամբ, որ Ոսկանին ազգականներէն էր:

գ) Երրորդ հրատարակությունը, որ դարձեալ վերահրատարակութիւն մըն է Ոսկան Երեւանցիի գործին, լուսանցքներու մէջ նշուած մանր սրբագրութիւններով ու բարեփոխութիւններով, կատարեց Մխիթար Վարդապետ Սեբաստացի, Վենետիկի Մխիթարեան Ուխտին հիմնադիրը եւ Աբբահայրը, 1733 թ., Վենետիկ: Մխիթար լման վերատեսութեան ենթարկած է Ոսկանի հրատարակած Սիրաքի գիրքը, բայց վերատեսութեան կարօտ ուրիշ գիրքեր նոյն ուշադրութեան չեն արժանացած: Իբրեւ յաւելուած ունի Մխիթար Աբբահօր «Ոտանաւոր բանք ի գովեստ Աստուածաշունչ սուրբ գրոց» քերթուածը:

դ) Չորրորդ հրատարակությունը իրագործեց Մխիթարեան Հայրերէն Յովհաննէս Վրդ. Չոհրապետան, 1805 թ., Վենետիկ, նախ չորս հատորներով, եւ ապա՝ մէկ հատորով (երկուքն ալ նոյն թուականին): Ասիկա հիմնականին մէջ կը ներկայացնէ Գեորգ Սկեւոացի Վարդապետի կարգաւորած ընտիր օրինակին մէկ ընդօրինակութիւնը, բայց 8 գրչագիր օրինակներու բաղդատութեամբ՝ էջատակերուն նշուած են տարընթերցուածներ: Նկատի առնուած է նաեւ Ոսկանեան հրատարակութիւնը, ինչպէս Սաղմոսներու իրեն ծանօթ հրատարակութիւնները: Այդ իսկ պատճառով այս գործը յատուկ յարգ կը վայելէ գիտական շրջանակներուն մէջ: Յաւելուած բաժինով տրուած են.- Սիրաքի գիրքը (իբրեւ արտականոն), «Խօսք Սիրաքայ», Եզր Երրորդ (որ Ոսկանի քով Եզր Չորրորդ անունը ունի), Մանասէ թագաւորի աղօթքը, Երեմիայի նամակը՝ Բաբելոն գերեալներուն, Կորնթացիներուն, «Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու առաքելոյ» գրութիւնը, եւ «Աղերս Եւթաղի»:

ե) Հինգերորդ հրատարակությունը տեղի ունեցաւ Սիրամփոփի մէջ, Հնդկաստան, 1817 թ., Կալկաթայի Աստուածաշունչի Օժանդակ Միաբանութեան Ժողովին կողմէ (Calcutta Auxiliary Bible Society): Ասիկա Մխիթար Սեբաստացիի տպագրածին վերահրատարակութիւնն է, առանց լուսանցագրութիւններուն:

զ) Վեցերորդ հրատարակությունը, կատարուած Պետերբուրգ, 1817 թ., դարձեալ վերահրատարակութիւնն է Մխիթար Սեբաստացիի հրատարակութեան (1733 թ.), Ռուսաց Բիբլիական

Ժողովին կողմէ: Իբրեւ յաւելուած ունի միայն երկու երկրորդականոններ.- Աղօթք Մանասէ թագաւորի, եւ Գիրք Եզրասայ Չորրորդ:

է) Եօթներորդ հրատարակութիւնը իրագործեց Վենետիկի Միհիթարեան Հայերէն Արսէն Վրդ. Բագրատունի, 1860 թ., Վենետիկ: Կատարուած է Հայերէն 10 գրչագիր օրինակներու եւ Յոյն բնագիրներու բաղդատութեամբ, բայց առանց գրչագրական տարբերութեան, փոփոխութիւնները ուղղակի ներմուծելով բնագրին մէջ, իբրեւ ծանօթագրութիւն նշելով միայն Յունարէնէն շեղող թարգմանութիւնները: Յաւելուած բաժինով տրուած են.- Մանասէ թագաւորի աղօթքը, Երեմիայի նամակը՝ Բաբելոն գերեալներուն, Կորնթացիներու նամակը Պօղոս առաքելին եւ Պօղոսի 3-րդ նամակը Կորնթացիներուն, «Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու առաքելոյ» գրութիւնը, եւ «Աղերս Եւթաղի»:

ը) Ութերորդ հրատարակութիւնը, կատարուած Պոլիս, 1892 թ., խորքին մէջ մասնակի գործ մըն է, Աստուածաշունչի միայն վեց գիրքերը ընդգրկող (նոյնիսկ Յետուի գիրքը կէս): Աստուածաշունչի Ամերիկեան Ընկերութեան կողմէ ձեռնարկուած, բայց Հայոց կողմէ յատուկ Մասնաժողովի մը ձեռքով Եօթանասնից բնագիրը համեմատուած է Եբրայականին հետ, տարբերութիւնները նշուած են էջատակերուն:

թ) Իններորդ հրատարակութիւնը, կատարուեցաւ 1895 թ., Պոլիս, Աստուածաշունչի Ամերիկեան Ընկերութեան կողմէ, քառահատոր եւ միահատոր տարբերակներով: Ասիկա նախորդ կիսաւարտ գործին ամբողջացումն է: ՀԿ-ը կը բովանդակէ միայն Եբրայական կանոնի գիրքերը, որոնք իրենց Եօթանասնից բնագրովը տպուած են, սակայն բաղդատուած Եբրայականին հետ, եւ կարելոր տարբերութիւնները (շուրջ 12000) էջատակերուն նշուած:

ժ) Տասներորդ հրատարակութիւնը, կատարուած Վիեննա, 1929 թ., վերահրատարակութիւնն է նախորդին, 1895-ին միահատոր հրատարակութեան:

ժա) Տասնըմէկերորդ հրատարակութիւնը կատարուեցաւ 1998 թ., Երեւան, Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութեան կողմէ: Ասիկա վերահրատարակութիւնն է 1895-ի Պոլսոյ միահատոր հրատարակութեան՝ Եբրայական կանոնի գիրքերուն պարագային,

լրացուած երկրորդականն գիրքերով, որոնք առնուած են Հ. Արսէն Բագրատունիի հրատարակութենէն (1860 թ.):

Լման բնագրի հրատարակութիւններու պատմութիւնը ամբողջացնելու համար թերեւս պէտք է ըսել, որ 1902-1903 թուականներուն, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը ձեռնարկած էր Աստուածաշունչի նոր հրատարակութեան մը, որ հնագոյն 16 կարելորագոյն ձեռագիրներու եւ երկու ճառընտիրներու բաղդատութեամբ քննական մեր առաջին հրատարակութիւնը պիտի ըլլար: Դժբախտաբար գործը անաւարտ մնացած է: Տպագրուած է միայն մէկ պրակ, որ կը բովանդակէ Ծննդոց գիրքի 1.1-էն մինչեւ 24.9:

54.- ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աստուածաշունչի ռելե մէկ գիրքը Աշխարհաբարով հասկնալի դարձնելու առաջին փորձը կու գայ 17-րդ դարէն: 1687 թ. Վենետիկի մէջ լոյս կը տեսնէ Յովհաննէս Հոլով Կոստանդնուպոլսեցի քահանային «Պարզաբանութիւն Հոգեւնուագ Սաղմոսացն» գործը, մեծադիր կազմով, երկսիւն 840 էջ: Հոն կողք-կողքի զուգադրուած են Գրաբար Սաղմոսներն ու անոնց Աշխարհաբար պարզաբանութիւնը՝ քաղուած «եկեղեցւոյ վարդապետներու զանազան գիրքերէն», նոր գրական Հայերէնով: Ինչպէս թարգմանիչը իր յառաջաբանին մէջ կը բացատրէ, այս պարզաբանութիւնը կատարած է՝ աշխարհական մարդոց հասկնալի դարձնելու համար Գրաբար բնագիրը, նկատի ունենալով որ Գրաբարը միայն հոգեւորականներուն մատչելի է⁷³:

19-րդ դարու գրեթէ առաջին տասնամեակներէն Աշխարհաբար թարգմանութիւններու բազմաթիւ փորձեր կը սկսին: Շատ մը նիւթեր անտիպ կը մնան, եւ ուստի դժուար կ'ըլլայ թէ՛ թարգմանութեանց պատմութիւնը ամբողջականօրէն ներկայացնելը, եւ թէ՛ կատարուած փորձերուն մասին գնահատում մը կատարելը: Այսուհանդերձ, կարելի է ներկայացնել

⁷³ Տե՛ս Իշխանեան, Ռաֆայէլ, *Հայ Գիրքը* (1512-1920), Երեւան, 1981 խ էջ 53-55:

թարգմանական ճիգերուն եւ իրագործումներուն համառօտ ուրուագիրը:

Այս ուրուագիրին մէջ ներկայացուած են նաեւ ՆԿ-ի առանձին թարգմանութիւնները: Անմիջապէս կը տեսնուի, որ շատ քիչ փորձեր կատարուած են ՀԿ-ի թարգմանութեան, եւ եղածներն ալ ընդհանրապէս մասնակի են:

1.- Արեւելահայ թարգմանութիւններ Հին Կտակարանի:

ա) Նախ Սաղմոսները (1879 թ.) եւ ապա լման Հին Աստուածաշունչը թարգմանուած է Աբրահամ Ամիրխանեանցի կողմէ, հիմնուելով Եբրայերէն եւ Յունարէն բնագիրներուն վրայ: Հրատարակուած է 1883-ին, եւ այնուհետեւ քանի մը վերահրատարակութիւններ ունեցած է, որոնցմէ վերջինը՝ 1998-ին:

բ) Սաղմոսները եւ Առակները առանձին-առանձին թարգմանուած են Ասողիկ Եպս. Արիստակէսեանի կողմէ (Գիրք Սաղմոսաց, Ս. Էջմիածին, 1994: Գիրք Առակաց, Ս. Էջմիածին, 1995):

գ) Դարձեալ լման Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին, նոր թարգմանութեամբ մը լոյս տեսաւ 1994-ին, Ս. Էջմիածնի մէջ, Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութեան կողմէ: Թարգմանութիւնը պատրաստուած է երկար տարիներու վրայ: Թարգմանիչներն են՝ Անդրանիկ Զէյթունեան, Պաւել Շարաբխանեան, Արամ Տէր-Ղեւոնդեան, Արշալոյս Ղազինեան, Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Լեւոն Տէր-Պետրոսեան, Յակոբ Քէօսէեան, Պօղոս Խաչատրեան, Երուանդ Մելքոնեան, Պետրոս Բեդիրեան, Պարգէլ Շահբազեան, Սամուէլ Անթոսեան, եւ Արթուն Հատիտեան: Իսկ Աստուածաշունչի Միացեալ Ընկերութեան կողմէ գործին վերահսկողութիւնը կատարած եւ իր գործօն մասնակցութիւնը բերած է Վեր. Մանուէլ Ճինպաշեան: Թարգմանութիւնը հիմնականին մէջ կատարուած է Գրաբար բնագրին վրայէն, համեմատելով ուրիշ թարգմանութիւններու հետ: Իւրաքանչիւր գիրք ունի հակիրճ ներածութիւն մը:

2.- Արեւելահայ թարգմանութիւններ Նոր Կտակարանի:

ա) Միայն Մատթեոսի Աւետարանին թարգմանութիւնը կատարուած է Ղուկաս Ա. Կարնեցի Կաթողիկոսին (1780-1799) կողմէ⁷⁴, բայց կը մնայ ձեռագիր վիճակի մէջ:

բ) Հրատարակուած առաջին թարգմանութիւնը Գրաբար լեզուէն «հասարակաց լեզուի», կատարուած է Ա. Հ. Տիթրիխի (A.H. Dietrich) կողմէ, երկու Հայերու՝ Մովսէս Սարկաւազի եւ Աբրահամ Ամիրխանեանցի օգնութեամբ: Նախ իբրեւ նմոյշ տպուած է Մատթեոսի Աւետարանը, 1831-ին, իսկ 1834-ին՝ ամբողջական ՆԿ-ը, երկուքն ալ Մոսկուա, Լազարեաններու տպարանին մէջ, Գրաբար բնագրին զուգադրուած: Ասիկա բազմաթիւ վերահրատարակութիւններ ունեցած է (1850, 1856, 1871): Նոյն գործին միայն Աշխարհաբար քանի մը հրատարակութիւնները եւս եղած են, 1834-էն սկսեալ, մէկը Կալկաթա, իսկ միւսները՝ Կոստանդնուպոլիս:

գ) Յունարէնէն առաջին թարգմանութիւնը կը պատկանի Աբրահամ Ամիրխանեանցին, հրատարակուած 1882-ին, Կ.Պոլիս:

դ) Չորս Աւետարաններու թարգմանութիւն մը կատարած է յայտնի գրող, «աստուածաբանութեան մագիստրոս» Պերճ Պոռտեանցը, 1884-ին, Երեւան, բայց մնացած է անտիպ:

ե) Առաքեալներուն Գործերը, ինչպէս նաեւ Հռոմայեցիներուն եւ Գաղատացիներուն նամակները թարգմանած, եւ ներածական ուսումնասիրութեամբ ու մեկնութեամբ պատրաստած է Տիրայր Արք. Տէր-Յովհաննիսեան (Մելիք-Մուշկամբարեան), 1927-28 թուականներուն: Դժբախտաբար կը մնայ արխիւներուն մէջ, անտիպ:

զ) 1975-ին Ս. Էջմիածնի մէջ լոյս տեսաւ նոր թարգմանութիւն մը, երեք հոգիներու՝ Արթուն Հատիտեանի, Պարգեւ Շահբազեանի եւ Սամուէլ Անթոսեանի աշխատանքով: Այս թարգմանութեան չորս Աւետարաններն ու Առաքեալներու Գործերը արդէն լոյս տեսած էին վեց տարիներ առաջ, 1969-ին:

3.- Արեւմտահայ թարգմանութիւններ Հին Կտակարանի:

---

⁷⁴ Ըստ բնագրին վերջը, ուրիշ ձեռքով աւելուած ծանօթագրութեան մը:

ա) Շատ հատակոտոր թարգմանություն մը հրատարակած է Միխիթարեան Ուխտէն Յովհաննէս Վրդ. Զոհրապեան, 1821-ին:

բ) ՀԿ-ի առաջին լման թարգմանությունը կատարուած է 1831-ին, Մալթայի մէջ, Դիոնիսիոս (նախկին Եպս.) Կարապետեանի կողմէ: Բայց այս թարգմանությունը անտիպ մնացած է:

գ) Երկրորդ լման թարգմանությունը իրագործուած է 1847-1850 տարիներուն, հայագետ միսիոնար Էլյաս Բիկզի գլխաւորութեամբ, եւ աշխատակցութեամբը Սարգիս Վարժապետ Յովհաննէսեանի, Անդրէաս Փափագեանի, Յովհաննէս Տէր Սահակեանի, Սենէքերիմ Մինասեանի, նախկին Եպիսկոպոս Դիոնիսիոս Կարապետեանի, եւ Գրիգոր ու Յակոբ Վարդապետներուն: Գործին սրբագրութեան իր մասնակցությունը բերած է նաեւ Գրիգոր Քինյ. Արծրունի:

Այս աշխատանքը չորս առանձին բաժիններով հրատարակուած է Զմիւռնիա (1847, 1848, 1849 եւ 1850), Ծննդոցէն մինչեւ Մաղաքիա: Իսկ 1853-ին կատարուեցաւ Աստուածաշունչի առաջին ամբողջական հրատարակությունը, ՆԿ-ով միասին⁷⁵, դարձեալ Զմիւռնիա: Այնուհետեւ այս գործը բազմաթիւ հրատարակություններ ունեցաւ մինչեւ մեր ժամանակները: Ներկայ դարուն անիկա մէկ-երկու վերատեսություններու ենթարկուեցաւ, եւ այդ ձեւով կը ներկայանայ այսօր:

դ) Տարբեր գիրքերէ մասնակի թարգմանություն մը կատարած է Պ. Սկիւտարլեան, որ Ճաշոց գիրքին ընթերցումներուն մէկ կարեւոր տոկոսը վերածած է Աշխարհաբարի, իր «Կերակուր Տոնասիրաց» գիրքին մէջ, Վիեննա, 1852:

ե) Ամենէն աւելի թարգմանուած են Սաղմոսները: Առաջին մէկ թարգմանությունը կատարուած է Կ.Պոլսոյ Պատրիարքարանի դպրոցի երկու սաներուն (Յովհաննէս Տէր Սահակեան եւ Սենէքերիմ Մինասեան) կողմէ, Բողոքական միսիոնար Ուիլիըմ Կուտէլի ղեկավարութեամբ:

---

⁷⁵ ՆԿ-ը Զոհրապեանի թարգմանութեան մէկ տարբերակն էր, վերանայուած Բողոքական միսիոնար Ճոն Էճըրի կողմէ, եւ 1849-ին կրկին սրբագրուած Հ.Կ.Օ. Տուայթի եւ Հոմսի կողմէ:

1987-ին Վիեննայի մէջ լոյս տեսաւ Վիեննական Միփթարեան Ուխտէն Հ. Օգոստինոս Վրդ. Մեքուլեանի «Աշխարհաբար Սաղմոսարան»ը, բաւական ազատ վերածումով:

1988-ին Երուսաղէմի մէջ լոյս տեսաւ Շահէ Արք. Աճէմեանի «Գիրք Սաղմոսաց Դարթի»ն, որ Գրաբար բնագիրը եւ Աշխարհաբար թարգմանութիւնը կը ներկայացնէ, Գրաբարին տառացի հաւատարմութեամբ:

1990-ին Պէյրութի մէջ լոյս տեսաւ Մեսրոպ Վրդ. Ճուրեանի «Աշխարհաբար Սաղմոսարան»ը, ընդարձակ «Ներմուծում»ով մը, ազատ թարգմանութեամբ եւ մեկնողական ծանօթագրութիւններով: Իբրեւ յաւելում ՆԿ-էն բերուած է թարգմանութիւնը 10 օրհներգութիւններու:

1996-ին Հալէպի մէջ լոյս տեսաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Միաբաններէն Սուրէն Արք. Գաթարոյեանի «Սաղմոսագիրք»ը (Գրաբար եւ Աշխարհաբար), երբեմն տառացի եւ երբեմն ազատ թարգմանութեամբ:

զ) ՀԿ-ի առանձին գիրքեր ժամանակ առ ժամանակ թարգմանուած են, բայց անտիպ մնացած: Այսպէս.- Դատաւորները (Գրիգոր Ա. Սարրաֆեան), Ա. եւ Բ.Թագաւորները (Շնորհք Արք. Գալուստեան), Սողոմոնի Առակները (Ստեփան Բանեան), Յոբը, Եսային եւ Իմաստութիւն Սողոմոնին (Գարեգին Արք. Խաչատուրեան): 1997-ին Սուրէն Արք. Գաթարոյեան Հալէպի մէջ լոյս ընծայեց «Գիրք Առակաց»ը նոր թարգմանութեամբ:

4.- Արեւմտահայ թարգմանութիւններ Նոր Կտակարանի:

ա) ՆԿ-ի առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է Միփթարեան Միաբանութեան անդամ Յովհաննէս Վրդ. Զոհրապեանի կողմէ, եւ հրատարակուած է 1835-ին, Փարիզի մէջ («ի գործարանի Տոնտէի Տիւրքէ»), Գրաբար բնագրին առընթերադրութեամբ միասին: Այս գործը ունեցած է քանի մը տարբեր հրատարակութիւններ՝ օտար բանասէրներու եւ Հայ օգնականներու ձեռամբ, հրատարակուած Զմիւռնիա (1841, 1842 եւ 1849):

բ) ՆԿ-ի առանձին թարգմանություններ կատարած են ոմն Ջենոբ եւ Գրիգոր Քինյ. Արծրունի, բայց գործերը մեզի անձանօթ կը մնան:

գ) Աւետարաններու կարելոր մէկ մասին մասնակի թարգմանությունը կատարած է Պ. Սկիւտարլեան, որ Ճաշոց գիրքին ընթերցումները կարելոր մասամբ վերածած է Աշխարհաբարի, իր «Կերակուր Տօնասիրաց» գիրքին մէջ, Վիեննա, 1852:

դ) ՆԿ-ի անտիպ մէկ թարգմանությունը կատարած է Յովհաննէս Հինքեարպէլէնտեան, 1882 թ., Կ.Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք՝ Ներսէս Վարժապետեանի հրահանգով: Թարգմանությունը գնահատուած է Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ, որ հաւանություն ալ տուած է հրատարակութեան, բայց գործը մնացած է անտիպ:

ե) Միայն Աւետարաններու թարգմանություն մը կատարած է Վահան Վրդ. Տէր-Մինասեան, մեկնութեամբ միասին: Հրատարակուած է Կոստանդնուպոլիս, 1894-ին:

զ) Դարձեալ միայն Աւետարաններու թարգմանություն մը եւ մեկնություն մը կատարած է Ալեսիանոս Վրդ. Սիրունեան (Կեօզիպէօյիքեան), աշխարհագրական ու պատմական ծանօթություններով միասին: Գործը չորս առանձին մասերով՝ հրատարակուած է, Մատթոսը՝ 1902-ին, Մարկոսն ու Ղուկասը՝ 1905-ին, իսկ Յովհաննէսը՝ 1906-ին:

է) Աւետարաններուն եւ Գործք Առաքելոցի թարգմանություն մը կատարած է Միխիթարեան Միաբանութեան անդամ Գարեգին Վրդ. Գարանֆիլեան, Գահիրէ, 1950:

ը) Չորս Աւետարաններու թարգմանություն մը կատարուած է Վենետիկի Միխիթարեան Միաբանութեան արքահայր Սրապիոն Արք. Ուլուիոճեանի կողմէ, առաջին անգամ տպագրուած 1652-ին, Ս. Ղազար, Վենետիկ, իսկ անկէ ետք ունեցած քանի մը վերհրատարակություններ:

թ) Չորս Աւետարաններու այլ թարգմանություն մը կատարած է Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարք Շնորհք Արք. Գալուստեան: Մատթոսը, Մարկոսն ու Ղուկասը առանձին-առանձին հրատարակուած են 1966-ին, իսկ Յովհաննէսը՝ 1967-ին, Իսթանպուլ: Չորսը միասին երկրորդ անգամ հրատարակուած են Անթիլիաս, 1979-ին:

ժ) ՆԿ-ի նոր եւ բաւական ազատ թարգմանութիւն մը կատարեց Գարեգին Եպս. Տրապիզոնի (Խաչատուրեան), Գրաբար բնագրին վրայ հիմնուելով, համեմատութեամբ այլ թարգմանութեանց: Տպուած Պուէնոս Այրէս, Արժանթին, 1943:

ժա) Արեւմտահայերէն նոր թարգմանութիւն մը լոյս տեսաւ 1981-ին, Երուսաղէմի մէջ: Ասիկա Արեւմտահայերէնի վերածումն էր 1975-ին Ս. Էջմիածին լոյս տեսած թարգմանութեան: Արեւմտահայերէնի վերածումը կատարած է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Եղիշէ Արք. Տէրտէրեան:

ժբ) Դարձեալ բաւական ազատ թարգմանութեամբ ՆԿ մը ի լոյս ընծայեց Չմմառու Միաբան Մեսրոպ Վրդ. Ճուրեան, 1981-ին, Պէյրութ: Թարգմանութիւնը ճոխացած է չորս ընդհանուր ներածականներով (Աւետարաններուն, Առաքեալներու Գործերուն, Պօղոսի նամակներուն եւ Ընդհանրական նամակներուն ու Յայտնութեան) եւ հարուստ ծանօթագրութիւններով: Իսկ իբրեւ յաւելուած դրուած են.- Համաբարբառ չորս Աւետարաններու, Յիսուսի առակները եւ հրաշքները, այբենական ցանկ կարեւոր նիւթերու, Կիրակի եւ տօնական օրերու ընթերցուածներ եւ Աւետարաններ, ժամանակացոյց սրբազան եւ աշխարհիկ պատմութեան, եւ քարտէսներ:

ժգ) Նորագոյն մէկ թարգմանութիւնն է ՆԿ-ի Նոր Աշխարհաբար Թարգմանութիւնը, իրականացած Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան կողմէ, գործակցութեամբը Լիբանանի Ս. Գրոց Ընկերութեան: Թարգմանութիւնը կատարած են Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան երկու միաբաններ՝ Օշական Ծ. Վրդ. Զօլոյեան եւ Զարեհ Եպս. Ազնաւորեան, գործակցութեամբը Վեր. Մանուէլ Ճինպաշեանի: 1993-ին հրատարակուած այս թարգմանութիւնը ազատ է, աւելի իմաստային հարազատութիւն հետապնդող, քան բառական հաւատարմութիւն: Իւրաքանչիւր գիրք ունի ներածական մը, բնագրային տարբերակներու նշում եւ սեղմ ծանօթագրութիւններ, եւ Աստուածաշնչական յղումներ: Իսկ իբրեւ յաւելուած դրուած են.- Համառօտ բառարան մը (68 էջ), ժամանակագրութիւն Հին եւ Նոր Կտակարաններու, Աւետարաններու համաձայնութիւն, Յիսուսի առակները եւ հրաշքները, եւ քարտէսներ: Ասիկա 2-րդ հրատարակութիւն մը

ունեցաւ 1996-ին, իսկ մասնակի՝ միայն չորս Աւետարաններու հրատարակութիւն մը՝ 1994-ին, Հալէպի մէջ, Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանին կողմէ:

Ժդ) Վերջին թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ 1997-ին, Պէյրութ, Լիբանանի Աստուածաշունչի Ընկերութեան կողմէ: 1853 թուականի թարգմանութեան վերջին վերանայումն է, Աւետարանական Եկեղեցւոյ յատուկ յանձնախումբի մը կողմէ, համեմատելով նորագոյն թարգմանութեանց հետ:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ
ԱՄՓՈՓ ՊԱՏԿԵՐ
ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

55.- ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԻԲՐԵԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Աստուածաշունչը որքան ալ հաւատքի գիրք մըն է նախ եւ առաջ, եւ զայն սկիզբէն իսկ կոչեցինք Աստուծոյ յայտնութիւնը, բայց յայտնութիւնը անորոշ ժամանակի մը մէջ եւ անորոշ մարդոց խումբի մը ուղղուած չէր, եւ չէ՛: Աստուծոյ յայտնութիւնը տրուած ժամանակին մէջ, որոշ ժամանակաշրջանի մը, մարդոց որոշակի խումբի մը: Ահա թէ ինչու կ'ըսենք թէ Աստուածաշունչը, կամ Աստուծոյ յայտնութիւնը, պատմական յայտնութիւն մըն է:

Ըսուածներէն բնականաբար կը հետեւի, թէ Աստուածաշունչը պատմական գիրք մըն է, եւ ուստի նաեւ՝ պատմութեան գիրք մըն է: Բայց եւ այնպէս, սովորական իմաստով պատմութիւն մը չէ որ ունինք այնտեղ, այլ՝ յատուկ նկարագիրով պատմութիւն մը:

Երեք կարեւոր հաստատումներ կան, որոնք մտքի մէջ պէտք է ունենալ Աստուածաշունչի պատմութեան մասին խօսած ատեն.-

1.- Աստուածաշունչին մէջ բովանդակուած պատմութիւնը զուտ պատմութիւն կամ ժամանակագրութիւն չէ միայն, այլ՝ **մեկնաբանուած պատմութիւն** է: Կրօնական որոշակի փորձառութեան մը լոյսին տակ արձանագրուած, անիկա դաստիարակչական նպատակ մը ունի: Այս իմաստով յատկանշական է, որ յաճախ «պատմութիւն» հասկացողութիւնը Աստուածաշունչին մէջ կ'արտայայտուի Եբրայերէն «միտրաշ» բառով (տե՛ս Բ.Մն 13.22, 24.27), որ առաջին հերթին կը նշանակէ՝ «մեկնութիւն, բացատրութիւն», եւ ուստի կը նշէ մեկնաբանուած պատմութիւն կամ արձանագրութիւն:

2.- Ասիկա կու գայ անկէ, որ Աստուածաշունչին մէջ պատմութիւնը արձանագրողները մարգարէներն են (հմտ Ա.Մն 29.29: Բ.Մն 9.29, 12.15, 13.22, 20.34, 23.19, 26.22, 32.32), որոնց մտահոգութիւնը Աստուծոյ կամքը աւանդելն է, եւ ուստի անձերն ու

դեպքերը կը դիտեն յարաբերաբար այդ կամքին, յարաբերաբար Աստուծոյ ծրագիրին եւ անոր հանդէպ անձերուն ցուցաբերած հաւատարմութեան ու հնազանդութեան:

3.- Սուրբ Գրոց պատմութիւնը (սրբագան), կամ (հոգեւոր), պատմութիւն է: Անիկա դեպքերու կամ դրուագներու անընդմէջ շղթայ մը չէ պարզապէս, այլ՝ ներկայացումն է Աստուծոյ խորհուրդներուն: Այնտեղ մենք կը գտնենք Աստուծոյ փրկութեան ծրագիրին հանգրուանները, կարելոր հանգոյցները, որոնք լոյս կը սփռեն մարդկային մեր գոյութեան վրայ, եւ մեր կեանքը կը դնեն այս աշխարհէն անցնող Աստուծոյ ճանապարհին վրայ:

Այս գլուխով պիտի փորձենք Հին Կտակարանի պատմութեան ամփոփ պատկերը տեսնել եւ սորվիլ: Բայց, վերը նշուած կէտերը նկատի ունենալով, միայն թուականներ եւ դեպքեր չէ որ պիտի փորձենք միտք պահել, ո՛չ միայն կարելոր դէմքերը, այլ՝ այն կարելոր երեւոյթները, որոնք երբեմն տեսանելի եւ երբեմն ալ անտեսանելի ձեւով՝ խորքը կը կազմեն այդ պատմութեան թելին, մեզի բերելով այն նպատակը, որուն համար գրուած է յիշեալ պատմութիւնը:

56.- ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՕԹԸ ԿԱՐԵՒՈՐ ՕՂԱԿՆԵՐԸ

Սուրբ Գրոց ոեւէ ուսանող, կամ Աստուածաշունչին մօտիկ ոեւէ անձ, Հին Կտակարանի պատմութիւնը կրնայ դիրաւ իր միտքին մէջ ունենալ՝ հետեւեալ ամփոփ պատկերը իւրացնելով:

Հին Կտակարանի պատմութիւնը գլխաւոր եօթը հանգրուաններու կը բաժնուի.-

- 1.- Համամարդկային պատմութեան անցեալ ժամանակը:
- 2.- Նահապետներու պատմութեան ժամանակը:
- 3.- Եգիպտոսէն ելքին եւ անապատային թափառումներուն պատմութիւնը:
- 4.- Դատաւորներու պատմութեան ժամանակը:
- 5.- Թագաւորներու պատմութեան ժամանակը:
- 6.- Բաբելոնի գերութեան ժամանակը:

7.- Նախաքրիստոնէական չորս դարերու պատմութիւնը:

Առանձին-առանձին տեսները իւրաքանչիւր հանգրուանի կարեւորագոյն դէպքերը եւ անձերը:

**57.- ՀԱՄԱՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԱՆՑԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԸ**

Այս մասին կը խօսին Ծնունդներու գիրքին առաջին 11 գլուխները:

Կը սկսի աշխարհի ստեղծագործութեամբ, եւ կ'աւարտի Բաբելոնի աշտարակաշինութեամբ եւ ազգերու ցրումով:

Կ'ընդգրկէ պատմութեան ժամանակաշրջան մը որ թուականներով կարելի չէ սահմանել: Անցեալին ոմանք փորձած են յիշեալ ժամանակահատուածին մէջ յիշատակուած անձերու կէանքին տարիները գումարելով որոշ թուականներ առաջարկել, աշխարհի սկիզբը Ք.Ա. 4004 թուականին դնելով: Բայց այս մէկը յայտնապէս սխալ մեկնակէտ մըն է, անընդունելի արդիւնքով: Աստուածաշունչը ժամանակագրութիւն չի տար:

Այս շրջանին կարեւոր դէպքերն են.-

ա) Աշխարհի ստեղծագործութիւնը, «վեց օրեր»ու ընթացքին: Սակայն այս «օր»երը ժամանակի ընդարձակ միաւորներ են, որոնք հարիւր հազարաւոր կամ միլիոնաւոր տարիներ կրնան ըլլալ:

բ) Առաջին մարդերուն՝ Ադամի եւ Եւայի ստեղծումը եւ դրախտային վիճակը, եւ ապա անոր կորուստը:

գ) Մարդկութեան աստիճանական չարացումը:

դ) Նոյի օրով ջրհեղեղը:

ե) Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնը:

զ) Սերունդներու եւ ազգերու բազմացումը եւ ցրումը աշխարհի վրայ:

Այս շրջանին կարեւոր դէպքերն են.-

ա) Ադամ, առաջին մարդը, որուն անհնազանդութեամբ մեղքը աշխարհ մտաւ:

բ) Ենոք (Ենովք), որ «Աստուծոյ հետ քալեց», կատարեալ աստուածապաշտութեան օրինակ հանդիսանալով, եւ Աստուծոյ կողմէ ալ ողջ-ողջ երկինք առնուեցաւ (Ծն 5.22-24):

գ) Նոյ, որ «իր դարուն մարդոց մէջ արդար ու կատարեալ մարդ մըն էր, եւ Աստուծոյ հետ քալեց» (Ծն 6.9), եւ ատոր համար ալ իր ընտանիքով միասին տապանով փրկուեցաւ ջրհեղեղէն:

Այս շրջանին վերաբերող կարեւոր երեւոյթներն են.-

ա) Ադամին մեղանշումով՝ ամբողջ մարդկութեան ենթարկումը մեղքին ու մահուան (հմմտ Հո 5.12):

բ) Աստուծոյ փրկութեան խոստումը՝ «կնոջ սերունդով» (Ծն 3.15):

գ) Ջրհեղեղով Նոյի եւ անոր սերունդին փրկութիւնը, իբրեւ պատկերացում՝ մկրտութեամբ գալիք Քրիստոսի փրկութեան (հմմտ Ա.Պտ 3.20-21):

58.- ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Այս մասին կը խօսին Ծնունդներու գիրքին 12-50 գլուխները:

Կը սկսի Աբրահամով, եւ կ'աւարտի Յովսէփով:

Կ'ընդգրկէ շուրջ 300 տարիներու պատմութիւն մը, Ք.Ա. շուրջ 2090 թուականէն մինչեւ շուրջ 1800: Աստուածաշունչը թուականներ չի տար, բայց պատմութիւնը մօտաւոր կերպով կը վերակառուցուի՝ նահապետներու կեանքին տարիներու հաշիւով:

Այս շրջանին կարեւոր դէպքերն են.-

ա) Աբրահամին կանչուիլը Աստուծոյ կողմէ եւ Քանաան գալուստը:

բ) Աստուծոյ ուխտը Աբրահամին հետ (Ծն 15-րդ գլուխ):

գ) Յովսէփի Եգիպտոս ծախուիլը եւ ապա Աստուծոյ առաջնորդութեամբ մինչեւ փոխարքայի պաշտօնին բարձրանալը:

դ) Յակոբի եւ իր զաւակներուն Եգիպտոս տեղափոխուիլը:

Այս շրջանին կարեւոր դէպքերն են.-

ա) Աբրահամ, հաւատքի հայրը:

բ) Իսահակ, Քրիստոսի նախատիպը:

գ) Յակոբ, Իսրայէլացի ժողովուրդին 12 նահապետներուն հայրը:

դ) Յուդա, Աստուծոյ ժողովուրդին ապագայ առաջնորդութեան խոստումը ունեցողը:

ե) Յովսէփ, Աստուծոյ ժողովուրդին փրկութեան գործիքը, Քրիստոսի կատարեալ նախատիպը:

Այս շրջանին վերաբերող կարեւոր երեւոյթներն են.-

ա) Աբրահամին եւ Իսահակին տրուած խոստումները, թէ Աստուած իրենց սերունդով (= Քրիստոսով) պիտի օրհնէ աշխարհի բոլոր ազգերը (Ծն 22.18, 26.4: Գղ 3.8-9 եւ 16):

բ) Իր ժողովուրդի առաջնորդութեան համար Աստուծոյ կատարած ընտրութիւնները, որոնք մարդկային մեր չափանիշներուն համաձայն չեն, եւ յաճախ մեր տրամաբանութեան հակառակ կը թուին (օրինակ՝ Յակոբ, Յուդա), բայց որոնք ի վերջոյ ցոյց կու տան այդ ընտրութեան անսահման իմաստութիւնը եւ մեզի համար դաստիարակչական նշանակութիւնը:

գ) Աբրահամի եւ միւս նահապետներուն իբրեւ «պանդուխտ» ապրիլը (հմտ Եբր 11.13-16):

դ) Աստուծոյ գործունէութեան խորհրդաւոր կերպերը, որով ուղղակիօրէն կը ղեկավարէ աշխարհի եւ մարդկութեան պատմութիւնը, զանոնք առաջնորդելու համար իր որոշադրած նպատակին:

59.- ԵԳԻՊՏՈՍԷՆ ԵԼՔԻ ԵՒ ԱՆԱՊԱՏԱՅԻՆ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Այս մասին կը խօսին Ելից եւ Թուոց գիրքերը:

Կը սկսի Եգիպտոսի մէջ գերութեան եւ Մովսէսի պատմութեամբ, եւ կ'աւարտի Սինայի անապատին մէջ քառասնամեայ թափառումներով, մինչեւ խոստացուած երկրին սահմանները հասնիլը:

Կ'ընդգրկէ շուրջ 430 տարիներու պատմութիւն մը, Ք.Ա. շուրջ 1875 թուականէն (Յակոբի Եգիպտոս ելքը) մինչեւ 1406 թուականին:

Այս շրջանին կարեւոր դէպքերն են.-

ա) Եգիպտոսի մէջ ստրկութեան նեղութիւնները:

բ) Եգիպտոսի վրայ Աստուծոյ 10 հարուածները:

- զ) Եզիպտոսէն հրաշալի ազատագրութիւնը:
- ը) Մինա լեռան վրայ Աստուծոյ յայտնութիւնը եւ Օրէնքին տրւելութիւնը:
- ե) Անապատին մէջ թափառումները եւ փորձութիւնները:
- զ) Առաջին պատերազմները, խոստացուած երկրին տիրանալու համար:
- Այս շրջանին կարելոր դէմքն է.-
  - ա) Մովսէս, Աստուծոյ ժողովուրդին միջնորդ-ազատարարը, Աստուծոյ Օրէնքին միջնորդը, Հին Ուխտը կնքողը, որ նաեւ նախատիպն է «իրեն պէս» գալիք մարգարէին կամ Փրկիչին (հմմտ Բ.Օր 18.18):
  - Այս շրջանին վերաբերող կարելոր երեւոյթներն են.-
    - ա) Տիրոջ հաստատած Ջատիկը, փրկութեան տօնը, որ օրինակն էր Քրիստոսով գալիք ճշմարիտ Ջատիկին (Ելք 12-րդ գլուխ հմմտ Ա.Կր 5.7-8):
    - բ) Աստուծոյ Օրէնքը, Տասնաբանեայով սկսող (Ելք 20-24 գլուխներ):
    - զ) Վկայութեան Խորանը (= շարժական տաճարը), որ Աստուծոյ Եկեղեցին եւ երկնային Սրբարանին օրինակն է:
    - ը) Աստուծոյ անտեսանելիութեան կարելոր դասը (Ելք 33.18-23):
    - ե) Աստուծոյ պարգեւած մանանան եւ ջուրը (հմմտ Յե 6.32-35, 48-52: Ա.Կր 10.3-4):
    - զ) Մովսէսի մահը խոստացուած երկրէն դուրս, իբրեւ օրինակ եւ դաս բոլոր սերունդներուն:

60.- ԴԱՏԱԻՈՐՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՆՑԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Այս մասին կը խօսին Յեսուի եւ Դատաւորներու գիրքերը, եւ Ա.Թագաւորներու 1-8 գլուխները:

Կը սկսի Մովսէսի յաջորդին՝ Յեսուի պատմութեամբ, եւ կ'աւարտի թագաւորութեան հաստատուելէն առաջ տիրող խառնակ ժամանակներու պատկերացումով:

Կ'ընդգրկե շուրջ 350 տարիներու պատմութիւն մը, Ք.Ա. 1406 թուականէն (Մովսէսի մահը) մինչեւ 1050 թուականը:

Այս շրջանին կարելոր դէպքերն են.-

ա) Քանաանի երկրին աստիճանական նուաճումը Իսրայէլի ցեղերուն կողմէ, տեղաբնակ ցեղերուն հետ պատերազմելով:

բ) Վիճակ ձգելով երկրին բաժանումը Իսրայէլի 12 ցեղերուն միջեւ:

գ) Իսրայէլի 12 ցեղերուն միջեւ ներքին անհամաձայնութիւնները եւ յաճախակի բաղխումները:

Այս շրջանին կարելոր դէպքերն են.-

ա) Յեսուն, Մովսէսի յաջորդը, որ Աստուծոյ ժողովուրդը առաջնորդեց եւ տիրացաւ խոստացուած երկրին:

բ) Գեդէոն, ճշմարիտ աստուածպաշտութեան եւ Տիրոջ թագաւորութեան ախոյեանը (տե՛ս Դտ 8.22-23):

գ) Սամփսոն, Աստուծոյ ուխտակիրը:

դ) Սամուէլ, դատաւորներէն վերջինը եւ ամենէն նշանաւորը, որուն օրով սկիզբ առաւ թագաւորութիւնը:

Այս շրջանին վերաբերող կարելոր երեւոյթներն են.-

ա) Յորդանան գետէն հրաշալի անցքը՝ կրկնութիւնը Աստուծոյ առաջնորդութեամբ Կարմիր Ծովէն անցքին (Յես 3.9-17):

բ) Աստուծոյ հետ ուխտին կրկնութիւնը՝ խոստացուած երկրին մէջ (Յես 8.30-35):

գ) Ուխտի Տապանակին թափառական վիճակը եւ ժամանակաւոր գերեվարութիւնը Փղշտացիներուն կողմէ:

61.- ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՆՑԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Այս մասին կը խօսին Թագաւորներու չորս գիրքերը եւ Մնացորդներու երկու գիրքերը:

Կը սկսի Սամուէլի եւ Սաւուդի պատմութեամբ, եւ կ'աւարտի Յուդայի թագաւորութեան անկումով եւ ժողովուրդին դէպի Բաբելոն գերութեամբ:

Կ'ընդգրկե շուրջ 500 տարիներու պատմութիւն մը, Ք.Ա. 1050 թուականէն մինչեւ 587 թուականը:

Այս շրջանին կարեւոր դէպքերն են.-

ա) Թագաւորութեան սկզբնաւորումը վերջին դատաւորին՝ Սամուէլ մարգարէի օրով:

բ) Սողոմոնէն ետք՝ թագաւորութեան բաժանումը երկուքի.- «Յուդայի (կամ հարաւի) թագաւորութիւն», որուն կազմին մէջ կը մնային Յուդայի եւ Բենիամինի ցեղերը, եւ «Իսրայէլի (կամ հիւսիսի) թագաւորութիւն», որուն կազմին մէջ կը մտնէին միւս տասը ցեղերը:

գ) Ասորեստանի հարուածներուն տակ անկում հիւսիսի թագաւորութեան, գրաւում Սամարիայի (Ք.Ա. 722 թուականին), եւ տասը ցեղերուն գերի տարուիլը Ասորեստան:

դ) Բաբելական կայսրութեան ձեռքով անկում Յուդայի թագաւորութեան եւ կործանում Երուսաղէմի ու տաճարին (Ք.Ա. 587 թուականին):

Այս շրջանին կարեւոր դէպքերն են.-

ա) Սաւուդ, առաջին թագաւորը:

բ) Դաւիթ, Աստուծմէ ընտրեալ եւ ներշնչեալ թագաւորը:

գ) Սողոմոն, իմաստուն թագաւորը:

դ) Աքաաբ, Իսրայէլի աստուածամարտ թագաւորը, որուն օրով կը գործէ Եղիա մարգարէ:

ե) Եսայի, Քրիստոսէ առաջ 8-րդ դարու վերջը ապրած մեծ տեսանողը, մեսիական կարեւորագոյն խոստումները աւանդող մարգարէն, որ մարգարէացաւ Սամարիայի անկման եւ գերեվարութեան օրերուն:

զ) Եզեկիա, Յուդայի բարեպաշտ թագաւորը եւ Աստուածաշունչ զիրքերու երկրորդ ժողովածոն կազմողը:

է) Մանասէ, Յուդայի ամբարիշտ թագաւորը, որուն օրով կը գործէ Նահում (Նաւումայ) մարգարէ:

ը) Եոսիա (Յովսիա), բարեկարգիչ թագաւորը, որ Օրէնքի զիրքերը ազգային կանոնագրութիւն հռչակեց, եւ որուն օրով գործեցին Սոփոնիա եւ Երեմիա մարգարէները:

թ) Երեմիա, Յուդայի անկումի օրերուն գործող ու ողբացող մեծ մարգարէն:

Այս շրջանին վերաբերող կարեւոր երեւոյթներն են.-

ա) Տաճարին շինությունը Դաւիթի նախապատրաստութեամբ եւ Սողոմոնի ձեռքով:

բ) Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորին ձեռքով Սամարիայի պարպուիլը իր բնակիչներէն, Իսրայէլի տասը ցեղերէն, որոնց փոխարէն Ասորեստանէն հեթանոս ցեղեր պիտի բերէր եւ բնակեցնէր Սամարիա, որ այնուհետեւ պիտի դառնար հեթանոսներով խառն շրջան մը:

գ) 587 թուականին Երուսաղէմի տաճարին կործանումով ժամանակաւոր խափանում տաճարական պաշտամունքին եւ զոհերուն:

62.- ԲԱԲԵԼՈՆԻ ԳԵՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Այս մասին կը խօսին Դանիէլի, Եսթերի, Եզրասի ու Նեհեմիայի գիրքերը:

Կը սկսի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորի ձեռքով Հրէաստանի գերեվարութեամբ (Ք.Ա. 587 թուականին), եւ կ'աւարտի գերեզմաններու խումբ-խումբ վերադարձով:

Կ'ընդգրկէ շուրջ 150 տարիներու պատմութիւն մը, Ք.Ա. 587 թուականէն մինչեւ շուրջ 430 թուականը:

Այս շրջանին կարելոր դէպքերն են.-

ա) Բաբելոնի գրաւումը՝ Մարերու եւ Պարսիկներու թագաւորին՝ Կիրոսի կողմէ, Ք.Ա. 539 թուականին:

բ) Յուդայի վերջնութեւր թագաւորին՝ Յովակիմի թոռ Զորաբաբէլի առաջնորդութեամբ Հրեաներու գերեդարձին սկիզբը Կիրոսի հրովարտակով (Ք.Ա. 538 թուականին):

գ) Երուսաղէմի տաճարին վերաշինութիւնը՝ Ք.Ա. 520-516 թուականներուն:

դ) Երուսաղէմ քաղաքին վերաշինութիւնը՝ Ք.Ա. 445-443 թուականներուն:

Այս շրջանին կարելոր դէպքերն են.-

ա) Եզեկիէլ, իր ժողովուրդին հոգեւոր վերականգնումին եւ Երուսաղէմի տաճարին վերաշինութեան տեսիլքը տուող մարգարէն, Բաբելոնի մէջ:

բ) Դանիէլ, աստուածային խորհուրդները յայտնող, մարգարէն Բաբելոնի մէջ:

գ) Անգէ, տաճարի վերաշինութեան կոչը հնչեցնող մարգարէն:

դ) Զաքարիա, Աստուծոյ փրկութեան շեփորահար մարգարէն:

ե) Եզրա, գերեալներու 2-րդ խումբ մը երկիր առաջնորդող մեծ Դպիրը եւ բարեկարգիչը, որ Աստուածաշունչ գիրքերու հաւաքման ախոյեանը եղաւ եւ մեկնութեան հիմնադիրը:

զ) Նեեեմիա, գերեալներու վերջին խումբը երկիր առաջնորդող եւ Երուսաղէմի աւերուած պարիսպները վերանորոգող կառավարիչը եղաւ:

է) Մաղաքիա, Հին Կտակարանի վերջին մարգարէն:

Այս շրջանին վերաբերող կարեւոր երեւոյթներն են.-

ա) Ժողովարաններու դրութեան ստեղծումը Բաբելոնի մէջ տաճարին բացակայութեան, եւ Դպիրներու դասակարգին առաջ գալը:

բ) Աստուածաշունչ գիրքերու վերջնական ժողովածոյին կազմութիւնը, Եզրայի եւ իր դպրոցին աշխատանքով:

գ) Անցեալ պատմութեան վերաքննութիւնը՝ հոգեւոր հայեացքով (Մնացորդներու գիրքերու օրինակ):

63.- ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ

ՉՈՐՍ ԴԱՐԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Այս մասին կը խօսին Եբրայական կանոնէն դուրս մնացած կարգ մը «Երկրորդականոն» գիրքեր, ինչպէս Մակաբայեցիներու գիրքերը:

Կը սկսի Աղեքսանդր Մեծի արշաւանքները կանխող տարիներով, եւ կ'աւարտի Պաղեստինի վրայ Հռոմէական տիրապետութեան հաստատումով:

Կ'ընդգրկէ շուրջ 400 տարիներու պատմութիւն մը, մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը:

Այս շրջանին կարելուր դեպքերն են.-

ա) 333 թուականին Պաղեստինի գրաւումը Աղեքսանդր Մակեդոնացիի կողմէ:

բ) Սելեւկեան թագաւոր Անտիոքոս Դ. Եպիփանէսի կողմէ տաճարի սրբապղծումը Ք.Ա. 167 թուականին, եւ Մատաթիա քահանայի եւ անոր որդիներուն առաջնորդութեամբ ապստամբութիւն Սելեւկեաններուն դէմ:

գ) Հասմոնական գերդաստանի (Յուդայ Մակաբէի ընտանիքը) իշխանութեան գլուխ գալը, մինչեւ Հռոմէական տիրապետութիւն:

դ) Հռոմ կը գրաւէ Պաղեստինը, Ք.Ա. 63 թուականին:

ե) Տաճարին վերաշինութիւնը կը սկսի Հերովդէս Մեծի կողմէ, Ք.Ա. 20 թուականին:

Այս շրջանին կարելուր դեմքերն են.-

ա) Յուդա Մակաբէ, Մատաթիա քահանայի որդին, Սելեւկեաններու դէմ ապստամբութեան ոգեշնչողը:

բ) Մեծն Հերովդէս, որուն գահակալութեան վերջին տարին պիտի ծնէր Քրիստոս:

Այս շրջանին վերաբերող կարելուր երեւոյթներն են.-

ա) Ազգային թագաւորութեան մը վերահաստատումը, Մակաբէեանց օրով:

բ) Ծաւալուն գաղութներու գոյութիւնը աշխարհի տարածքին, մանաւանդ Բաբելոնի եւ Աղեքսանդրիայի (Եգիպտոս) մէջ:

գ) Հին Կտակարանի առաջին գրաւոր թարգմանութիւնը Յունարէնի (LXX) եւ բերանացի թարգմանութիւնները Արամերէնի:

դ) Կրօնական եւ ազգային խմբակցութեանց (Փարիսեցիներ, Սադուկեցիներ, Եսսենացիներ, Նախանձայոյզներ) կազմաւորումը:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԸՉՈՐՍԵՐՈՐԴ
ԵՐԱՅԱԿԱՆ ՕՐԱՑՈՅՑԸ
ԵՒ ԱՆՈՐ ԿԱՊՈՒԱԾ ՀԱՐՑԵՐ

64.- ՕՐԸ, ԱՄԻՍՆ ՈՒ ՏԱՐԻՆ ՀԱՇՈՒԵԼՈՒ
ԵՐԱՅԱԿԱՆ ԿԵՐՊԸ

Ներկայ մարդը օրը, ամիսն ու տարին կը հաշուէ տարբեր կերպով, քան անցեալի մարդը: Իւրաքանչիւր ժողովուրդ ունեցած է իր հաշուելու կերպը, թէպէտ երբեմն մէկուն կամ միւսին հաշուելու կերպերը կը նոյնանան: Ընդհանրապէս Աստուածաշունչը հասկնալու համար յաճախ կարելոր է գիտնալ, թէ ի՞նչ էր այդ կերպը Եբրայեցիներուն մօտ:

ա.- **Ժամ:** Անցեալին, երբ ժամացոյցի գործածութիւն չկար, ճշգրիտ ժամեր չկային հարկաւ, եւ ՀԿ-ին մէջ առհասարակ ժամացուցային ժամերու ակնարկութիւն չենք գտներ: Բայց գիտենք, թէ որոշ ժողովուրդներ, ինչպէս՝ Սումերները (= հիւսիսային Միջագետքցիները), Յոյները, Հռոմայեցիները, արեգակնային ժամացոյց կը գործածէին. այսինքն, երկինքին մէջ արեւին դիրքին համաձայն կ'որոշէին մօտաւոր ժամերը: Սումերները ցերեկն ու գիշերը կը բաժնէին վեցական ժամերու, այսինքն՝ իրենց քով իւրաքանչիւր «ժամ»ը մեր երկու ժամն էր: Յերեկն ու գիշերը 12 ժամերու բաժնելու կերպը Յոյներ ու Հռոմայեցիներ սկսան գործածել:

բ.- **Օր:** Ներկայիս մեր «օր»ը կը սկսի կէս գիշերին, եւ կ'երկարի մինչեւ յաջորդ կէս գիշեր: Եբրայեցիներու օրը կը սկսէր երեկոյեան, կ'երկարէր մինչեւ յաջորդ երեկոյ⁷⁶, արեւմար, երբ երկնակամարին վրայ կ'երեւէին առաջին աստղերը:

---

⁷⁶ Ըստ երեւոյթին նոյնն էր օրը հաշուելու կերպը Հայոց քով, եւ մեր եկեղեցական արարողութեանց ամբողջ կարգաւորումը ըստ այնմ կատարուած է:

Անցեալին ճշգրիտ ժամեր չկային հարկաւ, եւ ՀԿ-ին մէջ առհասարակ ժամացուցային ժամերու ակնարկութիւն չենք գտներ: Նոր Կտակարանեան ժամանակին Եբրայեցիներ արդէն որդեգրած էին ցերեկն ու գիշերը 12-ական ժամերու բաժնելու դրութիւնը (տե՛ս Յհ. 11.9), որ ծանօթ էր Յունա-Հռոմեական աշխարհին մէջ:

Եբրայեցիներուն «Գիշեր»ը կը սկսէր երեկոյեան ժամը 6-ին եւ կ'երկարէր մինչեւ առաւօտեան ժամը 6-ին, իսկ «Յերեկ»ը կը սկսէր առաւօտեան ժամը 6-ին եւ կ'երկարէր մինչեւ երեկոյեան ժամը 6: Բայց ցերեկուան ու գիշերուան ժամերը տարբեր ձեւերով կը հաշուէին: Յերեկի ժամերը կը հաշուէին առանձին-առանձին. ուստի «առաջին ժամ»ը կ'ըլլար առաւօտեան ժամը 7, «երրորդ ժամ»ը՝ առաւօտեան ժամը 9-ը, «վեցերորդ ժամ»ը՝ կէսօրը, «իններորդ ժամ»ը՝ կէսօրէ ետք ժամը 3-ը, եւլն: Միւս կողմէ, Գիշերը բաժնուած էր երեք «պահ»երու.- Առաջին պահը՝ երեկոյեան ժամը 6-10, Երկրորդ պահը՝ ժամը 10-2, իսկ Երրորդ պահը՝ գիշերուան ժամը 2-6: ՆԿ-ին մէջ ունինք նաեւ գիշերը հաշուելու Հռոմեական կերպը, որ գիշերը կը բաժնէր 4 պահերու.- «Իրիկուն», երեկոյեան 6-9, «Կէս Գիշեր», գիշերուան 9-12, «Հաւախօս», գիշերուան 12-3, եւ «Առաւօտ», առտուան 3-6 (տե՛ս Մր. 13.35):

գ.- **Շաբաթ:** Հնագոյն ժամանակներէն սկսեալ, տարբեր ժողովուրդներ ամիսը բաժնած են շաբաթներու, որոնք անպայման եօթը օրերէ չէին բաղկանար: Եբրայական օրացոյցին մէջ շաբաթը եօթը օրերու միաւոր մըն է, եւ անունն իսկ կը նշանակէ «եօթօրեակ» (Եբր. «շաւո՛ւսա», שבת): Եօթը օրերու այս դրութիւնը հիմնուած է հին սեմական մտածողութեան մէջ աշխատանքի յատկացուած վեց օրերու եւ լրիւ հանգիստի սահմանուած եօթներորդ օրուան մը ըմբռնումին վրայ:

Շաբթուան օրերը կը նշուին թիւերով.- Առաջին օր կամ Մէկշաբթի, Երկրորդ օր կամ Երկուշաբթի, Երրորդ օր կամ Երեքշաբթի, Չորրորդ օր կամ Չորեքշաբթի, Հինգերորդ օր կամ Հինգշաբթի, Վեցերորդ օր, Եօթներորդ օր: Աստիճանաբար, սակայն շաբթուան վերջին՝ եօթներորդ օրը սկսաւ կոչուիլ «Հանգիստ» (Եբր. «շաբաթ», שבת), որմէ կու գայ Հայերէն անունը: Հետաքրքրական է, որ եօթներորդ օրուան տրուած այս «Շաբաթ» անուանումը հետագային

սկսաւ գործածուիլ նաեւ ամբողջ եօթնօրեակին համար, հաւանաբար «Շաբաթ օրուրնէ մինչեւ յաջորդ Շաբաթ օր» իմաստով (հմմտ Ղւ 23.15: Ես 66.23), ինչպէս նոյնն է պարագան Հայերէնի մէջ:

Շաբաթը իբրեւ միաւոր չափազանց կարեւոր է Եբրայական ծիսական-պաշտամունքային կեանքին համար: Իւրաքանչիւր Շաբաթ օր գազաթնակէտն է տուեալ եօթնօրեակին, եւ տօնական օր է՝ Աստուծոյ յատկացուած (այդ մասին առանձնակի պիտի խօսինք տօներու բաժինին մէջ): Թերեւս հոսկէ կու գայ եօթը թիւին եւ անոր բազմապատիկներուն (14, 28, 49 եւլն) սրբութեան գաղափարը, որ այնքան արմատաւորուած է Եբրայական մտածողութեան մէջ:

դ.- **Ամիս:** Ընդհանրապէս հին ժողովուրդներուն քով «ամիս» հասկացողութիւնը կապուած է լուսնական ամիսին, որ պարզօրէն կարելի էր սահմանել՝ լուսնին կանոնաւոր ծնունդներուն եւ լիալուսիններուն հետեւելով: Եբրայեցիներուն քով եւս ամիսը լուսնականն էր⁷⁷: Այդ պատճառով ալ, սկզբնապէս Եբրայեցիները ամիսը կը կոչէին «լուսին» կամ «լիալուսին» (Եբր. ե՛րահ [הר] կամ լըվանա՛հ [לחנה]): Իսկ հետագային սկսան կոչել «նոր» (Եբր. հո՛տէշ [חדש]), որ խորքին մէջ «ամսամուտ» իմաստը ունի:

Լուսնային ամիսը 29.5 օր կը հաշուէ: Այս «կէս» օրը կանոնաւոր հաշիւի բերելու համար, ամիսները փոխն ի փոխ 29 եւ 30 օր կը հաշուէին:

Ամիսներու տրուած անունները ցոյց կու տան, թէ անոնք սերտօրէն կապուած են եղանակներուն եւ տուեալ ամիսներու երկրագործական կեանքին:

ե.- **Տարի:** Տարին կը բաղկանայ լուսնային 12 ամիսներէ: Լուսնային օրացոյցով, տարին կը հաշուէ 354 ¹/₄ օր, արեւային տարուան 365 ¹/₄ օրերուն դիմաց: Այլ խօսքով, լուսնային տարին 11 օրով նուազ է արեւային տարիէն:

Լուսնային օրացոյցը ռեւէ դժուարութիւն չէր յարուցաներ խաշնարածութեամբ ապրող ժողովուրդի մը համար: Բայց

---

⁷⁷ Թէպէտ ուրիշ կարծիքներ եւս յայտնուած են, մանաւանդ ի նպաստ կանոնաւորապէս 30 օրեր հաշուող 12 ամիսներու, բայց առանց մասնաւոր ապացոյցի:

երկրագործութեան կապուած, քաղաքական կեանքով ու յարաբերութիւններով պայմանաւորուած, եւ ծիսական տարիի կանոնաւոր դրութեամբ կազմակերպուած պաշտամունքի մը համար շատ անհրաժեշտ էր ունենալ արեւային օրացոյց մը, որ լման տարին ընդգրկէր՝ աշունէ աշուն կամ գարունէ գարուն, յստակ եւ անշարժ թուականներով:

Արեւային տարուան հետ համեմատած լուսնային տարիին 11 օրերու պակասը դարմանելու, եւ տարին 365 օրեր ունենալու համար, սկիզբ առաւ «Աւելեաց» (= յաւելեալ) ամիսի դրութիւնը: Բայց փոխանակ այս դարմանումը իւրաքանչիւր տարի կատարելու յաւելեալ ամիսով մը, ինչպէս կ'ընէին Եգիպտացիներ⁷⁸, Բաբելացիներուն օրինակով՝ Եբրայեցիներ 2-3 տարին անգամ մը սովորական 12 ամիսներուն վրայ կ'աւելցնէին 30 օրերէ կազմուած լման ամիս մը: Յիշեալ տարիները կը կոչուէին Նահանջ տարի, եւ կ'ունենային 384 օր:

Եբրայական օրացոյցը լուսնային դրութեան վրայ հաստատուած ըլլալով հանդերձ, պաշտամունքային եւ երկրագործական կեանքը կազմակերպուած էր արեւային տարուան հիմամբ: Ճիշդ Սումերական-Բաբելական օրացոյցին օրինակով, որ գործածութեան մէջ էր Ք.Ա. շուրջ 2000 թուականէն սկսեալ: Հաւանաբար Եբրայեցիներ եւս տարուան սկիզբն ու աւարտը կապած էին աշնան (կամ գարնան) գիշերահաւասարին, կայուն տարի մը ունենալու համար, ամիսներու պարագային հետեւելով լուսնի ծնունդներուն ու լրումներուն: Հետեւաբար, Եբրայական օրացոյցը հիմնուած էր լուսնային-արեւային զոյգ դրութիւններուն վրայ:

Լուսնի ծնունդներուն Բաբելացիք կը հետեւէին աստղերուն հետեւելով. բայց Եբրայեցիներուն արգիլուած ըլլալով աստղերու շարժումները դիտարկելը (որ կապուած էր նաեւ հեթանոսական տօներուն ու պաշտամունքներուն, ինչպէս գուշակութեան արուեստին), լուսնամուտը կը կատարէին պարզ դիտարկումով

---

⁷⁸ Եգիպտացիներ, որոնք արեգակնային օրացոյց կը գործածէին, ունէին հաւասարապէս 30 օրերէ բաղկացած 12 ամիսներ, որոնց վրայ կ'աւելցնէին «Աւելեաց» կոչուած 13-րդ ամիս մը, 5 օրերէ բաղկացած: Հայկական մեր տոմարը կազմուած է Եգիպտականին հետեւողութեամբ, ճիշդ նոյն ձեւով:

միայն, որուն համար յատուկ կերպով նշանակուած անձեր կային: Ք.Ա. 6-րդ դարէն սկսեալ աստղաբաշխական-տոմարական հաշիւներով սկսան ճշդուիլ ամսամուտերը:

65.- ԵՔՐԱՅԱԿԱՆ ՕՐԱՑՈՅՑԸ

Վերը ըսինք, թէ Եբրայական տարին 12 ամիսներ ունի, իսկ նահանջ տարիներուն կ'աւելնայ 13-րդ ամիս մը: Ամիսներուն անունները հետեւեալներն են.-

<u>կարգ</u>	<u>անուն</u>		<u>օրեր</u>	
<u>համապատասխան</u>				
1ին ամիս	Ապիպ/Նիսան	(ניסן אביב)	30	Մարտ-Ապրիլ
2-րդ ամիս	Իյյար	(אייר)	29	Ապրիլ-Մայիս
3-րդ ամիս	Սիւան	(סיון)	30	Մայիս-Յունիս
4-րդ ամիս	Թամնուզ	(תמוז)	29	Յունիս-Յուլիս
5-րդ ամիս	Ապ	(אב)	30	Յուլիս-Օգոստոս
6-րդ ամիս	Էլուլ	(אלול)	29	Օգոստոս-Սեպտեմբեր
7-րդ ամիս	Թիշրի	(תשרי)	30	Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր
8-րդ ամիս	Մարիեշուան	(מרחשוון)	29	Հոկտեմբեր-
Նոյեմբեր				
9-րդ ամիս	Քիպլեւ	(כסלו)	30	Նոյեմբեր-
Դեկտեմբեր				
10-րդ ամիս	Թէպէթ	(טבת)	29	Դեկտեմբեր-
Յունուար				
11-րդ ամիս	Շըպաթ	(שבט)	30	Յունուար-
Փետրուար				
12-րդ ամիս	Ատար	(אדר)	29	Փետրուար-Մարտ
Նահանջ ամիս	Ուէ-Ատար	(ואדר)	30	-----

Այս անունները յարաբերաբար նոր են, եւ փոխ առնուած են Բաբելոնեան օրացոյցէն: Սկզբնապէս կը գործածուէին տարբեր անուններ, Քանանեան ծագումով, որոնք մեծաւ մասամբ կորսուած են, բացի չորսէն:

Օրինակ Աստուածաշունչին մէջ Նիսան անուանումը կը գտնենք միայն Նեհեմիայի եւ Եսթերի գիրքերուն մէջ (Նե 2.1: Եսթ 3.7), ինչ որ ցոյց կու տայ անոր հետագայ փոխառութիւն ըլլալը Բաբելոնականէն, մինչդեռ Հնգամատեանին մէջ անոր տեղ պահուած է հին անունը՝ Ապիպ (Ելք 13.4, 23.15, 34.18: Բ.Օր 16.1), ինչ որ իր կարգին վկայութիւն կը դառնայ Հնգամատեանի գիրքերուն հնութեան, անոնց արձանագրութեան կանուխ ժամանակին: Քիչ մը վեր յիշատակեցինք Ջիու ամիսը, որ Ապիպին յաջորդող ամիսն էր, կրօնական տարուան 2-րդ ամիսը, հետագային Բաբելոնական անունով Իյյար կոչուած: Քանանեան անուանումներէն երկու ուրիշներ եւս յիշատակուած ու պահուած են Աստուածաշունչին մէջ, «Էթանիմ», որ 7-րդ՝ Թիշրի ամսուան (Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր) անունն էր (Գ.Թգ 8.2), եւ «Բուլ», որ 8-րդ՝ Մարհեշուան ամսուան (Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր) անունն էր (Գ.Թգ. 6.38): Թագաւորութեանց 3-րդ գիրքին մէջ այս անուններուն պահպանումը նոյնպէս ցոյց կու տայ յիշեալ գիրքին կանուխ գրութեան մասին:

Մեզի համար կարեւոր է գիտնալ, որ տնտեսական կեանքի եւ յարաբերութեան զարգացման հետ, գործնական պատճառներով, Եբրայեցիներ սկսան ամսանուններուն տեղ պարզապէս անոնց թիւերը յիշել՝ առաջին ամիս, 2-րդ ամիս, եւլն: Աստուածաշունչին մէջ եւս այս գործածութիւնն է ընդհանրացածը, ինչպէս վարը օրինակներով պիտի տեսնենք:

66.- ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԱՐԻ

Ե՞րբ կը սկսէր Եբրայական տարին, եւ ե՞րբ կ'աւարտէր: Վկայութիւնները ցոյց կու տան, որ տարուան սկիզբն ու աւարտը որոշելու գոյգ դրութիւններ կային, որոնք սովորաբար կ'անուանենք «Քաղաքական տարի» եւ «Կրօնական տարի»:

Կրօնական տարին կը սկսեր ու կ'աւարտէր Գարնան գիշերահաւասարով, այսինքն գարնան Նորալուսինով, երբ կը սկսէր Ապիպ (յետոյ Նիսան կոչուած) ամիսը: Ելից գիրքին 12.2-ին մէջ կը կարդանք, թէ Աստուած Մովսէսի միջոցաւ հետեւեալ հրահանգը տուաւ. «Այս ամիսը ձեզի համար թող ամիսներուն առաջինը ըլլայ»: Ասիկա ենթադրել կու տայ թէ նախապէս ամիսներու կարգը տարբեր էր, եւ հիմա Աստուած նոր դրութեան սկիզբը կը դնէ այս հրահանգով⁷⁹: Ուստի կրօնական տարին կը սկսի Ապիպով ու կ'աւարտի Ատար ամիսով՝ իսկ նահանջ տարիներուն՝ Ուէ-Ատար (2-րդ Ատար) ամիսով:

Քաղաքական տարին կը սկսէր ու կ'աւարտէր Աշնան գիշերահաւասարով, երբ կը սկսէր Թիշրի ամիսը: Այս ամիսը առաջինն է քաղաքական օրացոյցին, եւ 7-րդ ամիսը կրօնական օրացոյցին: Բայց ե՞րբ սկսաւ գործածութիւնը այս քաղաքական տարիին: Եթէ ամիսներու կարգը փոխելու վերը յիշուած հրահանգը նկատի առնենք, այն տպաւորութիւնը կ'ունենանք թէ քաղաքական տարիին գործածութիւնը աւելի հին է, քան կրօնական տարիինը: Բայց հաւանաբար ճշմարտութիւնը այն է, որ տարին աշունէ-աշուն կամ գարունէ-գարուն հաշուելու գոյգ կերպերն ալ ծանօթ եղած են հինէն ի վեր, Միջին Արեւելքի տարբեր ժողովուրդներուն քով, եւ Եբրայեցիներ գործածած են թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը: Քանանացիներ եւ հիւսիս-արեւմտեան Ասորիքի բնակիչները աշունէ-աշուն տարին կը գործածէին, եւ Եբրայեցիներ Քանան հաստատուելէն ետք նոյն օրացոյցը որդեգրցին, մասնաւորաբար երկրագործական եւ քաղաքական նկատումներով, ինչ որ հակադրաբար գարունէ-գարուն երկարող «կրօնական» տարին՝ ճանչցուեցաւ իբրեւ «քաղաքական» տարի: Ուստի կարելի է ըսել, թէ քաղաքական օրացոյցին պաշտօնական գործածութիւնը սկսաւ Դատաւորներու

---

⁷⁹ Այս բացատրութիւնը ճշմարիտ է գէթ որոշակի ժամանակաշրջանի մը համար, այսինքն՝ Եգիպտոսէն ելքի ժամանակին: Շատ մը Ս. Գրոց մասնագէտներ կ'ենթադրեն, Աստուածաշնչական տուեալներու հիմամբ, որ նախքան քաղաքական օրացոյցին (կամ՝ աշունէ-աշուն տարիին) որդեգրումը Դատաւորներու կամ թագաւորութեանց շրջանին, Եբրայեցիներ անցեալին ալ գարունէ-գարուն օրացոյցի մը կը հետեւէին, որ Մովսէսի օրով նուիրականացաւ եւ կրօնական կեանքի կազմակերպման հիմը դարձաւ:

կամ Թագաւորութեանց շրջանին, եւ տեւեց մինչեւ Բաբելոնի գերութեան ժամանակը⁸⁰: Գերութենէն ետք կրօնական օրացոյցը դարձաւ տիրապետող:

Թէ քաղաքական կամ երկրագործական տարին կը հաշոււրուէր աշունէ աշուն, երկու իրողութիւններ կը հաստատեն զայն: Նախ, Եբրայական «Տարեգլուխ»ը (Եբր. Բոշ հաշանահ [הנשה שנה]) կը նշուէր Թիշրի ամսուն 1-ին, որ քաղաքական տարուան առաջին ամիսն է: Այդ օրը կը նշուէր «փող հնչեցնելով» եւ «հանգիստ»ով (ՂԼ 23.24: ԹԼ 29.1): Երկրորդ, նոյն Թիշրի ամիսը կը կոչուէր նաեւ «Էլք տարւոյն», այսինքն՝ «Տարեվերջ» (տե՛ս Ելք 23.16, 34.22), եւ կապուած էր վերջին բերքերու աւարտին, երկրագործական տարիի փակումին:

Կարելոր նկատողութիւն.-

Վերը բերուած ցուցակը ամիսներու կարգը ցոյց կու տայ ըստ կրօնական օրացոյցին, ուր Ապիպը կամ Նիսան ամիսը առաջինն է, իսկ Թիշրի ամիսը՝ 7-րդը, մինչդեռ քաղաքական օրացոյցին համաձայն Թիշրին է առաջինը, իսկ Ապիպը՝ 7-րդը:

Սակայն առհասարակ պէտք է յիշել, որ Աստուածաշունչին մէջ ժամանակագրական ակնարկութիւնները կրօնական տարին նկատի ունին, եւ ուստի երբ կը յիշատակուի թագաւորի մը գահակալութեան այսինչերորդ տարիին այսինչ ամիսը, այդ ամիսը կրօնական օրացոյցին կարգին համաձայն պէտք է հաշուել: Օրինակ.-

Թագաւորներու Գ. գիրքին մէջ կը կարդանք. «*Իսրայէլի որդիներուն Եգիպտոսէն ելլելուն չորս հարիւր ութսուներորդ տարին, Սողոմոն Իսրայէլի վրայ իր թագաւորութեան չորրորդ տարին, Ձիու ամսուն, այսինքն՝ երկրորդ ամսուն, սկսաւ Տիրոջ տաճարը շինել*» (Գ.Թգ. 6.1): Այստեղ «Ձիու» ամիսը (որ Քանանեան անունն է Իյար Բաբելոնեան անուանումին) Ապրիլի կէսէն Մայիսի կէսը երկարող ամիսն է, որ կրօնական օրացոյցով 2-րդ ամիսը

---

⁸⁰ Կը թուի թէ Սողոմոնէն ետք, բաժանեալ թագաւորութեան շրջանին, հիւսիսի կամ Իսրայէլի թագաւորութիւնը կրօնական օրացոյցի գործածութեան վերադարձաւ, եւ ուստի քաղաքական օրացոյցը յատուկ մնաց հարաւի կամ Յուդայի թագաւորութեան, որ իր կարգին կրօնական օրացոյցին վերադարձ կատարեց Երուսաղեմի անկումէն կարճ ժամանակ մը առաջ:

կ'ըլլայ, Ապիպին յաջորդող: Եթէ Սողոմոնի գահակալութիւնը 970 թ. կը սկսի, ակնարկուած թուականը կ'ըլլայ՝ 966 թ. Ապրիլ-Մայիսը:

67.- ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՇՒՈՒՄԻ ՓՈՐՁ ՄԸ

Գիտենք, թէ առհասարակ թագաւորներ պատերազմի կ'ելլէին կամ արշաւանքներու կը ձեռնարկէին ո՛չ թէ աշնան կամ ձմրան, այլ՝ գարնան, որ կը կոչուի «թագաւորներուն պատերազմի ելլելու ատենը» (Բ.Թգ 11.1: Ա.Մն 20.1: Հմմտ Բ.Մն 36.10): Ասիկա համապատասխան էր «նոր տարի» հասկացողութեան: Հետեւաբար, երբ կը հանդիպինք «գալ տարի», «եկող տարի», կամ «հետեւեալ տարին», «յաջորդ տարին» (բառացիօրէն՝ «երբ տարին դառնայ» [הַנֶּשֶׁת תְּבוֹבָה]) արտայայտութիւններուն, պէտք չէ մտածենք այսօրուան հասկացողութեամբ Յունուարէն սկսող տարիի մը մասին, այլ՝ յաջորդ գարունէն սկսող տարիին մասին: Այսպէս, երբ մարգարէ մը Իսրայէլի Աքաաթ թագաւորին կ'ըսէ. *«Գնա՛ ուժովցիր, խորհէ եւ տես թէ ի՛նչ պիտի ընես, որովհետեւ եկող տարի Ասորիներու թագաւորը քու վրայ պիտի յարձակի»* (Գ.Թգ 20.22), կը հասկնանք՝ յաջորդ գարնան: Ա.Մնացորդներու 20.1-ին մէջ երկու արտայայտութիւնները միատեղ կը հանդիպին. *«Եւ հետեւեալ տարին, թագաւորներուն արշաւանքի ելլելու ատենը»:*

Այս լոյսին տակ, օրինակ, ե՞րբ տեղի ունեցաւ Նաբուգոդոնոսորի ձեռքով Երուսաղէմի գրաւումը եւ տաճարին հրդեհուիլը:

Բ.Մնացորդներու վերջին գլուխին մէջ կը կարդանք. *«Եւ հետեւեալ տարին Նաբուգոդոնոսոր թագաւորը զօրք դրկեց, եւ [Եհոնաթին թագաւորը] Բաբելոն բերել տուաւ տաճարին թանկագին սպասներովը միասին, եւ անոր տեղ Յուդայի ու Երուսաղէմի վրայ թագաւոր կարգեց անոր (hoy)եղբայրը՝ Սեդեկիան»* (36.10): Սեդեկիա, Յուդայի վերջին թագաւորը, 21 տարեկան էր երբ գահ բարձրացաւ, եւ 11 տարի թագաւորեց (36.11): *«Սեդեկիայի թագաւորութեան իններորդ տարին, տասներորդ ամիսը, ամսուն տասին, Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորը իր ամբողջ զօրքովը Երուսաղէմի վրայ եկաւ, եւ անոր դիմաց բանակեցաւ, եւ անոր դէմ շուրջանակի պատնէշներ շինեցին: Եւ*

մինչեւ Սեղեկիա թագաւորի տասնըմէկերորդ տարին քաղաքը պաշարման մէջ էր» (Դ.Թգ 25.1-2):

Արդ, Սեղեկիա գահ բարձրացաւ 597-ին: Իր թագաւորութեան 9-րդ տարին կ'ըլլայ 588 թ.: Տասներորդ ամիսը կրօնական (գարունէն սկսող) օրացոյցով 10-րդ ամիսն է, ուստի՝ Թեպէթ (Դեկտեմբեր-Յունուար) ամիսը: Գրաւումը շարունակուեցաւ շուրջ երկու տարի, եւ Երուսաղէմի առումն ու տաճարին աւերումը տեղի ունեցաւ 586 թ.:

Ունի՞նք յաւելեալ տեղեկութիւն, աւելի ճշգրիտ դարձնելու համար այս իրադարձութեան թուականը:

«Բաբելոնի թագաւորին՝ Նաբուգոդոնոսոր թագաւորի տասնըիններորդ տարին, հինգերորդ ամիսը, ամսուն տասին⁸¹, Բաբելոնի թագաւորին ծառան՝ Նաբուգարդան դահճապետը Երուսաղէմ եկաւ, եւ Տիրոջ տունը եւ թագաւորին պալատը եւ Երուսաղէմի բոլոր տուները այրեց. բոլոր կարեւոր շինութիւնները այրեց» (Եր 52.12: Դ.Թգ 25.8-9): Նաբուգոդոնոսորի գահակալութիւնը կը սկսի Ք.Ա. 605 թ., ուստի իր թագաւորութեան 19-րդ տարին կ'ըլլայ՝ 586 թ.: Երուսաղէմի գրաւումն ու հրդեհումը տեղի կ'ունենան 5-րդ ամսուան, այսինքն՝ Ապ (Յուլիս-Օգոստոս) ամսուն, իսկ ամսաթիւր կը համապատասխանէ Օգոստոսի 14-ին:

Այս անկումին լուրը Բաբելոն, Եզեկիէլ մարգարէին կը հասնի մօտ հինգ ամիսներ ետք. *«Մեր գերութեան տասներկուերորդ տարին, տասներորդ ամսուն հինգերորդ օրը, Երուսաղէմէն ազատաձներէն մէկը ինձի եկաւ եւ ըսաւ. «Քաղաքը ինկաւ»*» (Եզ 33.21): Խօսքը առաջին գերութեան մասին է, որ տեղի ունեցաւ 597 թ.: Գերութեան 12-րդ տարին կ'ըլլայ 586 թուականը, իսկ 10-րդ ամիսը՝ Թեպէթ (Դեկտեմբեր-Յունուար) ամիսը: Ուստի լուրը Բաբելոն կը հասնի 586 Դեկտեմբերին, կամ 585 Յունուարին, ինչ որ ճշգրիտ է, քանի Երուսաղէմէն Բաբելոն ճամբորդութիւնը լման չորս ամիս կամ քիչ մը աւելի կը տեւեր (հմմտ Եզր 7.9):

---

⁸¹ Դ.Թգ 25.8-ին մէջ՝ «ամսուն եօթին»:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԸ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

68.- ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ուել պատմության ողնասիւնը կը կազմէ ժամանակագրութիւնը: 5-րդ դարու մեր անուանի մատենագիրներէն Մովսէս Խորենացի կ'ըսէ, թէ «Չկա 'յ ճշմարիտ պատմութիւն առանց ժամանակագրութեան»⁸²:

Աստուածաշունչին պարագային պէտք է յիշել միշտ, որ ընդհանրապէս գիրքերը իրենք ժամանակագրական մտահոգութիւն չունին եւ չեն արտայայտեր: Հոն միակ մտահոգութիւնը Աստուծոյ ծրագրին շարունակականութիւնը ցոյց տալ է, եւ Սեթով, Նոյով ու Աբրահամով ապահովուած աստուածապաշտ սերունդին ազգաբանական ցանկը կամ ցանկերը պահպանել, զայն հասցնելու համար մինչեւ գալիք Մեսիան, Փրկիչը:

Այս հաստատումը չի նշանակեր, սակայն, թէ ժամանակագրական տեղեկութիւններ չկան Աստուածաշունչի գիրքերուն մէջ: Ընդհակառակը, որոշ գիրքեր նոյնիսկ հարուստ են այդպիսի տեղեկութիւններով, ինչպէս որոշ չափով պիտի տեսնենք ստորեւ:

Նորագոյն ժամանակաշրջանին, Ս. Գրոց պատմության ժամանակագրութիւնը վերականգնելու առաջին փորձը հիմնուեցաւ Աստուածաշունչի ներքին տուեալներուն վրայ, յիշուած սերնդաբանական ցանկերուն ներկայացուած տարեթիւերը գումարելով, Մասորական բնագրին հետեւողութեամբ: Այս վերակառուցման առաջին փորձը կատարեց, 17-րդ դարու կէսէն, Անգլիացի Ճէյմս Աշըր (James Ussher) Արքեպիսկոպոս, իր

⁸² «Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան», տե՛ս Պատմութիւն, Բ. 79:

«Տարեգրութիւնք Հին եւ Նոր Կտակարանաց»⁸³ գործին մէջ, ուր Ադամէն մինչեւ Աբրահամ շուրջ 2000 տարիներ հաշուեց, ինչպէս Աբրահամէն մինչեւ Քրիստոս՝ 2000, եւ ըստ այնմ ալ ստեղծագործութիւնը նշանակեց Ք.Ա. 4004 թուականին, ջրհեղեղը՝ մօտաւորապէս 2348 թուականին, եւլն:

Վերակառուցման այս կերպը ուղիղ չէ, սակայն, նախ՝ որովհետեւ ՀԿ-ի դէմքերն ու դէպքերը անպայմանօրէն իրարմէ ետք եկող չեն, այլ՝ երբեմն իրարու ժամանակակից են, երբեմն ալ սերունդներով իրարմէ հեռու: Տակաւին, Մասորական բնագրին, Սամարական բնագրին ու Եօթանասնից թարգմանութեան ներկայացուցած տարեթիւերը թեթեւօրէն կը շեղին իրարմէ, եւ գումարները տարբեր արդիւնքներ կու տան:

Նորագոյն ժամանակի Ս. Գրոց բանասէրներ Աստուածաշունչին ժամանակագրութիւնը կը վերականգնեն ո՛չ միայն ներքին տուեալներով, այլ նաեւ օգտագործելով անցեալի արտաքին աղբիւրները, ինչպէս՝ Ասորեստանեան եւ Բաբելոնեան արձանագրութիւնները, Եգիպտական աղբիւրներու տուեալները, Յոյն պատմագիրներ՝ Պտղոմէոսի, Մանեթոնի եւ Պերոսոսի հաղորդած տեղեկութիւնները, ինչպէս նաեւ անցեալ եւ ներկայ դարերու հնագիտական պեղումներու արդիւնքները:

Այս վերակառուցումը շատ ապահով եւ գրեթէ անսխալ կը դարձնէ երեւան հանուած տարեթիւերը, մանաւանդ Ք.Ա. 2000 թուականէն սկսեալ: Ք.Ա. 3000-2000 թուականներուն վերաբերող տեղեկութիւնները յարաբերաբար ասելի դժուար է ճշգրիտ ժամանակագրութեան մը ենթարկել: Իսկ ստեղծագործութեան, առաջին մարդուն՝ Ադամի եւ անոր անմիջական սերունդին համար թուականներ որոշելը անկարելի է, եւ ուստի ճիշդ ալ պիտի չըլլար նոյնիսկ մօտաւոր ժամանակագրութեան փորձ մը կատարելը:

Ներկայ գլուխին նպատակն է փոքրիկ գաղափար մը տալ Ս. Գրոց պատմութեան ժամանակագրութեան հարցերուն մասին: Ասիկա տեսական ծանօթութիւն չէ պարզապէս, այլ ունի

---

⁸³ Գործը Լատիներէնով գրուած է, եւ կը կոչուի *Annales Veteris et Novi Testamenti* [1650-1654]: Նոյն ցանկը քանիցս հրատարակուած է նաեւ Ճէմս Թազաւորի Թարգմանութեան լուսանցքներուն մէջ:

գործնական նպատակ մը, որովհետեւ այդ ծանօթութիւնը մեծապէս կը դիրացնէ որոշ բնագիրներու հասկացողութիւնը:

69.- **ՀԿ-ի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ**

Պարզ ու դիրին աշխատանք մը չէ ՀԿ-ի ժամանակագրութեան վերակառուցման աշխատանքը: Դժուարութիւնը կու գայ անկէ, որ, եթէ մէկ կողմէ ունինք հաստատուն տեղեկութիւններ եւ ապահով թիւեր կամ թուականներ, միւս կողմէ երբեմն մեր ունեցած տեղեկութիւնները, թիւերը կամ թուականները շփոթ են, մէկէ աւելի աղբիւրներու մէջ տարբեր ձեւերով արձանագրութիւն գտած: Ասոնք իրարու հետ հաշտեցնելը դիրին չէ միշտ:

ՀԿ-ի պատմութեան իւրաքանչիւր շրջան ունի իրեն յատուկ ժամանակագրական հարցերը կամ դժուարութիւնները: Ուստի զանոնք տեսնենք համապատասխան բաժիններով.-

1.- Նախա-նահապետական շրջանի պատմութիւնը եւ անցեալի մարդոց երկարակեցութեան հարցը:

Աստուածաշունչի պատմութիւնը կը սկսի աշխարհին ու մարդուն ստեղծումով, որոնց համար ըսինք արդէն՝ թէ թուականներ ճշդելը անկարելի է:

Միւս կողմէ, Աստուածաշունչի առաջին գիրքին առաջին իսկ էջերէն մեր դիմաց կը կանգնի կարեւոր հարց մը: Երբ Ծնունդներու գիրքին 5-րդ գլուխը կը կարդանք, պահ մը կը շուարինք: Ադամէն մինչեւ Նոյ ունինք տասը սերունդներ, եւ իւրաքանչիւր անունի դիմաց տրուած են ապրուած տարիներու թիւեր, որոնք մեզ որոշակի դժուարութեան մը դիմաց կը դնեն: Հոն կ'ըսուի, ըստ Մատթական բնագրին, թէ.-

1.- Ադամ	ապրած է 930 տարի
2.- Սեթ	ապրած է 912 տարի
3.- Ենովս	ապրած է 905 տարի
4.- Կայնան	ապրած է 910 տարի

5.- Մաղաղիել	ապրած է 895 տարի
6.- Եարեղ	ապրած է 962 տարի
7.- Ենոք	ապրած է 365 տարի
8.- Մաթուսաղա	ապրած է 969 տարի
9.- Ղամեք	ապրած է 777 տարի
10.- Նոյ	ապրած է 950 տարի

Արդ, ի՞նչպես պետք է դիտել կամ հասկնալ այս տարեթիւերը: Արդեօք անցեալին մարդիկ աւելի՞ երկարակեաց էին, քան ներկայիս, եւ աստիճանաբար էր, որ մարդոց կեանքը «կարճցաւ», ինչպէս բնագրին բառացի հասկացողութիւնը ենթադրել կու տայ: Ոմանք ճիշդ այդպէս ալ կը փորձեն հասկնալ բնագիրը, եւ իբրեւ ապացոյց կը նշեն, թէ մարդոց ապականութենէն եւ չարացումէն ետք էր, որ Աստուած, ջրհեղեղէն անմիջապէս առաջ, ըսաւ. «Թող իմ հոգիս միշտ չմնա՛յ մարդոց վրայ, որովհետեւ անոնք մարմնաւոր են: Թող անոնց օրերը 120 տարի ըլլան» (Մն 6.3): Այս ուղղութեամբ մտածել կրնայ տալ նաեւ ջրհեղեղէն ետք եկող նահապետներու ցուցակը՝ Մեմէն մինչեւ Աբրահամ (տե՛ս վարը), ուր անոնց կեանքի տեւողութիւնը աստիճանաբար կը նուազի:

Ուրիշներ այս անուններուն մէջ կը տեսնեն, ո՛չ թէ անհատ նահապետներ, այլ՝ անոնց անունը կրող ցեղախումբեր կամ ժողովուրդներ, կամ նահապետական ամբողջ «տուն» մը կամ հարստութիւն մը: Այս բացատրութիւնը գրաւիչ է եւ տրամաբանութեան խօսող, բայց նոյնպէս հարցեր կը ստեղծէ: Օրինակ, եթէ Նոյ անձ մը չէ, այլ ամբողջ սերունդ մը, ի՞նչպէս պետք է հասկնալ կամ բացատրել Մն 6.9-ը Աստուծոյ կողմէ անոր ուղղուած անձնական կոչը, տապանին պատմութիւնը եւ միայն ուրը հոգիներու փրկութիւնը ջրհեղեղէն, եւլն:

Արդար կ'ըլլայ հարցնել, թէ արդեօք ի՞նչ է վերոյիշեալ ցանկին (կամ ցանկերուն) նպատակը. սերունդներու շարունակականութեան ամբողջական ցանկ մը ներկայացնել, թէ՛ խորհրդանշական ամբողջութիւն մը նշել պարզապէս: Թերեւս համեմատութիւն մը մեզի օգնէ այս երեւոյթը հասկնալու: Մատթէոսի Աւետարանին Ա. գլուխին մէջ ունինք Յիսուսի ազգաբանական մէկ ցանկը, որ 3x14 անուններու շարք մը կը

ներկայացնէ.- «Աբրահամէն մինչեւ Դաւիթ՝ 14 սերունդ, Դաւիթէն մինչեւ Բաբելոնի գերութիւն՝ 14 սերունդ, եւ Բաբելոնի գերութենէն մինչեւ Քրիստոս՝ 14 սերունդ» (Մտ 1.17): Ինչո՞ւ 3x14: Հին Կտակարանին վրայ նետուած պարզ ակնարկ մը իսկ կը բաւէ ըսելու, որ տրուած անուններու ցուցակը ամբողջական չէ. շատ մը անուններ հոն տեղ չեն գտած, կամաւորաբար դուրս ձգուած են: Կը նշանակէ՝ թէ հեղինակին նպատակը աւելի խորհրդանշական ցանկ մը տալ է, քան իրական եւ ամբողջական ազգաբանութիւն մը ներկայացնել: Եթէ յիշենք, որ Եբրայական մտածողութեան մէջ եօթը թիւը սրբազան հանգամանք մը, ամբողջութիւն մը կամ կատարելութիւն մը կը ներկայացնէ, եօթին բազմապատկումները նոյնպէս կատարելութեան ցուցանիշներ են, մանաւանդ երբ բազմապատկուած են աստուածային կատարելութիւնը արտայայտող թիւով մը՝ 3-ով: Արդ, նահապետներու վերեւ բերուած ցանկը 10 անուններէ կը բաղկանայ: Հետաքրքրական է դիտել, որ Նոյէն ետք, անոր Սեմ որդիին սերունդներն ալ 10 անուններ կը հաշուեն մինչեւ Աբրահամ (ըստ LXX-ին, որ Կայնանի անունը կը պահէ, մինչ Մասորական բնագրին մէջ այս անունը կը պակսի).-

1.- Սեմ	ապրած է 600 տարի
2.- Արփաքշաղ	ապրած է 438 տարի
3.- Կայնան	ապրած է 330 տարի
4.- Շելահ	ապրած է 433 տարի
5.- Եբեր	ապրած է 464 տարի
6.- Փելեկ	ապրած է 239 տարի
7.- Ռէու	ապրած է 239 տարի
8.- Սերուզ	ապրած է 230 տարի
9.- Նահոր	ապրած է 148 տարի
10.- Թերահ	ապրած է 205 տարի

Արդեօք պատահականութի՞ւն է կրկնակ 10-երու այս շարքը, թէ՛ ընտրովի անուններ են մեզի ներկայացուածները, սերունդներու ամբողջականութիւն մը նշելու համար դարձեալ, որովհետեւ 10 թիւը եւս թիւերու խորհրդաբանութեան մէջ ամբողջականութիւն կամ կատարելութիւն կ'արտայայտէ: Իսկ եթէ իրօք ա՛յս է

Աստուածաշունչին նպատակը, արդեօք ճիշդ կ'ըլլայ ժամանակագրութիւն մը կազմել՝ պարզապէս յիշեալ տարեթիւերը գումարելով:

2.- Նահապետներէն սկսեալ մինչեւ տաճարին շինութիւնը երկարող ժամանակաշրջանին ժամանակագրութիւնը:

Նահապետներու շրջանը կը սկսի Աբրահամով: Ի՞նչ թուականի պէտք է կապել նահապետներու այս մեծագոյնը, «մեր հաւատքի հայրը»: Ո՛չ նահապետներուն, ո՛չ ալ Եգիպտոս բնակութեան կամ այնտեղէն ելքի դրուագին կապուած տեղեկութիւններ չունինք արտաքին պատմութենէն: Եգիպտոսի տարեգրութիւնները ակնարկ իսկ չունին այդ մասին, եւ ուստի համեմատութիւններ եւ ստուգումներ կատարելը դժուար կ'ըլլայ: Շատ աղօտ են նոյնպէս արտաքին պատմութենէն մեր տեղեկութիւնները՝ Քանաանի գրաման եւ այնտեղ տեղաւորման մասին, որ Դատաւորներու շրջանի պատմութիւնն է: Ի՞նչպէս վերակառուցանել, հետեւաբար, այս ամբողջ շրջանի ժամանակագրութիւնը:

Արտաքին պատմութեան հետ կապեր փնտռուած ատեն, Աբրահամի կեանքին մէջ մենք կը գտնենք կարելոր դրուագ մը, Օնունդներու 14-րդ գլուխին մէջ պատմուած, որ Միջին Արեւելքի չորս թագաւորներու արշաւանքն է Պաղեստինի վրայ: Այս թագաւորներն են.-

- 1.- Շինաարի (= Բաբելոն) Ամրաֆէլ թագաւորը:
- 2.- Էլլասարի (= Խուրրիներ) Արիոք թագաւորը:
- 3.- Ելամի Քեդորլաօմէր թագաւորը:
- 4.- Գոյիմի (= Հիթիթներ) Թիդաալ թագաւորը:

Բայց այս անունները անձանօթ կը մնան: Ոմանց կողմէ փորձ եղած է Ամրաֆէլը նոյնացնելու արտաքին պատմութենէն ծանօթ՝ Բաբելոնի նշանաւոր թագաւոր Համմուրապիին հետ, բայց այս նոյնացումը հիմ չունի:

Երբ արտաքին տուեալները կը պակսին, կը բաւարարուինք միայն ներքին՝ Աստուածաշնչական տուեալներով, որոնք գէթ մօտաւոր վերակառուցման մը տուեալները կ'ընծայեն մեզի:

Այս վերակառուցումը կատարելու համար նախ նկատի կ'ունենանք նահապետներուն կեանքի տեւողութիւնը, ապա Եգիպտոսի մէջ պանդխտութեան եւ ստրկութեան տարիներու թիւը, եւ ապա՝ ելքէն մինչեւ տաճարին շինութիւնը երկարող ժամանակամիջոցը:

Սկսելով Աբրահամէն, ժամանակագրական շղթայ մը կայ, հետեւեալ պատկերով.- Աբրահամ 100 տարեկան էր, երբ Իսահակը ծնաւ: Իսահակ 60 տարեկան էր, երբ Յակոբը ծնաւ: Յակոբ 130 տարեկան էր, երբ իր բոլոր զաւակներով միասին Եգիպտոս իջաւ, հոն բնակելու: Այս երեք տարեթիւերու գումարը կ'ըլլայ՝ 290 տարի: Իսրայէլացիներու Եգիպտոս բնակութեան տարիներու ընդհանուր գումարն է՝ 430, ըստ Ելքի գիրքին, ուր կ'ըսուի. «*Եգիպտոսի մէջ Իսրայէլի որդիներուն բնակութեան ժամանակը չորս հարիւր երեսուն տարի էր*» (Ելք 12.40: Գղ 3.17): Հետեւաբար, Աբրահամէն մինչեւ Եգիպտոսէն ելքը՝ 720 տարիներու միջոց մը կայ:

Ե՛րբ տեղի ունեցաւ Եգիպտոսէն ելքը: Այս մասին յստակ նշում մը կայ Թագաւորներու 3-րդ գիրքին մէջ, կապուած՝ տաճարին շինութեան: Տաճարին շինութիւնը սկսաւ Սողոմոնի թագաւորութեան 4-րդ տարին, երկրորդ ամիսը, որ, ինչպէս նախորդ գլուխին մէջ տեսանք, համապատասխան է 966 թ. Ապրիլ-Մայիսին: Այս թուականին համար պատմագիրը կ'ըսէ, թէ «*Իսրայէլի որդիներուն Եգիպտոսէն ելլելուն չորս հարիւր ութսուներորդ տարին*» էր (Գ.Թգ 6.1): Եթէ այս տուեալը իբրեւ ստոյգ հիմ բռնենք, 966 թուականին վրայ գումարելով յիշուած 480 տարիները՝ կ'ունենանք Եգիպտոսէն ելքի ստոյգ թուականը, որ կ'ըլլայ 1446 թ. գարունը, առաջին Չատիկը:

Արդ, եթէ ելքը 1446-ին է, ասոր վրայ գումարելով Աբրահամէն մինչեւ ելքը երկարող 720 տարիները, կ'ունենանք Աբրահամի ծննդեան թուականը, որ կ'ըլլայ՝ $1446+720 = 2166$ թ. Ք.Ա.: Համապատասխանաբար Իսահակի ծնունդը կը դրուի 2066 թուականին, Յակոբի ծնունդը՝ 2006 թուականին, իսկ Եգիպտոս չքը կը դրուի Ք.Ա. 1876 թ.:

Գալով Դատաւորներու ժամանակաշրջանին, պարզ է, որ եթէ 1446 թուականին է ելքը, եւ 40 տարիներու թափառումներէն ետք

Իսրայելացիներ մտան Քանաանի երկիրը, այս մուտքը տեղի կ'ունենայ 1406 թ., որ Մովսէս մարգարէի մահուան ալ տարեթիւն է:

Քանաան մուտքի այս թուականը Ս. Գրոց պատմագետներուն մօտ յաճախ տարբեր տեսութիւններով եւ տարբեր տարեթիւերով կը ներկայանայ: Շատեր կ'առաջարկեն Եգիպտոսէն ելքի տարբեր թուական մը, շուրջ 1290 կամ 1280 թուականը, Ռամսէս Բ. փարաւոնի օրով (Ք.Ա. 1301-1234), հետեւեալ քանի մը առարկութիւններով.-

ա) Յակոբի որդիներուն Եգիպտոս էջքը եւ հաստատումը աւելի բնական եւ հասկնալի կրնան ըլլալ դուրսէն եկած կէս-Սեմական ծագումով Հիւքսոսներու տիրապետութեան ժամանակաշրջանին (Ք.Ա. շուրջ 1700-1565), քան զուտ Եգիպտական հարստութեանց ժամանակաշրջանին: Իսկ եթէ շուրջ 1700 թուականը մեկնակէտ առնենք եւ Եգիպտոս բնակութեան 430 տարիները հաշուենք, ելքը բնականօրէն կը տեղադրուի 1270 թուականի մօտերը, իսկ Քանաան մուտքը՝ մօտաւորապէս 1230 թ.:

բ) Յեսուի ձեռքով գրաւուած Լաքիշ, Դեբիր եւ Բեթել քաղաքներու հնագիտական պեղումները կը թուին հաստատել, թէ ասոնք կործանած են մօտաւորապէս 13-րդ դարու կէսերուն:

գ) Մօտաւորապէս նոյնը կ'ըսեն Անդր-Յորդանանի մէջ կատարուած պեղումները, այնտեղի քաղաքներուն համար:

Հակառակ հնագիտական պեղումներու լոյսին տակ եղած այս առարկութիւններուն, ուրիշ տուեալներ կու գան զօրացնելու 1446 թուականին մօտաւոր ճշգրտութիւնը: Այսպէս.-

1.- 1887 թ., Եգիպտոսի Թէլլ-էլ-Ամառնա կոչուած քաղաքէն, որ Ք.Ա. 14-րդ դարուն մայրաքաղաքն էր Ամենֆիս Դ. Ախնաթոն (1377-1360) փարաւոնի օրով, գտնուած են կաւէ սալիկներու վրայ բեւեռագիրով նամակներ, գրուած Միջին Արեւելքի մէջ Եգիպտոսին ենթակայ կարգ մը թագաւորներու կողմէ եւ ուղղուած Ամենհոթեփ Գ. եւ Ամենֆիս Դ. Ախնաթոն փարաւոններուն: Անոնց նիւթը ներքին պայքարը եւ Եգիպտոսի շահերն են: Մեզ կը հետաքրքրեն Պաղեստինի կարգ մը քաղաքներու իշխողներուն հաղորդումները, որոնք կը խօսին «Հաբիրու» կոչուած կէս-վաչկատուն ցեղերու զինեալ արշաւանքներուն մասին: Ս. Գրոց պատմագետներ այս անունը կը նոյնացնեն Եբերներուն (ըստ նախահօր՝ Եբերի անուան),

այսինքն՝ Եբրայեցիներուն հետ: Եթէ ճիշդ է այս նոյնացումը, ամբողջապէս կը համապատասխանէ Յեսուի օրով Քանաան մուտքին եւ գրաւման հանգրուանին:

2.- Ք.Ա. 1229 թուականին Եգիպտոսի Մերնեփթահ փարաւոնը կը յիշէ, թէ Պաղեստինի մէջ պատերազմ մղած է Իսրայէլի դէմ, եւ յաղթած: Ասիկա կ'ենթադրէ, որ Իսրայէլացիներ այս թուականին ո՛չ թէ նոր ժամանածներ են, այլ՝ արդէն իսկ տէր դարձած էին Պաղեստինեան աշխարհին, ինչ որ բաւական ժամանակ կ'ենթադրէ:

3.- Դատաւորներու գիրքին 11-րդ գլուխին մէջ ունինք յիշտակութիւն մը, որ ժամանակագրական կարելորութիւն ունի: Այստեղ Յեփթայէ դատաւորը (այսինքն՝ ժողովուրդի առաջնորդը) Ամոնի թագաւորին հետ բանակցած ատեն, կը յիշէ Իսրայէլի ժողովուրդին Եգիպտոսէն ելքը եւ Քանաանի սահմանները հասնիլը, երբ ճամբուն վրայ տիրացաւ իրեն ընդդիմացող Ամորիացիներու քաղաքներուն եւ անոնց երկիրը ժառանգեց, եւ կ'աւելցնէ. *«Ահա երեք հարիւր տարի է, որ Իսրայէլ Եսեբոնի (= Ամորիացիներու մայրաքաղաքը) եւ անոր գիւղերուն մէջ, եւ Առնոն գետի ափին գտնուող բոլոր քաղաքներուն մէջ կը բնակի»* (Դտ 11.26): Եթէ նկատի ունենանք, որ Յեփթայէէն մինչեւ Սամուէլ մարգարէի օրով թագաւորութեան հաստատումը (Ք.Ա. 1050 թ.) դեռ շուրջ հարիւր տարիներու միջոց մը կայ, ըստ դատաւորներու տարիներու թիւի գումարին, եւ հետեւաբար շուրջ 1150 թուականին է որ Յեփթայէ այս խօսքերը կ'արտասանէ, յիշեալ թուականին վրայ գումարելով եւս 300 տարի՝ կ'ունենանք շուրջ 1450 թուականը, որ դարձեալ մեզ կը հասցնէ վերեւ տրուած ելքի թուականին:

4.- Ի վերջոյ, Դատաւորներու շրջանին ժամանակագրութիւնը նոյնպէս մեզ կը հասցնէ մօտաւոր նոյն արդիւնքին: Այս դատաւորները կամ իրենց ժողովուրդին առաջնորդ-փրկիչները թիւով 13 կամ 14 են.- Օթնիէլ (40 տարի), Էհուտ (80 տարի), Շամգար (0 տարի), Դեբորահ եւ Բարակ (40 տարի), Գեղէոն (40 տարի), Աբիմելէք (3 տարի), Թոլա (23 տարի), Եայիր (22 տարի), Յեփթայէ (6 տարի), Աբեսսա (7 տարի), Էլոն (10 տարի), Աբդոն (8 տարի), Սամփսոն (20 տարի), Հեղի (40 տարի), եւ Սամուէլ (20 տարի): Այս բոլոր տարիներուն գումարն է՝ 359 տարի: Եթէ այս 359 տարիները հանենք ելքի թուականէն՝ կ'ունենանք.- 1446-359 = 1047 թ., ինչ որ

մեզ կը հասցնէ (մի քանի տարուան տարբերութեամբ) թագաւորութեան հաստատման տարեթիւին:

3.- Թագաւորութեանց տարիներուն ժամանակագրութեան կապուած դժուարութիւնները եւ անոնց լուծման կերպը:

Թագաւորութեանց ժամանակաշրջանի ժամանակագրութիւնը երեւութապէս աւելի դիւրին վերակառուցանելի կը թուի, նախ որովհետեւ թագաւորներու գիրքերը իւրաքանչիւր թագաւորի տարիները կը նշեն, եւ յաճախ նաեւ յիշեալ տարիները կը համեմատեն արտաքին աշխարհի ուրիշ թագաւորներու տարիներուն հետ: Երբեմն ալ որոշ իրադարձութիւններ իբրեւ առանցք կը ծառայեն ժամանակագրական նշումներու:

Հակառակ տեղեկութիւններու նման առատութեան, յաճախ լուրջ դժուարութիւններ կը ծագին՝ հակասական տեղեկութեանց պատճառով: Եւ նման պարագաներ կան: Թէ՛ ներքին Աստուածաշնչական տեղեկութիւնները երբեմն իրարու կը բաղխին, եւ թէ՛ երբեմն անոնք չեն համաձայնիր արտաքին պատմութեան տուեալներուն հետ: Եւ կը թուի թէ կը կանգնինք անլուծելի թնճուկներու դիմաց:

Այս կապակցութեամբ պէտք է գիտնալ, թէ Ասորեստանեան արձանագրութիւնները եւ մանաւանդ պահուած ժամանակագրական տուեալները շատ թանկագին են: Օրացուցային իրենց կազմակերպ դրութիւնը, որ արեւայինն է, եւ աստղաբաշխական իրենց դիտարկումները մեզ կը դնեն ճշգրիտ ժամանակագրութեան մը դիմաց, որ իր կարգին կ'օգնէ համեմատութիւններ եւ ճշդումներ կատարելու: Բաբելոնեան, Պարսկական, Պտղոմեան եւ Հռոմէական թագաւորներու եւ իշխողներու ճշգրիտ ցանկեր մեզի փոխանցուած են Ք.Ա. 2-րդ դարու Յոյն ժամանակագիր Պտղոմէոսի կողմէ, որոնք նոյնպէս համեմատութեան եզր կը դառնան: Տակաւին, Աստուածաշնչական կարգ մը դէպքեր տեղ գտած են Ասորեստանեան եւ Բաբելոնեան թագաւորներու ռազմական արշաւանքներու արձանագրութեանց մէջ, որոնց ճշգրիտ տարեթիւերը կրնանք գիտնալ անոնցմէ: Կ'արժէ յիշել յատկապէս ասոնցմէ չորսը, որոնց ակնարկութիւն պիտի ըլլայ ստորեւ.-

ա.- Ասորեստանի Սալմանասար Գ. թագաւորը (859-824) իր թագաւորութեան 6-րդ տարին, 853 թ., պատերազմ կը մղէ Իսրայէլի Աքաաթ թագաւորին եւ Սուրիայի թագաւորներուն դէմ, Քարքարի մէջ:

բ.- Նոյն Սալմանասար Գ. թագաւորը իր թագաւորութեան 8-րդ տարին, 841 թ., հարկ կը գանձէ Իսրայէլի Եէհու թագաւորէն, ասոր առաջին տարին:

գ.- Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորը (722-705) իր գահակալութեան առաջին տարին կը գրաւէ Սամարիան:

դ.- Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր Բ. թագաւորը (605-562) իր թագաւորութեան 7-րդ տարին, Ադար ամսուն 2-ին (այսօր 16 Մարտ 597-ին) կը գրաւէ Երուսաղէմը:

Այս ճշգրիտ թուականները հիմ քննելով, Թագաւորութեան շրջանի ժամանակագրական պատկերը նախ ձեռք կը բերէ ամուր կէտեր, որոնց յարաբերաբար ուրիշ ճշդումներ կը կատարուին:

Դժուարութեանց լուծման համար անհրաժեշտ կ'ըլլայ նախ ճշդել, թէ.-

1.- Աստուածաշնչական հեղինակը ի՞նչ սկզբունքով կը նշէ թագաւորի մը գահակալութեան տարին, այլ խօսքով՝ առաջին տարին. զայն կը հաշուէ գահ բարձրացած օրէ՛ն, թէ՛ յաջորդ «նոր տարի»էն: Իսկ ասիկա կարելոր է՝ ո՛չ միայն թագաւորի մը գահակալութեան տարիներու գումարը ճիշդ գիտնալու համար, այլ նաեւ ընդհանուր ժամանակագրութեան մէջ չկրկնելու համար նոյն տարեթիւր, որ նախորդ թագաւորին ալ վերջին տարին է:

Եզիպտոսի մէջ ընդունուած էր գահակալութեան առաջին տարին հաշուել թագաւորի մը գահ բարձրացած օրէն, մինչդեռ Միջին Արեւելքի մէջ ընդհանրացած կերպն էր՝ առաջին տարին հաշուել յաջորդ նոր տարիէն սկսեալ:

Աստուածաշունչին մէջ երկու կերպերն ալ գործածուած են, եւ որոշ պարագաներու՝ նոյն հաստուածին մէջ կողք-կողքի կը գտնենք գոյգ գործածութիւնները:

2.- «Նոր տարի» ըսելով կրօնականը պետք է հասկնալ (գարունէն, Նիսան ամիսէն սկսող), թէ՛ քաղաքականը (աշունէն, Թիշրի ամիսէն սկսող)⁸⁴:

Քննութիւնները ցոյց կու տան, որ հարաւի՝ Յուդայի թագաւորութիւնը իր ժամանակագրութեան մէջ կը հետեւի քաղաքական տարիին, որ աշունէն կը սկսի, մինչդեռ հիւսիսի՝ Իսրայէլի թագաւորութեան ժամանակագրութիւնը կը հետեւի գարունէն սկսող կրօնական տարիին:

3.- Նոյն հեղինակը արդեօք ի՞նչպէս կը հաշուէ ժամանակակից ուրիշ թագաւորներու գահակալութիւնը կամ տարիները:

Երկար պրպտումներէ ետք կը տեսնուի, թէ ժամանակագիրներունին հաշուելու հետեւողական կերպ մը, որ կը կիրարկեն թէ՛ իրենց շրջանի (Յուդայի կամ Իսրայէլի) թագաւորներուն եւ թէ՛ միւս թագաւորներուն համար:

4.- Որոշ պարագաներու, երբ գահակցութեան կամ աթոռակցութեան հարց կայ, արդեօք ի՞նչպէս հաշուրուած են թագաւորի մը տարիները, աթոռակցութեան տարիները ներառեալ, թէ՛ առանց զանոնք նկատի առնելու, առանձին գահակալութեան տարիները միայն հաշուելով:

Չուտ տեսական հարց մը չէ ասիկա: Օրինակ մը կը բաւէ այդ մասին աւելի առարկայականօրէն մտածելու:

Այսպէս, գիտենք որ Սողոմոնի մահէն ետք, Ք.Ա. 930 թ., մէկ թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ: Ասորեստանի Սալմանասար Գ. թագաւորի արձանագրութենէն որոշակիօրէն գիտենք նաեւ, թէ Աքասր թագաւորի գահակալութեան վերջին տարին էր 853 թուականը, իսկ ասոր որդիին՝ Եորամի 12-րդ տարին, այսինքն՝ 841 թ., Եէհու զօրավար Աստուծոյ կողմէ թագաւոր օծուեցաւ եւ ապստամբեցաւ Եորամի դէմ եւ սպաննեց զայն, ինչպէս նաեւ սպաննեց Յուդայի Ոքոզիա թագաւորը (Դ.Թգ 9.1-29): Եւ այս 841 թուականը դարձեալ Սալմանասար Գ.ի կողմէ արձանագրուած է իբրեւ Եէհու թագաւորի առաջին տարին, եւ ուստի ճշգրիտ թուական մըն է, որ հիմ կրնայ բռնուիլ ժամանակագրական

⁸⁴ Մենք տեսանք, որ ընդհանրապէս ժամանակագրութեանց պարագային կրօնական տարին է նկատի առնուածը, թէպէտ կան նաեւ հակառակ պարագաներ:

ուղղումներու համար: Նոյնպիսի ուրիշ ապահով թուական մըն է Սամարիայի կործանումը, որ Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորին ձեռքով տեղի ունեցաւ Ք.Ա. 722 թ.:

Արդ, թէ՛ 930-841 թուականներուն միջեւ, եւ թէ՛ 841-722 թուականներուն միջեւ, Թագաւորներու գիրքերուն ժամանակագրութիւններու արդիւնքը տարբեր գումար կու տայ: 930-841, Իսրայէլի թագաւորներուն տարիներու գումարը 98 կ'ելլէ, իսկ Յուդայի թագաւորներունը՝ 95, մինչդեռ ընդհանուր հաշիւը միայն 90 տարի պէտք է ըլլայ: Նոյնպէս տարբեր արդիւնքի կը յանգինք, երբ կը գումարենք 841-722 թ. թագաւորներու տարիները: Իսրայէլի պարագային այդ թիւը կ'ըլլայ 143- իսկ Յուդայինը՝ 166, մինչդեռ այս վերջին շրջանին համար Ասորեստանեան ժամանակագրութիւնը միայն 120 տարի ցոյց կու տայ:

Այս անլուծելի թնճուկը կրնայ լուծուիլ միայն այն պարագային, երբ ընդունինք՝ որ կարգ մը թագաւորներու պարագային գահակցութեան տարիներ եղած պէտք է ըլլան (թէպէտ արձանագրութեանց մէջ միշտ նշուած չեն⁸⁵), որոնք բուն կամ առանձին գահակալութեան տարիներուն հետ հաշուրուած են, եւ ատով ընդհանուր հաշիւին մէջ խախտում մտած է:

Եւ արդարեւ, Ասորեստանեան արձանագրութեան հետ համեմատութիւնը կը խօսի ի նպաստ այս տեսակետին: Ընդհանրապէս Յուդայի թագաւորները իրենց մահուրնէ առաջ արդէն նշանակած են իրենց յաջորդը, որ ժամանակ մը գահակից եղած է իրենց: Ահա թէ ինչու՝ Յուդայի թագաւորներու տարիներուն գումարը շատ աւելի բարձր է, երբ պարզապէս այդ տարիները կը գումարենք իրարու⁸⁶: Անշուշտ Իսրայէլի թագաւորներու շարքին մէջ ալ կան արժողակցութեան պարագաներ, թէպէտ աւելի պարագայականօրէն:

4.- Թագաւորութեան սկիզբը եւ Թագաւորութեանց տարիներու ժամանակագրութիւնը, մինչեւ Սամարիայի անկումը:

⁸⁵ Թէպէտ նշուած պարագաներ ալ կան: Օրինակ, տե՛ս Դ.Թգ 8.16 (հմմտ 1.17 եւ 3.1):

⁸⁶ Հետաքրքրուողները կրնան այդ մասին գտնել Ս. Գրոց ընդարձակ բառարաններուն եւ Ս. Գրոց ժամանակագրութեան նուիրուած աշխատութեանց մէջ:

Թագաւորութեան սկզբնաւորութեան, եւ Սաւուդի ու Դաւիթի թագաւորութեան տարիներուն մասին ժամանակագրութեան նշումներ գրեթէ չկան: Սաւուդի գահակալութեան տարիներն իսկ նշուած չեն, թէպէտ առհասարակ շուրջ 40 տարի կը հաշոււրուին, ինչպէս ՆԿ-ը կը հաշուէ (Գրծ 13.21): Դաւիթի մասին միայն կը հաստատուի, թէ 40 տարիներ թագաւորութիւն ըրաւ, 7,5 տարի Հեբրոնի եւ 33 տարի Երուսաղէմի մէջ (Բ.Թգ 5.4-5: Հմմտ Գ.Թգ 2.11): Գալով Սողոմոնի թագաւորութեան տարիներուն, հոն կը գտնենք կարգ մը ժամանակագրական նշումներ, ինչպէս տեսանք տաճարին շինութեան սկիզբին վերաբերող տեղեկութիւնը (Գ.Թգ 6.1): Տաճարին շինութեան աւարտը եւս կը նշուի նոյն ձեւով, ըսելով՝ թէ «Տիրոջ տան հիմը [Սողոմոնի] չորրորդ տարին, Ջիու ամսուն մէջ դրուեցաւ, եւ տասնըմէկերորդ տարին, Բուլ ամսուն, այսինքն՝ ութերորդ ամսուն. լմնցաւ իր բոլոր մասերովը» (Գ.Թգ 6.37-38): Ինչ որ կը նշանակէ, թէ տաճարին շինութիւնը եօթուկէս տարի տեւեց: Ի վերջոյ կը նշուի, թէ Սողոմոնի թագաւորութիւնը եւս 40 տարի տեւեց (Գ.Թգ 11.42):

Ինչպէս պէտք է ճշդել, թէ այս երեք 40 տարիները ինչ թուականներու կը համապատասխանեն, քանի որ Թագաւորներու գիրքերը թուականներ չեն տար:

Ճշդումը կը կատարուի՝ արտաքին պատմութենէն գտնելով ճշգրիտ եւ ապահով կռուան մը, որ համապատասխանէ Իսրայէլի պատմութեան մէկ կարեւոր դէպքին կամ հանգրուանին, ըստ այնմ յետադարձ ակնարկով ճշդելու համար միւս տարեթիւերը: Իսկ այդպիսի ապահով կռուաններ կան, ինչպէս նախորդ բաժինով ակնարկեցինք: Տեսանք, օրինակ, որ Աքաաթ թագաւորի գահակալութեան վերջին տարին էր 583 թուականը, Եէհուի առաջին տարին էր 841 թուականը, Սարգոն Բ.ի ձեռքով Սամարիայի կործանումը տեղի ունեցաւ 722 թ., իսկ Նաբուգոդոնոսորի ձեռքով Երուսաղէմի գրաւումը՝ 597 թ.:

Արդ, 853 կամ 841 թուականը հիմ բռնելով, եւ հաշուումներով դէպ էտ երթալով՝ կը գտնենք, թէ Սողոմոնի մահը եւ թագաւորութեան երկուքի բաժանումը կ'իյնան Բ.Ա. 930 թուականին, ասկէ 40 տարի էտ երթալով՝ Դաւիթի մահը կամ Սողոմոնի գահակալութիւնը կ'իյնան 970 թ., իսկ այս թուականէն ալ

40 տարի ետ երթալով՝ Սաւուղի մահը կամ Դաւիթի թագաւորութիւնը կ'իյնան 1010 թ.: Ինչ որ կը նշանակէ՝ թէ Եբրայեցի թագաւորութեան սկիզբը, այսինքն Սաւուղի օծումը տեղի ունեցաւ Ք.Ա. 1050 թ.:

5.- Թագաւորութեանց տարիներու ժամանակագրութիւնը, Սամարիայի անկումէն մինչեւ Բաբելոնի գերութիւն:

Այս շրջանը միայն Յուդայի թագաւորութեան կը վերաբերի: Հոս եւս կան մէկ երկու հարցեր, ինչպէս նաեւ կան արտաքին պատմութենէն ճշդուած ապահով թուականներ, որոնք կ'օգնեն ուղղումներ կատարելու:

Ժամանակագրական առաջին հարցը դարձեալ երեւութապէս յաւելեալ տարիներու հարց մըն է: Եթէ այս շրջանի ժամանակասահմանները (722 թ.-587 թ.) նկատի ունենաք, 134 տարիներու միջոց մը ունինք, մինչդէռ թագաւորներու տարիներուն գումարը մեզի կու տայ յաւելեալ 11 տարիներ: Այս յաւելումը անբացատրելի կը մնայ, եթէ դարձեալ գահակցութեան պարագայով մը չբացատրուի: Եւ ամենայն հաւանականութեամբ այդ յաւելումը եղած է Սանասէ թագաւորի տարիներուն վրայ, որ Ք.Ա. 697 թ. իր հօրը՝ Եզեկիային գահակից նշանակուեցաւ դէռ 12 տարեկանին (թէպէտ Աստուածաշունչը զինք ուղղակի թագաւոր կ'անուանէ, տե՛ս Դ.Թգ 21.1, Բ.Մն 33.1), հօրը ծանր հիւանդութեան պատճառով, եւ 11 տարիներ մնաց գահակից: Արդ, իրեն տրուած 55 տարիներու գումարը կը ներառնէ նաեւ իր գահակցութեան 11 տարիները, մինչդէռ իր առանձին գահակալութենէն մինչեւ իր մահը կամ իր Ամոն որդիին գահակալութիւնը՝ միայն 44 տարիներ պէտք է հաշուել (686-642):

Ժամանակագրական միւս հարցը Երուսաղէմի վերջնական կործանման տարեթիւն է: Մենք վերը տեսանք, որ ըստ Նաբուգոդոնոսոր թագաւորի արձանագրութեան, Երուսաղէմի առումը տեղի ունեցաւ իր թագաւորութեան 7-րդ տարին, Ադար ամսուն 2-ին, որ կը համապատասխանէ 597 թ. Մարտ 16-ին: Ասիկա միաժամանակ Յուդայի վերջնաթեր թագաւորին՝ Եհոեաքիմի Բաբելոն արքայութեան թուականն է (Բ.Մն 36.10): Իսկ նախորդ գլուխին մէջ տեսանք, թէ ըստ Թագաւորներու Դ. գիրքին եւ

Երեմիայի մարգարեության, Յուդայի վերջին թագաւորին՝ Սեդեկիայի ապստամբութիւնը, Երուսաղէմի երկրորդ անգամ գրաւումը եւ տաճարին ու քաղաքին հրկիզումը տեղի ունեցան Նաբուգոդոնոսորի 19-րդ տարին, 5-րդ ամիսը (Եր 52.12: Դ.Թգ 25.8-9), որ կը համապատասխանէ 586 թ. Օգոստոսի 14-ին:

Ս. Գրոց կարգ մը պատմագէտներ 586-ի փոխարէն 587 թուականը ճիշդ կը համարեն, Սեդեկիա թագաւորի եւ Նաբուգոդոնոսորի (իսկական գահակալութիւնը 604-ին դնելով, փոխանակ 605-ի) տարիները տարբեր կերպով հաշուելով:

6.- Բաբելոնի գերութեան եւ Յետ-գերութեան ժամանակաշրջանը:

Այս շրջանին վերաբերող ժամանակագրական տեղեկութիւնները քիչ են: Իսկ ժամանակահատուածներ կան (օրինակ՝ Ք.Ա. 515-445, եւ 428-էն մինչեւ շուրջ 175 թ.), որոնց մասին գրեթէ տեղեկութիւն չունինք: Բայց ժամանակագրական մասնաւոր դժուարութիւն մը չկայ: Բաբելոնեան եւ Պարսիկ թագաւորներու թուականները արտաքին աղբիւրներու հիմամբ բաւական ճշգրտութեամբ ծանօթ են, եւ ըստ այնմ կը վերակառուցուի Աստուածաշնչական ժամանակագրութիւնը:

Այս շրջանի ժամանակագրական կարելոր մէկ հարցը նկատուած է Եզրայի վերադարձին թուականը: Եզրայի գիրքին մէջ (7.7) կը նշուի Պարսից Արտաշէս Ա. թագաւորի 7-րդ տարին, որ Ք.Ա. 458-ին կը համապատասխանէ: Ոմանք կը փորձեն առարկել, թէ Եզրայի դարձը Նեհեմիայի վերադարձէն աւելի ուշ պէտք է ըլլայ: Բայց Աստուածաշունչը հակառակը կը հաստատէ, Նեհեմիայի վերադարձը դնելով Արտաշէս Ա. թագաւորի 20-րդ տարին, որ 445 թուականին կը համապատասխանէ:

70.- ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ

Նախորդ հատուածներուն մէջ փորձ կատարուեցաւ գաղափար մը տալու Ս. Գրոց ժամանակագրութեան կապուած հարցերուն,

ծագող դժուարութիւններուն եւ անոնց տրուած կամ առաջարկուած լուծումներուն մասին: Վստահաբար այդ հարցերուն մանրամասնութիւնները շատ կարելոր են Ս. Գրոց ուսանողին համար: Բայց չափազանց կարելոր է Աստուածաշունչի պատմութեան ժամանակագրական ճշգրիտ եւ ամփոփ մէկ պատկերը մտքի մէջ ունենալ, ոեւէ դէպք, դէմք կամ տեղեկութիւն իր մօտաւոր ժամանակին մէջ տեղադրել կարենալու համար:

Այստեղ ՀԿ-ի պատմութիւնը կը ներկայացուի ժամանակագրական ամփոփ տախտակով մը: Սեւով առանձնացուած են կարելորագոյն թուականները:

Ք.Ա.	ԴՐՈՒԱԳ
- - -	Ստեղծագործութիւն
- - -	Զրհեղեղ:
- - -	Ազգերու եւ ցեղերու տարածում:
2091	Աբրահամի կանչուիլը եւ գաղթը Խառանէն դէպի Քանաանի երկիր:
1876	Յակոբի եւ որդիներուն Եգիպտոս ելքը:
շ. 1850	Յովսէփի մահը:
1526	Մովսէսի ծնունդը:
1446	Եգիպտոսէն ելքը:
1446	Մինայի մէջ Օրէնքին տրւչութիւնը:
1406	Մովսէսի մահով իրեն կը յաջորդէ Յեսու:
1406	Յորդանան գետէն անցնելով խոստացուած երկիր մուտքը Յեսուի առաջնորդութեամբ:

- 1375-1050 Շուրջ 325 տարի Դատաւորներ կ'առաջնորդեն Աստուծոյ ժողովուրդը: Վերջինը՝ Սամուէլ, որուն դատաւորութիւնը կը սկսի շուրջ 1063 թ.:
2. 1050 Սաւուդի թագաւոր օծուիլը:
- 1010-970 **Դաւիթ թագաւոր:**
- 970 Սողոմոն կը յաջորդէ հօրը:
- 966 **Տաճարին շինութիւնը կը սկսի:**
- 930 **Սողոմոնի մահով՝ միացեալ թագաւորութիւնը երկուքի կը բաժնուի:**
Յուդայի (հարաւի) թագաւորութեան վրայ կ'իջիւէ Սողոմոնի որդին՝ Բոքրամ, իսկ Իսրայէլի (հիւսիսի) թագաւորութիւնը կ'առնէ Երոքրամ:
- 874-853 Աքաաբ թագաւոր Իսրայէլի, որուն օրով կը գործէ Եղիա մարգարէ: Նոյն այս 9-րդ դարուն կը գործեն՝ Աբդիա, Եղիսէ եւ Յովէլ մարգարէներ:
- 785-700 8-րդ դարը մարգարէներու բեղուն գործունէութեան ժամանակաշրջանն է: Այս դարուն կը գործեն՝ Յովնան, Ամոս, Ովսէա, Եսայի եւ Միքա մարգարէներ:
- 722 **Անկում Սամարիայի եւ գերեվարութիւն Իսրայէլի տասը ցեղերուն,**
Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորին ձեռքով:
- 715-686 Եգեկիա թագաւոր Յուդայի:

- 697-642 Մանասէ թագաւոր Յուդայի,
որուն օրով կը գործէ Նահում մարգարէ:
- 640-609 Եոսիա թագաւոր Յուդայի,
որ կրօնական մեծ բարեկարգութիւն կատարեց.
Օրէնքի գիրքերուն հռչակումը,
կանոնականացման իբրեւ առաջին քայլ:
Ասոր օրով է որ կը գործեն
Սոփոնիա եւ Երեմիա մարգարէներ:
- 597 Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորին ձեռքով
առաջին գերեվարութիւն Յուդայի բնակիչներուն:
- 597-586 Սեդեկիա, վերջին թագաւոր Յուդայի:
Ասոր օրով է որ կը գործէ Ամբակում մարգարէ:
- 587 **Նաբուգոդոնոսորի ձեռքով վերջնական
անկում Յուդայի, կործանում Երուսաղէմի,
եւ երկրորդ գերեվարութիւն Յուդայի
բնակիչներուն:**
- 583-530 Բաբելոնի մէջ կը գործեն երկու մեծ
մարգարէներ՝ Եզեկիէլ եւ Դանիէլ:
- 539 Մարերու եւ Պարսիկներու թագաւոր Կիւրոսի
ձեռքով անկում Բաբելոնի:
- 538 Կիւրոս Հրեայ գերիներուն արտօնութիւն
կու տայ երկիր վերադառնալու:
Առաջին խումբ մը կը վերադառնայ
Զորաբարէլի առաջնորդութեամբ:
- 520-516 **Վերաշինութիւն Երուսաղէմի տաճարին,
Զորաբարէլի հսկողութեամբ:**

Այս տարիներուն կը գործեն
Անգէ եւ Չաքարիա մարգարէները:

2. 478 Եսթեր Պարսիկներու Ասուերոս թագաւորին
թագուհին կը դառնայ:

458 Գերեալներու 2-րդ խումբի մը վերադարձը՝
Եզրայի առաջնորդութեամբ:

445- 443 Երուսաղէմի պարիսպներուն վերաշինութիւնը:
Այս շրջանին կը գործէ Մաղաքիա մարգարէ:

444 Եզրայի կրօնական բարեկարգութիւնը,
եւ Աստուածաշունչ գիրքերու վերջնական

ժողովածոյ:

432 Գերիներու վերջին խումբը երկիր կը վերադառնայ
Նեհեմիայի առաջնորդութեամբ:

432-400 Այս տարիներուն կը գրուին Մնացորդներու,
Եզրայի, Նեհեմիայի եւ Յոբի գիրքերը:

333 Աղեքսանդր Մակեդոնացի կը գրաւէ Պաղեստինը:

323-198 Եգիպտոս նստող Պտղոմեան
Յոյն թագաւորներ կ'իշխեն Պաղեստինին:

198-166 Սուրիա (Անտիոք) նստող Սելեւկեան
Յոյն թագաւորներ Պաղեստինը իրենց
իշխանութեան տակ կ'առնեն:

167 **Անտիոքոս Դ. Եպիփանէս տաճարը կը սրբապղծէ,
եւ Մատաթիա քահանայի առաջնորդութեամբ
ժողովուրդը կ'ապստամբի Սելեւկեաններուն դէմ:**

166 Յուդա Մակաբէ կը յաջորդէ իր հօրը՝
Մատաթիային:

166-63 Մակաբայեցիներու,
կամ Հասմոնական տան իշխանութիւնը,
մինչեւ Հռոմայեցիներուն գալուստը:

63 Հռոմայեցի Պոմպէոս զօրավար
Երուսաղէմը կը գրաւէ, եւ Պաղեստինը
կ'ենթարկուի Հռոմէական կայսրութեան,
որ իր կառավարիչները կամ իրենց
հպատակ թագաւորները կը նշանակէ:

37-4 Մեծն Հերովդէս:

20/19 Սկիզբ տաճարի վերաշինութեան:

4 Ծնունդ մեր Տիրոջ՝ Յիսուս Քրիստոսի:

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԸՎԵՑԵՐՈՐԴ
ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ**

71.- ՀԿ-Ի ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նախորդ գլուխներուն մէջ ըսինք, որ Աստուածաշունչը պատմութեան գիրք մը չէ: Այդուհանդերձ, Աստուածաշունչը պատմութեամբ հարուստ գիրք մըն է, որովհետեւ գրուած է ժողովուրդի մը պատմութեան խորքին վրայ, անոր պատմական փորձառութեան ընդմէջէն: Իսկ պատմութիւնը ինք անբաժան է աշխարհագրութենէն, երբեմն նոյնիսկ պայմանաւոր անով: ՀԿ-ի պատմութիւնը կապուած է ո՛չ միայն Քանաանի երկրին, որ Եփրայեցի ժողովուրդին խոստացուած եւ տրուած երկրամասը պիտի ըլլար, այլ նաեւ անոր շրջակայ երկիրներուն, ամբողջ Միջին Արեւելքի աշխարհագրութեան: Այդ աշխարհագրութեան ծանօթ չեղող Ս. Գրոց ուսանողը կը նմանի այն մարդուն որ տուն կը շինէ օդին մէջ, Սպանական դղեակի մը պէս:

Ներկայ գլուխը կը փորձէ ամփոփ կերպով տալ հիմնականագոյն ծանօթութիւնները Քանաանի երկրին եւ շրջակայ երկիրներուն մասին:

72.- ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Քանաանը, կամ հետագայ Պաղեստինը, Միջերկրականի հարաւ-արեւելեան ափն է, Փիւնիկէի (= Լիբանան) անմիջական հարաւը⁸⁷:

Շատ կարեւոր է աշխարհագրական իր դիրքը՝ իբրեւ անցման օղակ, որ իրարու կը կապէ երեք ցամաքամասեր.- Եւրոպան, Ասիան եւ Ափրիկէն:

---

⁸⁷ Բուն Քանաանը անցեալին մէջ կ'առնէր նաեւ հարաւային Փիւնիկէի մէկ մասը, մինչեւ Սիդոն:

Երկրորդ, աշխարհագրական այս դիրքը կարելու է նաև, որովհետև Քանաանը մաս կը կազմէ այն «բերրի մահիկ»ին, այսինքն մշակելի հողերու այն տարածութեան, որ կիսաբոլոր մահիկի մը նմանութեամբ իր մէջ կ'առնէ ամբողջ Միջագետքը, եւ հիւսիսէն եզերելով Սուրիական անապատը՝ կ'իջնէ հարաւ, ներառնելով Միջերկրականի ամբողջ արեւելեան ափը, եւ կը հասնի մինչեւ Եգիպտոսի սահմանը:

Այս դիրքին բերումով ալ, անցեալին, թէ՛ արեւելքէն արեւմուտք եւ թէ՛ հիւսիսէն հարաւ (կամ հակառակը) բոլոր վաճառականական ճամբաները եւ բոլոր աշխարհակալական արշաւանքները գրեթէ անխուսափելիօրէն անցած են Պաղեստինէն:

73.- ԵՐԿՐԻՆ ՏՐՈՒԱԾ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Մինչեւ Եբրայեցի ժողովուրդին Եգիպտոսէն ելքը եւ խոստացուած երկրին մէջ հաստատուիլը, Աստուածաշունչը ՀԿ-եան այս աշխարհը միշտ կը կոչէ «Քանաանի երկիրը»: Անունը կու գայ Քամի որդի Քանաանէն, (Ծն 9.18), որմէ սերած 11 ցեղերը տարածուեցան հարաւային Փիւնիկէէն՝ Սիդոնէն մինչեւ Մեռեալ ծովուն հարաւը (տե՛ս Ծն 10.15-19):

Քանաանի գրաւումէն եւ հոն տեղաւորուելէ ետքն է որ Աստուածաշունչին մէջ անիկա կը սկսի կոչուիլ «Իսրայելի երկիրը», այսինքն՝ Յակոբի (որուն Իսրայել անունը տուաւ Աստուած) որդիներուն երկիրը:

Մենք առհասարակ Պաղեստին կը կոչենք այս երկիրը: Իսկ այս անունը կու գայ Փղշտացիներէն, որոնք այս երկրին ծովեզերեայ շրջաններուն բնակիչներն էին, իրենք ալ իրենց կարգին դուրսէն եկած եւ հոն հաստատուած, Ք.Ա. 12-րդ դարուն:

Մենք երբեմն նաև կը գործածենք «սուրբ երկիրը» բացատրութիւնը, որ մէկ անգամ կը հանդիպի Աստուածաշունչին մէջ (Ձք 2.12), եւ Միջին Դարերուն, խաչակիրներու ժամանակէն սկսեալ ընդհանրացած անուն մը եղաւ:

74.- ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Պաղեստինի սահմաններն են.- Հիւսիսէն՝ Լիբանանի հարաւային սահմանագիծը կազմող Հերմոն լեռը, հարաւէն՝ Նեկեւ կոչուած անապատը (Նեկեւ Եբրայերէնով կը նշանակէ անապատ) եւ Եդոմը: Արեւմտեան սահմանը Միջերկրական ծովն է, որ Աստուածաշունչին մէջ կը կոչուի Մեծ ծովը, կամ Արեւմտեան (բոց. «ետեւի») ծովը: Իսկ արեւելքէն՝ Յորդանան գետին հովիտը, իր երկու ավերով, որոնցմէ արեւմտեանը կը կոչուի Այսր-Յորդանան, իսկ արեւելեան ավիր՝ Անդր-Յորդանան:

ՀԿ-ի մէջ մէկէ աւելի անգամներ արձանագրուած է խոստացուած երկրին սահմանագծումը, թեթեւակի տարբերութիւններով:

Ամենէն կարճ եւ ամենէն յստակ սահմանումը կը գտնենք Բ.Օրէնք գիրքին մէջ.- «Ձեր սահմանը անապատէն ու Լիբանանէն, գետէն, այսինքն՝ Եփրատ գետէն մինչեւ Արեւմտեան ծովը պիտի ըլլայ» (Բ.Օր 11.24: Հմմտ Յես 1.4: Ծն 15.18: Ելք 23.31): Այստեղ անապատը կը նշէ հարաւային սահմանը, Լիբանանը՝ հիւսիսային սահմանը, Արեւմտեան ծովը՝ արեւմտեան սահմանը, իսկ արեւելեան սահմանը կը կոչուի «գետը, Եփրատ գետը»: Այս վերջին անուանումը սխալ պէտք չէ հասկնալ, սակայն: Իրականին մէջ բնագիրը նկատի չունի՝ բուն Եփրատ գետը (որ արդէն Պաղեստինի արեւելքը չի գտնուիր), այլ Յորդանան գետը:

Ուրիշ կարճ սահմանումներ կը գտնենք այլ տեղեր (Ծն 15.18: Ելք 23.31: Յես 1.4), որոնք սակայն նուազ յստակ են: Օրինակ, Ծնունդներուն մէջ պարզապէս կ'ըսուի՝ «Քու սերունդիդ տուի այս երկիրը՝ Եգիպտոսի գետէն⁸⁸ մինչեւ մեծ [= Եփրատ] գետը» (Ծն 15.18): Երբեմն հիւսիսէն հարաւ այս տարածութիւնը կը նշուի՝ հիւսիսի եւ հարաւի ծայրագոյն սահմանները կազմող երկու քաղաքներով. «Դանէն մինչեւ Բէէր-Շեբա» (Դտ 20.1: Հմմտ Ա.Թգ 3.20: Բ.Թգ 3.10, 24.2):

Իսկ ամենէն ընդարձակ նկարագրականը տրուած է Թիւերու գիրքին մէջ, նշելով նաեւ եզերող քաղաքները, անապատները,

⁸⁸ «Եգիպտոսի գետ» կոչուածը Նեղոսը չէ, այլ՝ այսպէս կոչուած հեղեղատը, որ Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի միջեւ սահմանաձեւը կը ձգուի: Ներկայիս անիկա կը կոչուի Ուատի-Էլ-Արիշ:

ծովակները (34.1-12): Այս ընդարձակ նկարագրականին մեջ հետաքրքրական է դիտել, որ հիւսիսային սահմանը կը նշուի աւելի դեպի հիւսիս, մինչեւ Լեթո-Համաթի մուտքը⁸⁹, մինչդեռ արեւելեան կողմէն սահմանագիծը Յորդանան գետն է՝ Քեներեթի ծովուն (հետագայ Գալիլիայի Գեննեսարէթ լիճը) հիւսիսէն մինչեւ Ադի կամ Մեռեալ ծովը, այսինքն՝ անոր մեջ չկան Անդր-Յորդանանի շրջանները:

75.- ԵՐԿՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԻՈՐՈՒՄ, ԿԼԻՄԱՅ ԵՒ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Հետաքրքրական է այն նկարագրականը, որ կը գտնենք Բ.Օրէնք գիրքին մեջ, Մովսէսի բերնով տրուած.- *«Այն երկիրը, ուր պիտի մտնէք եւ զայն ժառանգէք, լեռներու եւ հովիտներու երկիր մըն է, որ երկինքի անձրեւին ջուրով կը ջրուի: Երկիր մըն է, որ քու Տէր Աստուածդ ինքը հոգ կը տանի. Տէր Աստուծոյդ աչքը տարւոյն սկիզբէն մինչեւ վերջը անոր վրայ է»* (Բ.Օր 11.11-12):

Որքան ալ «լեռներու եւ հովիտներու երկիր» կը կոչուի անիկա այստեղ, պէտք է գիտնալ, սակայն, որ Պաղեստինը չունի բարձր լեռներ եւ խորունկ ձորեր: Բլուրներու երկիրն է անիկա, կազմաւորուած հետեւեալ ձևով, հիւսիսէն հարաւ երկարող չորս շերտաւորումներով.-

- 1) Ամբողջ ծովեզերեայ շրջանը դաշտային է:
- 2) Ապա կու գայ կեդրոնական լեռնաշղթայ մը, ամբողջ երկիրը հիւսիսէն հարաւը երկու մասերու բաժնող:
- 3) Երրորդ շերտը հովիտներու շրջանն է, Յորդանանի հովիտը:
- 4) Իսկ չորրորդ շերտը Անդր-Յորդանանի բարձրաւանդակն է, որմէ անդին սկիզբ կ'առնէ Սուրիական կամ «Արաբական» կոչուած անապատը:

Արագօրէն ճանչնանք վերոյիշեալ չորս շերտաւորումները:

---

⁸⁹ Ոմանք այս անունը կը կապեն Սուրիայի այժմու Համա քաղաքին, որ սակայն ուղիղ չի կրնար ըլլալ այս պարագային: Կ'ենթադրուի որ անիկա ներկայ Լեբուէ աւանն է, Լիբանանի մէջ՝ Պաալպաքէն շուրջ 30 քմ. հիւսիս-արեւելք (տե՛ս The New Bible Dictionary, Inter-Varsity Press, Leicester, England (1980 ed.), p. 501a):

Ա.- ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆ

Դաշտային շրջանէն կ'անցնէր Եգիպտոսէն Դամասկոս եւ Միջագետք գացող մայրուղի մը, «Ծովու ճամբան» կոչուած (տե՛ս Ես 9.1): Ծովեզերեայ այս շրջանը ունէր իր քաղաքները, որոնցմէ ոմանք նաւահանգիստ-քաղաքներ էին: Բայց այս նաւահանգիստները յարաբերաբար աննշան եղած են, եւ երբեք ալ չեն կրցած մրցիլ Փիւնիկեան նաւահանգիստներուն, մանաւանդ Տիրոսին (Մուր) ու Սիդոնին (Սայտա) հետ:

Դաշտային այս շրջանին մէջ կը գտնուին չորս դաշտավայրեր:

Հիսիսէն հարաւ իջնելով, առաջինը Աշերի դաշտավայրն է, որ կը հասնի մինչեւ Կիշոն գետը կամ Կարմել լեռը: Այս դաշտավայրը Լիբանանի մաս կը կազմէ, եւ շատ կարճ ատենուան համար միայն Եբրայեցիներու տիրապետութեան տակ եղած է: Հոս կը գտնուէր Ակկօ նաւահանգիստ քաղաքը, Մակաբայեցիներու ժամանակաշրջանին Պտոլեմայիս կոչուած (հմմտ Գրծ 21.7), ներկայի Հայֆա քաղաքին մօտիկը:

Երկրորդ Դորի դաշտավայրն է, Կարմել կամ Կարմեղոս լեռան անմիջական հարաւը: Իր անունը կ'առնէ Դոր քաղաքէն, որ միակն է այս շրջանին մէջ:

Երրորդը ամենէն ընդարձակ եւ ամենէն նշանաւոր դաշտավայրն է, Շարոնի դաշտավայր կոչուած: Ծովեզերեայ այս դաշտավայրը ամենէն բերրին էր, անցեալին կարելոր մասամբ կաղնիներու անտառներով ծածկուած, եւ այդ իսկ պատճառով յաճախ համեմատուած է Կարմեղոսի ու Լիբանանի հետ, եւ յիշուած է իբրեւ դալարութեան ու վայելչութեան խորհրդանիշ (տե՛ս Ես 33.9, 35.2), ելն: Այս դաշտավայրին մէջ կը գտնուէին քանի մը կարելոր քաղաքներ, ինչպէս՝ Յոպպէ կամ Եաֆֆա (հմմտ Յվն 1.3: Գրծ 9.43), Լիդդա⁹⁰ (հմմտ Գրծ 9.32-35), Կեսարիա⁹¹ (հմմտ Գրծ 9.30,

⁹⁰ Այժմու անունով Լոդ, որմէ 3 քմ. հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի համանուն օդակայանը:

⁹¹ Այս քաղաքը Մեծն Հերովդէսի կողմէ վերակառուցուած է, ամբողջապէս Հռոմէական ոճով, եւ կոչուած այս անունով: Նոր Կտակարանեան ժամանակներուն Հռոմէական կառավարիչներու նստավայրն էր եւ Հռոմէական լեզուներու կեդրոնական բանակատեղին: Ընդհանրապէս «Պաղեստինեան Կեսարիա» կը կոչուի, զանազանեղու համար կայարութեան մէջ գտնուող համանուն քաղաքներէն: Հետագային երկար ժամանակ քրիստոնէական կարելոր կեդրոն մը եղաւ:

10.1,24, 11.11, 21.8), եւլն, եւ Աֆէկ կամ Անտիպատրիս (հմմտ Գրծ 23.31):

Ի վերջոյ, չորրորդ դաշտավայրը կը կոչուի Փղշտական դաշտավայր, եւ իր անունը կ'առնէ ծովեզերեայ այս շրջանի բնակիչներէն՝ Փղշտացիներէն, որոնք իրենց կարգին Կրետէ կղզիէն (= Կաֆտոր) եկած եւ հաստատուած էին այստեղ: Այս դաշտավայրին մէջ կային բազմաթիւ քաղաքներ, որոնցմէ են՝ Աշտոտ կամ Ագոտոս (հմմտ Ա.Թգ 5.1-5), Աշկելոն կամ Ասկադոն, Գազա (հմմտ Դտ 16.21-30: Գրծ 8.26-40), Էկրոն (հմմտ Ա.Թգ 5.10, 6.12: Դ.Թգ 1.1-6, եւ 16), Գադ (հմմտ Ա.Թգ 21.10-15), Էկլոն եւ Գերար⁹²:

Բ.- ԿԵՂԻՐՈՆԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՂԹԱՅ

Կեղրոնական լեռնաշղթան ամբողջ երկիրը հիւսիսէն հարաւ կը կիսէ, Յորդանան գետին հետ ուղղակի զուգահեռ գիծ մը կազմելով: Միակ կէտը, ուր այս շղթան կը կտրուի, Եզրէլի դաշտավայրն է, որ դէպի Եզրէլ քաղաքը դիրին անցք կու տայ արեւմուտքէն արեւելք: Այստեղ հիւսիսէն իջնող լեռնաշղթան Թաբոր լեռնէն (շուրջ 600 մէթր բարձրութեամբ) սկսեալ դէպի արեւմուտք եւ ապա հիւսիս կը դառնայ, հասնելով մինչեւ Միջերկրականի եզերքը, եւ կազմելով ծանօթ Կարմել կամ Կարմեղոս լեռը⁹³ (դարձեալ շուրջ 600 մէթր բարձրութեամբ): Եզրէլի այս հովիտին մէջ կը գտնուին ռազմական յատուկ կարեւորութիւն ունեցող երեք քաղաքներ, Մեգիդո⁹⁴, Թասանախ եւ Եզրէլ, որոնք իբրեւ դուռ կը ծառայէին այս հովիտին:

⁹² Այս քաղաքը եւ անոր շրջանը Աբրահամի եւ Իսահակի համար ժամանակաւոր պանդխտութեան վայր եղան:

⁹³ Այս լեռան վրայ էր որ Եղիա մարգարէ Բահաղի քուրմերուն հետ ասպարէզ դուրս եկաւ, եւ ճշմարիտ Աստուծոյ յաղթանակը ապահովելէ ետք զանոնք սպաննել տուաւ Կիշոն գետի հովիտին մէջ (Գ.Թգ 18-րդ գլուխ):

⁹⁴ Աստուածաշունչին մէջ յիշուած է նաեւ Մեգիդոն (Ձք 12.11) եւ Արմազեղոն (Յտ 16.16) ձեւերով: Պատմական մէկ-երկու կարեւոր դէպքերու կապուած է.- Հոս էր որ Ք.Ա. 841 թ. Եէհու Իսրայէլի Եորամ թագաւորը սպաննելէ ետք նետահար սպաննեց նաեւ Յուդայի Ոքոզիա թագաւորը (տե՛ս Դ.Թգ 9.27): Հոս էր դարձեալ, որ Ք.Ա. 609-ին մեռաւ Եոսիա բարեպաշտ թագաւորը, Նէկօ Բ. փարաւոնին դէմ պատերազմած աստէն վիրաւորուելէ ետք (Դ.Թգ 23.29-30: Բ.Մն 35.22-24):

Նոյն այս հովիտն սկիզբ կ'առնէ Կիշոն գետը⁹⁵, որ դէպի հիւսիս կը հոսի, եւ Կարմել լեռան ամբողջ հիւսիսը եզերելով կ'երթայ Միջերկրական կը թափի: Իսկ Թաանախ եւ Մեգիդո քաղաքները այս գետին ափին շինուած են:

Եզրէլի դաշտավայրէն դէպի Եզրէլի հովիտը եւ դէպի Բեթշան քաղաքը գացող ճամբան կ'անցնի Մորէի բլուրին (հիւսիս) եւ Գիլբոա (հարաւ) մէջտեղէն: Մորէի բլուրին քով էր որ անցեալին Գեղէն դատաւորը պարտութեան եւ փախուստի մատնեց Մադիանացիները (Դտ 7-րդ գլուխ): Իսկ Գիլբոա լեռը, որ շուրջ 550 մէթր բարձրութեամբ լեռ մըն է, հանդիսացաւ այն վայրը, ու անցեալին Սաւուդ թագաւոր Փղշտացիներուն հետ պատերազմեցաւ, եւ ուր սպաննուեցան ինք եւ իր երեք որդիները (Ա.Թգ 31.1-6): Փղշտացիներ Սաւուդի գլուխը կտրեցին եւ անոր ու որդիներուն մարմինները Բեթշանի պարիսպէն կախեցին (Ա.Թգ 31.10 եւ 12):

Եզրէլ քաղաքը դէպի Յորդանան ճամբան պաշտպանող քաղաքն էր: Անուանի է՝ իբրեւ Իսրայէլի թագաւորներուն ձմեռանոցը, շատ մեղմ ձմեռ ունենալուն համար: Այստեղ էր՝ Նաբոթի այգին, որ Աքաաբ ուզեց ունենալ, եւ ի վերջոյ իր կնոջ՝ Եզրէլի խորհուրդով սեփականացուց, սպաննելով Նաբոթը (Դ.Թգ 21.1-24):

Ի վերջոյ, Եզրէլի հովիտը Յորդանանի հովիտէն բաժնող սահմանագիծին վրայ կը գտնուէր Բեթշան ամրոց-քաղաքը, որ Յունական եւ Հռոմէական տիրապետութեան շրջաններուն Սկիթոպոլիս անունը ստացած էր: Իսկ ՆԿ-եան ժամանակներուն անիկա մաս կը կազմէր Դեկապոլիս (decapolis) կոչուած 10 քաղաքներու համադաշնակցութեան:

ա.- **Գալիլէա:** Եզրէլի դաշտավայրին հիւսիսը կը գտնուի Գալիլէայի բարձրաւանդակը: Անոր հիւսիսային սահմանը կը սկսի Լիբանանի հարաւէն, մօտաւորապէս Լիթանի գետէն եւ Հերմոն

---

⁹⁵ Այս գետին մէկ յորդումին կապուած է Դեբորահ դատաւորի եւ Բարակի նշանաւոր յաղթանակը Չազորացի Եաբինի եւ Քանանացիներուն դէմ (Դտ 4-5 գլուխներ):

լեռնէն, իսկ հարաւային սահմանը կը կազմեն Կարմել լեռան շղթան, մինչեւ Գիլբոա լեռը:

Անունին Եբրայական ձեւն է՝ Գալիլ, որ կը նշանակէ «շրջանը» (հմմտ Ես 9.1), կամ «շրջանակը»: Ջրառատ եւ բերրի շրջան մըն է, ձիթենիներով հարուստ: Քանաանի գրաւման ժամանակներուն այստեղ տեղաւորուեցան եւ մինչեւ Ասորեստանեան գերութեան ժամանակը (Ք.Ա. 722 թ.) հոն մնացին չորս ցեղեր.- Աշեր, Իսասար, Զաբուդոն եւ Նեփթաղիմ: Բայց գերութենէն ետք Գալիլեան կարեւոր մասամբ հեթանոսներով խառն բնակչութիւն ունեցաւ, եւ ատով իսկ ուղղափառ Հրեաներու աչքին մնաց միշտ կասկածելի եւ արհամարհելի (տե՛ս Դ.Թգ 17.24-41: Յհ 1.46):

Գալիլեան երկրաբանականօրէն երկու մասերու կը բաժնուի.- Վերին Գալիլեա եւ Ստորին Գալիլեա: Վերին Գալիլեան, հիւսիսային մասը, որ Լիբանանի սահմանը կը կազմէ, ընդհանրապէս ծովու մակերեսէն շուրջ 900 մէթր բարձրութիւն ունի (բարձրագոյն կէտը՝ 914 մէթր), մինչդեռ Ստորին Գալիլեան, կամ հարաւային մասը, շուրջ 650 մէթր բարձրութեան կը հասնի, եւ աւելի ցած բլուրներու շրջան մըն է, որ մինչեւ Եզրէէլի դաշտավայրը կ'իջնէ:

Գալիլեայի կարեւոր քաղաքներն են.-

1.- *Կեղէշ* (Գրբ. Կաղէս):

2.- *Հացոր*:

3.- *Քորազին* (հմմտ Մտ 11.21):

4.- *Բեթսայիդա*, Գալիլեայի լիճին հիւսիսային ափին, Պետրոսի եւ Անդրեասի, ինչպէս նաեւ Փիլիպպոս առաքելի քաղաքը (Յհ 1.44, 12.21):

5.- *Կափառնուս*, Գալիլեայի լիճին հիւսիս-արեւմտեան ափին, որ Յիսուսի բնակութեան եւ գործունէութեան կեդրոնը եղաւ (հմմտ Մտ 4.12-13):

6.- *Մագդալա*, Մարիամ Մագդաղենացիի քաղաքը, Գալիլեայի լիճին արեւմտեան ափին:

7.- *Տիբերիա*, Գալիլեայի եւ Բերեայի չորրորդապետութեան մայրաքաղաքը⁹⁶, Գալիլեայի լիճին արեւմտեան ափին, որ անցեալին Համմաթ կը կոչուէր (Յես 19.35), եւ ծանօթ էր իր հանքային տաք ջուրերով: Այս քաղաքին անունով Գալիլեայի լիճը երբեմն կոչուած է նաեւ Տիբերիայի ծով կամ լիճ (Յհ 6.1, 21.1):

8.- *Կանա*, Յիսուսի երկու հրաշագործութեանց թատերաբեմը (Յհ 2.1-11, 4.46-50), եւ Նաթանայէլ-Բարթողոմէոսի ծննդավայր քաղաքը (Յհ 21.2):

9.- *Սեպֆորիս*, Մարիամ Աստուածամօր եւ անոր ծնողներուն քաղաքը:

10.- *Նազարէթ*, Յիսուսի սննդավայրը:

11.- *Նային* (հմմտ Ղկ 7.11):

բ.- **Սամարիա:** Եզրէլի դաշտավայրին հարաւը գտնուող բարձրաւանդակը, որ մօտաւորապէս երկրին կեդրոնը կը գրաւէ, Սամարիան է: Այս անունը նախ Աքաաբ թագաւորի հօր՝ Օմրի թագաւորին շինած մայրաքաղաքինն էր, որ յետոյ տրուեցաւ ամբողջ շրջանին, եւ երբեմն նաեւ հիւսիսի թագաւորութեան:

Հիւսիսէն՝ Եզրէլի դաշտավայրն է Սամարիայի սահմանը, արեւմուտքէն՝ Միջերկրական ծովը, արեւելքէն՝ Յորդանան գետը: Հարաւային սահմանը յարաբերաբար անորոշ է. միայն յստակ է, թէ Բերթէլ քաղաքը սահմանին վրայ էր (հմմտ Դ.Թգ 12.29):

Սամարիայի կեդրոնական մասին մէջ կը գտնուին իրարու հանդիպակաց երկու լեռներ.- Էբալ լեռը, շուրջ 1000 մետր բարձրութեամբ, եւ ասոր հարաւը՝ Գարիզիմ լեռը, շուրջ 950 մետր բարձրութեամբ: Այս հանդիպակաց լեռներուն վրայ էր որ Յեսու կանգնեցուց Իսրայէլի վեց-վեց ցեղերը, Տիրոջ հետ ուխտը վերանորոգելու համար (տես Յես 8.30-35: Հմմտ Բ.Օր 27-րդ գլուխ):

Երկու այս լեռներուն միջեւ կը գտնուի Շեքեմը (Գրբ. Միւքեմ, այժմու անունով՝ Նաբլուս) քաղաքը, հոն՝ ուր անցեալին

---

⁹⁶ Հերովդէս Անտիպասի կողմէ շինուած այս քաղաքը ձօնուած էր Տիբերիոս կայսրին, եւ զուտ հեթանոս բնակչութիւն ունէր: Հաւանաբար այս պատճառով ալ Յիսուս երբեք չայցելեց այս քաղաքը: Բայց աւելի ուշ Հրեաներ այնտեղ հաստատուեցան, եւ զայն կրօնական կեդրոնի մը վերածեցին: Հոս էր որ խմբագրուեցաւ Պաղեստինեան Թալմուդը, Բ.Ե. 2-4 դարերուն:

կաղնիներով հարուստ Մորէի դաշտն էր (հմմտ Ծն 12.6), եւ որ Յակոբ նահապետ գնեց Քանանացիներէն (Ծն 33.18-19): Երբ հիւսիսի տասներկու ցեղերը անջատուեցան Յուդայի թագաւորներէն, եւ Երոբոամը թագաւոր օծեցին, հիւսիսի թագաւորութեան առաջին մայրաքաղաքը Շեքեմը եղաւ: Բաբելոնեան գերութենէն դարձին, Սամարացիներ Շեքեմը դարձուցին կրօնական կեդրոն, Գարիզիմ լեռան վրայ նոր տաճար մը շինելով⁹⁷:

Սամարիայի միւս կարելոր քաղաքներն են.-

2.- *Սիքար*, Շեքեմի անմիջական արեւելքը, ուր տեղի ունեցաւ Յիսուսի եւ Սամարացի կնոջ հանդիպումը (Յհ 4.5-6):

3.- *Թիրցահ*, Շեքեմէն 10 քլմ. հիւսիս, արեւելք, որ հիւսիսի թագաւորութեան երկրորդ մայրաքաղաքը եղաւ Բաաշա թագաւորին օրով (Գ Թգ 15.21), մինչեւ Օմրիի օրերը: Անուանի էր իր գեղեցկութեամբ (հմմտ Երգ 6.4):

4.- *Սամարիա* քաղաքը հիւսիսի թագաւորութեան երրորդ եւ վերջին մայրաքաղաքը պիտի դառնար Օմրի թագաւորին օրով, որ միաժամանակ զայն շինողը եղաւ (Գ.Թգ 16.23-24): Շեքեմէն 10 քլմ. դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող այս քաղաքը շինուած էր 100 մէթր բարձրութեամբ բլուրի մը վրայ, եւ ամէն կողմէ շրջապատուած էր հովիտներով, ինչ որ կը դիրացներ անոր պաշտպանութիւնը: 722-ին Սամարիան գրաւուեցաւ Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորին կողմէ, եւ բնակչութիւնը Ասորեստան գերեվարուեցաւ. իսկ անոնց *տեղ բերուեցան հեթանոս ազգեր*:

5.- *Ղոթան*, Սամարիա քաղաքէն 16 քլմ. հիւսիս (հմմտ Ծն 37.17):

6.- *Շիլոհ*, Շեքեմէն 18 քլմ. հարաւ, որ Քանաանի երկրին մէջ Իսրայէլացիներու առաջին հաստատուն սրբավայրը եղաւ, եւ ուր գետեղուեցաւ Վկայութեան Խորանը՝ «Աստուծոյ տունը» (Յեւ 18.1:

---

⁹⁷ Յովհաննէսի Աւետարանին մէջ այս մասին ակնառկութիւն կը գտնենք Յիսուսի եւ Սամարացիի ջ խօսակցութեան մէջ (Յհ 4.20): Այս տաճարը քանդուեցաւ Մակաբայեցիներուն ձեռքով, Հասմոնական թագաւոր Յովհաննէս Հիրկանոսի կողմէ, Ք.Ա. 128 թ., եւ այնուհետեւ չվերաշինուեցաւ: Մակայն մինչեւ հիմա Գարիզիմ լեռը կը մնայ Սամարացիներու պաշտամունքի վայրը:

Հմմտ Դտ 18.31: Ա.Թգ 1.3): Փղշտացիներու դէմ պատերազմներու ընթացքին անհկա աւերուեցաւ եւ կորսնցուց իր կարելորութիւնը:

7.- *Բեթէլ*, Սամարիայի եւ Յուդայի սահմանին վրայ, Երուսաղէմէն 18 քլմ. դէպի հիւսիս: Հինէն ի վեր ճանչցուած սրբավայր մըն էր անհկա: Դատաւորներու շրջանին Տապանակը հոն հաստատուած էր (հմմտ Դտ 20.18-28): Երուսաղէմի ստացած դիրքով թէպէտ Բեթէլի կրօնական կարելորութիւնը նուազեցաւ, բայց միակ թագաւորութեան երկուքի բաժանումէն ետք Երոբոամի կողմէ հռչակուեցաւ իբրեւ հիւսիսի թագաւորութեան պաշտամունքային կեդրոնը (Գ.Թգ 12.28-33), հակադրուելով Երուսաղէմին: Այդ պատճառով ալ Օսէա մարգարէ զայն փոխանակ Բեթ-Էլ՝ «Տուն Աստուծոյ» կոչելու, կ'անուանէ Բեթ-Աուէն՝ «Տուն Անօրէնութեան»: Եոսիա թագաւոր իր կրօնական բարեկարգութեան ընթացքին կործանեց անոր սրբավայրը (Դ.Թգ 23.15-20):

Ի վերջոյ պէտք է գիտնալ, թէ Սամարիան եւս Ասորեստանի կողմէ գրաւուելէ ետք մեծ մասով հեթանոսներով բնակուեցաւ, որոնք խառնուեցան տեղացի մնացորդ Հրեաներուն հետ, առաջ բերելով խառն բնակչութիւն մը, ծանօթ՝ Սամարացիներ անունով, որոնք ուղղափառ Հրեաներուն կողմէ «օտարազգի» կը նկատուէին եւ կ'արհամարհուէին (տե՛ս Յհ 4.9 եւ 8.48: Հմմտ Ղկ 9.52-53, 10.33, 17.11-19):

գ.- **Յուդա:** Սամարիայի բարձրաւանդակին անմիջական հարաւը կը գտնուի Յուդայի կամ Հրէաստանի⁹⁸ բարձրաւանդակը: Անոր լեռնային շրջանները քիչ մը աւելի բարձր եւ շատ աւելի ժայռուտ են, քան Սամարիան: Ունի նեղ եւ քարքարուտ կիրճեր, եւ ուստի չունի Սամարիայի բերրիութիւնը:

Յուդայի բարձրաւանդակին հիւսիսային սահմանը մօտաւորապէս Բեթէլ քաղաքի գիծն է. արեւմտեան սահմանը՝ Միջերկրական ծովը, արեւելեանը՝ Մեռեալ ծովը, իսկ հարաւայինը՝ Նէկէի անապատային շրջանը:

---

⁹⁸ Հրէաստան անունը ՆԿ-եան ժամանակներէն կու գայ: Զայն պէտք չէ հասկնալ իբրեւ ամբողջ երկրին տրուած անուն, այլ՝ իբրեւ Յուդայի բարձրաւանդակին տրուած անուն:

Արեւելեան կողմէն, քարձրաւանդակին եւ Մեռեալ ծովուն միջեւ կայ «Յուդայի անապատ» կոչուածը, որ առհասարակ անբնակ շրջան մըն է, շուրջ 16-23 քլմ. լայնքով: Իսկ արեւմտեան կողմէն, քարձրաւանդակը աստիճանաբար կ'իջնէ, միանալու համար հովիտներու շղթային:

Յուդայի քարձրաւանդակին զուգահեռ եւ արեւմտեան կողմէն անոր ամբողջ երկայնքին, այսինքն՝ Եաֆֆայէն (Գրք. Յոպպէ) մինչեւ Գազա, հիւսիսէն հարաւ, կը տարածուի «Հովիտներու շղթան» (Եբր. շըֆէլա՛հ [הלפח]) կոչուած բլրաշարքը, որ մինչեւ 500 մետր քարձրութեան հասնող բլուրներու եւ հովիտներու շղթայ մըն է: Հիւսիսային շրջանին մէջ անիկա Յուդայի կեդրոնական քարձրաւանդակին միացած կը ներկայանայ, բայց Այյալոն գետի հովիտէն սկսեալ կ'անջատուի անկէ: Անցեալին մոլորթգնհիներով ծածկուած (հմմտ Գ.Թգ 10.27) այս բլրաշարքը բնական սահման մը եւ պատուար մըն էր Յուդայի լեռնային շրջանը բնակող Իսրայէլացիներուն եւ ծովեզերեայ դաշտային շրջանները բնակող Փղշտացիներուն միջեւ:

Այս բլրաշարքին եւ Յուդայի քարձրաւանդակին միջեւ կը գտնուէին շարք մը պարսպաւոր քաղաքներ, որոնցմէ կարելի է յիշել.-

1.- *Վերին Բեթ-հորոն*⁹⁹ եւ *Ներքին Բեթ-հորոն*, Երուսաղէմէն 16 քլմ. հիւսիս-արեւմուտք (հմմտ Յես 16.5): Այս երկուքին միջեւ էր որ Յեսու մղեց իր նշանաւոր պատերազմը, արելը կեցնելով մինչեւ պատերազմին աւարտը (Յես 10.10-14):

2.- *Այյալոն* (Գրք. Այեղոն), որ նոյնանուն հովիտին կ'իշխէր, եւ որ բաժանեալ թագաւորութեան սահմանային մէկ քաղաքն էր:

3.- *Կիրիաթ-Եէարիմը* («անտառներու քաղաք», Գրք. Կարիաթարիմ) Երուսաղէմէն 15 քլմ. արեւմուտք գտնուող այն քաղաքն է, ուր Տապանակը քսան տարի մնաց (Ա.Թգ 7.1-2):

4.- *Բեթշեմէշ* («արելի քաղաք», Գրք. Բեթսամիւս), Երուսաղէմէն արեւմուտք գտնուող այն միւս քաղաքն է, ուր Ուխտի Տապանակին առաջին կայքը եղաւ՝ Փղշտացիներու կողմէ գերեվարուելէն եւ դարձուելէն ետք (Ա.Թգ 6.1-14):

---

⁹⁹ Հորոնը անդրաշխարհի չաստուածն էր Քանանացիներուն քով:

5.- *Լիբնահ* («սպիտակ»), որ իր անունը կ'առնէ շրջապատը յատկանշող սպիտակ աւազաքարէն:

6.- *Ազեկահ*, որուն մօտիկը տեղի ունեցաւ Դաւիթի եւ Գողիաթի ճակատամարտը (տե՛ս Ա.Թգ 17.1), եւ որ թագաւորութեան տարիներուն նշանաւոր ամրոց-քաղաք մըն էր (Բ.Մն 11.5-9: Եր 34.7):

7.- *Լաքիշը* նոյնպէս նշանաւոր ամրոց-քաղաք մըն էր, դեռ նահապետական ժամանակներէն սկսեալ, որ Յեսուի ձեռքով գրաւուեցաւ եւ աւերուեցաւ (Յես 10.31-32, 11.10-13): Հետագային եւս անիկա մնաց պաշտպանութեան կարելոր քաղաք մը, մինչեւ Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորին ձեռքով վերստին աւերումը¹⁰⁰:

Գալով բուն Յուդայի բարձրաւանդակին, անիկա Հովիտներու շղթային եւ Մեռեալ ծովուն միջեւ տարածուող լեռնային շրջանն էր, ինչպէս ըսինք: Կեդրոնական այս մասին մէջ գտնուող կարելոր քաղաքները, հիւսիսէն հարաւ, հետեւեալներն են.-

1.- *Գեբա*, որ Բեթէլէն 8 քլմ. հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր (Գրբ. Գաբա), սահմանային քաղաք կը նկատուէր: Իրօք, Թագաւորներու 4-րդ գիրքը Եոսիա թագաւորի բարեկարգութեան մասին խօսած ատեն Յուդայի կամ հարաւի թագաւորութեան սահմանները կը յիշէ «Գեբայէն մինչեւ Բէլըշեբա» (Դ.Թգ 23.8):

2.- *Գիբէոն* (Գրբ. Գաբաւոն), Երուսաղէմէն 10 քլմ. հիւսիս-արեւմուտք: Հետաքրքրական է Գիբէոնացիներուն դաշինքին պատմութիւնը Յեսուի հետ (Յես 9-րդ գլուխ), եւ այդ դաշինքին առնչուած հետագայ մէկ դէպքը՝ Սաւուղի առնչուած (տե՛ս Բ.Թգ 21.1-9):

3.- *Գիբէահ*, Երուսաղէմէն 5 քլմ. հիւսիս, Իսրայէլի առաջին թագաւորին՝ Սաւուղի ծննդավայրն էր՝ որ այդ պատճառով ալ կարելորութիւն ստացաւ, մայրաքաղաքի դեր կատարելով. բայց երբ Դաւիթի օրով Երուսաղէմը եղաւ մայրաքաղաք, Գիբէահ անշքացաւ:

---

¹⁰⁰ Հետաքրքրական է գիտնալ, որ Իսրայէլի թագաւորութեան անկման տարիներուն Լաքիշը Ասորեստանի դէմ երկար դիմադրութիւն կատարող քաղաքներէն եղաւ: 701 թ. իր արշաւանքին, Սենեքերիմ երկարօրէն պաշարեց զայն, Նինուէի իր պալատին պատերուն վրայ նկարել տուաւ այդ պաշարման տեսարանը, որ ներկայիս կը պահուի Բրիտանական Թանգարանին մէջ:

4.- *Միցփահ* («դիտանոց», Գրք. Մասփա), Գիբեոնի եւ Ռամայի մօտակայքը, Երուսաղեմէն շուրջ 7 քլմ. հիւսիս: Որովհետեւ անցեալին այստեղ» յատուկ աղօթատեղի մը կար, կը թուի թէ Իսրայէլի ցեղերուն հաւաքավայրը դարձած էր՝ կարեւոր իրադարձութեանց առիթով, ինչպիսին էին, օրինակ, ցեղախումբի մը (Բենիամինցիներու) պատիժը որոշելը բոլոր միւս ցեղերուն կողմէ (Դտ 20-21 գլուխներ), կամ Տապանակին վերադարձին առիթով գոհաբանական հաւաքոյթը (Ա.Թգ 7.5-6), Սաւուդի թագաւոր հռչակումը (Ա.Թգ 10.17), կամ Մակաբայեցիներու օրով Սելեւկեան թագաւորութեան դէմ պատերազմի գումարումը (Ա.Մկ 3.46): Երուսաղեմի անկումէն ետք կարճ ժամանակ մը Միցփահը իբրեւ մայրաքաղաք ծառայեց:

5.- *Երուսաղեմ*: Հին քաղաք մըն է, դեռ նահապետական ժամանակներէն ծանօթ: Հաւանաբար անունին կրճատ ձեւն է Սալեմ (Գրք. Սաղեմ), որուն թագաւորը՝ Մելքիսեդեկ քահանան Աբրահամը դիմաւորեց երբ սա չորս մեծ թագաւորներու զօրքին դէմ յաղթանակով կը վերադառնար (Մն 14.18): Ժամանակ մը Խուրրիներու ձեռքն էր, երբ Դաւիթ տիրացաւ անոր (Բ.Թգ 5.6-8), եւ զայն մայրաքաղաք հռչակեց: Տապանակին հոն փոխադրութեամբ Դաւիթ միաժամանակ հոգեւոր կեդրոնի վերածեց Երուսաղեմը, որ նուիրականացաւ Սողոմոնի ձեռքով տաճարին շինութեամբ:

Երուսաղեմը շինուած է գլխաւոր երկու բլուրներու վրայ, Սիոն եւ Մորիահ: Արեւմուտքէն ու հարաւէն պաշտպանուած է Հիննոմի ձորով, իսկ արեւելքէն՝ Կեդրոնի ձորով: Պաշտպանութեան միակ տկար կողմը հիւսիսն էր: Բազմաթիւ պաշարումներէ փրկուած, անիկա Ք.Ա. 586-ին ինկաւ Նաբուգոդոնոսորի հարուածներուն տակ եւ աւերուեցաւ: Անոր պարիսպները վերաշինուեցան շուրջ 445-ին, Նեհեմիայի ձեռքով: Երկար ժամանակ Պարսկական, Պտղոմեան եւ Սելեւկեան իշխանութեան ենթակայ մնալէ ետք, եւ Սելեւկեան թագաւոր Անտիքոս Դ. Եպիփանէսի ձեռքով նոր աւերումներու ենթարկուելէ ետք, Երուսաղեմը դարձեալ մայրաքաղաք դարձաւ Մակաբայեցիներու օրով, մինչեւ Ք.Ա. 63-ին Հռոմայեցիներու կողմէ գրաւումը: Յիսուսի ժամանակներուն Երուսաղեմը Հռոմայեցիներու ձեռքն էր:

6.- *Բեթլեհեմ*, Երուսաղեմէն շուրջ 9 քլմ. հարաւ, փոքրիկ քաղաք մըն է, որ նշանաւոր եղաւ իբրեւ Դաւիթ թագաւորի եւ անոր սերունդին Քրիստոսի ծննդավայրը:

7.- *Հեբրոն* (Գրք. Քեբրոն), Երուսաղեմէն շուրջ 30 քլմ. հարաւ-արեւմուտք: Անցեալին, նահապետական ժամանակներուն, ծանօթ էր նաեւ Կիրիաթ Արբա («չորս քաղաք») անունով: Աբրահամ երկար մնաց այստեղ, եւ հոնկէ ալ Մաքֆելահի քարայրը եւ եզերող հողակտոր մը գնեց իբրեւ ընտանեկան դամբարան (Ծն 23-րդ գլուխ): Հոս էր որ Դաւիթ անցուց իր թագաւորութեան առաջին եօթուկէս տարիները (Բ.Թգ 5.4-5: Հմմտ Գ.Թգ 2.11):

Ի վերջոյ, յիշեցինք որ Յուդայի բարձրաւանդակին արեւելեան կողմը, բարձրաւանդակին եւ Մեռեալ ծովուն միջեւ կայ «Յուդայի անապատ» կոչուածը, որ անջրդի եւ առհասարակ անբնակ շրջան մըն է, ՀԿ-ին մէջ Եշիմոն («անապատ», Գրք. Եսիմոն) անունով ծանօթ է Էնգեղի կոչուած ովասիսը (հմմտ Երգ 1.14), անմիջապէս անապատի եզերքին, Մեռեալ ծովու արեւմտեան ափի կէսին: Ուշ շրջանին բնակութեան միակ կէտերը վանական կեդրոններ եղած են, ինչպէս Գումրանի անունով ծանօթ Եսսենական վանականներունը, կամ քրիստոնէական շրջանին Ս. Սաբայի վանքը: Մակաբայեցիներու շրջանին Էնգեղիէն հարաւ կառուցուեցաւ ամրոց մը, Մասատա կոչուած, որ հռչակուեցաւ Ք.Ե. 66-70 թ. Հռոմայեցիներու դէմ ապստամբութեան ընթացքին: Երուսաղեմի անկումէն ետք անիկա շարունակեց պայքարը, մինչեւ որ ամրոցին բնակիչները իրենք զիրենք սրամահ սպաննեցին, թշնամիին ձեռքը յանձնուելու համար:

դ.- **Նեկեւ:** Կը նշանակէ՝ «հարաւ», ինչպէս նաեւ՝ «անջրդի» (հմմտ Յես 15.19): Այս անունը կը տրուի Բէերշեբա (Գրք. Բերսաբէէ) քաղաքի շրջապատին եւ անոր հարաւային շրջանին, որուն արեւելեան կողմը Յորդանանի հովիտին երկարաձգումն է Մեռեալ ծովէն վար, Արաբա կոչուած, իսկ արեւելքը՝ Սինայի թերակղզին:

Նեկերը տափաստան մըն է, միայն գարնան կանաչապատուող: Ջուրի միակ աղբիւրները ջրհորներն են: Անիկա Պաղեստինի ամենէն հարաւը կը կազմէ:

Նեկեւի գլխաւոր քաղաքը Բէրշեքան էր, ծանօթ՝ դեռ նահապետներու շրջանի պատմութենէն: Աբրահամ հոն հաստատուեցաւ ժամանակ մը (Ծն 13.1): Յուդայի բարձրաւանդակէն դէպի Եգիպտոս գացող ճամբան այս քաղաքէն կ'անցնէր, եւ կը կոչուէր «Շուրի»¹⁰¹ ճամբան» (հմմտ Ծն 16.7): Յետուի գիրքը Նեկեւի մէջ 29 քաղաքներ կը յիշէ (Յես 15.21-32), որոնցմէ հազիւ քանի մը հատը մեզի ծանօթ են:

Եգիպտոսէն ելքի ժամանակներուն Նեկեւի գլխաւոր բնակիչները Ամալեկացիներն էին (հմմտ Թւ 13.30), որոնց հետ Իսրայէլացիներ առաջին պատերազմը մղեցին անապատին մէջ (Ելք 17.8-16):

Նեկեւէն հարաւ՝ Սին անապատը եւ Սինայի թերակղզին են, որոնք Պաղեստինի մաս չեն կազմեր: Բայց կ'արժէ գիտնալ, որ Սին անապատի կարելորդ քաղաքն էր Կադէշ-Բառնէա, ուր Իսրայէլացիներ երկար ստեն մնացին իրենց անապատային թափառումներու ընթացքին (հմմտ Բ.Օր 1.19: Թւ 13.26, 14.26-35): Իսկ Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի սահմանը կը կազմէ «Եգիպտոսի գետ» կոչուածը, որ սակայն բուն Եգիպտոսին հետ կապ չունի, եւ պէտք չէ շփոթել Նեղոսի հետ:

Գ.- ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ՀՈՎԻՏԸ

Այս հովիտը երկու մասերու կը բաժնուի.- Վերին Յորդանան եւ Ստորին Յորդանան:

Վերին Յորդանանը կ'ընդգրկէ Հերմոն լեռնէն սկիզբ առնող գետը եւ անոր հարկատու գետակները, որոնք Հուլէ փոքրիկ լճակին մէջ կը թափին: Անցեալին այս շրջանը ճահճուտ էր: Այսօր ամբողջ շրջանը չորցուած է, ներառեալ նաեւ Հուլէ լիճը:

Հուլէ լճակէն դուրս գալով Յորդանանը կու գայ միանալու Գալիլեայի լիճին: Այս բաժինը կը կոչուի Միջին Յորդանան:

Գալիլեայի լիճը ծովուն մակերեւոյթէն 209 մէթր աւելի ցած է: Անցեալին անիկա Քիններէթի, այսինքն՝ «քնարի» լիճ (Թւ 34.11) կոչուած է, քնարի ձեւ ունենալուն համար: ՆԿ-ին մէջ կը կոչուի

---

¹⁰¹ Շուր կը նշանակէ «պատ» կամ «պարիսպ», եւ հաւանաբար ակնարկութիւն է Եգիպտական ամրոցներուն, որոնք շինուած էին Եգիպտոսի մուտքը պաշտպանելու համար Ասիական յարձակումներէն:

նաեւ Գեննեսարէթի լիճ (տե՛ս Ղկ 5.1) կամ Տիբերիայի լիճ (տե՛ս Յհ 6.1, 21.1): Ամբողջ շրջապատը բարեխառն կլիմայ մը ունի, իսկ լիճին հիւսիս-արեւմուտքը տարածուող դաշտավայրը շատ արգաւանդ է:

Ստորին Յորդանանը սկիզբ կ'առնէ Գալիլեայի լիճէն, եւ գրեթէ ուղիղ գիծով կ'իջնէ մինչեւ Մեռեալ ծով: Եւ որովհետեւ Յորդանանի հովիտը աղի հող ունի, գետը իր հետ մեծ քանակութեամբ աղ կը փոխադրէ դէպի Մեռեալ ծով:

Մեռեալ ծովը ծովու մակերեսէն 395 մէթր ցած է: Աշխարհի ամենէն ցած լիճը կամ ծովն է: Աստուածաշունչին մէջ կը կոչուի Աղի ծովը (Ծն 14.3): Կոչուած է նաեւ Արաբայի ծովը (Յես 3.16), կամ «Արեւելեան ծովը» (Զք 14.8): Ք.Ե. առաջին դարու պատմիչ Յովսէփոս զայն «Ասֆալթի ծովը» կը կոչէ: Իսկ այսօր Արաբները զայն «Ղովտի ծովը» կ'անուանեն: Մեռեալ ծով անունը տրուած է Յոյներուն կողմէ, նկատի ունենալով որ իր չափազանց աղի ըլլալուն համար ո՛չ մէկ կենդանական կեանք կայ անոր մէջ:

Մեռեալ ծովէն հարաւ կը տարածուի Արաբա կոչուած շրջանը, ջուրէ զուրկ տարածութիւն մը, որ կը հասնի մինչեւ Աքապայի ծոցը, Կարմիր ծովուն¹⁰² արեւելեան թեւին վրայ: Այս անունով կոչուած է նաեւ Մեռեալ ծովուն հովիտը:

Դ.- ԱՆՂԻ-ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ԲԱՐՃՐԱՒԱՆԴԱԿ

Ամբողջ Անղր-Յորդանանը (Եբր. Աբարիմ [עֲבָרִים] որ կը նշանակէ՝ «անղին», «միւս կողմը») բարձրաւանդակ մըն է, Յորդանան գետի ամբողջ երկայնքին զուգահեռ, որ Յորդանանի հովիտէն մէկ անգամէն դէպի վեր կը խոյանայ, հասնելով մինչեւ ծովու մակերեսէն 600-915 մէթր բարձրութեան, եւ ապա աստիճանաբար կ'իջնէ, միանալով Արաբական եւ Սուրիական անապատներուն:

Հիւսիսէն հարաւ դիտելով, Անղր-Յորդանանի մէջ կը գտնենք հետեւեալ շրջանները, որոնք իրարմէ բաժնուած են քանի մը գետերու խոր կիրճերով.-

---

¹⁰² Երբեմն Աքապայի ծոցը եւս Կարմիր Ծով կոչուած է, ինչպէս նոյն անունով կոչուած է այսօրուան Սուէզի ջրանցքին հատուածը: Հնդկաց ովկիանոսը եւս երբեմն կոչուած է այդպէս:

ա.- Հաուրան-Բաշան: Եարմուկ գետէն վեր՝ մինչեւ Հերմոն լեռը, Վերի Յորդանանի եւ Գալիլէայի լիճին հանդիպակաց (արեւելեան) կողմը կը գտնուի Հաուրանը, որ իր հարաւային մասով կը կոչուէր Բաշան: Չափազանց բերրի շրջան մը, ցորենի շտեմարան, ինչ որ զայն իտեալ կը դարձնէր՝ իբրեւ արօտավայր եւ անասնաբուծութեան կեդրոն (հմտ Բ.Օր 32.14: Եզ 39.18): Հռոմէական ժամանակներուն այս շրջանը կը կոչուէր Կոլանիտիս, աժմու Կոլանի (Գրք. Գովղան) բարձունքը, որ մաս կը կազմէ Սուրիային: Այս շրջանին կարելոր քաղաքներն էին՝ Աշտարոթ եւ Կոլան (Բ.Օր 1.4, 4.43):

Հաուրանի կամ Բաշանի այս շրջանին համար պետք է գիտնալ, որ անիկա Պաղեստինի մաս չէր կազմեր, այլ՝ Սուրիայի, թեպէտեւ կարճ ժամանակներու համար ենթակայ եղած է Իսրայէլի թագաւորութեան: Անիկա մնայուն կռուախնձոր եղած է Սուրիայի եւ Իսրայէլի միջեւ:

բ.- Գիլէադ (Գրք. Գաղաադ): Եարմուկ գետէն հարաւ՝ մինչեւ Եաբբուկ գետին կիրճը, հովիտներու շրջան մըն է Գիլէադը, արօտավայրերով եւ անտառներով ծածկուած: Նշանաւոր էր Գիլէադի բալասանը, որ կ'օգտագործուէր իբրեւ բուժիչ դեղ (տե՛ս Եր 8.22, 46.11), եւ իբրեւ այդպիսին կամ իբրեւ անուշաբոյր կ'արտածուէր (Օն 37.25):

Քանաանի գրաւումէն իսկ առաջ Յեսուի ձեռքով Գիլէադը գրաւուեցաւ եւ յանձնուեցաւ Մանասէի կէս ցեղին:

Գիլէադը յաճախ յիշատակուած է իբրեւ ապաստանավայր փախստականներու համար: Գիլբոա լեռան վրայ Սաւուղի եւ անոր երեք որդիներուն սպանութենէն ետք, չորրորդ մէկ որդին՝ Իշպոնէթ Գիլէադի Մահանայմ քաղաքը փախաւ (Բ.Թգ 2.8-9): Երբ Դաւիթ իր Աբիստղոմ որդիէն կը փախչէր, դարձեալ հոն ապաստանեցաւ (Բ.Թգ 17.21-22): Նոյնը ըրին քրիստոնէանէր, Ք.Ե. 70 թ. Հռոմայեցիներու ձեռքով Երուսաղէմի կործանումէն անմիջապէս առաջ, երբ լքեցին Երուսաղէմը եւ ապաստանեցան Անդր-Յորդանան, Պելլա քաղաքը:

գ.- **Ամմոն:** Եաբբոկի եւ Աոնոն գետին միջեւ ինկած երկրամասն էր Ամմոնը, որուն մայրաքաղաքն էր Բաբբահ կամ Բաբբաթ-Ամմոն, ներկայ Ամման քաղաքը:

Ամմոնը եւս դեռ Քանաանի գրաւումէն առաջ Յետուի ձեռքով գրաւուեցաւ եւ յանձնուեցաւ Գադի եւ Ռուբէնի ցեղերուն:

դ.- **Մոաբ:** Աոնոնի եւ Զերետ գետին միջեւ ինկած երկրամասը, Մեռեալ ծովու արեւելեան կողմը, կը կոչուէր Մոաբ, որուն մայրաքաղաքն էր Կիր-Հարեշեթը: Գլխաւոր միւս քաղաքներն էին՝ Հեշթոն (= Եսեթոն), Դիբոն, եւ Մադեբա:

Առհասարակ չոր բարձրաւանդակ մըն է Մոաբը, հարուստ միայն արօտավայրերով: Մաս չի կազմեր Պաղեստինին, թեպէտ եղած են անոր վրայ տիրապետութեան կարճատեւ ժամանակներ:

ե.- **Եդոմ:** Նոյնպէս Պաղեստինին մաս չէր կազմեր Եդոմը, որ հիւսիսային սահման ունէր Զերետ գետը, եւ կը տարածուէր Մեռեալ ծովու հարաւ-արեւելքէն մինչեւ Աքապայի ծոցը: Եդոմը իր մէջ կ'առնէր նաեւ Մեռեալ ծովու հարաւը գտնուող Արաբա կոչուած շրջանը:

Երկիրը իր անունը կ'առնէ մութ-կարմիր (Եբրայերէնով Եդոմ կը նշանակէ «կարմիր») աւազաքարէ կազմուած լեռներէն, որոնք մինչեւ 2000 մէթր բարձրութեան կը հասնին: Խոպան հողը յարմար չէր հողամշակութեան կամ խաշնարծութեան համար: Բայց Եդոմը հարուստ էր պղինձով: Նաեւ վաճառաշահ կեդրոն մըն էր, նկատի ունենալով որ հոսկէ կ'անցնէր «Արքաունական ճամբայ» կոչուած վաճառականական մայր ուղին (հմմտ Թւ 20.17, 21.22), որ դէպի հիւսիս Դամասկոս կ'երթար, իսկ դէպի հարաւ՝ մինչեւ Աքապայի ծոցը եւ հոնկէ Արաբիա եւ Ափրիկէ կը տանէր:

Երկրին կեդրոնը կը կազմէր Սէիր լեռնաշղթան, որուն անունով երբեմն կը նշուի երկիրը (հմմտ Ծն 36.6-9): Եդոմի մայրաքաղաքն էր Սելա, որ կը նշանակէ՝ Վէմ (հմմտ Դ.Թգ 14.7), ներկայիս Յունական անուանումով Փեթրա կոչուած: Ասոր մօտիկը կը գտնուի Հոր լեռը, ուր Ահարոն մեռաւ ու թաղուեցաւ (Թւ 33.37-41):

Եդոմի հիւսիսային շրջանին մէջ կարելոր քաղաք մըն էր Թեմանը, վաճառականական կեդրոն մը, որուն բնակիչները անուանի էին իրենց իմաստութեամբ (հմմտ Եր 49.7): Յոբի երեք բարեկամներէն մէկը՝ Էլիֆազը Թամանացի մըն էր (Յոբ 2.11), եւլն: Իսկ ուրիշ կարելոր քաղաք մըն էր Բոսրան (հմմտ Ես 34.6, 63.12):

76.- **ԵՐԿՐԻՆ ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆԱԶԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՆԵՐՈՒՆ**

Ա.- Պաղեստինի բաժանումը Իսրայէլի 12 ցեղերուն միջեւ:

Եբրայեցի ժողովուրդին կողմէ Պաղեստինի բնակեցումը կը սկսի Եգիպտոսէն ելքով, եւ Յետուի օրով Քանաան մուտքով:

Այդ մուտքը ուղղակի չեղաւ, Սինայի անապատէն ուղղակի Նեկեւէն հիւսիս բարձրանալով, այլ՝ շեղ ճամբով մը, շրջանցելով Նեկելը, Եդոմը եւ Մոաբը: Իսրայէլացիներ նախ պատերազմեցան Ամորիացիներուն (որոնք Ամմոնի արեւմտեան շրջանը ձեռքի մէջ ունէին) ու Բաշանի դէմ եւ մտան անոնց երկիրները:

Այս հանգրուանին կը սկսի Իսրայէլի ցեղերուն միջեւ գրաւուած երկրամասերուն բաժանումը: Երկուքուկէս ցեղեր, Ռուբէնի եւ Գադի ցեղերը, ինչպէս նաեւ Մանասէի կէս ցեղը, իրենց իբրեւ ժառանգութեան բաժին խնդրեցին Յորդանանի հովիտին արեւելեան կողմը գտնուող այս երկրամասերը, երբ տեսան օդին բարեխառնութիւնը եւ շրջանին պտղառատութիւնը, եւ կանաչապատ արօտավայր ըլլալը (Թւ 32.1):

Մանասէի կէս ցեղը հաստատուեցաւ Գիլէադի մէջ (Թւ 32.40: Բ.Օր 4.43), Գալիլեայի լիճին հարաւէն մինչեւ Եաբբոկ գետ: Գադը հաստատուեցաւ Ամմոնի երկրամասին հիւսիսային շրջանին մէջ, Եաբբոկէն մինչեւ մօտաւորապէս Հեշբոն քաղաքը, այսինքն՝ Մեռեալ ծովուն հիւսիսային ծայրը: Իսկ Ռուբէնը առաւ անոր հարաւային շրջանը, մօտաւորապէս Հեշբոնէն մինչեւ Առնոն գետը:

Իսրայելի միւս ցեղերը բանակ դրած էին Յորդանանի ափին, Երիքովի դիմացը: Հոնկէ էր որ մուտք պիտի գործէին Քանաան, եւ երկիրը իբրեւ ժառանգութիւն ստանային վիճակով, ինչպէս որ Մովսէս ճշդած էր (հմմտ Թւ 26.51-56), եւ Յեսու իրականացուց: Յեղերու կարգին միայն Ղեւիի ցեղն էր որ Տիրոջ հրամանով նկատի չառնուեցաւ, որովհետեւ անոնք Վկայութեան Խորանին ծառայութեան կարգուեցան, եւ իբրեւ կենդանի զոհ՝ Տիրոջ սեփականը նկատուեցան: Բայց Ղեւիի ցեղին փոխարէն Յովսէփի երկու որդիները՝ Եփրեմ ու Մանասէ, որ Յակոբ նահապետ իր սեփական զաւակները յայտարարէր էր (հմմտ Ծն 48.5), փոխարինեցին Յովսէփը եւ Ղեւին, այդպիսով ամբողջ պահելով ցեղերուն 12 թիւը:

Դարձեալ հիւսիսէն հարաւ ներկայացնելով այդ տեղաբաշխումը, կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը.-

Երկրին ամենէն հիւսիսը, մինչեւ Գալիլեայի լիճին արեւմտեան ափը, տրուեցաւ Նաֆթալիի (Գրք. Նեփթաղիմ) ցեղին: Զերուլունի (Գրք. Զարուղոն) տրուեցաւ Գալիլեայի կեդրոնական բաժինը: Իսաաքարին տրուեցաւ Գալիլեայի հարաւային շրջանը: Իսկ Աշերի ցեղին տրուեցաւ Գալիլեային զուգահեռ Միջերկրականեան ափը, մինչեւ Կարմէլ լեռան հարաւը:

Հետագային Սամարիա կոչուած ամբողջ շրջանը, արեւելքէն արեւմուտք՝ Յորդանանի եզերքէն մինչեւ Միջերկրականի ափը, իսկ հիւսիսէն մինչեւ հարաւ՝ Մեզիդոք քաղաքի սահմաններէն մինչեւ Կանահ գետը եւ Շեքեմ քաղաքը, բաժին ինկաւ Մանասէի միւս կէսին:

Մանասէի սահմաններէն հարաւ, մինչեւ Էկրոն, Գեզեր եւ Բեթ-հորոն քաղաքներու գիծը, բաժին տրուեցաւ Եփրեմի ցեղին:

Եփրեմի հարաւը բաժին ստացան երկու ցեղեր՝ Դանը եւ Բենիամինը, որոնց երկրամասը ամենէն փոքրն էր իր տարածութեամբ: Բենիամինի բաժինը կը սկսէր Յուդայի բարձրաւանդակին հիւսիսէն, մօտաւորապէս Բեթ-հորոնի կէտէն, եւ կը տարածուէր դէպի արեւելք՝ մինչեւ Յորդանան գետ: Իսկ Դանի բաժինը կը տարածուէր մօտաւորապէս Բեթ-հորոնէն մինչեւ Միջերկրական ծով:

Յուդայի ցեղին բաժին ինկաւ այն տարածքը, որ Բեթլեհէմ եւ Երուսաղէմ քաղաքներէն կը սկսէր եւ ամբողջ Յուդայի բարձրաւանդակը ընդգրկելով կը հասնէր մինչեւ Նեկեւ:

Երկրին հարաւային շրջանը, Նեկեւը, բաժին ինկաւ Շմաւոնին:

Բ.- Պաղեստինը միապետութեան եւ բաժանեալ թագաւորութեան շրջանին:

Տասներկու ցեղերուն վիճակուած այս տարածքները մէկ անգամէն սեփականութիւնը չդարձան այս ցեղերուն: Ժամանակ պէտք եղաւ, մինչեւ որ անոնք տիրացան յիշուած շրջաններուն, մանաւանդ որոշ պարսպաւոր քաղաքներու, որոնք երկար ատեն պաշտպանեցին իրենց անկախութիւնն ու գոյութիւնը:

Միապետութեան սկզբնական շրջանին, Սաւուդի օրով, առաջին անգամ ըլլալով յիշեալ տարածքներուն մեծ մասը մտաւ թագաւորութեան մէջ, թէպէտ Միջերկրականի ամբողջ եզերքը տակաւին կը մնար Փղշտացիներու ձեռքը: Նոյնպէս Նեկեւի կարեւոր մէկ մասը դուրս կը մնար թագաւորութեան սահմաններէն, Ամալեկացիներու ձեռքը: Տակաւին, Յուդայի բարձրաւանդակին վրայ Երուսաղէմը իր անմիջական շրջապատով կը մնար Երուսացիներու ձեռքը, իսկ Մանասէի երկրամասին մէջ, Եզրէ՛լի հովիտին մէջ Բեթշան քաղաքը իր շրջապատով կը մնար Քանանացիներու եւ ապա Փղշտացիներու ձեռքը: Բայց շուտով այս շրջանները եւս նուաճուեցան Դաւիթի օրով:

Երբ Բ.Ա. 930 թ. Սողոմոն մեռաւ, թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ: Հարաւի թագաւորութիւնը մնաց միայն երկու ցեղերով, Յուդայի եւ Շմաւոնի ցեղերով, եւ կոչուեցաւ Յուդայի թագաւորութիւն: Իսկ հիւսիսի տասը ցեղերը առանձնացան եւ կազմեցին հիւսիսի թագաւորութիւնը, որ ճանչցուեցաւ իբրեւ Իսրայէլի թագաւորութիւն:

Բայց արդէն միապետութեան սկզբնական տարիներէն աստիճանաբար ցեղերը սկսան կորսնցնել իրենց շէշտուած տարբերութիւնները: Բենիամինը հետզհետէ տկարացաւ եւ ի վերջոյ լուծուեցաւ Յուդայի ցեղին մէջ: Հիւսիսի ցեղերը եւս կամաց-կամաց

իրենց ինքնութիւնը սկսան կորսնցնել: Իսկ Ասորեստանի կողմէ գերեզմարութենէն ետք անոնք գրեթէ խառնուեցան իրարու:

Գ.- Պաղեստինը Քրիստոսի Ժամանակներուն:

ՆԿ-եան ժամանակներուն մենք Պաղեստինը կը ճանչնանք այն նահանգային բաժանումներով, որ Հռոմայեցիներ կատարեցին:

Գալիլեան ու Սամարիան կը մնան եւ կը ճանչցուին նոյն անունով:

Յուդան կը կոչուի Հրէաստան (թերեւս աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ «Յուդայաստան», Յուն. Ioudaia):

Նեկեւը կը վերանուանուի Իդումեա (Լատ. Idoumaea), որ խորքին մէջ Եդոմ անունն է:

ՆԿ-եան ժամանակներուն Բաշանը Բատանեա (Batanea) կը կոչուէր, իսկ Հերմոն լեռան ու Եարմուկ գետին միջեւ ինկած տարածութիւնը կը կոչուէր Կոլանիտիս (Gaulanitis):

ՆԿ-եան ժամանակներուն Գիլեադի հիւսիսային շրջանը, ինչպէս նաեւ Ամոնի հիւսիս-արեւելեան բաժինը նահանգային նոր բաժանումով մը կը կոչուէին Դեկապոլիս (decapolis), որ Յունարէնով կը նշանակէ «տասը քաղաք», եւ 10 քաղաքներու համադաշնակցութիւն մըն էր: Այս քաղաքներու բնակիչները գլխաւորաբար Յոյներ ու Հռոմայեցիներ էին, որուն համար ալ հրեա Հրեաներներու աչքին «հեթանոս» քաղաքներ կը նկատուէին անոնք: Այդ պատճառով ալ, օրինակ, Հրեաներ այդ շրջանները չէին այցելէր: Նոյնը ըրաւ Յիսուս, առհասարակ խուսափելով այդ քաղաքներէն, թէպէտ բացառապէս այցելեց անոնցմէ մէկ երկուքը:

Գալով Գիլեադի հարաւային այն շերտին, որ Յորդանան գետին եզերքը կ'իյնար, անիկա ՆԿ-ին մէջ կը յիշատակուի Պերեա (Peraea) անունով: Ամբողջ շրջանը Հրեաներով բնակուած էր, եւ այդ իսկ պատճառով Գալիլեայէն Երուսաղէմ ուխտի գացող Հրեաներ Սամարիան շրջանցելով «Յորդանանի միւս կողմը», այսինքն՝ Պերեա կը մտնէին եւ հոնկէ կ'անցնէին դէպի Հրէաստան, որպէսզի չըլլայ որ տօներէն առաջ Սամարացիներու հետ շփում ունենալով պղծուին (հմմտ Մտ 19.1: Մր 10.1):

Ի վերջոյ, Մոաբը կը գտնենք նոր անունով մը՝ Նաբատեա (Nabataea), այն Արաբներուն անունով, որոնք հզօր թագաւորութիւն

մը հաստատեցին Ամմոնէն մինչեւ Աքապայի ծոցը, Նաբատէայի
թագաւորութիւն անունով:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԸԵԹՆԵՐՈՐԴ
ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ
ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻՆ ՄԷՁ

77.- ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՓՆՏՈՏՈՒՔ ԵՒ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ

Ինչպես մարդկության պատմությունը, այնպես ալ Յայտնության պատմությունը երկու ուղղություն ունի.,

ա.- Մարդուն կողմէ Աստուծոյ փնտռտուքը:

բ.- Աստուծոյ կողմէ իր անձին յայտնությունը մարդուն:

Մարդուն կողմէ Աստուծոյ փնտռտուքը յատուկ է բոլոր ժամանակներուն, առաջին մարդէն սկսեալ մինչեւ ներկայ մարդը: Այս պարագային «Փնտռտուք» բացատրությունը կը նշանակէ հասկացողութեան ճիգ մը՝ Աստուծոյ եւ անոր գործին, այլ խօսքով՝ ստեղծագործութեան եւ մեր կեանքին մէջ անոր ներկայութեան ու գործունէութեան: Այս ճիգը յատուկ է մտածող մարդուն, հոգեւորին, իմաստասէրին, նոյնիսկ գիտնականին, որոնք կը փորձեն տիեզերքի եւ մեր աշխարհին երեւոյթները հասկնալ եւ իմաստաւորել, բացատրել: Ճիգ մըն է, որ անպայման չի հիմնուիր՝ Աստուածաշունչի տուեալներուն վրայ, այլ առաւելաբար՝ մարդկային միտքին, տրամաբանութեան վրայ, հասնելու համար միտքին համար ընդունելի եզրակացութիւններու: Հետեւաբար այսպիսի մտածողութեան մը գտած եզրակացութիւնը անպայման չի նոյնանար Աստուածաշունչի յայտնութեան հետ:

Գալով Յայտնության, անիկա մեր փնտռտուքին արդիւնքը չէ, այլ նոյնինքն Աստուծոյ կողմէ տրուած է մեզի: «Յայտնութիւն» բացատրութեամբ միայն Աստուծոյ գրաւոր խօսքը կամ Աստուածաշունչը չենք հասկնար, այլ՝ աւելի լայն առումով՝ Աստուծոյ կողմէ գործածուած բոլոր կերպերը եւ միջոցները, որոնցմով ինքզինք ծանօթացուց եւ կը ծանօթացնէ աշխարհին, առաջին մարդէն սկսեալ մինչեւ ներկայ մարդը:

Աստուծոյ կողմէ յայտնությունը բնաւ սահմանուած չէ անհատ մարդուն, այլ՝ բոլորին, համայն մարդկության: Բայց եւ այնպէս, երբ

առաջին մարդին սկսեալ մեղանչումը եւ Աստուծմէ ու անոր գիտութենէն աստիճանական հեռացումը սկսաւ, Աստուած որդեգրեց իր կողմէ ընտրուած անհատներու ճամբով իր պատգամը բոլորին հասցնելու կերպը: Այդ ընտրեալները Աստուծոյ հետ խօսողները, նահապետները, տեսանողները, Աստուծոյ «բերանը» կամ խօսնակը դարձած մարգարէները եղան, որոնք իրենց այդ դերով իսկ միջնորդները հանդիսացան Աստուծոյ եւ իր ժողովուրդին: Եբրայեցիներուն նամակը կը սկսի այսպիսի հաստատումով մը. *«Անցեալին բազմաթիւ անգամներ եւ բազմաթիւ կերպերով Աստուած մեր հայրերուն խօսեցաւ մարգարէներուն միջոցաւ, իսկ այս վերջին օրերուն մեզի խօսեցաւ իր Որդիին միջոցաւ»* (Եբր 1.1-2):

Ներկայ գլուխին մէջ այդ գոյգ երեսներն ալ կը ներկայացուին: Զգոյշ պէտք է ըլլալ, սակայն, Աստուծոյ մասին Հրեայ ժողովրդական ըմբռնումներուն մասին եղած հաստատումները չշփոթելու Աստուածաշունչին մէջ բուն աստուածային յայտնութեան հետ: Մինչ առաջինը Աստուծոյ փնտոտութիւնը կը կատարէ, եւ ոլոր-մոլոր ընթացքով մը եւ դառն փորձառութեան մը գնով աստիճանաբար կը հասնի ճշմարտութեան, Աստուած ինք այդ ճշմարտութիւնը կը յայտնէ սկիզբէն, եւ բոլոր ժամանակներուն ալ զայն վերստին եւ նորանոր կերպերով կը բացայայտէ, հրաւիրելով մարդը՝ որ հրաժարի թիր ու թերի ըմբռնումներէն ու մոլութիւններէն, եւ ընդունի Աստուծոյ ընծայած ճշմարտութիւնը, նոյնիսկ եթէ այդ ճշմարտութիւնը ընդունիլը անպայմանօրէն եւ անմիջականօրէն հաճելի ու դիրքին չէ:

78.- ԿԱՐԵԼԻ՞ Է ՃԱՆՉՆԱԼ ԶԱՍՏՈՒԱԾ

Նորագոյն ժամանակներու շատ մը հեղինակներու կարծիքով, Աստուծոյ մասին Աստուածաշնչական ըմբռնումը բազմաստուածութենէն դէպի միաստուածութիւն, եւ նախնականէն դէպի կատարեալը զարգացման ընթացք մըն է: Այս պատկերացումը ուղիղ չէ, սակայն: Հակառակն է ճշմարիտը: Կրօններու պատմութեան համար շատ կարեւոր է հնագիտութեան բերած նպաստը, որ կը հաստատէ, թէ առհասարակ ժողովուրդներու

հնագոյն կրօնքը միաստուածեան եղած է, եւ միայն ժամանակի ընթացքին յայտնուած են բազմաթիւ աստուածներ: Նոյնն է Աստուածաշունչի բերած հաստատումը: Այսինքն, Աստուծոյ կողմէ կատարուած ճշմարիտ յայտնութիւնը, որ միաստուածութենէն տարբեր բան չէր կրնար ըլլալ, ժամանակի ընթացքին էր որ եղծուեցաւ շրջակայ ազգերու զօրեղ ազդեցութեան տակ:

Աստուածաշունչը մեզի կը յայտնէ անձնաւոր Աստուած մը, ինքնագոյ եւ մշտակայ, որ ոչ միայն գերագոյն «գոյ»ն է, այլ նաեւ գոյացուցիչն է ամէն ինչի, տեսանելի եւ անտեսանելի արարածներուն, որ նախախնամողն է տիեզերքին ու մարդկութեան, եւ զանոնք կ'առաջնորդէ իր կամքով ու յաւիտենական ծրագրով:

Մարդը կրնա՞յ ճանչնալ զԱստուած: Եւ Աստուած ի՞նչպէս կը յայտնէ կամ կը ճանչցնէ ինքզինք:

Մարդը զԱստուած չի կրնար ճանչնալ իր էութեան մէջ, իր բուն ինքնութեան մէջ: Ըստ էութեան Աստուած անճանաչելի է: Ատոր համար ալ Աստուած ինքզինք կը յայտնէ միայն իր յատկանիշերով, որոնք մասամբ ճանաչելի են, թէպէտեւ իսկական իմաստով ասոնք եւս անքննելի, անճանաչելի, եւ անհասկնալի են (հմմտ Յոբ 11.7, 37.23): Կրնանք ըսել, օրինակ, թէ Աստուած սէր է, գթութիւն եւ ճշմարտութիւն, որովհետեւ ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ «*ողորմած ու բարերար, համբերատար, բազումողորմ եւ ճշմարիտ*» (Ելք 34.6): Ճիշդ նոյն ձեւով, մեր բոլոր հաստատումները կամ ամբողջ ճանաչողութիւնը կու գայ նոյնինքն Աստուծոյ ինքնայայտնութենէն:

79.- ԻՆՉՊԻՍԻՆ Է ԱՍՏՈՒԱԾ

Ճիշդ է որ ՀԿ-ին մէջ մեզի յստակօրէն չ'ըսուիր թէ «Աստուած հոգի է» (հմմտ Յհ 4.24), եւ նոյնիսկ հակառակ տպաւորութիւնը կրնանք ունենալ, եթէ փորձենք տառացիօրէն հասկնալ Աստուծոյ վերաբերող մարդակերպ (anthropomorphic) արտայայտութիւնները: Բայց շատ յստակ է, որ մարդակերպ այդ ներկայացումը՝ աչքերով, ականջներով, թւերով ու ձեռքերով, ոտքերով, զգացումներով, յոյզերով, եւլն (օրինակ, Ծն 3.8, կամ Ա.Թգ 8.21), եւլն, պարզապէս նպատակ ունի Աստուծոյ հասկացողութիւնը դիւրացնել պարզ

մարդուն համար, որ այլապես երբեք ալ ի վիճակի պիտի չըլլար գուտ հոգեղէն էակ մը պատկերացնելու: Յիշենք, որ նոյնիսկ հրեշտակները, որոնք ստեղծուած հոգեղէն էակներ են, կարելի պիտի չըլլար տեսնել ու ճանչնալ, եթէ անոնք մարդոց ճանաչելի կերպարանքով (առհասարակ մարդկային) չներկայանային: Եւ նոյնը ճշմարիտ է նաեւ այսօրուան մարդուն, հակառակ իր այնքան նուրբ եւ վերացականին ատակ մտածողութեան:

Առաջին հերթին Աստուած ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ մէկ եւ միակ Աստուածը, որմէ գատ չկայ ուրիշ Աստուած. եւ որուն նմանը բացարձակապէս չկայ (Բ.Օր 4.35, 32.39: Ես 44.6, 45.5 եւ 22): Եւ այս միակութիւնը պիտի դառնար նաեւ Աստուծոյ ժողովուրդին հաւատամքը. «*Լսէ՛, ո՛վ Իսրայէլ, քու Տէր Աստուածդ միակ Տէրն է*» (Բ.Օր 6.4): Յաճախ այս յայտնութիւնը կու տայ ժխտականօրէն, ջատագովական լեզուով, հերքելով կուռքերը կամ չաստուածները, որոնք ոչինչ ու ստութիւն են (Սղ 115.4-7: Ես 42.8, 44.8-20: Եր 10.3-5 եւ 8-9), եւլն:

Աստուած ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ գերագոյն Բանականութիւն, որ համայն տիեզերքը կը ստեղծէ իր խօսքով, եւ զայն կը կարգաւորէ եւ կը լեցնէ: Եւ Ծնունդներու հեղինակը վստահաբար առաջին հերթին այս բանականութիւնը նկատի ունի իբրեւ Աստուծոյ պատկեր կամ նմանութիւն, երբ մարդուն ստեղծման առիթով կ'ըսէ. «*Աստուած ըսաւ.- "Մեր պատկերով եւ մեր նմանութեամբ մարդ ստեղծենք"*» (1.26):

Աստուած ինքզինք կը յայտնէ նաեւ իբրեւ կատարելութիւն: Եթէ այդ կատարելութիւնը Յիսուսի բացայայտ բառերով չի հաստատուիր (Մտ 5.48), բայց ի յայտ կու գայ իրեն տրուած ստորոգելիներէն եւ իր գործերէն: Այսպէս, օրինակ.-

ա.- Ան ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ «**Յաւիտենական** Աստուածը» (Ծն 21.33: Բ.Օր 33.27: Ես 40.28), իբրեւ «յաւիտենական թագաւորը» (Եր 10.10), իբրեւ «Հինաւորցը» (Դն 7.9): Կը յայտարարէ, թէ ինք յաւիտեան կենդանի է (Բ.Օր 32.40), յաւիտեան կայ (Սղ 9.7: Ողբ 5.19), թէ ինք սկիզբէն է, իրմէ առաջ մէկը չկայ (Ես 43.10), յաւիտեաններէն առաջ է (Սղ 90.2), թէ իր տարիները վերջ չունին (Սղ 102.27): Միակ «կենդանին» է ան, միակ «կենդանի Աստուածը» (Թւ 14.21 եւ 28: Բ.Օր 5.26: Յես 3.10: Ա.Թգ 17.26 եւ 36: Դ.Թգ 19.4: Սղ

42.2, 84.2: Եր 10.10: Դն 6.26), եւ ամէն կէանքի ու կենդանութեան աղբիւրը:

բ.- Ան ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ **«Ամենակարող Աստուածը»** (Մն 17.1: Ելք 6.3): Եւ ստեղծագործութենէն սկսեալ իր բոլոր գործերը վկայութիւնն են այդ ամենակարողութեան:

գ.- Անիկա արարածներուն համար **անիմանալի եւ անքննելի** է, ինչպէս անիմանալի եւ անքննելի են անոր զօրութիւնը, դատաստանը եւ արդարութիւնը (Յոբ 11.7, 37.23: Սղ 145.3), անոր մտածողութիւնը կամ իմաստութիւնը (Ես 40.28):

դ.- Անիկա **անփոփոխ** է (Սղ 102.26-27: Ես 43.13), որովհետեւ կատարեալ է, պէտք չունի ոեւէ փոփոխութեան, որ միայն արարածներուն յատուկ է: Ամէն ինչ փոփոխական եւ անցուկ է, բայց Տէրը ինք անփոփոխելի է եւ անանց:

Այս հաստատումը նաեւ կը նշանակէ՝ թէ անփոփոխ են Աստուծոյ ծրագիրը եւ վարմունքը մարդուն հանդէպ, ինչպէս անփոփոխ են իր տուած խոստումները (Սղ 33.11: Ես 14.24): *«Աստուած մարդ չէ՝ որ սուտ խօսի, մարդու որդի չէ՝ որ միտքը փոխէ (= գղջայ). իր ըսածը պիտի չընէ՝ իր խոստումը պիտի չկատարէ»* (Թւ 23.19: Ա.Թգ 15.29): Ասիկա մեծագոյն ապահովութիւնն է որ Տէրը կու տայ իրեն վստահողներուն (Սղ 3.6): Իսկ երբ Աստուածաշունչը տեղ-տեղ Աստուծոյ կողմէ կամ Աստուծոյ համար «գղջալու» կամ «մտադրութիւնը փոխելու» մասին կը խօսի, ատիկա պարզապէս որդեգրումն է մարդկային լեզուին, արտայայտելու համար՝ աշխարհին, մեղքին ու չարին մերժումը, եւ ընդգծելու համար Աստուծոյ սպասումը՝ որ մարդը ինք փոխուի եւ դառնայ դէպի բարին, լաւը, ուղիղը: Իսկ մինչդեռ մարդը այսպիսի փոփոխութիւն մը կ'իրագործէ ժամանակի ընթացքին, Աստուած ինք վեր է ժամանակէն, եւ իր յաւիտենականութեան յարաբերաբար ժամանակը ակնթարթ մըն է լոկ:

ե.- Անիկա **ամենագէտ** է (Յոբ 12.13): Աստուծոյ գիտութիւնը բացարձակ է, անսահմանափակ, անսահմանելի (Սղ 147.4: Ես 40.28): Աստուած ամէն ինչ գիտէ - ո՛չ միայն անցեալն ու ներկան, այլ նաեւ ապագան-, եւ ամէն ինչ գիտէ սկիզբէն (Ես 42.8-9: Հմմտ հակադրութիւնը չաստուածներուն հետ՝ Ես 41.21-23, 44.6-7):

Այդ գիտութիւնը պատմութեան իրաքանչիւր պահու, իրաքանչիւր անցուդարձի, մարդկային իրաքանչիւր արարքի, իրաքանչիւր մտածումի գիտութիւնն է (Գ.Թգ 8.39: Դ.Թգ 19.27: Յոբ 28.20-28: Դն 2.20-22): Մարդու բոլոր ճամբաները ծանօթ են Տիրոջ, որ «կը քննէ խորհուրդները» (Սղ 7.9, 34.11, 139.1-6: Առ 5.21: Եզ 11.5): Այդ գիտութիւնը մարդակերպ բացատրութեամբ մը «տեսնել» կը կոչէ Աստուածաշունչը, հաստատելու համար՝ թէ Աստուած երկինքէն կը դիտէ ու կը տեսնէ եւ գիտէ ամէն ինչ, թէ՛ բարին եւ թէ՛ չարը (Ծն 6.5: Ելք 3.7: Սղ 33.13: Առ 15.3): Ասիկա ինչքան որ ահարկու է չարագործին համար, նոյնքան մխիթարական է Աստուծոյ ապաւինած մարդուն համար (Բ.Մն 16.9: Եր 17.10):

գ.- Անիկա **ամենութեք** է: Իր ներկայութիւնը երկինք ու երկիր կը լեցնէ, եւ չկայ տեղ մը ուր ինք չըլլայ (Եր 23.23-24: Հմմտ Գ.Թգ 8.27: Սղ 139.1-10: Ես 66.1), թէպէտեւ ինք անսահմանօրէն գերիվեր է երկինքէն ու երկրէն, ինչպէս Եսայի մարգարէն կը բնութագրէ. *«Այսպէս կ'ըսէ Բարձրը եւ Բարձրեայր, որ յաւիտենականութեան մէջ կը բնակի, եւ անոր անունը Սուրբ է»* (Ես 57.15): Այդ ներկայութիւնը պատմական փորձառութեամբ ապրեցաւ Իսրայէլը, միշտ իրեն հետ, եւ իրեն մօտիկ զգալով Տէրը (Բ.Օր 2.7, 4.7): Նոյն այդ ներկայութիւնը եւ անոր պարզեւած օգնութիւնն ու օրհնութիւնը կ'ապրի իրաքանչիւր անհատ որ զԱստուած կը փնտռէ (Ծն 16.13: Սղ 46.1, 145.18):

Վերոյիշեալները, Աստուծոյ ստորոգելիներուն չնչին մէկ տոկոսն են, եւ բոլորն ալ ցոյց կու տան Աստուծոյ անսահման կատարելութիւնը:

80.- ԻՆՉՊԻՍԻՆ Է ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Աստուած սոսկ բանականութիւն չէ, այլ՝ Անձ մը, որ աշխարհին ու մարդուն հետ կը հաղորդակցի: Իբրեւ Անձ, անպայմանօրէն կը ներկայանայ նկարագրով մը, որուն մասին քանի մը հաստատումներ կարելի է ընել, դարձեալ քաղելով իր ինքնայայտութենէն, ինչպէս նաեւ իրեն տրուած ստորոգելիներէն եւ իր գործերէն, որոնք կը բացայայտեն այդ նկարագիրը:

ա.- Անիկա **սուրբ է** (Յես 24.19: Ա.Թգ 6.20: Սղ 99.9: Ես 5.16): Սրբութիւնը Աստուծոյ մէկ յատկանիշը չէ՛ պարզապէս, այլ՝ Աստուծոյ բնութեան իսկութիւնն է: Աստուած սուրբ է՝ ո՛չ թէ ուրիշ սուրբ բաներու կարգին, այլ՝ միա՛կ Սուրբն է (Ա.Թգ 2.2: Յոբ 6.10: Առ 9.10: Ես 40.25, 43.15: Ովս 11.9: Ամբ 1.12), հեռու եւ անջատ ըլլալով ամէն անսրբութենէ:

Աստուած իր սրբութեամբ կը սրբէ ամէն բան՝ որ իրեն կը մօտենայ կամ կ'ընծայուի: Եւ իր ծրագիրն է՝ իր սրբութեան համապատասխան «սուրբ ազգ» մը ունենալ իբրեւ իրեն սեփական ժողովուրդ (Ելք 19.6: Ղւ 11.44-45, 19.2, 20.26: Բ.Օր 7.6: Եզ 36.22-28): Այդպէս ալ, երբեմն կը կոչուի «Իսրայէլի Սուրբը» (Դ.Թգ 19.22: Սղ 71.22, 89.18: Ես 5.19, 41.20, 45.11), եւլն: կամ «Յակոբի Սուրբը» (Ես 29.23):

Իր ամենասուրբ էութեամբ՝ Աստուած կ'ատէ մեղքն ու չարիքը, եւ կը սիրէ ինչ որ լաւ է ու բարի:

բ.- Անիկա մեծ ու **փառաւոր է** (Ելք 15.11: Սղ 145.5: Դն 2.45): Սոսկական ածական մը չէ՛ Աստուծոյ տրուած «մեծ» ստորոգելին: Անիկա անցեալի բազմաստուածեան ընկերութեան եւ մտածողութեան դիմաց ցոյց կու տայ Աստուծոյ ճշմարտութիւնը՝ սուտանուն չաստուածներուն վրայ, եւ իբրեւ Արարիչ անոր անհամեմատելի տարբերութիւնը շնչաւոր թէ անշունչ արարածներէն (Բ.Մն 2.5: Սղ 86.10, 95.3): Կը բաւէ կարդալ սա զօրեղ հաստատումը. *«Ձեր Տէր Աստուածը աստուածներուն Աստուածն է եւ տէրերուն Տէրը: Մեծ, հզօր եւ ահեղ Աստուածն է, որ աշտտութիւն չ'ըներ, եւ կաշառք չ'առներ»* (Բ.Օր 10.17: Հմմտ Նե 9.32): Գալով ահեղութեան, ահեղ ըլլալը վախ պատճառել չի հասկցուիր, այլ արտայայտիչն է այն հզօրութեան ու փառաւորութեան, որուն դիմաց թէ՛ հոգեղէն էակները եւ թէ՛ հողեղէն մարդը միայն պատկառանք կրնան զգալ:

գ.- Անիկա **արդար եւ ուղիղ է** (Բ.Օր 32.4: Եզր 9.15: Սղ 92.15): *«Տէրը արդար է իր բոլոր ճամբաներուն մէջ, ողորմած է իր բոլոր գործերուն մէջ»* (Սղ 145.17): Մինչ աշխարհի մտածողութեան մէջ մեծութիւնն ու հզօրութիւնը կապուած են զեղծումի եւ անարդարութեան հետ, Աստուծոյ անսահման մեծութիւնն ու հզօրութիւնը կը շողան իր սքանչելի արդարութեան եւ ուղղութեան

մէջ: Արդար է իր վերաբերումով եւ իւրաքանչիւրին գործերուն պաշտպանը եւ փրկիչն է ան (Մղ 4.1: Ես 45.21), մեղաւորներուն ապաւենը եւ դաստիարակը (Մղ 25.8), եւ իբրեւ այդպիսին փառաբանուած բոլորէն (Մղ 92.15: Ես 24.16): Միւս կողմէ, անարդարներուն ու չարերուն վերապահուած պատիժը Աստուծոյ արդարութեան ցուցանիշն են եւ պիտի ըլլան (Մղ 7.9: Հմտտ Բ.Թս 1.5-7):

դ.- Անիկա **հաւատարիմ եւ ճշմարիտ է** (Մղ 25.10, 33.4, 36.5, 100.5, 115.1, 146.6: Եր 10.10: Ողբ 3.22): Երբ Աստուած ուզեց ինքզինք Մովսէսին յայտնել, անոր առջեւէն անցաւ եւ յայտարարեց. *«Ես Տէրն եմ, Տէ՛ՐԸ, գթասիրտ եւ ողորմած Աստուածը, որ համբերատար եմ եւ անսահմանօրէն ողորմած ու հաւատարիմ»* (Ելք 34.6: Մղ 86.15):

Հաւատարմութիւնը Աստուծոյ անփոփոխելի յատկանիշն է, իր էութեան անփոփոխելիութեան պէս: Որովհետեւ ինք անփոփոխելի է, անփոփոխելի են նաեւ իր խօսքն ու վարմունքը, եւ Աստուած հաւատարիմ է իր արդարութեան, իր սիրոյն, իր ընտրութեան, իր խոստումներուն, իր ծրագրին, իր ուխտին (Բ.Օր 7.9, 32.4: Մղ 89.2: Ես 25.1, 49.7: Ովս 2.19): Ասիկա հրաւեր է մարդուն՝ կատարեալ վստահութեամբ յանձնուելու իր Արարիչին խոստումներուն, անոր հայրական սիրոյն եւ առաջնորդութեան (Բ.Թգ 7.28: Բ.Մն 6.15: Մղ 91.4, 138.8): *«Օրհնեա՛լ ըլլայ Տէրը, որ իր բոլոր խոստումներուն համաձայն հանգիստ տուաւ իր ժողովուրդին, եւ իր ծառային՝ Մովսէսի միջոցաւ տուած բարի խոստումներէն ռեւէ մէկը անկատար չմնաց»* (Գ.Թգ 8.56):

ե.- Անիկա **գթած ու ողորմած է** (Մղ 86.25, 103.8, 111.4, 116.5, 145.8-9: Յվն 4.2): Այդպէս յայտնեց ան ինքզինք, երբ Մովսէս փափաքեցաւ Աստուծոյ դէմքը տեսնել (Ելք 34.6-7): Հետեւեալ կարելի է ըսել՝ թէ Աստուծոյ ճշմարիտ էութիւնն է ասիկա ինչպէս *«հաւատարիմ եւ ճշմարիտ»* ստորոգելիներուն համար ըսուեցաւ:

Իր ժողովուրդին հանդէպ իր անսահման գթութիւնն ու ողորմութիւնը ա՛յնքան լաւ կ'արտայայտէ Ք.Ա. 8-րդ դարու ժամանակագիր մարգարէն, երբ կը գրէ. *«...Բայց Տէրը Աբրահամին, Իսահակին եւ Յակոբին հետ կնքած իր ուխտին համար անոնց (= Իսրայէլի ժողովուրդին) ողորմեցաւ, գթաց եւ օգնութեան հասաւ անոնց. չուզեց զանոնք կորսնցնել, եւ տակաւին իր երեսէն չձգեց*

զանոնք» (Դ.Թգ 13.23: Հմմտ Եզր 9.8: Նե 9.17 եւ 31): Նոյնն է իր վերաբերումը ամէն անհատի հանդէպ, որ Աստուծոյ կը դառնայ եւ անոր գթութեան կ'ապաւինի (Բ.Մն 30.9: Ես 30.18: Յվլ 2.13):

գ.- Անիկա **բարի է** (Բ.Մն 5.13: Սղ 34.8, 73.1, 119.68: Բարութեան այժմեան մեր հասկացողութիւնը միշտ դրական չէ անպայման: Բայց պէտք է միշտ յիշել, որ Աստուածաշնչական հասկացողութեամբ՝ բարութիւնը կրաւորական յատկանիշ մը չէ, այլ աւելի՛ ներգործական, բարերար, ստեղծագործող:

Աստուծոյ բարութիւնը նաեւ իր քաղցր եւ ներողամիտ վերաբերումն է մարդուն հանդէպ, հակառակ մարդուն ընթացքին եւ Աստուծոյ հանդէպ կեցուածքին (Ելք 33.19: Բ.Մն 30.18: Սղ 25.7-8, 52.9, 145.7), եւ իր պարզեւած վերանորոգութիւնը կամ վերակենդանութիւնն է (Եր 33.10-11: Ողբ 3.25: Նհ 1.7):

է.- Անիկա համբերատար է (Թւ 14.18): Ասիկա մէկ այլ անունն է գթութեան եւ ողորմութեան, եւ առհասարակ անոնցմէ անբաժան կը ներկայանայ (հմմտ Ելք 34.6), եւլն: Եգիպտոսէն ելքէն ետք անապատային թափառումներու շրջանը վերապատմող 78-րդ Սաղմոսը հետեւեալ ձեւով կը բնութագրէ տեւապէս տրտնջացող եւ սրտովին Աստուծոյ անհնազանդ ժողովուրդին հանդէպ Աստուծոյ վերաբերումը. *«Իրենց սիրտը ուղիղ չէր Անոր առջեւ, եւ հաւատարիմ չէին անոր ուխտին, բայց Ինք ողորմած ըլլալով՝ կը զսպէր, եւ իր սրտին ամբողջ զայրոյթը չէր թափեր»* (Սղ 78.37-38): Ասիկա պատկերն է ո՛չ միայն 40 տարիներու, այլ՝ Իսրայէլի ամբողջ կեանքին (Եր 11.7: Ովս 11.9: Մք 7.18):

Առանց Տիրոջ համբերատարութեան՝ ո՛չ մէկ մարդ պիտի կարենար վայրկեան մը իսկ ապրիլ. միայն այդ համբերատարութիւնն է որ մարդու առիթ կու տայ ներում գտնելու Աստուծոյ կողմէ (Սղ 103.8-10): Բայց նոյն այդ համբերատարութիւնը առաւել խիստ դատաստանի պատճառ պիտի ըլլայ բոլոր անզիղջներուն համար (Նհ 1.3):

81.- ՆԱԽԱՆՁՈՏ ԵՒ ՎՐԷԺԽՆԴԻՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ՄԸ

Աստուածաշունչին մէջ կան նաեւ Աստուծոյ նկարագրին յատուկ բնութագրումներ, որոնք մեզի ժխտական, նախկիններուն անյարիր եւ անոնց հակասութիւնը կրնան թուիլ: Այսպէս.-

ա.- Անիկա **նախանձոտ է** (Բ.Օր 4.24: Նհ 1.2):

Մենք Աստուածաշունչին մէջ առհասարակ զԱստուած ճանչցած ենք սիրոյ պատկերով, ինչ որ բնականօրէն կը կարդանք անոր ստեղծագործութեան եւ նախախնամութեան մէջ, եւ մանաւանդ անկեալ մարդուն հանդէպ իր ցուցաբերած համբերատարութեան եւ փրկութեան կոչին մէջ: Նման պատկերացման մէջ խորթ կը հնչէ Աստուծոյ համար «նախանձոտ» որակումը: Բայց Աստուած նախ ի՛նքն է որ ինքզինք կը սահմանէ իբրեւ այդպիսին. *«Չըլլա՛յ որ կուռք շինես, կամ՝ երկնային, երկրային կամ ծովային ռեւէ արարածի կամ առարկայի նմանութիւնը շինես. եւ չըլլա՛յ որ անոնց երկրպագութիւն ընես ու պաշտես. որովհետեւ ես՝ Տէրը, ե՛ս եմ քու Աստուածդ, ուրիշ մը չէ՛մ հանդուրժեր (բոց. Նախանձոտ Աստուած եմ), եւ զիս ատողներուն պարագային՝ հայրերուն անօրէնութեան պատիժը նոյնիսկ անոնց զաւակներուն կրել կու տամ, մինչեւ անոնց երրորդ ու չորրորդ սերունդը»* (Ելք 20.4-5): Եւ ապա նոյնիսկ կ'ըսէ՝ թէ ատիկա՛ է իր անունը. *«Չըլլայ որ ուրիշ աստուած պաշտէք, որովհետեւ «Նախանձոտ Տէր» է իմ անունս, եւ ես՝ Աստուածս, ուրիշը չէ՛մ հանդուրժեր»* (Ելք 34.14):

Ճիշդ նոյն բանը կ'ըսէր Յեսու իր ժողովուրդին, զգուշացնելով զանոնք. *«Դուք չէք կրնար Տէրը պաշտել, որովհետեւ անիկա սուրբ Աստուած է, եւ նախանձոտ Աստուած ըլլալով՝ ձեր յանցանքներն ու մեղքերը չի ներեր: Որովհետեւ, ձեզի հանդէպ այսքան բարի ըլլալէն ետք, եթէ Տէրը ձգէք եւ օտար աստուածները պաշտէք, այն ատեն պիտի դառնայ եւ աղէտ բերէ ձեր վրայ, ու պիտի բնաջնջէ ձեզ»* (Յես 24.19-20):

Արդեօք այս արտայայտութիւնները կը փոխեն^օ Աստուծոյ մասին մեր պատկերացումը:

Նախ ըսենք, որ «նախանձոտ» բառը պէտք չէ հասկնալ այսօրուան Աշխարհաբարի իմաստովը, որովհետեւ Աստուած իր մէջ նախանձ չունի, եւ նախանձի ռեւէ պատճառ ալ չունի: Ինքն է

միակը, ինքն է ամեն ինչ գոյացնողը եւ պահողը, ինքն է ամենուն ամեն ինչ պարգեւողը: «Նախանձոտ» անուանումը կը նշանակէ՝ «նախանձախնդիր»:

Երկրորդ, վերը, Աստուծոյ միակութեան մասին խօսած ատեն, ըսինք՝ թէ Աստուած ջատագովական նպատակով եւ յաճախ վիճաբանական բնոյթի արտայայտութիւններով (հմտ Ես 41 լման, եւ 44.6-20) կը շեշտէ իր մէկ եւ միակ, ճշմարիտ ու յաւիտենական, ստեղծիչ եւ ամենակալ Աստուած ըլլալը: Նման հատուածներու մէջ յաճախ կը դրսեւորէ իր բացարձակ նախանձախնդրութիւնը, կամ «անհանդուրժողութիւնը» ուրիշ աստուածներու, որոնք պարզ եւ անշունչ առարկաներ ըլլալով, Աստուծոյ իսկ ձեռագործը ըլլալով՝ արժանի չեն երբեք աստուած կոչուելու եւ յարգանքի առարկայ դառնալու:

Այսպիսի ակնկալութիւն մը Աստուծոյ կողմէ՝ նախանձի հարց չի կրնար ըլլալ, հարկաւ. նոյնիսկ ծիծաղելի պիտի ըլլար նման վերագրում մը ընելու: Բայց որովհետեւ մարդիկ անհասկնալի սնահաւատութեամբ քարն ու փայտը կը պաշտեն, Աստուած յաճախ զայրագին լեզու կը գործածէ, եւ իր բառերը ճշմարտութեան նախանձախնդրութեամբը կը բորբոքին: Այս զայրոյթը կամ նախանձախնդրութիւնը կ'արտայայտուին երկրորդ բացատրութեամբ մը, թէ՛ Աստուած **մաշող կրակ է** (Բ.Օր 4.24: Հմտ Ելք 24.17: Բ.Օր 9.3: Սղ 50.3, 97.3: Ես 66.15): Աստուծոյ զայրոյթը, բորբոքած կրակի նմանութեամբ, արտայայտիչն է իր արդար դատաստանին:

Աստուծոյ այս բարկութիւնը մարդկային զգացումներուն եւ տրամադրութիւններուն, մարդկային զայրոյթին հետ նմանութիւն եւ աղերս չունի: Անիկա իր անունը սուրբ պահելու նախանձախնդրութիւնն է պարզապէս. աստուածային դաստիարակութեան կերպն է՝ մարդկային շեղած միտքը ուղղութեան բերելու ակնկալութեամբ: Սորվեցնելու համար՝ թէ Աստուծոյ անունը սուրբ է (Սղ 111.9), որ կը նշանակէ՝ անսահմանօրէն անջատ, տարբեր ու վեր՝ սովորական բաներէն, եւ նուիրական ու պաշտելի: Քարն ու փայտը, ոսկին ու արծաթը «աստուած» կոչել եւ պաշտել՝ կը նշանակէ զԱստուած անարգել, Աստուծոյ յատուկ եղող փառքը յատկացնելով ոչնչութիւններուն:

Ահա թե ինչն՝ Աստուած իր ժողովուրդին կ'ըսէ. «*Ե՛ւ եւմ Տէրը, ա՛յս է իմ անունս. իմ փառքս ուրիշին չեմ տար, ո՛չ ալ պատիւս կուռքերուն*» (Ես 42.8):

Այս բացատրութեան լոյսին տակ միայն կարելի է հասկնալ նաեւ Աստուծոյ խստագոյն վերաբերումը կամ պատիժը՝ տրուած իր մեծագոյն ծառային՝ Մովսէսի եւ անոր եղբորը՝ Ահարոնի, որոնք երկուքն ալ խոստացուած երկիրը տեսնելու արժանաւորութենէն զրկուեցան, որովհետեւ անգոյշ գտնուեցան եւ բաւարար չափով Աստուծոյ անունին եւ անոր փառքին նախանձախնդիր չեղան (Թւ 20.8-12):

բ.- Անիկա **վրէժխնդիր** է (Սղ 99.8: Եր 51.36: Նհ 1.2):

Երեւութապէս ժխտական ու խրտչեցուցիչ այս արտայայտութիւնը երբ բնագրին մէջ դիտենք, եւ գիտնանք բառին իմաստներն ու գործածութիւնները, ո՛չ միայն չենք գայթակդիր, այլ՝ կը հասկնանք անոր ուղիղ եւ նոյնիսկ շատ դրական նշանակութիւնը:

Նախ, «վրէժխնդիր» բառը (Երբ. «կօ-ել») Եբրայերէնի մէջ բազմանշանակ բառ է: Կու գայ «կա-ալ» բայէն, որ կը նշանակէ.-

1) Փրկանքով փրկել, այսինքն՝ գին մը վճարելով գերութենէ ազատել անձ մը կամ կալուած մը:

2) Արեան մերձաւոր, մօտիկ ազգական, հարազատ:

Այս երկրորդ իմաստը իր կարգին երկու բան կրնար նշանակել. իբրեւ արեան մերձաւոր՝ մօտաւորագոյն ազգականի մը պարտականութիւնն էր պաշտպանել հանգուցեալ ազգականի մը՝ ժառանգական իրաւունքները (թէ՛ զաւակ տալով անոր, այսինքն՝ ամուսնանալով անզաւակ այրիին հետ, եւ թէ՛ կալուածին տէր կանգնելով, որպէսզի ցեղային ժառանգութիւնը չկորսուի – Ղւ 25.25 եւ 48: Հոթ 3.9), կամ պաշտպանել սպաննուած ազգականի մը արեան իրաւունքը, կեանքի դէմ կեանք պահանջելով (Թւ 35.19), ինչ որ մենք բուն վրէժխնդրութիւնը կը նկատենք:

Արդ, ուրեմն, Աստուածաշունչը երբ այս բառը կը գործածէ՝ միայն «արեան վրէժխնդիր» չի հասկնար, այլ նաեւ՝ «ազգական, ազատարար, փրկագին վճարող ու փրկող, պաշտպան: Կարդա՛նք, օրինակ, Յոբ 19.25-ը, ուր Աստուծոյ համար գործածուած այս բառը

թարգմանուած է «Փրկիչ» (հմմտ Սղ 19.14: Ես 41.14): Կամ կարդանք Առ 23.11-ը, ուր որոշակիօրէն ի յայտ կու գայ «Վրէժխնդիր» բառին «պաշտպան» նշանակութիւնը:

Երկրորդ, յիշենք, որ Աստուած ո՛չ միայն ՆԿ-ին, այլ ՀԿ-ին մէջ եւս ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ ստեղծող ու նախախնամող, ողորմած եւ բարեգութ: Միաժամանակ ան ինքզինք կը յայտնէ իբրեւ սուրբ եւ արդար, նախանձախնդիր ու վրէժխնդիր: Արդ, այս երկու շարք ստորագելիները Աստուծոյ նկարագրին անբաժանելի երեսներն են, իրարու լրացուցիչ, որոնցմէ մէկը կարելի չէ հասկնալ առանց միւսին: Կարելի չէ զԱստուած պատկերացնել իբրեւ արարիչ, առանց զայն հասկնալու նաեւ իբրեւ դատաւոր իր արարածներուն: Կարելի չէ զայն հասկնալ իբրեւ նախախնամող, ողորմած ու բարեգութ Հայր, առանց զայն հասկնալու նաեւ իբրեւ սուրբ եւ արդար դատաւոր մը, որ իր արդարութեան եւ սրբութեան համար նախանձախնդիր է եւ պահանջկոտ, որովհետեւ իր թագաւորութեան հիմերն են անոնք. *«Արդարութեան եւ իրաւունքի վրայ հիմնուած է աթոռոյ, սիրոյ եւ հաւատարմութեան արտայայտութիւն են բոլոր գործերդ»* (Սղ 89.14):

Աստուծոյ նախանձախնդրութիւնը արդարութենէ շեղում չէ, ո՛չ ալ մէկուն կամ միւսին անիրաւութիւն ու զրկանք ընել կը նշանակէ: *«Ամենակարող է անիկա, չենք կրնար զայն հասկնալ. բարձր է իր զօրութեամբ ու դատաստանով, եւ մեծ՝ արդարութեամբ, եւ զրկանք չ'ընէր բնաւ»* (Յոբ 37.23: Հմմտ Յոբ 4.17: Սղ 11.7, 33.4): Աստուած բոլորին հանդէպ նոյն սիրոյ վերաբերումը ունի (Սղ 145.17): *«Տէրը ուղիղ է, ... անիրաւութիւն չկայ անոր քով»* (Սղ 92.15): Պարզապէս.-

- Աստուած չի կրնար ընդունիլ ինչ որ անյարիւր է իր սրբութեան, եւ չի կրնար համաձայնիլ ոեւէ պղծութեան, մեղքի ու հայհոյութեան, որոնք կը դատապարտէ:

- Աստուած չի կրնար ընդունիլ ինչ որ անյարիւր է իր արդարութեան. ուստի չի կրնար հաւանութիւն տալ անիրաւութեան, զրկանքին, յափշտակութեան, սպանութեան, որոնք կը դատապարտէ:

- Աստուած չի կրնար ընդունիլ ինչ որ անյարիւր է իր սիրոյն. ուստի չի կրնար հաւանիլ քէնին, ոխին, հակառակութեան, պառակտումներուն, ատելութեան, որոնք կը դատապարտէ:

Երբ աչքե կ'անցընենք այն հատուածները կամ դրուագները, ուր Աստուած կը թելադրէ վրեժ խնդրել այս կամ այն անձէն (կամ ցեղախումբէն, կամ ժողովուրդէն), եւ կամ ինք անձամբ վրեժխնդիր կ'ըլլայ, կամայ թէ ակամայ կը մտածենք, թէ ո՞րքան արդարացի է նման պահանջք մը կամ վերաբերում մը Աստուծոյ կողմէ:

Առնենք երեք պարագաներ.-

1.- Աստուած իր Օրէնքին մէջ կ'արգիլէ ոխ պահելը եւ վրեժ առնելը (Ղւ 19.18), բայց միւս կողմէ կը յայտարարէ. «Ի՛նչ է վրեժխնդրութիւնը եւ հատուցումը» (Բ.Օր 32.35):

Մէկը միւսին հակասումն է: Իրականին մէջ այստեղ ոեւէ հակասութիւն չկայ: Աստուած բացարձակապէս կ'արգիլէ անհատական վրեժխնդրութիւնը, որպէսզի իր տուած Օրէնքով արդարութիւնը ի գործ դրուի: Օրէնքը մարդիկը կը պատժէ ո՛չ թէ իբրեւ վրեժխնդրական արարք, այլ՝ իբրեւ արդար փոխհատուցում: Իսկ աստուածային վրեժխնդրութեան համար տեսանք արդէն, որ ատիկա ինքնին արդարութեան գործադրութիւն կը նշանակէ, ըլլա՛յ անմիջական ներկային մէջ, ըլլա՛յ ապագային¹⁰³:

Օրինակ, Աստուծոյ կողմէ վրեժխնդրական արարք կը տեսնե՞նք ջրհեղեղին մէջ, որուն նպատակն էր պատժել ժամանակի մարդոց կատարեալ «չարութիւնը», այսինքն թէ՛ բարոյական ապականութիւնը եւ թէ՛ սկիզբ առած վայրագութիւնն ու

---

¹⁰³ Յաճախ մենք աստուածային արդարադատ վճիռը եւ անոր գործադրութեան կերպը չենք հասկնար. բայց Աստուած կը թոյլատրէ եւ նոյնիսկ երբեմն ի՛նք կը թելադրէ այդ կերպերը, որոնք ժամանակակից մարդոց հասկացողութեան համաձայն արդարութիւնը ի գործ կը դնեն: Այդպիսի օրինակ մըն է՝ Բ.Թգ 21.1-14ին մէջ ներկայացուած արեան վրեժխնդրութեան գործադրութիւնը, Աստուծոյ խորհուրդով (հմր 1) ու կամքով (հմր 14): Հետաքրքրական է գիտնալ, որ Դաւիթ ինքն ալ, մեծագոյնը Իսրայէլի թագաւորներուն մէջ եւ «Աստուծոյ սրտին համաձայն եղող անձը» (Ա.Թգ 13.14: Հմմտ Սղ 88.21), Աստուծոյ կողմէ իբրեւ պատիժ՝ արգիլուեցաւ տաճարը շինելէ, որովհետեւ շատ արիւն թափած էր, թէկուզ եւ Տիրոջ անունով (հմմտ Ա.Մն 22.7-10): Արեան վրեժխնդրութեան ուրիշ հետաքրքրական օրինակ մը ունինք Բ.Թգ 13-14 գլուխներուն մէջ, որ տեսակ մը պատիժ է՝ գործածուած յանցանքի մը կամ մեղքի մը դիմաց: Ժառանգական արենապարտութեան այս ըմբռնումը պատմութեան լոյսին տակ կարելի է հասկնալ միայն: Բայց Բ.Օրէնք զիրքին մէջ այս ըմբռնումը կը մերժուի, եւ անհատական պատասխանատուութիւնը կը շեշտուի (տե՛ս Բ.Օր 24.16: Հմմտ Եր 31.29-30: Եզ 18.14-20):

սպանութիւնը, որոնք մարդկային կեանքը կը պարպէին աստուածադիր ամէն նպատակէ:

Վրէժխնդրական արարք կը տեսնե՞նք Սողոմ եւ Գոմոր քաղաքներու կործանման մէջ, որուն նպատակն էր դարձեալ պատժել ժամանակի մարդոց կատարեալ «չարութիւնը», անհանդուրժելի ապականութիւնը եւ հաճոյապաշտութեան վերածուած վայրագութիւնն ու սպանութիւնը, որոնք կը գործուէին ամենայն զիտակցութեամբ, արհամարհելով աստուածային ամէն ազդարարութիւն եւ ուղղութեան հրաւեր: Երբ Աստուած այդ քաղաքները կործանելու իր որոշումը յայտնեց իր ծառային՝ Աբրահամի, այս վերջինին անմիջական հակազդեցութիւնը եղաւ. *«Արդեօք ամբարիշտին հետ արդա՞րն ալ կորուստի պիտի մատնես: Թերեւս այդ քաղաքին մէջ յիսուն արդար կը գտնուի. արդեօք այդ յիսուն արդարներուն համար պիտի չխնայե՞ս քաղաքին, պիտի կորսնցնե՞ս զայն: Վստահաբար այդպիսի բան չես ըներ. արդարը չես մեռցնէր ամբարիշտին հետ միասին, որպէսզի արդարը ամբարիշտին հետ չնոյնանայ: Ո՛չ, քա՛ւ լիցի. դուն, ամբողջ աշխարհի Դատաւորը, արդարութեամբ պիտի չդատե՞ս»:* (Ծն 18.23-25): Աստուծոյ հետ զրոյցէն ետք՝ Աբրահամ համոզուեցաւ Աստուծոյ դատաստանին արդարութեան, եւ լռեց:

2.- Աստուած իր ժողովուրդը Քանաանի երկիրը բերելու եւ բնակեցնելու համար, այս երկրին բնակիչները կը դատապարտէ բնաջնջումի, կամ առնուազն երկրէն դուրս նետուելու (տե՛ս Ելք 23.22-33: Հմնտ Ծն 15.18-21: Ելք 3.8 եւ 17), եւլն:

Ի՞նչպէս կարելի է հասկնալ եւ ընդունիլ ամբողջ ցեղերու կամ քաղաքներու բնաջնջումը՝ Աստուծոյ հրամանով:

Այս բնաջնջումը վրէժխնդրական արարք մը չէ, այլ՝ Աստուծոյ դատաստանը ազգերուն դէմ: Նպատակը Աստուծոյ պաշտամունքը հեթանոսական պաշտամունքներու պղծութենէն հեռու պահելն է, Ինչպէս այդ բացատրութիւնը մեզի կ'ընծայէ Բ.Օրէնք գիրքը. *«Այն ազգերուն քաղաքներուն մէջ, որ Տէրը՝ քու Աստուածդ իբրեւ ժառանգութիւն տուաւ քեզի, ոեւէ շնչաւոր արարած ողջ պիտի չձգես: Ամբողջութեամբ պիտի բնաջնջես Հեթացիները, Ամորհացիները, Քանանացիները, Փերիզացիները, Խիւացիները եւ*

Երուսացիները, ինչպէս քու Տէր Աստուածդ քեզի պատուիրեց. որպէսզի չըլլայ որ ձեզի սորվեցնեն այն բոլոր զարշուրթիւնները, որ անոնք կ'ընեն՝ իրենց աստուածները պաշտած ատեն, եւ չըլլայ որ դուք Տիրոջ՝ ձեր Աստուծոյն առջեւ մեղք գործէք» (Բ.Օր 20.16-18)¹⁰⁴:

Այս մասին համոզուելու համար անհրաժեշտ է գաղափար ունենալ Քանանացիներու զարշելի պաշտամունքին մասին: (Նախ կարդալ Գ.Թգ 14.22-24: Դ.Թգ 23.4-10: Ես 57.1-10: Եր 3.1-10), եւլն: Անոնց գլխաւոր աստուածները կը կոչուէին Բահաղ (Եբր. «պա՛ալ», որ կը նշանակէ «տէր»), որուն կինն էր՝ Աշտարոթը, որ կը խորհրդանշուէր ծառի կոճղով մը, կամ կոնաձեւ քարով մը կամ ձողով մը, «աշերահ» կոչուած: Ասոնց պաշտամունքին նուիրուած տաճարները անառակութեանց կեդրոններ էին. քրմուհիները՝ տաճարին մէջ ծառայող կին պոռնիկներ էին, իսկ Սողոմացիները՝ արու պոռնիկներ:

Այս մասին ներկայ, պատմագիտութիւնը եկաւ իր վկայութիւնը տալու: 1904-9, հնագիտական արշաւախումբ մը, Մաքալիսթերի գլխաւորութեամբ, Գեզեր քաղաքի պեղումներէն երեսան հանեց Բահաղի եւ Աշտարոթի նուիրուած տաճար մը, որ կու գայ Բ.Ա. շուրջ 1500 թուականներէն, այսինքն՝ Քանաանի գրաման ժամանակներէն: Տաճարը ունի պատերով եզերուած շրջափակ մը, որմէ ներս՝ 10 կոշտ սիւներ, որոնց առջեւ կը մատուցուէին զոհերը:

¹⁰⁴ Հետագայ՝ քրիստոնէական բացատրութիւն մը տես՝ Խորենացի, Ա.գ, էջ 28-30 (Գրք.- Աշխ. երկլեզուեան հրտ.), որ մեջբերում է Եպիփան Կիպրացիէն: «Կիպրոսի Կոստանդիա քաղաքին Եպիսկոպոսը՝ Եպիփանոս, հերձուածներու յանդիմանութեան [իր գործին] մէջ, երբ կը փորձէ զԱստուած ներկայացնել իբրեւ ճշմարիտ եւ արդարադատ, եւ Իսրայէլի որդիներուն ձեռքով եօթը ազգերու ջնջումին համար կ'ըսէ, թէ "Աստուած արդարադատ կերպով այդ ազգերը ջնջեց Իսրայէլի որդիներուն դիմաց. որովհետեւ Սեմի որդիներուն ժառանգութիւն տրուած էր այդ կալուածներու երկրամասը, եւ Քամ եկաւ բռնութեամբ յափշտակեց. իսկ Աստուած իր ուխտին եւ երդումին հաւատարիմ գտնուելով՝ վրէժ կը հատուցանէ Քամի սերունդին, վերադարձնելով Սեմի ժառանգութիւնը"» [«Քանզի եւ որ Կիպրացուց Կոստանդեայ Եպիսկոպոս Եպիփանոս՝ իր հերձուածոցն յանդիմանութեան, յորժամ ճշմարիտ եւ արդարադատ զԱստուած ձեռնարկէ ցուցանել, եւ վասն ջնջելոյ որդուցն Իսրայէլի զեւթն ազգոն, ասէ այսպէս, եթէ Արդարադատապէս Աստուած զազգսն զայնոսիկ ջնջեաց յերեսաց որդուցն Իսրայէլի. զի ի բաժնի որդուցն Սեմայ հասեալ էր երկիր կալուածոցս այսոցիկ, եւ բռնութեամբ Քամ ի վերայ եկեալ յափշտակեաց. իսկ Աստուծոյ իրաւունս պահեալ զերդման ուխտիս, վրէժ հատուցանէ ազգին Քամայ, ի բաց դարձուցանելով զժառանգութիւնն Սեմայ»]:

Աւերակներուն տակէն երեսն հանուեցան ահագին կարասներ, որոնց մէջ Բահադին զոհուած նորածին երեխաներու մնացորդներ կային (հմմտ Բ.Օր 12.29-31: Եր 19.5): Ուրիշ սոսկալի սովորութիւն մըն էր՝ նոր տուններու շինութեան ատեն երեխայ մը զոհ ընել՝ զայն հիմներուն մէջ թաղելով (պատելով)¹⁰⁵ (տե՛ս, օրինակ, Գ.Թգ 16.34: Հմմտ Յես 6.26): Նոյն տեղը գտնուած են նաեւ Աշտարոթի բազմաթիւ նկարներ եւ արձանիկներ՝ սեռային կոշտ եւ չափազանցուած գործարաններով, որոնց նպատակը կիրքերը հրահրել էր: Նման բաներ գտնուած են նաեւ այլ տեղեր՝ Մեզիդո, Երիքով, եւլն: Կը թուի թէ ամբողջ երկիրը տեսակ մը Սողոմ-Գոմոր եղած էր, եւ Աստուծոյ հրահանգը կարելի է մեկնաբանել իբրեւ տեսակ մը պատիժ, ինչպէս Սողոմ եւ Գոմոր քաղաքները պատժուած էին այլ ձեւով:

Ասիկա նաեւ ազգերու դատաստանն է, որ միշտ պատմութեան մէջ տեղի կ'ունենայ: Աստուած որոշ ազգեր կը գործածէ՝ ուրիշները հարուածելու (բնաջնջելու կամ զգաստացնելու) համար: Այս առումով վերոյիշեալ օրինակները եւ աստուածային հրահանգը մեզ պէտք չէ գայթակղեցնեն¹⁰⁶:

Ոմանք դիրին բացատրութեամբ մը՝ պարզապէս ազգայնապաշտ ատելութիւն կ'ուզեն տեսնել նման դրուագներուն մէջ: Բայց թէ Աստուծոյ վրէժխնդրութիւնը երբեք «ցեղային» գոյն կամ «ազգային» բնոյթ չունի, որոշակիօրէն ի յայտ կու գայ բոլոր այն հատուածներէն կամ դրուագներէն, որոնց մէջ կը պատկերացուի Աստուծոյ ահեղ դատաստանը իր «ընտրեալ» ժողովուրդին վրայ. դատաստան մը՝ որ միայն խօսքով չէ որ կ'արտայայտուի, այլ՝ որ յաճախ պատմութեան մէջ կը դրսեւորուի չարաղէտ հարուածներով, սովով, սուրով, աքսորով եւ աշխարհով մէկ տարտղնումով (հմմտ Եզր 9.15: Դն 9.7):

---

¹⁰⁵ Սովորութիւնը ծանօթ էր ամենուրեք: Անոր հետքերը կարելի է գտնել մեր ալ ժողովրդական կարգ մը հեքիաթներուն մէջ:

¹⁰⁶ Ոմանք, դարձեալ սխալ մօտեցումով, Աստուծոյ վրէժխնդրութեան կապուած այս արարքը փորձած են բացատրել իբրեւ Հրեայ ազգայնապաշտութեան արտայայտութիւն: Բայց թէ ի՞նչքան հեռու է Աստուածաշնչական ճշմարտութենէն՝ հետագայ բացատրութիւնը ցոյց կու տայ արդէն:

Աստուած ո՛չ միայն Եբրայեցի ժողովուրդը կը գործածէ՝ Քանանեան ժողովուրդները բնաջնջելու կամ պատժելու համար, այլ աւելի յաճախ ուրիշ ժողովուրդներ (Եգիպտացիները, Ասորեստանցիները, Բաբելացիները, Պարսիկները, Մակեդոնացիները, Հռոմայեցիները...) գործիք կը ծառայեցնէ իր կամքին՝ հարուածելու եւ պատժելու համար իր ժողովուրդը (տե՛ս, օրինակ, Ես 5.25-26, 7.18, 8.7, 10.5, 13.5: Եր 25.9, 27.6, 43.10, 50.20: Ամս 3.8-11, 8.7-10)¹⁰⁷: Այլ խօսքով, Աստուած միակ ցեղ մը կամ ժողովուրդ մը չէ որ կը պաշտպանէ բոլոր միւսներուն դէմ: Աստուած թէ՛ Տէրն է բոլորին, եւ թէ՛ դաստիարակը բոլորին. եւ երբոր պէտք ըլլայ մէկը կամ միւսը խրատել եւ օրինակ տալ միւսներուն՝ չի վարանիր երբեք (Սղ 25.8: Ովս 14.9: Սփ 3.5), որովհետեւ ասիկա իր զայրոյթը գոհացնելու կամ իր վրէժխնդրական ցանկութեան յագուրդ տալու չէ որ պիտի ծառայէ, այլ՝ ի վերջոյ բարիք եւ փրկութիւն դառնայ նոյնինքն այդ պատիժին ենթարկուողներուն համար, ինչպէս եւ բոլորին (Սղ 98.2):

Ըսուածներէն կը հետեւի, թէ յիշեալ ազգերուն դէմ դատավճիռը եւ պատիժը գործնականացած պատուէր մըն էր իր ժողովուրդին, ըսելու համար՝ որ բնաջնջումը իրենց եւս կը սպառնայ, եթէ հեռու չմնան անոնց գարշելի գործերէն:

3.- Քանաանի գրաւման օրերուն, կը հանդիպինք ուրիշ վարմունքի մը: Երիբով քաղաքի գրաւման առիթով, Աստուած կը հրահանգէ Երիբովի բնակիչները կոտորել եւ գանձերը Աստուծոյ նուիրել՝ նզովքի սպառնալիքով: Կը գտնուի անսաստող մը, Աքար, որուն հետեւանքով Իսրայելացիներ Ամորիացիներէն պարտութիւն մը կը կրեն: Աստուած փնտռել կու տայ յանցագործը, որ իր

---

¹⁰⁷ Անշուշտ ազգայնապաշտութեան դրսեւորումներ կը գտնենք որոշ պարագաներու, ազգային-կրօնական չափազանցուած եւ նոյնիսկ սխալ հասկցուած նախանձախնդրութեան մը իբրեւ արտայայտութիւն (տե՛ս Ես 52.11, եւ հմմտ օրինակ, Եզրա-Նեհեմիայի օրով խառն ամուսնութիւնները մերժելու եւ լուծելու պահանջքը, Եզր 10.112): Ազգայնապաշտ այդպիսի մտայնութիւն մը պատճառ պիտի ըլլար, որ Հրեաներ իրենք զիրենք ամբողջութեամբ հեռացնէին հեթանոսներէն, ինչ որ մեզի կը պատկերանայ նաեւ ՆԿ-ին մէջ:

ընտանիքով ու լման տունով՝ քարկոծումով ու հրկիզումով կը պատժուի (Յեսու 7-րդ գլուխ):

Ուեւ արդարացում ունի՝ նման հրահանգ մը կամ պատիժ մը:

Մարդիկ յաճախ սխալ մեկնութիւն տալով մեղադրած են զԱստուած իբրեւ բիրտ, կոպիտ, հաւաքական կոտորածներ պահանջող, ամբողջ ցեղերու բնաջնջում հրահանգող ու պահանջող, որոնց մէջ անխտիր իրենց տեղը ունին նաեւ անմեղ մանուկներն ու ծերերը:

Այստեղ Աստուծոյ վարմունքը անհասկնալի կը թուի մեզի, եւ անընդունելի. բայց իր ժամանակի մտայնութեամբ՝ հասկնալի է անիկա: Ինչո՞ւ Աքարի զաւակներն ու աղջիկները միասին պիտի պատժուէին, նոյնիսկ կենդանիները: Որովհետեւ իր ժամանակի հաւատալիքն էր՝ թէ մեղքը վարակիչ է եւ կը փոխանցուի ընտանիքի անդամներուն, նոյնիսկ կենդանիներուն, որուն առաջքը առնելու արմատական ձեւը՝ սկիզբէն ծառը իր ճիւղերով միասին կտրելն է:

Արմատական այս կեցուածքը կամ բիրտ վարմունքը շատ մը պարագաներու կ'երեւի Աստուածաշունչին մէջ, յատկապէս օրէնքի մը կամ կանոնի մը գործադրութեան առաջին հանգրուանին, զուտ դաստիարակչական նպատակով, որպէսզի անիկա հետագայ սերունդներուն ահարկու ազդարարութիւն եւ զգուշացում ըլլայ: Այդպիսի պարագաներ են՝ Շաբաթի պահպանութեան վերաբերող խախտումին հանդէպ աններող կեցուածքը (Թւ 15.32-36), քահանայութեան իրաւունքի բռնաբարման փորձին առիթով՝ Կորիսի, Դադանի եւ Աբիրոնի սարսափելի մահուամբ պատուհասումը (Թւ 16.1-35), եւլն:

Վերոյիշեալ ըմբռնումները հասկնալու դժուարութիւնն էր, օրինակ, որ մղեց 2-րդ դարու հերետիկոս Մարկիոնը, որ ՀԿ-ի Աստուածը տարբեր յայտարարէ ՆԿ-ի Աստուծմէն¹⁰⁸: Նոյն դժուարութիւններն են որ մինչեւ հիմա շատերը կը մղեն վերապահութեամբ դիտելու ՀԿ-ի պատմական գիրքերը: Մօտեցում

---

¹⁰⁸ Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, Դ.:

մը, որ հիմնովին սխալ է անշուշտ, եւ յաճախ՝ նոյն ազգայնապաշտութեան մեղքով կը յատկանշուի:

Ամէն պարագայի, մեր միտքերուն մէջ պետք է յստակ ըլլայ հետեւեալ իրողութիւնը.- Աստուծոյ «վրէժխնդրութիւնը» անձնական բնոյթ չունի, հետեւաբար ինքնապաշտպանութենէ, նախանձէ, հակառակութենէ, ոխակալութենէ կամ ատելութենէ մղուած չէ որ Աստուած վրէժխնդիր կ'ըլլայ: Իր կողմէ վրէժխնդրական ամէն որոշում կամ արարք՝ մարդոց կողմէ գործուած անիրաւութեան եւ արդարութեան դատապարտութիւնն է: «Վրէժխնդիր» անուան տակ Աստուած միշտ հանդէս կու գայ իբրեւ պաշտպանը զրկեալին, տկարին, խեղճին, որբին, այրիին, տնանկին, անիրաւուածին: Մարդկային վրէժխնդրութիւնը արդիւնք է՝ չարին չարով պատասխանելու չար ցանկութեան: Աստուծոյ համար այդպէս չէ. չարին պատիժով կը հատուցանէ՝ մէկ կողմէ անիրաւուածին իրաւունքը պաշտպանելու համար, միւս կողմէ ցոյց տալու համար անարդարութեան հանդէպ իր ընդվզումը եւ զգուանքը, որոնք ո՛չ միայն անմիջական ներկային մէջ իր միջամտութիւնը կ'արտայայտեն, այլ մանաւանդ՝ ամէն անիրաւութիւն եւ անարդարութիւն գործողի կը ցուցնեն հեռաւոր ահեղ դատաստանի մը սպասումը:

82.- ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԸՄՌՆՈՒՄՆԵՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՄԱՍԻՆ

Հրէից ազգային պատմութիւնը, գիտակցութիւնը եւ հաւատքը կը սկսի Ելքով:

Մովսէսէն առաջ Եփրայեցի ժողովուրդը իր ամբողջութեան մէջ կը ճանչնար զԱստուած: Դժուար է «այո» պատասխանել: Գլխաւորաբար Սինայի ստորոտին էր որ անոնք սկսան ծանօթանալ Աստուծոյ, Մովսէսի միջնորդութեամբ:

Ի՞նչ էր նախապէս Աստուծոյ ըմբռնումը Եփրայեցիներուն մօտ, դժուար է պատասխանել: Բայց ժողովրդային ըմբռնումի քանի մը երեսներ կարելի է մատնանշել.-

ա.- «Անձնական» Աստուծոյ ըմբռնումը:

Նահապետները զԱստուած կը ճանչնային ու կը պաշտէին հարկաւ, բայց անիկա տեսակ մը «անձնական» Աստուածն էր իրենց համար, որուն այնքան ծանօթութիւնը եւ փորձառութիւնը չունէին նոյնիսկ իրենց զաւակները կամ ընտանիքի անդամները: Այս մէկը որոշապէս ի յայտ կու գայ շատ մը արտայայտութիւններէ. օրինակ, Աբրահամի ծառային՝ Եղիազարի կողմէ. «Ով Տէր, իմ տիրոջս՝ Աբրահամի Աստուածը» (Օն 24.12), կամ երբ Աստուած ինքզինքը առաջին անգամ Իսահակին կը յայտնէ. «Ես քու Հօրդ՝ Աստուածն եմ» (Օն 26.23), կամ նոյնպէս երբ ինքզինքը առաջին անգամ Յակոբին կը յայտնէ. «Ես Տէրն եմ, քու հօրդ՝ Աբրահամի Աստուածը եւ Իսահակի Աստուածը» (Օն 28.13), կամ երբ Յակոբ Միջագետքէն վերադարձին առաջին անգամ ըլլալով կը դիմէ Աստուծոյ օգնութեան. «Ո՛վ իմ հօրս Աբրահամի Աստուածը, եւ իմ հօրս Իսահակի Աստուածը, ո՛վ Տէր» (Օն 32.9): Ճիշդ նոյն ձեւով Աստուած ինքզինք կը յայտնէ նաեւ Մովսէսին, երբ սա տակաւին ծանօթ չէ Աստուծոյ. «Ես քու հօրդ Աստուածն եմ, Աբրահամի Աստուածը, Իսահակի Աստուածը եւ Յակոբի Աստուածը» (Ելք 3.6):

Ասոնք ցոյց կու տան, թէ ժողովրդային հասկացողութեամբ՝ Աստուած ուրիշ աստուածներու կարգին աստուած մըն է՝ «Էլ»: Աստուած մը՝ որ հովանաւորն ու պաշտպանն է Աբրահամի եւ անոր տան:

բ.- «Տեղական» Աստուծոյ ըմբռնումը:

Ժողովուրդը բազմաթիւ աստուածներու (էլոհիմ) գոյութեան կը հաւատար: Այս աստուածները կը ճանչցուէին յատուկ վայրով մը՝ երկրամաս մը, ծառ մը, աղբիւր մը, կամ քար մը: Ճիշդ այսպէս, օրինակ, Յակոբ ուր որ Աստուծոյ տեսլիքը ունեցաւ՝ կոչեց Բեթ-Էլ (= Տուն Աստուծոյ), եւ ուխտեց՝ որ Տիրոջմէ օգնականութիւն եւ յաջողութիւն գտնելու եւ ողջ-առողջ վերադառնալու պարագային՝ զայն իր աստուածը պիտի ընդունի (Օն 28.10-22), եւ տեղւոյն անունով զԱստուած կոչեց «Բեթէլի Աստուածը» (Օն 35.6-7):

Տեղի մը կամ երկրամասի մը կապուած առանձին Աստուծոյ մը այս նախնական ըմբռնումը ճակատագրական դեր պիտի խաղար Եբրայեցի ժողովուրդին կեանքին մէջ, ինչպէս յաջորդ հաստուածին մէջ պիտի տեսնենք:

գ.- «Ցեղային» Աստուծոյ ըմբռնումը:

Անապատային թափառումներու շրջանին, Եբրայեցիներուն քով կը տեսնենք Աստուծոյ ըմբռնում մը, որ ցեղային է, ինչպէս որ է ուրիշ ազգերու կամ ժողովուրդներու պարագային եւս: Աստուած կարծէք միայն իրենց Աստուածն է, որ իրենց ոսոխներուն՝ Եգիպտացիներուն դէմ հանդէս կու գայ իբրեւ «հզօր պատերազմիկ» (Ելք 15.3): Անապատի Աստուածն է անիկա, որ հանդէս կու գայ փոթորիկով ու կրակով (հմմտ Ելք 14.19, 24), եւլն¹⁰⁹:

Աւելի ուշ պատերազմիկի այս պատկերը պիտի վերաճի «թագաւոր»ական պատկերի, երբ արդէն թագաւորութեան պահանջքը կը դրուի (հմմտ Դտ 8.23) կամ թագաւորութիւնը կը հաստատուի: Իսկ տակաւին աւելի ուշ անիկա պիտի վերաճի խաղաղութեան թագաւորի մը պատկերին, որ կը ներկայանայ իբրեւ «հովիւ», ճշմարիտ եւ արդար հովիւը (Մն 49.24: Սղ 23.1, 28.9, 80.1: Ես 40.11: Եր 31.10: Եզ 34.11-16):

Շատ մը մարգարէներու համար անապատի այս շրջանը Աստուծոյ պաշտամունքի լաւագոյն շրջանն է (հմմտ Ովսէա 2.14-20), որ տակաւին չէ սկսած այլ կրօններու ազդեցութեամբ աղարտիլ: Իր ժողովուրդը գերութենէ ազատող Աստուծոյ պահանջքը՝ անշուշտ հաւատարմութիւն պիտի ըլլար. բան մը՝ որ Եբրայեցի ժողովուրդը երբեք չկրցաւ տալ:

83.- ՏՍՏԱՆՈՒՄՆԵՐ ՄԻԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱԶՄԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

Քանաանի գրաւման ժամանակներուն, յստակօրէն կը դրսեւորուի ժողովրդային այն հաւատքը՝ թէ աստուածները յատուկ երկրամասի մը աստուածներն են:

Ըստ ժամանակակից ժողովրդական ըմբռնումին՝ Եգիպտոսը ունէր իր աստուածները, Քանաանը՝ իր յատուկ աստուածները:

¹⁰⁹ Հմմտ Յովհան Մամիկոնեանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» գործին մէջ Յովհաննէս Կարապետի տիպարը, որ բանակներու դէմ կը պատերազմի:

Եհովան անապատին աստուածն էր: Հիմա սակայն կը մտնէին Քանաան, բլուրներու աշխարհը, որ իր խնամակալ աստուածները ունէր: Ասոնք նաեւ երկրագործական եւ պտղաբերութեան աստուածներ էին, ինչպէս՝ Բահաղն ու Աշտարոթը: Բայց որպէս պարզ գոյական՝ «Բահաղ» կը նշանակէ «Տէր», եւ Քանաանի մէջ կային նաեւ ուրիշ «բահաղներ», որոնք կը կոչուէին այլեւայլ անուններով.- Մողոք, որ հաւանաբար անապատին մէջ պաշտուած հորթն էր (հմմտ Ամս 5.25-26), Քայուան, Մելքարթ, Քամուս, եւլն: Հրեաներ կրնային անտեսել Քանաանի աստուածները եւ վիրաւորել զանոնք, եւ արդեօք երկրագործութեան մէջ Եահուէն կրնա՞ր իրենց օգնել:

Եթէ ժողովուրդը մղուեցաւ Եահուէին կողքին յիշեալ աստուածները եւս պաշտելու, թերեւս այդ ձեւով կը փորձէր սիրաշահիլ զանոնք, առատ բերք ունենալու յոյսով: Այսպիսի անհեթեթ մոլութեան դէմ էր որ բողոքի եւ պայքարի ելան մարգարէները:

Միապետութեան ստեղծումը 12 ցեղերէն ազգային միութիւն մը ստեղծելով՝ նպաստեց Եհովայի պաշտամունքին: Դաւիթ Ուխտի Տապանակը Երուսաղէմ բերաւ, եւ Սողոմոն տաճարը շինեց: Բայց ասիկա միայն պաշտօնականացուց Եհովայի պաշտամունքը, առանց ջնջելու Բահաղները: Յաճախ նոյն տաճարին մէջ իսկ տեղ գտան օտար աստուածութիւններ՝ թագաւորներու եւ թագուհիներու ձեռքով կամ հովանաւորութեամբ: Առաջին առիթ տուողը դժբախտաբար Սողոմոն ինք եղաւ, իսկ ուրիշ թագաւորներ առաւել կամ նուազ հետեւեցան անոր ընթացքին (տե՛ս օրինակ, Գ.Թգ 11.1-10: Դ.Թգ 23.5-20):

Միապետութիւնը երկուքի բաժնողը՝ Երոբոամ, հորթի պաշտամունքը վերականգնեց, հաւանաբար Եհովային իբրեւ նիւթեղէն պատկերացումը, Դան եւ Բեթէլ քաղաքներուն մէջ կռատուներ շինելով իբրեւ պաշտամունքի վայր, Երուսաղէմը մոռցնել տալու ճիգով (տե՛ս Գ.Թգ 12.25-31): Ժողովրդային ըմբռնումով՝ կը բաւէր որ պաշտօնապէս իրենք Եահուէն կը

ճանչնային իր տաճարին մեջ. անկէ անդին ազատ կը զգային ուրիշ աստուածներու եւս պաշտամունք մատուցանելու¹¹⁰:

Աքաաբի օրով, Ք.Ա. 9-րդ դարուն, Եզաբէլ թագուհիին ձեռքով Փիւնիկեան (Տիրոսի) Բահաղին՝ Մելքարթի պաշտամունքը պարտադրուեցաւ: Մայրաքաղաք Սամարիան եղաւ անոր պաշտամունքին կեդրոնը: Եղիայի պայքարին մեջ պէտք է դիտել, որ շեշտը կը դրուի սա իրողութեան վրայ՝ թէ Իսրայէլի Աստուածը Եահուէն է (Գ.Թգ 18.36):

Ք.Ա. 8-րդ դարուն վերջը, Եզեկիա թագաւոր կտոր-կտոր ընել տուաւ եւ ոչնչացուց այն պղինձէ օձը, որ անապատին մեջ Մովսէս շինել տուած էր Աստուծոյ հրամանով, եւ որ հետագային սկսած էր կռապաշտական պաշտամունքի առարկայ դառնալ, «որովհետեւ մինչեւ այն օրերը Իսրայէլի որդիները անոր խունկ կը ծախէին» (Դ.Թգ 18.4):

Անկէ ետք էր, որ հետզհետէ մարգարէներ շեշտեցին միաստուածութիւնը [ջատագովական գօրաւոր շեշտ], թէ բոլոր ժողովուրդներու ճակատագիրը Աստուծոյ ձեռքին մեջ է, եւ թէ Աստուած նոյնիսկ ուրիշ ժողովուրդները (Ասորեստանը, Պարսկաստանը, եւլն) կը գործածէ՝ իր ծրագիրը յաջողցնելու համար, կամ՝ Իսրայէլը պատժելու: Մարգարէներ կը փորձէին ժողովուրդը հրաւիրել սա գիտակցութեան, թէ օտար աստուածները օգուտ չունին իրենց:

Յուդայի թագաւորութեան վերջին շրջանին, Մանասէ (696-641) վերականգնեց Բահաղի եւ Աշտարոթի պաշտամունքը, աստղահամայութիւն եւ մեռելահամայութիւն եւ մարդագոհ, որուն համար Աստուած իր ժողովուրդին դէմ ծանրագոյն դատավճիռ արձակեց (Դ.Թգ 21.1-16):

---

¹¹⁰ Այս կապակցութեամբ հետաքրքրական է կարդալ այն նկատողութիւնը, որ կ'ընէ Դ.Թագաւորներու գիրքին հեղինակը, հիւսիսի թագաւորութեան անկումին եւ ժողովուրդին Ասորեստան գերեվարութեան կապակցութեամբ, որուն հետեւանքը եղաւ Սամարիայի վերաբնակեցումը Ասորեստանէն բերուած հեթանոս ժողովուրդներով, որոնք տեղաբնակներուն հետ խառնուեցան, իրենց պաշտամունքներն ալ պարտադրելով, բայց միաժամանակ Եահուէն պաշտելով (Դ.Թգ 17.19-41):

621-ին Եռսիա թագաւորի բարեկարգութիւնը զուտ պաշտամունքային էր: Արգիլեց օտար պաշտամունքները, քանդեց անոնց պաշտամունքային վայրերը, եւ Երուսաղէմի տաճարը դարձուց զոհ մատուցանելու միակ վայրը (Դ.Թգ 23-րդ գլուխ):

բ.- Բաբելոնի գերութեան շրջանին (Ք.Ա. 587-538) Եբրայեցիներ սորվեցան, թէ Աստուած ամբողջ տիեզերքի արարիչն է: Սկիզբը այն տպաւորութիւնը ունէին, թէ օտար հողի վրայ իրենք կտրուած են Աստուծմէ, թէ Աստուած հեռու է իրենցմէ եւ չի կրնար զիրենք լսել օտար երկրի մէջ (հմմտ Սղ 137.4): Բայց շուտով զգացին թէ այդպէս չէ: Մարգարէներ սրտապնդեցին զիրենք, եւ սկսան մտածել վերադարձի մասին:

Այս շրջանին է որ վերախմբագրուեցան իրենց պատմութիւնն ու Օրէնքը: Այս շրջանին է որ հաստատուեցաւ առանց զոհի պաշտամունքը, որ հետագային ժողովարաններու դրութեան պիտի յանգէր, եւ որ կը բաղկանար Օրէնքէն ու մարգարէներէն քաղուած ընթերցումներով: Նոյնպէս այս շրջանին շեշտուեցաւ թլփաստութեան կարեւորութիւնը, իբրեւ ազգային ու կրօնական պատկանելութեան էական նշան:

գ.- Յետ գերութեան շրջանին, Ք.Ա. 5-1 դարերուն, երկար խարխափումներէ ետք, ի վերջոյ Հրեաներ հասան մէկ Աստուծոյ գաղափարին, Եսիուէն ճանչնալով իբրեւ միակ, բացարձակ Աստուածը: Այլեւս օտար աստուածները վտանգ մը չէին ներկայացներ: Աստուած իրենց գերութեան դառն փորձառութեամբ սորվեցուց այս կարեւոր ճշմարտութիւնը:

Աստուծոյ միակութեան ճանաչման առընթեր, Եբրայեցիներուն մէջ զօրացաւ «ընտրեալ ժողովուրդ»ի գաղափարը: Այն ընտրեալ մնացորդն էին իրենք, որոնց Աստուած յատուկ տեղ սահմանած էր իր փրկութեան ծրագրին մէջ: Բայց փոխանակ Աստուծոյ փրկութեան ծրագրին մէջ իրենց դերն ու կոչումը ուղիղ հասկնալու

եւ դէպի հեթանոսները առաքելութեան մղուելու, տարուեցան ազգային սին հպարտութեամբ եւ մղուեցան այլամերժութեան¹¹¹:

84.- ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ի վերջոյ, Հրեայ ժողովուրդին մէջ Աստուծոյ ըմբռնումը ճանչնալու մէկ շատ կարեւոր երեսն է նաեւ Աստուծոյ անունին հասկացողութիւնը եւ անոր հանդէպ ցուցաբերուած մօտեցումը:

Ներկայիս մենք չենք մտածեր Աստուծոյ անուն մը տալու մասին, եւ ասիկա անհրաժեշտ ալ չէ, որովհետեւ մէկ Աստուած կը ճանչնանք: Իմաստասերներ զայն կը կոչեն տարբեր-տարբեր կերպերով.- «Առաջին Պատճառ», «Գերագոյն Իրականութիւն», «Բացարձակը», «Ամէն Գոյութեան Հիմը», եւն:

Բազմաստուածութեան դարաշրջանին, երբ ամէն մէկ աստուած անուն մը ունէր, Հրեաներ եւս պէտք ունէին Աստուծոյ համար անունի մը:

ՀԿ-ը տարբեր անուանումներ ունի Աստուծոյ համար: Այսպէս.-

1.- «Էլ» (לֵא, յգ. «Էլիմ» [עִלִּים]), որ կը նշանակէ՝ Աստուած: Յատուկ անուն մը չէ, այլ՝ հասարակ անուն կամ գոյական մը, որ սակայն յատուկ անունի պէս կը գործածուի: Կը տրուի ո՛չ միայն ճշմարիտ Աստուծոյ, այլ՝ շաստուածներուն եւս (հմմտ Ծն 35.2: Բ.Օր 4.28, 12.2), եւլն:

2.- «Էլո՛ահ», (אֱלֹהִים) Աստուած, համապատասխանը Արաբերէն «Իլահ» բառին: Կրկին, յատուկ անուն մը չէ: Առհասարակ բանաստեղծական հատուածներուն մէջ հանդէս կու գայ (օր. Բ.Օր 32.15, 17), մանաւանդ Յոբի գիրքին մէջ:

3.- «Էլոհի՛մ» (אֱלֹהֵי), Էլո՛ահ-ին յոգնակին, որ երբեմն հանդէս կու գայ իբրեւ պարզ յոգնակի, բայց Աստուածաշունչին մէջ առհասարակ կը գործածուի իբրեւ անեզական բառ, դարձեալ «Աստուած» նշանակութեամբ, երբ կը վերաբերի միակ ճշմարիտ Աստուծոյն (Ծն 1.1), եւլն: Ուստի, դարձեալ, յատուկ անուն չէ, այլ՝

---

¹¹¹ Այլամերժ այս ոգիին դէմ կը խօսին Աստուածաշունչին մէջ Հռութի եւ Յովնանի գիրքերը:

հասարակ անուն կամ գոյական մը, որ յատուկ անունի պէս կը գործածուի:

4.- «՛Էլեոն» (וֵילֵע), որ կը նշանակէ՝ Բարձրեալ: Խորքին մէջ յատուկ անուն մը չէ, այլ՝ ստորոգելի մը, որ սակայն յատուկ անունի պէս կը գործածուի: Յաճախ հանդէս կու գայ «Էլ»ին կցուած, «Էլ ՛Էլեոն» անունին կցուած, «Եահուէ ՛Էլեոն», Բարձրեալ Տէրը (Սղ 7.17):

5.- «Էլ Օլամ» (עֹלָם, עֹלָם לֹא), որ կը նշանակէ Յաւիտենական Աստուած (Ծն 21.33): Իրականին մէջ Եահուէ անունին բացատրութիւն մըն է, ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք:

6.- «Շատտայ» (שָׁטַת), որ կը նշանակէ՝ Ամենակարող (կամ Ամենակալ): Իրականին մէջ յատուկ անուն մը չէ, այլ՝ Աստուծոյ տրուած ստորոգելի մը: Երբեմն կը գործածուի նաեւ «Էլ»ին կցուած, «Էլ-Շատտայ», Ամենակարող Աստուած (Ելք 6.3):

7.- «Սուրբը» կամ «Իսրայէլի Սուրբը» (Եբր. «Քըտտ՛շ Եիսրա-է՛լ» [לְאִשְׁרָיִם שׁוֹרֵב]), որ յատուկ անուն մը չէ, բայց իբրեւ այդպիսին կը գործածուի մանաւանդ Եսայի մարգարէի կողմէ (29 անգամներ, տե՛ս 1.4), եւլն:

8.- «Հինաւորցը», (Արամերէն՝ «՛Աթիք Եոմին» [יְמִינֵי קִיִּתֵּע]), որ կը գտնենք Դանիէլի գիրքին մէջ (Դն 7.9, 13, եւ 22): Նկարագրական անուն մըն է, որ ցոյց կու տայ Աստուծոյ յաւերժութիւնը, յաւիտենականութիւնը:

9.- «Ատոն» (וֵיִתָּא), որ կը նշանակէ՝ Տէր, կամ «Ատոնայ» (וֵיִתָּא), յոգնակի ձեւը, որ դարձեալ Տէր կը թարգմանուի, բայց անուն մը չէ, այլ՝ Աստուծոյ տրուած ստորոգելի մը, որ շատ սովորական գործածութիւն ունի:

10.- «Եահուէ» կամ «Եհովա» (יהוה): Այն անունն է, որ Աստուած ինք Մովսէսին յայտնեց (Ելք 3.14-14): Խորհրդաւոր անուն մըն է, որուն սկզբնական ձեւերը աւելի հին են, եւ Միջին Արեւելքի տարբեր ժողովուրդներու քով ծանօթ՝ «Եահու, Եավէ, Թահ, Եահ, Եա, Եաու» ձեւերով: Օրինակ, Ուկարիթի (Ռաս-Շամրա, Սուրիոյ մէջ, Լաթաքիայէն քիչ մը հիւսիս, ծովեզերք) մէջ յայտնաբերուած կաւէ սալիկներու վրայ կը գտնենք «Եահ» ձեւը, ուրիշ անուններու միացած, որոնք կու գան Բ.Ա. 15-րդ կամ 14-րդ դարէն: Նոյն ձեւը 15-րդ դարուն կը գտնենք հարաւային Արաբիոյ՝ Եմենի մէջ

յայտնաբերուած արձանագրութեանց մէջ: Դեռ աւելի կանուխ, Բաբելոնեան սալիկներու վրայ կը գտնենք «Եա» կամ «Եաու» ձեւերով, Ք.Ա. շուրջ 2000 թուականներէն, կամ «Եավէ» ու «Եահու» ձեւերով կը կարդանք նոյնինքն Պաղեստինի մէջ՝ Մեգիդդոյէն հարաւ-արեւելք գտնուող Թաանախ քաղաքին մէջ յայտնաբերուած սալիկի մը վրայ, Ք.Ա. 2000-1500 թուականներէն եկող: Իսկ նոյն կրճատ ձեւերը լաւապէս ծանօթ են Եբրայական շատ մը անուններէ, ինչպէս օրինակ՝ Եղիա (Եբր. «Էլի-Եահ» = Եահր իմ Աստուածս է), կամ Ադոնիա (Եբր. «Ադոնի-Եահ» = Եահր իմ տէրս է), ելն:

Կը թուի, թէ միակ յատուկ անունն է «Եահուէ», ի տարբերութիւն Աստուծոյ տրուած միւս բոլոր անուններուն, եւ Աստուած զայն «իմ յաւիտենական անունս» կը կոչէ (Ելք 3.15):

Այս անունին կապակցութեամբ քանի մը նկատողութիւն.-

ա.- «Եահուէ» կամ «Եհովա» անունին կապակցութեամբ պէտք է գիտնալ, որ, ինչպէս անունը զոյգ ձեւերով նշելու այս կերպը ցոյց կու տայ, մենք ճշդիւ չենք գիտեր՝ թէ անցեալին ի՞նչպէս կը հնչուէր կամ կը կարդացուէր այս անունը, Եահուէ՞, թէ՛ Եհովա: Պատճառը այն է, որ Հրեաները, Տասնաբանեայ պատուիրաններէն 2-րդին սխալ մէկ հասկացողութեամբ կը զգուշանային Աստուծոյ անունը արտասանելէ կամ կարդալէ. երբ Աստուածաշունչին մէջ Եահուէ անունին հանդիպէին՝ չէին կարդար, այլ՝ անոր փոխարէն կ'ըսէին՝ «Ատոնայ», «Տէրը». ուստի ժամանակի ընթացքին մոռցուեցաւ զայն հնչելու ճիշդ կերպը: Աստուծոյ անունը չարտասանելու երկրորդ պատճառ մըն ալ կար: Մէկու մը անունը տալ՝ կը նշանակէր անոր վրայ որոշ իշխանութիւն ունենալ, անկէ մաս ունենալ, եւ հակառակը՝ անուն տալ՝ կը նշանակէր ինքզինքն մաս մը տալ: Ատոր համար ալ իսկական իմաստով Աստուած անուն չունի, իսկ տրուած անունն ալ կարելի չէ գործածել: Ահա թէ ինչու, որովհետեւ ճիշդ արտասանութիւնը պահուած չէ, Ս. Գրոց գիտութեան մէջ ընդունուած ձեւ դարձաւ այս անունը կոչել պարզապէս «քառաստան», այսինքն՝ չորս տառերէ բաղկացած (Յունարէն բառով մը՝ tetragrammaton), ինչպէս մինչեւ հիմա սովորութիւն կը մնայ:

բ.- Աստուծոյ անունը տալէ խուսափիլը ուշ շրջանի սովորութիւն չէ: Սկիզբէն իսկ կարծէք Աստուածաշնչական հեղինակներուն քով կայ միտումը՝ խուսափելու Եահուէ կամ

նոյնիսկ Աստուած ըսելէ, եւ ասոնք փոխարինելու «Անունը» բացատրութեամբ: Այսպէս, օրինակ, երբ Մովսէս ինք կ'օրինադրէ Աստուծոյ դէմ ոեւէ հայհոյութիւն ընող ոեւէ մարդ քարկոծումով սպաննել կ'ըսէ. «*Օտարական թէ երկրացի, ով որ Անունին հայհոյէ՝ պէտք է մեռցուի*» (Ղւ 24.16): Իսկ շատ սովորական է «Եահուէ»ի փոխարէն «Աստուծոյ անունը», «Տիրոջ անունը», կամ պարզապէս «անոր անունը» (քու անունդ, իմ անունս) բացատրութիւնները գտնել (տե՛ս Սղ 8.1, 20.1, 54.1, 89.16), եւլն:

Հետաքրքրական է դիտել, որ Քրիստոսի ժամանակակից Հրեաները նոյնպէս, ինչպէս ՆԿ-ին մէջ կը տեսնենք, առհասարակ կը խուսափին Աստուծոյ անունը բերան առնելէ, եւ փոխարէնը կը գործածեն «Հօօրը» (Ղկ 1.49), «Զօրութիւնը» (Մտ 26.64), «Մեծութիւնը» (Եբր 1.3), կամ՝ «Աստուծոյ Անունը» (Մտ 6.9: Ղկ 11.2: Յհ 17.16 եւ 26), եւլն:

գ.- Նկատի ունենալով որ Եահուէ անունը կազմուած է Եբրայերէն «եմ» էական բայով, կարելի է հարց տալ, թէ արդեօք յատուկ անո՞ւն է Եհովա, թէ՛ միայն Աստուծոյ ներկայութիւնը եւ յաւիտենականութիւնը կը նշէ (ինչպէս արդէն թարգմանութիւնները կը նշեն երբեմն): Կը թուի թէ Աստուծոյ կողմէ այս անունը Մովսէսին յայտնելը աւելի ջատագովական եւ աստուածաբանական նշանակութիւն մը ունի, Եգիպտոսի չաստուածներուն դիմաց ինքզինք ներկայացնելով իբրեւ Ան՝ որ միշտ «Է», «Մշտնջենաւորը», «Յաւիտենականը», «Անժամանակը»: Այս կապակցութեամբ յատկանշական է վերեւ նշուած «Յաւիտենական Աստուած» արտայայտութիւնը, որ կը գտնենք Ծնունդներու գիրքին մէջ. «*Աբրահամ ծառեր տնկեց Բէէրշեքայի մէջ, եւ հոն յաւիտենական Աստուծոյ՝ Եահուէի անունը կանչեց*» (Ծն 21.33):

դ.- Վերը տրուած տեղեկութիւնները ենթադրել կու տան, թէ Եահուէ անունը Մովսէսէն առաջ ծանօթ էր արդէն նահապետներուն, դեռ Աբրահամի եւ միւս նահապետներու ժամանակէն, ինչպէս Ս. Գիրքին մէջ ալ կը հանդիպինք (տե՛ս, օրինակ, Ծն 27.20), եւ ինքզինք ալ Մովսէսին կը յայտնէ իբրեւ «*Ձեր հայրերուն Տէր (= Եահուէն) Աստուածը, Աբրահամի Աստուածը, Իսահակի Աստուածը, եւ Յակոբի Աստուածը*» (Ելք 3.15): Այս կապակցութեամբ պէտք է նաեւ ըսել, թէ մինչ «Էլ» կամ «Էլոհիմ»

անունները առհասարակ Աստուծոյ մէջ տիեզերքի արարիչը, գերագոյն էակը կամ բարձրեալը կը նշեն, որ աւելի Աստուծոյ վերացական հասկացողութիւնն է, «Եստու» անունը աւելի Աստուծոյ անձը կը նշէ եւ մարդոց հետ անձնական ու սերտ յարաբերութիւն մը կ'արտայայտէ, ինչպէս նահապետներուն եւ ապա Մովսէսի հետ իր յարաբերութեան կերպը ցոյց կու տայ, «Երես առ երես» խօսելով անոնց հետ: Եւ Աստուած այս անձնաւորական անունը կը յայտնէ Մովսէսին, որպէսզի անով ինքզինք յայտնէ ու ճանչցնէ իր ժողովուրդին, ինչ որ կը մատնանշէ Աստուծոյ նպատակը՝ իր ժողովուրդին հետ սերտ կապ ու յարաբերութիւն ստեղծելու, անոնց մէջ բնակելու (Ելք 29.45: Ղւ 26.12: Եզ 37.27), անոնց հայր դառնալու եւ զանոնք ունենալու իբրեւ որդիներ ու դուստրեր (Հմմտ Ելք 6.6-7: Բ.Թգ 7.14: Ես 43.6: Հմմտ Ելք 4.22: Եր 31.9):

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԸՈՒԹԵՐՈՐԴ
ԿՐՕՆԱԿԱՆ
ՈՐՈՇ ՀԱԻԱՏԱԼԻՔՆԵՐ
ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

85.- ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱԻԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

Աստուծոյ մասին ՀԿ-ի ըմբռնումը ներկայացուցած ատեն ակնարկեցինք որոշ ժողովրդային հաւատալիքներու, որոնք հին ժամանակներուն սովորական էին Եբրայեցի ժողովուրդը շրջապատող ազգերուն մէջ, եւ տեղ ունէին նաեւ Եբրայեցի ժողովուրդի մտածողութեան մէջ: Աստուծոյ յայտնութեան ճանապարհին վրայ ամեն քայլափոխի կը հանդիպինք այսպիսի նախնական հաւատալիքներու կամ անոնց մնացորդներուն: Հաւատալիքներ, որոնք երբեմն կը կոչենք նախապաշարումներ:

Աստուածաշունչը ժամանակի մարդոց սովորութիւնները կ'արձանագրէ, եւ անոնց հաւատալիքներուն կապուած շատ մը երեւոյթներ կը յիշատակէ: Բայց ատիկա բնաւ չի նշանակեր, թէ Աստուածաշունչը ինք կամ աստուածագիր հեղինակները իրենք այդ հաւատալիքներուն հաւատացողներ են: Ճիշդ այնպէս, ինչպէս մենք գիտական, մշակութային կամ գրօսաշրջիկական նպատակներով, կամ երբեմն պարզապէս մեր հետաքրքրութիւնները գոհացնելու համար, կ'այցելենք կամ կ'ուսումնասիրենք աշխարհի բոլոր կրօններուն պատկանող բոլոր տեսակի պաշտամունքային վայրերն ու սովորութիւնները, առանց երբեք անձամբ հաւատալու այդ վայրերուն ու սովորութիւններուն կապուած հաւատալիքներուն:

Գիտենք, օրինակ, որ նախնադարեան մարդը հոգիներ կը տեսներ բնութեան շարժուն (ամպ, արեւ, լուսին, կայծակ, ծառ, ջուր, գետ, ծով, հրաբուխ) թէ անշարժ (լեռ, քար, փայտ, ելն) երեւոյթներուն մէջ: Բոլոր ժողովուրդներու դիցաբանութիւնը լեցուն է այս ձեւի հաւատալիքներով, այդ հոգիներուն տրուած անուններով, անոնց աստուածացումով, եւ անոնց ընծայուած

պաշտամունքով: Այս մտածողութիւնը եւ անոր կապուած հաւատալիքները կը կոչենք «ոգեպաշտական»:

Ասոնց հետքերը կան նաեւ ՀԿ-ին մէջ, թէ՛ նահապետական շրջանին եւ թէ՛ աւելի ուշ: Այսպէս.-

1.- Մարդիկ կը հաւատային **սրբազան ծառերու** կամ **անտառներու**, կը պաշտէին զանոնք: Քուրմեր կամ քրմուհիներ պատգամ կը ստանային անոնցմէ եւ կը մեկնաբանէին պատգամը¹¹², եւ նուէրներ կը կախէին անոնց վրայ:

Այս հաւատալիքը կար նաեւ Քանաանի մէջ: Հաւանաբար այդպիսի նշանաւոր ծառ մըն էր Մորէի կաղնին, որուն մօտ Աստուած յայտնուեցաւ եւ խօսեցաւ Աբրահամին, խոստանալով անոր սերունդին տալ այդ երկիրը. եւ Աբրահամ հոն սեղան մը շինեց (Ծն 12.6-7): Դարձեալ հաւանական է մտածել, որ այդպիսին էին Մամբրէի կաղնիները Հեբրոնի (Գրք. Քեբրոն) մէջ, ուր Աբրահամ Տիրոջ սեղան մը շինեց (Ծն 13.18), եւ ուր Աստուած յայտնուեցաւ իրեն երկու հրեշտակներով միասին (Ծն 18.1):

Երբ Յակոբ Աստուծոյ օգնութեամբ վերադարձաւ Միջագետքէն, իր ընտանիքի անդամներէն հաւաքեց առտնին չաստուածները («թերափ»-ներ կոչուած), ինչպէս նաեւ ականջներու օղերն ու զարդերը, եւ զանոնք թաղեց Շեքեմի (Գրք. Միւքեմ) մօտիկը գտնուող քեւեկնիի մը տակ (տե՛ս Ծն 35.4): Ականջներու օղերն ու զարդեղէնները պարզ զարդարանքի իմաստը չունէին, այլ՝ չաստուածներուն նուիրուած եւ պաշտամունքային նշանակութիւն ունեցող առարկաներ էին, տեսակ մը «հմայեակ»ներ կամ «հմայիլ»ներ, որ մարդիկ իրենց վրայ կը կրէին՝ տուեալ աստուածութեան հովանին վայելելու համար: Յակոբ զանոնք բոլորը թաղել տուաւ՝ զինք եւ իր ընտանիքի անդամները այդ անսուրբ եւ պիղծ առարկաներէն սրբելու համար, բայց իր ժամանակի հաւատալիքներուն լոյսին տակ՝ զանոնք թաղելը կը նշանակէր թէ չաստուածներուն նուիրուած այդ առարկաները

¹¹² Հմտ Անուշաւան Սօսանուէրի պատմութիւնը, որ սօսիներու պաշտամունքին նուիրուած էր, Արմաւիր քաղաքին մէջ, եւ թէ սօսիներու «տերեւներուն սօսաւիւնէն, նայած հովին հանդարտ թէ սաստիկ փչելուն եւ շարժման ուղղութեան, մեր Հայկազանց աշխարհին մէջ հմայութիւն կ'ընէին, եւ ասիկա՝ երկարատեւ» (Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Ա.ի):

այլևս չէին կրնար վնասել իրենց, քանի որ դրուած էին ծառի ոգիին իշխանութեան տակ:

Ուրիշ օրինակ մը կարելի է նկատել Գեղեոնի դրուագը, երբ դիտենք՝ որ Գեղեոն Աստուծոյ հրեշտակին յայտնութիւնը ունեցաւ բեւեկնիի մը տակ (տե՛ս Դտ 6.11-12):

Ասոնց պէս բազմաթիւ ուրիշ դէպքերու կը հանդիպինք, որոնց մէջ նշանաւորագոյնը՝ անկէզ մորենիին մէջէն Աստուծոյ երեւումն է Մովսէսին (Ելք 3-րդ գլուխ): Ոգեպաշտական բացատրութիւն փնտռողները կը փորձեն մորենիին մէջ տեսնել կրակի հոգիին տունը:

2.- Մարդիկ կը հաւատային **սրբազան լեռներու** կամ բարձունքներու, եւ կը պաշտէին զանոնք:

Ամենէն բարձր եւ ահարկու կամ վեհ գագաթները նկատուած էին աստուածներու բնակարան: Աստուածաշունչը կ'ակնարկէ, օրինակ, Ասորեստանեան եւ Յունական առասպելական այն պատկերացումին, որուն համաձայն «հիւսիսի լեռը» չաստուածներու բնակարանը կամ ժողովատեղին էր (տե՛ս Ես 14.13: Հմմտ Սղ 48.2): Քանանեան ժողովուրդներուն մտածողութեան մէջ հիւսիսի այդ լեռը Փիւնիկէի Յաֆոն լեռն էր¹¹³, իսկ Յունական առասպելաբանութեան մէջ անիկա Օլիմպոս (= Ողիմպոս) լեռն էր¹¹⁴:

Ոգեպաշտական բացատրութիւն փնտռողները կը փորձեն կրակ-աստուծոյ բնակարանը տեսնել Սինա կամ Քորեբ լեռան մէջ, որ անցեալին գործող հրաբուխ մըն էր: Կը թուի թէ Ելից գիրքին մէջ եւս անիկա կը ներկայանայ իբրեւ Աստուծոյ բնակարանը, ուր նախ կ'երեւի Մովսէսին, ապա Մովսէս հոն կը բերէ իր ժողովուրդը, եւ Աստուած կրկին կը յայտնուի ծուխին եւ ամպին մէջ թաղուած լեռան բարձունքին: Այս իմաստով հետաքրքրական է դիտել, որ Բահադի մարգարէներուն կոտորածէն ետք Եղիա Քորեբ լեռ

---

¹¹³ Եբրայերէնով «ցաֆոն» կը նշանակէ «հիւսիս»:

¹¹⁴ Հմմտ Հայկական դիցաբանութեան մէջ Արարատ լեռը՝ իբրեւ բնակարան Արամազդի:

ապաստանեցաւ, հոն զԱստուած գտնելու եւ անոր հետ խօսելու համար (Գ.Թգ 19.8-18):

Կարմել (= Կարմեղոս) լեռը նոյնպէս Եսաիուէի պաշտամունքին կապուած կը թուի: Հոն կանուխէն Տիրոջ համար կանգնուած սեղան մը կար (Գ.Թգ 18.30), որ Եղիա վերաշինեց եւ Բահաղի (= Մելքարթ) քուրմերուն դէմ պայքարեցաւ, եւ Աստուած կրակով յայտնուեցաւ այնտեղ:

3.- Մարդոց համար պաշտամունքի առարկայ էին **քարերը**, կամ յատուկ քարեր, որոնք կը թուէր թէ ունին իրենց ոգիները, կամ, այլ խօսքով, բնակուած են: Ժողովուրդներու հնագոյն յուշակոթողները քննած ատեն յաճախ կը հանդիպինք իբրեւ արձան կամ յուշարձան կանգնուած քարերու (մենհիրներ, տոլմեններ, եւլն), որոնք այսպիսի հաւատալիքներու առնչուած եւ հաւանաբար նաեւ պաշտամունքային նշանակութիւն ունեցած են:

Քարերու կապուած հաւատալիքներու մնացորդներու եւս կը հանդիպինք Աստուածաշունչին մէջ, թէպէտ դժուար է անոնց պաշտամունքային նշանակութիւն տալ: Շրջակայ ժողովուրդներէն ընդօրինակուած շատ մը սովորութիւններ դեռ երկար կը մնան Եբրայեցի ժողովուրդի կեանքին մէջ, բայց ո՛չ անպայման նոյն նշանակութեամբ՝ որով զանոնք կը գտնենք միւս ազգերուն քով: Այսպէս, օրինակ.-

Առնենք Բեթելի պատմութիւնը (Մն 28.11-22): Իր եղբօր՝ Եսաի վրէժխնդրութենէն դէպի հիւսիսային Սուրիա փախչող Յակոբ Լուգ քաղաքին մօտիկ գիշերային տեսիլք մը ունեցաւ, երազին մէջ զԱստուած տեսնելով եւ անկէ պատգամ ստանալով, եւ առաւօտուն երբ արթնցաւ՝ իր գլխուն տակ դրած քարը իբրեւ յուշարձան կանգնեց, զայն իւղով ալ օծելով: Արդ, իբրեւ ի՛նչ ըրաւ ասիկա. արդեօք պարզապէս պանդխտութենէն վերադարձին այդ քարը դիրաւ գտնելու համար, իբրեւ այն վայրը՝ ուր Աստուծոյ տեսիլքը ունեցաւ, թէ՛ ոգեպաշտական մօտեցումով, որպէսզի ոչ ոք անզգուշութեամբ դպչի կամ արհամարհէ զայն, եւ անոր գլխուն իւղ թափեց՝ թերեւս իբրեւ չքմեղանքի ձեւ, իր անգիտակից արարքին համար:

Երբ Յակոբի եւ իր մօրեղբօր՝ Լաբանի միջեւ վեճ եղաւ, Գիլէադ լեռան վրայ քարակոյտ մը կանգնեցին իբրեւ յուշարձան, որպէսզի «վկայ ըլլայ» իրենց դաշինքին եւ հսկէ իրենց կողմէ գործուած ուէէ զանցառութեան (Օն 31.44-54): Քարակոյտը կոչուեցաւ նաեւ «Միսփա», այսինքն՝ «Դիտանոց», եւ այս անուանումին կապակցութեամբ յատկանշական է Լաբանի արտայայտութիւնը. «Թող Տէրը ի՛նք դիտէ եւ հսկէ մեր վրայ, երբ մենք իրարմէ հեռու ըլլանք» (Օն 31.49): Կարծէք Տէրը քարին մէջ ըլլար, մնայուն կերպով հսկելու համար դաշինքին գործադրութեան:

Երբ Յակոբ նահապետի կինը՝ Ռաբէլ մեռաւ, Յակոբ անոր գերեզմանին վրայ մահարձան քար մը կանգնեց (Օն 35.20): Ասիկա արդէօք կապ ունէ՞ր հին ժողովուրդներուն քով տեղ գտած այն հաւատալիքին հետ, թէ մեռեալին վրայ հսկայ քար մը կանգնել՝ կը նշանակէր զայն յանձնել քարին մէջ բնակող ոգիին պահպանութեան:

Յետուի կեանքին մէջ քարեր կանգնելու երկու դրուագներ կը գտնենք: Առաջին, երբ Իսրայէլացիներ Յորդանան գետէն անցան Ուխտի Տապանակին առաջնորդութեամբ, եւ Տէրը Յորդանանի ջուրերը ետ դարձուց մինչեւ որ իրենք անցան, Յետու հրահանգեց որ իւրաքանչիւր ցեղէ մէկ հոգի գետին հունէն մեծ քար մը վերցնէ, եւ տասներկու այդ քարերը Գիլգալի (Գրբ. Գաղգաղա) մէջ կանգնեց, իբրեւ յիշատակ Տիրոջ սքանչելագործութեան (Յես 4.1-24): Երկրորդը՝ Շեքեմի մէջ էր, Աստուծոյ հետ ուխտին հանդիսաւոր նորոգութեան առիթով, երբ Յետու ուխտին խօսքերը Աստուծոյ Օրէնքի գիրքին մէջ գրելէն ետք՝ «Մեծ քար մը առաւ, եւ զայն կանգնեց Տիրոջ սրբարանին քով գտնուող բելեկնիին տակ: Ապա Յետու ամբողջ ժողովուրդին ըսաւ. “Ահա այս քարը մեզի վկայ թող ըլլայ, որովհետեւ ասիկա լսեց բոլոր այն խօսքերը որ ՏԷՄԸ մեզի հետ խօսեցաւ. հետեւաբար ասիկա ձեզի վկայ թող ըլլայ, որպէսզի չըլլայ որ ձեր Աստուածը ուրանաք”» (Յես 24.26-27): Նոյն այս քարին քով էր որ Աբիմէլէք, Երոբաալի (Գրբ. Յերոբաաղ) որդին, իր 70 եղբայրները պիտի կոտորէր եւ կաղնիին տակ թագաւոր օծուէր (Դտ 9.5-6):

Փղշտացիներուն դէմ Աստուծոյ օգնականութեամբ տրուած մեծ յաղթանակի մը առիթով Սամուէլ մարգարէ քար կանգնեց եւ զայն

կոչեց «Էվեն՝եզեր» (Գրք. «Աբենեզեր», որ կը նշանակէ Օգնութեան քար (Ա.Թգ 7.12):

Յիշեալ դրուագներէն ոմանց մէջ եթէ ոգեպաշտական տարրերու նմանութիւններ կը գտնենք, սակայն միւսներուն մէջ այդ տարրը բացակայ է որոշապէս:

4.- Մարդոց համար պաշտամունքի առարկայ էին նաեւ **աղբիւրները, գետերը, լիճերն ու ծովերը:**

Թէ՛ պարզ ջուրը, իբրեւ կեանքի պահպանման համար կենսական, եւ թէ՛ հանքային ջուրերը, իրենց բուժիչ յատկութիւններով, հինին մէջ նկատուած են ոգիներով բնակուած: Այդպէս ալ՝ շատ մը ժողովուրդներ ունին ծովու աստուած¹¹⁵, կամ ծովանոյշներ, ջրհարսեր, վիշապներ, եւլն: Մանաւանդ հոսուն ջուրերը նկատուած են «կենդանի ջուր», ի հակադրութիւն ամբարուած ջուրերուն:

ՀԿ-ին մէջ, յաճախ կը հանդիպինք յատուկ կարեւորութիւն ունեցող աղբիւրներու, եւ յատկապէս ջրհորներու: Ասոնցմէ շատեր հաւանաբար պաշտամունքի առարկայ եղած են, ոմանք կապուած Աստուծոյ կամ աստուածներու երեսումներուն: Այդպիսին է, օրինակ, Լահայրոյի ջրհորը, ուր Աբրահամի Հագար աղախինը գԱստուած տեսաւ (Ծն 16.14), կամ այն միւս ջրհորը, ուր Հագար Աստուծոյ հրեշտակին ձայնը լսեց իր գաւկին՝ Իսմայէլի կապակցութեամբ (Ծն 21.17-19):

Աստուածային յայտնութիւններու կապուած ըլլալուն համար ալ, այս աղբիւրներէն կամ ջրհորներէն ոմանք գուշակութեան վայրեր էին: Այդպիսի վայր մըն էր, հաւանաբար, «Դատաստանի աղբիւրը», Եբրայերէնով՝ «՛Էն-Միշփաթ», Կադէսի (որ կը նշանակէ՝ «նուիրագործուած») մէջ (տե՛ս Ծն 14.7):

Յակոբ նահապետի կեանքին մէջ շատ հետաքրքրական է Յորդանան գետին հարկատու մէկ գետակին՝ Եաբբոկի կապուած դրուագը (Ծն 32.22-23): Յակոբ գիշերով գետակը անցած ատեն կռիւի կը բռնուի «մարդ»ու մը հետ, որ ամբողջ գիշերը

---

¹¹⁵ Յոյներուն քով՝ Պոսիդոն կոչուած, Լատիններուն քով՝ Նեփթուն, Հայոց քով՝ Անահիտ:

մենամարտել է տք, արշալոյսէն առաջ կ'ուզէ ձգել երթալ: Մինչ Օննոց գիրքը անոր մէջ Աստուծոյ ներկայութիւնը կը տեսնէ, ոգեպաշտական բացատրութեան կողմնակիցները անոր մէջ ջուրի ոգին կ'ուզեն տեսնել, որ լոյսին բացուելէն առաջ կ'ուզէ չքանալ:

86.- ՄԱՐԴԱԳՈՂ

Հին աշխարհին մէջ ամէն տեղ կը գտնենք մարդագոհին հետքերը: Աստուածներէն բացառիկ շնորհք մը խնդրելու համար, կամ քաւութիւն ստանալու համար, ամենէն թանկագին նուէրը պէտք է ընծայուէր, եւ մարդագոհը այդպիսին կը նկատուէր: Ընդհանրապէս գոհերը երեխաները կ'ըլլային, իսկ ասոնց մէջ՝ անդրանիկ զաւակները, որոնք արդէն Աստուծոյ ընծայուած եւ Աստուծոյ սեփականութիւն կը նկատուէին:

ՀԿ-ին մէջ կը հանդիպինք մարդագոհի բազմաթիւ օրինակներու, որոնք յատուկ են Իսրայէլի շրջակայ ազգերուն: Եբրայական կրօնքին մէջ մարդագոհ չկայ: Իսահակի գոհագործման դրուագը երեւութապէս մարդագոհի պահանջք կրնայ թուիլ, մինչդէռ իրականութեան մէջ հակառակն է. կ'ուզէ ցոյց տալ, թէ Աստուած այդպիսի գոհ չ'ուզէր¹¹⁶:

Նախորդ գլուխին մէջ, Քանաանի մէջ Բահաղներու պաշտամունքին մասին խօսած ատեն, ակնարկուեցաւ երեխաներու գոհին, կամ շինուած տուներու եւ բերդերու հիմերուն կամ պատերուն մէջ, կամ դռներուն ներքեւ ողջ-ողջ «հիւսուած» կամ թաղուած երեխաներու մասին (տե՛ս, օրինակ, Գ.Թգ 16.34: Հմմտ Յես 6.26):

Թագաւորներ մեծ պատերազմներէն առաջ կամ ճակատագրական պահերու կը դիմէին այս գոհին: Նշանաւոր օրինակ մը կը գտնենք Թագաւորներու Դ. գիրքին մէջ, ուր կը պատմուի՝ թէ Յուդայի Եոսաֆատ թագաւորին (Ք.Ա. 872-848) եւ Իսրայէլի Ոքոզիա թագաւորին օրով (Ք.Ա. 853-852), Իսրայէլացիներ պատերազմ մղեցին Մոաբի դէմ, պարտութեան մատնեցին Մոաբի

---

¹¹⁶ Թէպէտ ժամանակի մտայնութեամբ՝ Աբրահամ չգարմացաւ այդ պահանջքին վրայ, այնքան «բնական» կամ սովորական էր երեւոյթը:

բանակը, եւ կործանեցին անոնց պարսպաւոր քաղաքները: Մոաբի Մեսա թագաւորը յուսահատական արարքի մը դիմեց, պարիսպին վրայ ողջակիզելով իր անդրանիկ որդին (Դ.Թգ 3.26-27): Ասոր վրայ Իսրայէլացիներ սարսափեցան ու փախան:

Վերը ըսինք, թէ Եբրայական կրօնքին մէջ մարդագոհ չկար եւ երբեք ալ չընդունուեցաւ: Բայց ժողովրդական մտածողութեան մէջ անիկա տեղ գտաւ շրջակայ ազգերու սովորութեանց ազդեցութեան տակ, եւ երբ Եբրայեցիներ Բահաղի եւ Աշտարոթի պաշտամունքին նուիրուեցան՝ որդեգրեցին ու կիրարկեցին նաեւ մարդագոհը (տե՛ս Դ.Թգ 17.16-17, 21.1-6: Բ.Մն 28.1-3, 33.6), որուն դէմ սաստիկ բողոք բարձրացուցին մարգարէները (տե՛ս Եր 32.33-35: Եզ 20.26 եւ 31):

Թէպէտ մարդագոհը բնաւ չընդունուեցաւ Եբրայական կրօնքին մէջ, բայց եւ այնպէս բոլոր արու անդրանիկները Աստուծոյ սեփականութիւնը կը նկատուէին, եւ իբրեւ այդպիսին՝ պէտք էր ձեւով մը «փրկուէին», այսինքն՝ գնուէին Աստուծմէ եւ ազատագրուէին. իսկ ասիկա կ'ըլլար փոխարինող անասուն մը ընծայելով Աստուծոյ (ինչպէս Իսահակը խոյով մը փոխարինուեցաւ Աստուծոյ իսկ ցուցմունքով): Նոյնիսկ անասուններու առջինեկները Աստուծոյ սեփականութիւնը կը նկատուէին եւ Աստուծոյ պէտք էր ընծայուէին, թէպէտ զանոնք ալ կարելի էր «փրկել»՝ փոխարինելով (տե՛ս Ելք 13.1-2: Հմմտ 24.19-20): Յիսուսի ծննդեան եւ տաճար ընծայման առիթով կը տեսնենք նոյն օրէնքին կիրարկումը, եւ կը դիտենք որ ընծայման արարողութիւն մըն ալ աւելցած էր:

87.- ՄՐԲՈՒԹԻՒՆ

Սրբութեան ներկայ մեր հասկացողութիւնը կապուած է բարոյական մաքրութեան եւ կատարելութեան հասկացողութեան: Բայց այդպէս չէր անցեալին, յատկապէս հին ժամանակներուն:

Սկզբնապէս ՀԿ-ին մէջ սրբութիւնը երբեք կապուած չէր մարդոց, այլ՝ միայն Աստուծոյ: Միակ Սուրբն էր անիկա («Իսրայէլի Սուրբը»), եւ Եբրայական մտածողութեան մէջ ասիկա կու գար շեշտելու Աստուծոյ տարբերութիւնը միւս բոլոր աստուածներէն, որոնք ոչինչով տարբեր են մարդկային նկարագիրներէն: Աստուած, սակայն, անսահմանօրէն տարբեր է մարդոցմէ: Կարելի չէ տեսնել

զայն, կարելի չէ մօտենալ ու հայիլ անոր, նոյնիսկ կարելի չէր անոր ձայնը լսել ու ողջ մնալ (հմմտ Ծն 32.30: Ելք 33.20-23: Բ.Օր 5.24-29: Դտ 6.22-23, 13.21-23), ելին:

Ինչո՞ւ կարելի չէ տեսնել կամ լսել զայն, կամ հայիլ անոր: Ինչո՞ւ մահուան երկիրը կապուած է այս տեսնելուն, լսելուն կամ հայելուն:

1.- ՀԿ-ին մէջ սրբութեան առաջին հասկացողութիւնը խտրական կամ արգելական հասկացողութիւն մըն է, եւ գրեթէ կը նոյնանայ «նզովուած»ի հասկացողութեան հետ (տե՛ս Յես 6.17-19: Հմմտ Բ.Օր 7.26): Բացարձակապէս արգիլուած էր անոր մօտենալ կամ դպչիլ, մահուան սպառնալիքով:

Սրբութիւնը կը հասկցուէր իբրեւ բան մը՝ որ կրնար մահացուօրէն շանթահարել կամ վարակել¹¹⁷: Այսօրուան մարդուն համար յիշեալ հասկացողութեան ամենէն մօտիկ պատկերացումը կրնայ տալ հիւլէական շողարձակումը: Ինչպէս որ անոր մօտեցող կամ շփման մէջ եկող ամէն անձ կամ առարկայ շողարձակումով կը վարակուի, ինչ որ քայքայիչ ու մահացու կ'ըլլայ մարմիններուն համար, այնպէս ալ՝ Աստուծոյ մօտեցողը կը շանթահարուի անկէ, կը վարակուի անոր սրբութեամբ, եւ իր կարգին կը դառնայ սրբութեամբ բռնուած, ուրիշներուն համար անհայելի, վարակիչ:

Ահա թէ ինչու, սկզբնապէս սրբութիւնը մարդոց համար փափաքելի յատկանիշ մը չէր ու չէր կրնար ըլլալ: Անոր մօտենալը արգիլուած էր: Այն անձը, որ գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար շփման մէջ կու գար անոր հետ՝ պէտք էր մեկուսացուէր (= ամբողջապէս Աստուծոյ ընծայուէր) կամ մահացուէր, որպէսզի չարիք չդառնայ ուրիշներուն համար, չվարակէ զանոնք¹¹⁸:

Այս հասկացողութեամբ կը բացատրուին շատ մը կարեւոր երեւոյթներ: Այսպէս, օրինակ, երբ Աստուած «Մինայի վրայ պիտի իջնէր» եւ պիտի խօսէր Մովսէսի եւ իր ժողովուրդին հետ, խստօրէն արգիլեց լեռան մօտենալ: Մօտեցողը, մարդ ըլլար թէ անասուն, պէտք է մեռցուէր (Ելք 19.10-13): Բայց ի՞նչպէս ուրեմն Մովսէս կրնար լեռ ելլել, կամ սրբութեան հետ հաղորդուիլ եւ ողջ մնալ:

¹¹⁷ Յիշենք, որ նոյնն էր մեղքին պատկերացումը կամ հասկացողութիւնը Եբրայական մտածողութեան մէջ (տե՛ս նախորդ գլուխ, թիւ 81):

¹¹⁸ Նախորդ գլուխին մէջ տեսանք Աքարի եւ անոր ընտանիքին սահմանուած մահապատիժը, որ այս հասկացողութեան գործնական պատկերացումը կու տար:

Մովսէս առանձնաշնորհեալ էր, արտօնուած էր Աստուծոյ կողմէ, եւ ուրեմն կրնար մօտենալ Աստուծոյ կամ կոխել «սրբութեամբ կոխուած» լեռը, կամ բռնել Աստուծոյ մատով գրուած տախտակը, եւն: Ամէն պարագայի, սրբութեան շողավարակման մէջ արտայայտութիւնը կարելի է տեսնել այն նկարագրականին մէջ, որ կ'ըսէ՝ թէ Աստուծոյ հետ խօսելէ ետք Մովսէսի դէմքը լուսափայլ դարձաւ, որուն համար ալ իր ժողովուրդին հետ խօսելու համար Մովսէս ստիպուեցաւ իր դէմքին քօղ դնել, որովհետեւ մարդիկ չէին կրնար իր դէմքին նայիլ (Ելք 34.29-35):

2.- Ասկէ կու գայ սրբութեան երկրորդ հասկացողութիւնը, որ ՀԿ-ին մէջ գլխաւորաբար **ծիսական հասկացողութիւն** մըն է: Աստուած սուրբ ըլլալով՝ իր պաշտամունքին նուիրուած կամ յատկացուած ռեւէ առարկայ նոյնպէս «սուրբ» կամ «սրբուած» կը նկատուէր: Այդպէս էր, օրինակ, Ուխտի Տապանակը. նոյնպէս տաճարին բոլոր առարկաները կամ անոր բաժինները՝ արտաքին թէ ներքին սրբարանները: Միայն յատուկ կերպով «սրբուած» կամ Աստուծոյ նուիրուած պաշտօնեաներ կրնային մօտենալ անոնց: Հինին մէջ Աստուծմէ նշանակուած կամ օծուած կրօնական առաջնորդները, իսկ ապա Ահարոնի եւ անոր որդիներուն օծումով՝ քահանայից դասը միայն արտօնուած էր, իբրեւ Աստուծոյ նուիրագործուած, սրբութիւններուն հետ շփման մէջ գալու: Հետաքրքրական է, սակայն, գիտնալ՝ որ քահանաներ ալ ստիպուած էին յատուկ «սուրբ» զգեստներ հագնելու սրբութեանց մօտեցած ատեն («որպէսզի չմեռնէին»), եւ պաշտօնի աւարտին՝ թէ՛ զգեստները պէտք էր լուացուէին եւ թէ՛ իրենք, նախքան մարդոց հետ ռեւէ շփման գալը (տե՛ս Ղւ 8.1-13: Հմմտ 16.2-4, 23-28 եւ 32): Ոեւէ մէկը, որ նուիրագործուած պաշտօնեայ չէր եւ համարձակէր դպչիլ ռեւէ սրբազան առարկայի, չարաչար կը հարուածուէր: Այսպէս, օրինակ, բացարձակապէս արգիլուած էր Ուխտի Տապանակին դպչիլ կամ նոյնիսկ մօտենալ. բայց մինչ Տապանակին մօտիկ ըլլալը ռեւէ վնաս չպատճառեց Արինադարբի որդի Եղիազարին, որ յատուկ կերպով պահապան նշանակուեցաւ անոր՝ երբ տակաւին տաճարը չէր շինուած (Ա.Թգ 7.1-2), անոր եղբայրը՝ Ոզա մահուամբ պատժուեցաւ երբ փորձեց Տապանակը բռնել (Բ.Թգ 6.1-11):

Տակաւին, ինչպէս ըսուեցաւ, Աստուծոյ նուիրուած ընծաներն ալ կը դառնային սուրբ (կամ՝ սրբութեամբ վարակուած), եւ զանոնք ձեռնողը կամ իւրացնողը պէտք է պատժուէր, իր հետ շփման մէջ եղող բոլոր մարդոցմով, իր լման ընտանիքով ու ինչքերով պէտք էր «կորուստի մատնուէր», որպէսզի սրբութեան կորուսիչ վարակը չփոխանցուէր ուրիշներուն: Մենք տեսանք Երիքովի կործանումէն ետք Աստուծոյ ընծայուած աւարէն գողցող Աքարի եւ անոր ընտանիքին քարկոծումով սպաննուիլը (Յես 6.17-19 եւ 7.1-26): Այնտեղ «մեղք»ի հասկացողութիւնը շեշտուած էր, բայց կայ նաեւ՝ Աստուծոյ սրբութեամբ վարակուած ըլլալու վախը, որուն համար ալ կը հրահանգուէր անոր գերդաստանին ամբողջական փճացումը:

3.- Սրբութեան վերոյիշեալ սկզբնական հասկացողութիւնը, որ աւելի վանողական էր, եւ ո՛չ մարդոց յատուկ, ժամանակին հետ աստիճանաբար հասաւ իր ուղիղ ըմբռնումին, երբ մարդիկ տեսան՝ թէ սրբութիւնը ո՛չ միայն Աստուծոյ նկարագրին յատկանիշն է, իբրեւ **բարոյական հասկացողութիւն**, իբրեւ կատարեալ մաքրութիւն եւ նոյնինքն կատարելութիւն, այլ նաեւ Աստուծոյ պահանջքն է մարդոցմէ, ինչպէս Ղեւտական գիրքին մէջ կը կարդանք.- *«Ես եմ Տէ՛Րը, ձեր Աստուածը: Դուք ձեզ սրբեցէք եւ սուրբ եղէք, որովհետեւ սուրբ եմ ես: Բնաւ ձեր անձերը մի՛ պղծէք երկրի վրայ սողացող սողունի մը դպչելով: Որովհետեւ ես եմ Տէ՛Րը, որ ձեզ Եգիպտոսի երկրէն հանեցի, որպէսզի ձեզի Աստուած ըլլամ. հետեւաբար սուրբ եղէք, որովհետեւ ես սուրբ եմ»* (Ղւ 11.44-45: Հմմտ 19.2): Նոյն այս բարոյական կատարելութեան հասկացողութեամբ էր, օրինակ, որ Եսայի իր տեսիլքին մէջ զԱստուած պիտի տեսնէր բարձր աթոռի մը վրայ, երկրէն վերացած, որուն շուրջը դարձող սերովբէները կ'երգէին. *«Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տիեզերքի Տէ՛Ր»* (Ես 6.3):

88.- ԱՆԴԵՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Անդենական կեանքի հաւատքը շատ հին է եւ յատուկ՝ անխտիր բոլոր ժողովուրդներուն: Կը բաւէ դիտել այն դամբարանները, երեւելի թէ պեղումներէն յայտնաբերուած, որոնց մէջ կը տեսնենք

այն ուսելիքներն ու գործիքները, որոնք իբրև «ճամբորդութեան պատրաստութիւն» դրուած են մեկնողին համար: Կարգ մը պարագաներու (փարաւոններու դամբարանները) հսկայ գանձեր թաղուած են մեռնողներուն հետ, որպէսզի գործածեն գանոնք¹¹⁹:

Առհասարակ բոլոր ժողովուրդներուն ալ պատկերացումով՝ մեռնողները կ'երթային ստորերկրեայ աշխարհ մը, անդրաշխարհը, ուրկէ կարելի չէր վերադառնալ: Այդ աշխարհը ուներ իր յատուկ աստուածը, Եգիպտացիներուն քով՝ Ներկալ, որուն կիներ էր Էրեշփիկալ, Յոյներուն քով՝ Հադէս, որուն կիներ էր Պերսեֆոնէ, Քանանացիներուն քով՝ Հորոն, Սուրիացիներուն քով՝ Մոթ, Հայոց մէջ՝ Տիր:

Բաբելացիներուն պատկերացումով՝ անդրաշխարհը լեռան մը մէջ բացուած հսկայ խոռոչ մըն էր, ուր ամէն ինչ ծածկուած էր փոշիով, եւ գացողներն ալ կը ծածկուէին փոշիով: Անոնց ուսելիքն ալ փոշի էր միայն: Հաւանաբար փոշին խորհրդանիշ էր մոռացութեան, աշխարհէն մոռցուած եւ փոխադարձաբար՝ աշխարհը մոռցած ըլլալուն:

Կարգ մը ժողովուրդներ մեկնող հոգիներու գոյութիւնը ստուեր, շուք կը նկատէին, ուրիշներ կը հաւատային անոնց իրական գոյութեան: Իսկ անոնց հանդէպ երկու հակադիր վերաբերումներ կային տարբեր ժողովուրդներու մօտ: Ոմանք մեռեալները բնակութիւններէն հեռու կը թաղէին, որպէսզի տուն չվերադառնայ, կամ մարդիկը չանհանգստացնէ. կամ՝ որպէսզի վարժուի իր նոր կեանքին եւ նոր «ընկեր»ներուն¹²⁰: Ուրիշներ, ընդհակառակը, իրենց հարազատները կամ սիրելիները տուններուն մօտ կը թաղէին, որպէսզի միշտ իրենց հետ ըլլան:

ա.- Ի՞նչ էր Հրէից հաւատքը այս մասին:

¹¹⁹ Մեր ժողովուրդը նոյնպէս ունեցած է այդ հաւատքը: Մեւանի ափին, Լճաշէն գիւղին մէջ, ջուրերուն իջած տեղը յայտնաբերուած են դամբարաններ, որոնք՝ 5-8 մէթր երկայնքով եւ 2,5-3,5 մէթր լայնքով տեսակ մը սրահներ են... (տե՛ս նկարագրականը՝ «Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւն», հատոր 1, էջ 224-226):

¹²⁰ Հաւանաբար այս մտածողութեան արտայայտութիւնն է Իսլամներու սովորութիւնը մինչեւ այսօր՝ մեռեալը գերեզման դնելու եւ փախչելու:

Անդենականի հաւատքը նոյնքան հին է Եբրայեցի ժողովուրդին մէջ, որքան միւս ազգերուն քով:

Աստուածաշունչին մէջ կը տեսնենք, որ անցեալին անդենականին կապուած այս հաւատքը նուազ ներկայ է մարդոց առօրեայ կեանքին մէջ: Հետագայ շրջանին է որ հետզհետէ աւելի տեղ կը գրաւէ:

Եբրայեցի մարդը առաւելապէս այս աշխարհով հետաքրքրուած էր, եւ այս աշխարհի մէջ կը փնտռէր իր վարքին ու գործերուն, իր արդարութեան ու բարեգործութեան հատուցումը: Կարճ եւ դժբախտ կեանք մը, կը նկատուէր Աստուծոյ տեսչութեան եւ անէծքին արդիւնքը (Յոբ 15.20, 32: Առ 10.27), մինչդէռ երկար ու բարօր կեանքը կը նկատուէր արդար եւ աստուածահաճոյ կեանքի մը նշանը (հմմտ Ես 65.17-20, ապագայ «նոր երկիր»ի հասկացողութիւնը):

Անդրաշխարհի մասին Եբրայեցիներու հաւատքն ու պատկերացումը մօտիկ էր Բաբելականին: Անիկա կը կոչուէր Շէոլ (שְׁאוֹל), Գրաբարի մէջ թարգմանուած՝ Դժոխք, իսկ երբեմն թարգմանուած նաեւ «գերեզման, գուբ, խորք, անդունդք»: Անիկա կը պատկերացուէր աշխարհի ստորին մասին մէջ, ուրկէ՝ հոն «իջնելու» գաղափարը (տե՛ս, օրինակ, Մտ 44.29-31: Ես 14.15: Հմմտ Մտ 11.23): Բայց Շէոլը երբեք չարչարանքի վայր չէր նշանակէր, ինչպէս մեր Դժոխք բառը կրնայ յուշել ներկայիս, այլ պարզապէս կը նշանակէր՝ մեռելներու աշխարհ: Եթէ Հրեային համար հոն երթալը ահաւոր բան մը կը նկատուէր, պարզապէս անոր համար՝ որ այդ մեկնումը Աստուծմէ բաժանում կը համարուէր (յիշենք Աստուծոյ մասին նախնական՝ տեղային կամ երկրամասային հասկացողութիւնը, որով՝ դժոխքը Աստուծոյ տիրապետութենէն դուրս կը նկատուէր, եւ հոն երթալ՝ Աստուծմէ հեռանալ ու կտրուիլ կը նշանակէր):

Ժամանակի ընթացքին այս ըմբռնումը փոխուեցաւ: Երբ Եբրայական մտածողութեան մէջ աստիճանաբար նահանջեց Աստուծոյ տեղական հասկացողութիւնը եւ արմատացաւ Աստուծոյ տիեզերականութիւնը, փոխուեցաւ նաեւ անդրաշխարհի պատկերացումը: Այլեւս մեռեալները Աստուծմէ բաժնուած չէին նկատուէր, քանի Աստուած ամենուրեք է, եւ կը տիրէ ո՛չ միայն

Պաղեստինին, ո՛չ միայն ողջերու աշխարհին, այլ նաև մեռելներու աշխարհին, «կենդանեաց եւ մեռելոց»: Այս հաւատալիքը կ'արտացոլայ որոշ հատուածներու մէջ: Այսպէս, Աստուած Յուդայի Աքագ թագաւորին (Ք.Ա. 735-716) կ'առաջարկէ նշան մը ուզել «*Խորերէն (= անդրաշխարհէն) կամ բարձրերէն (= երկինքէն)*» (Ես 7.10)», ցոյց տալու համար՝ թէ ամէն տեղ է ինք, եւ ամէն ինչ իր տիրապետութեան տակ է: Սաղմոսներու գիրքը նոյնպէս Աստուծոյ ամենագիտութեան եւ ամենուրեքութեան այդ պատկերացումը կը բերէ, եւ կ'ըսէ.

*«Ո՞ւր երթամ քու Հոգիէդ,
եւ քու երեսէդ ո՞ւր փախչիմ:
Եթէ երկինք ելլեմ, հոն ես դուն.
Եթէ անդրաշխարհը անկողինս ընեմ՝
ահա դարձեալ դուն հոն ես:
Եթէ արշալոյսին թեւերը առնեմ,
եւ ծովուն հեռաւոր ծայրերը բնակիմ,
հո՛ն ալ քու ձեռքդ զիս պիտի առաջնորդէ,
քու աջդ զիս պիտի բռնէ»* (Սղ 139.7-10):

բ.- Ի՞նչ ձեւով կը պատկերանայ անդրաշխարհի կեանքը:

Թէ ի՞նչ ձեւով կը պատկերացուէր անդրաշխարհի կեանքը՝ կարելի է մակաբերել Աստուածաշնչական որոշ արտայայտութիւններէ: Շեղը «մոռացութեան երկիր»ն է (Գրք. «երկիր մոռացեալ», Սղ 88.12): Անիկա խաւար, մշուշապատ եւ անկարգ աշխարհն է, ուրկէ ետդարձ չկայ (Յոբ 10.21-22):

Որոշ հատուածներու բերած պատկերացումով՝ մեռելները ո՛չ միայն իրենք մոռցուած են (հմմտ Սղ 31.12), այլ իրենք ալ չեն յիշեր այս աշխարհը եւ չեն դաւանիր զԱստուած. «*Որովհետեւ մահուան մէջ ռեւէ մէկը քեզ չի յիշեր. անդրաշխարհին մէջ ո՞վ շնորհակալութիւն պիտի յայտնէ քեզի*» (Սղ 6.6): Եզեկիա թագաւոր նոյն ձեւով կ'աղօթէ Աստուծոյ. «*Որովհետեւ անդրաշխարհին մէջ գտնուողները քեզ չեն օրհնաբաներ, գուրը իջնողները քու*

նորոմութեանդ չեն ասպաւինիր: Այլ՝ նոջերն են որ քեզ կը փառաբանեն, ինչպէս ես այսօր կ'ընեմ» (Ես 38.18-19):

Ուրիշ հատուածներու տուած պատկերացումով՝ մեռելները կը ճանչնան իրար, եւ հաղորդ են աշխարհի անցուդարձերուն: Այս պատկերացումը կարելի է տեսնել Բաբելոնի թագաւորին վրայ երգուած ողբանման երգիծանքին մէջ¹²¹ (Ես 14.4-12): Բայց այլեւս այս աշխարհի տէր-ճառայի, հարստահարիչ-հարստահարեալի յարաբերութիւնները չկան, փոքր ու մեծ չկայ, այլ՝ կայ հանգիստ (տե՛ս Յոբ 3.13-19):

Կարգ մը հատուածներ Շէուրը կը պատկերացնեն առասպելական ձեւով, իբրեւ բերան մը՝ որ կը բացուի եւ կը կլլէ մարդիկը, կամ աւելի ճիշդ՝ չարերը: Այս առումով հետաքրքրական է դիտել Կորիւի, Դադանի եւ Աբիբոնի պատիժը¹²² (Թւ 16.23-35):

գ.- Անդենական կեանքի հաւատքին կապուած ուրիշ հաւատալիքներ ու սովորութիւններ:

Հրեաներ չափազանց կարեւորութիւն կու տային թաղումին: Այնպէս կը հաւատային, թէ առանց թաղումի՝ անձ մը անդենական կեանք չ'ունենար. ուստի մեծագոյն դժբախտութիւն էր թաղում չունենալը, կամ մեծագոյն պատիժի ձեւ էր մէկը զրկել թաղումէ, որով զրկուած կ'ըլլար անդենական կեանքէն: Այս հաւատքով է որ, օրինակ, Գիլէադի Եաբիս քաղաքին բնակիչները գիշերով կ'երթան Փղշտացիներու Բեթշան քաղաքը, որուն պարիսպին վրայ կախուած էին Սաւուդի եւ իր երեք որդիներուն մարմինները, եւ զանոնք գողնալով՝ կը բերեն ոսկորները թաղելու համար (Ա.Թգ 31.11-13): Այս ըմբռնումին կապուած է նաեւ դամբարաններ գնելու եւ պահելու սովորութիւնը (տե՛ս Ծն 23-րդ գլուխ), եւլն:

Քանի մահը տեսակ մը կորուստ կամ մոռացում կը նկատուէր, Եբրայեցիներուն մօտ ծնունդ առաւ տագրամոսնութիւնը, որ

¹²¹ Այս երգը կարելի է դիտել նաեւ իբրեւ առակ կամ այլաբանութիւն: Բայց նոյնիսկ առակն ու այլաբանութիւնը կը կառուցուին ժամանակակից հասկացողութիւններու վրայ, եւ ուստի որոշ պատկերացում կու տան մեզի՝ գոյութիւն ունեցող հաւատալիքներուն մասին:

¹²² Մօտաւորապէս նոյն առասպելական պատկերացումը չե՞նք տեսներ, օրինակ, մեր Արտաւազդի վէպին մէջ, Մասիսի վիհին մէջ անոր զլորելուն մէջ:

յատուկ կերպով օրինադրուած է նաեւ Օրէնքին մէջ (տե՛ս Բ.Օր 25.5-10): Ննջեցեալին եղբօր պարտականութիւն կ'իյնար անոր կինը առնել եւ իր եղբօր «սերունդ տալ» (տե՛ս Ծն 38.8), մեռնողին անունով կոչելով զաւակը: Ասոր նպատակն էր՝ ննջեցեալին «անունը անյիշատակ չձգել», այսինքն՝ թոյլ չտալ որ անունը կորսուի իր ժողովուրդէն, այլ՝ յաւերժացնել: Թերեւս ասոր մէջ կայ նաեւ հաւատքը՝ թէ մարդու մը հոգին իր զաւակներուն մէջ կ'ապրի (նախնիներու պաշտամունքի մնացո՞րդ): Ուստի զաւակ չունեցող մարդը դժբախտ էր:

Անդենական կեանքի կապուած երեւոյթ էր նաեւ մեռելահմայութիւնը կամ ոգեհարցութիւնը, որ թէպէտ խստիւ արգիլուած էր (Բ.Օր 18.9-14), բայց ըստ երեւոյթին միշտ ալ կիրարկողներ կային (հմմտ Սաուղի պատմութիւնը, որ Գիլբոյայի վրայ բանակած էր, եւ Փղշտացիներուն դէմ պատերազմին ելքը կ'ուզէր գիտնալ մեռած Սամուէլէն, տե՛ս Ա.Թգ 28.3-19):

դ.- Անդենական հաւատքը Յետ-Գերութեան շրջանին:

Վերը ըսուեցաւ, թէ անդենական կեանքի մասին ժողովրդական ըմբռնումին մէջ ժամանակի ընթացքին թերեւակի փոփոխութիւններ տեղ գտան: Այս փոփոխութեան մէջ դեր ունեցաւ ո՛չ միայն Աստուծոյ տիեզերականութեան համոզումը, այլ նաեւ՝ կեանքի փորձառութիւնը, ինչպէս նաեւ չարին հարցը:

Կեանքը ցոյց կու տար, որ միշտ չէ՛ որ արդարները երկար ու բարօր կեանք մը կը վայելեն. այլ՝ թէ յաճախ չարերն են որ բարօրութիւն կը վայելեն, եւ արդարները կը տառապին:

Արդարին այս տառապանքը պատկերացնող ամբողջական մէկ գործը պիտի ըլլար Յոբի գիրքը, որ ձեռով մը կու գայ ըսելու՝ թէ.- 1) Տառապանքը Աստուծոյ պատիժը չէ անպայման, ինչպէս Յոբի պարագային, որ ո՛չ մէկ բանի մէջ մեղանչած էր: 2) Մարդկային վարմունքին ու գործերուն ճշմարիտ հատուցումը ապագայ վարձատրութիւնն է, եւ ո՛չ թէ ներկայ կեանքի մէջ յաջողութիւնը կամ ձախողութիւնը:

Ապագայ հատուցումները կապուած են **մեռելներու մարմնաւոր յարութեան հաւատքին**: Այդպէս ալ, Յոբ վերակենդանութեան, մարմնաւոր յարութեան եւ զԱստուած տեսնելու յոյսը ունի. «*Գիտեմ*

թէ կենդանի պաշտպան (= Վրէժխնդիր) մը ունիմ, եւ վերջին [օրը] անիկա երկրի վրայ պիտի կանգնի [դատելու]: Եւ թէպէտ այս մորթս արդէն փճացած ըլլայ, ես մարմնովս պիտի տեսնեմ զԱստուած: Ես ի՛նքս պիտի տեսնեմ զայն, ի՛մ սեփական աչքերովս, եւ ո՛չ թէ ուրիշ մը: Ի՛նչ անձկութեամբ կը սպասեմ այդ օրուան» (19.25-27): Եսայի կը նախաձայնէ մեռելներու մարմնաւոր յարութիւնը. «[Ո՛վ իմ ժողովուրդ,] մեռելներդ պիտի ողջնան, իմ մեռելներուս մարմինները յարութիւն պիտի առնեն: Պիտի արթննան եւ ցնծութեամբ պիտի երգեն, անոնք՝ որ հողին մէջ կը բնակին, որովհետեւ քու ցօղդ, [ո՛վ Տէր,] առաւօտեան ցօղի պէս [պիտի վերակենդանացնէ զանոնք], եւ երկիրը [իր մէջ թաղուած] մեռելները դուրս պիտի նետէ» (Ես 26.19): Իսկ Դանիէլ յարութիւնը եւ հատուցումը միասին կը տեսնէ. «Երկրի հողին մէջ քնացողներէն շատերը պիտի արթննան, ոմանք, յաիտենական կեանքի համար, իսկ ուրիշները նախատինքի, յաիտենական անարգանքի համար: Իմաստունները երկինքին պէս պիտի շողան, անոնք որ շատերը արդարութեան կ'առաջնորդեն՝ աստղերու պէս պիտի փայլին յաիտեանս յաիտենից» (Դն 12.2-3):

Յաիտենական կեանքի այս հաւատքը բացարձակ կերպով ժողովրդականացած կը գտնենք արդէն Մակարայեցոց ժամանակին (Ք.Ա. 2-1 դարեր): Մակարայեցիներու 2-րդ գիրքին մէջ կը պատմուի եօթը եղբայրներու նահատակութիւնը՝ իրենց մօր աչքին առջեւ: Երկրորդը՝ Մակար, այսպէս կ'ըսէ Անտիոքոս թագաւորին. «Դուն մեզ այս կեանքէն զրկել կը կարծես. սակայն ան՝ որ բոլոր աշխարհներու թագաւորն է՝ նոյնիսկ եթէ մեռնինք Օրէնքի համար, յաիտենական կեանքին մէջ, որ երկրորդ ծնունդի ժամանակն է, մեզ կեանքէ կեանք պիտի դարձնէ» (Բ.Մկ 7.9): Նոյնպիսի ձեւով կ'արտայայտուի չորրորդ որդին՝ Խորսէն (7.14): Նոյն հաւատքը կ'արտայայտէ նաեւ մայրը (7.20-23):

Ի վերջոյ, յաիտենական կեանքի եւ վարձատրութեան հաւատքը արտայայտող լաւագոյն վկայութիւնները կը գտնենք Իմաստութիւն Սողոմոնի գիրքին մէջ, որ կը շեշտէ թէ Աստուած մահը չստեղծեց, այլ ամէն ինչ ստեղծեց որ մնան, թէ Աստուծոյ արդարութիւնը անմահ է, մինչ ամբարիշտները իրենք իրենց ձեռքով մահը ընտրեցին.

«Արդարութիւնը մշտնջենաւոր կեանք եւ անմահութիւն կու տայ,

մինչ ամբարիշտները իրենց գործով ու խօսքով

իրենց մահուան պատճառ կը դառնան,

իրենց ապրած կեանքով մահուան հետ մտերմութիւն կը հաստատեն,

անոր կը յանձնուին եւ անոր հետ դաշինք կը կնքեն.

եւ ուստի արժանի են անոր բաժինը ըլլալու» (1.12-16):

Արդարներու հոգիները Աստուծոյ ձեռքին մէջ են. մահը այլեւս չի՝ կրնար անոնց մօտենալ: Տանջանքի եւ արդարութեան հարցին ժողովրդական հասկացողութիւնները վերջնականօրէն կը սրբագրուին:

«Արդարներու հոգիները Աստուծոյ ձեռքին մէջ են.

ա՛լ տառապանքը չի կրնար մօտենալ անոնց:

Անմիտները կարծեցին թէ անոնք մեռան,

այս աշխարհէն անոնց մեկնումը դժբախտութիւն համարեցին,

մեզմէ բաժանումը՝ կորուստ.

բայց անոնք խաղաղութեան մէջ կը բնակին:

Մարդոց թուեցաւ թէ Աստուած պատժեց զանոնք,

մինչդեռ անոնք անմահութեան հաստատ յոյսը ունին:

Որոշ տանջանք յանձն առին, բայց մեծ բարիք պիտի գտնեն,

որովհետեւ Աստուած փորձեց զիրենք

եւ իրեն արժանի գտաւ:

Ձանոնք փորձեց այնպէս՝ ինչպէս ոսկին բովէն կ'անցընեն,

եւ զանոնք ընդունեց որպէս ողջակիզուած զոհ:

Երբ Տէրը գայ հատուցանելու, անոնք պիտի փայլին,

եղէգնուտին մէջ ինկած կայծերու պէս պիտի սուրան:

Անոնք ազգերը պիտի դատեն եւ ժողովուրդներու պիտի տիրեն,

Եւ Աստուած յաւիտեան պիտի թագաւորէ անոնց վրայ» (3.1-10:

4.7-16):

Է.- Անդենականի հաւատքը Քրիստոսի
Ժամանակներուն:

Քրիստոսի ժամանակներուն ասիկա իրաքանչիւր բարեպաշտ Հրեայի, մանաւանդ Փարիսեցիներու զօրաւոր հաւատքն էր: Բայց կային նաեւ շատեր, ինչպէս բոլոր Սադուկեցիները, որոնք չէին հաւատար անդենական կեանքին եւ մեռելներու յարութեան: ՆԿ-ը բացայայտօրէն ցոյց կու տայ այս մասին անոնց հաւատքը, որ կ'արտայայտուի նախ Քրիստոսի հետ իրենց հանդիպումով եւ հարցումով (Մր 12.18-27), եւ որ կը հաստատուի Առաքեալներու Գործերը գիրքին մէջ՝ Փարիսեցիներուն հակադրուած իրենց կեցուածքով (Գրծ 23.6-9):

Քրիստոսի եւ Քրիստոսի հետեւորդներուն դէմ Սադուկեցիներու շղթայազերծած հալածանքին հիմնական մէկ պատճառը նաեւ յաւիտենական կեանքի եւ յարութեան այս հաւատքը եւ անոր քարոզութիւնն էր, որովհետեւ Քրիստոս, մեր Փրկիչը, *«մահուան իշխանութիւնը խափանեց, եւ իր տուած աւետիսով անմահական կեանքը յայտնեց»* (Բ.Տմ 1.10):

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԸԻՆՆԵՐՈՐԴ
ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ
ԿԱՐԳԵՐՆ ՈՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

89.- ԶՈՀԱՍԵՂԱՆՆԵՐ

Թե առաջին մարդիկը ո՞ր եւ ի՞նչպէս զոհ կը մատուցանէին Աստուծոյ: Երբ Կայէն երկրի բերքէն ընծայեց Աստուծոյ, ո՞ր մատուցանեց զայն, կամ երբ Աբել պարարտ ոչխար մը ընծայեց Աստուծոյ, ո՞ր զոհեց զայն: Հաւանական պատասխանը կրնայ ըլլալ՝ ոեւէ տեղ, գետինը, կամ թերեւս ժայռի մը վրայ:

Զոհասեղանի առաջին յիշատակութիւնը Աստուածաշունչին մէջ կապուած է Նոյի անունին, որ տապանէն դուրս գալէ ետք՝ Արարատի վրայ *«Սեղան մը շինեց Տիրոջ համար, եւ բոլոր մաքուր անասուններէն ու մաքուր թռչուններէն առնելով՝ իբրեւ ողջակէզ մատուցանեց սեղանին վրայ»* (Ծն 8.20): Բայց թէ ի՞նչպիսին էր Նոյի շինած սեղանը՝ տեղեկութիւն չի տրուիր:

Երբ կը հասնինք կազմաւորուած ցեղերու կամ ազգերու պատմութեան ժամանակաշրջանին, արդէն կը գտնենք գրեթէ կայուն գործածութիւնը «սեղան»ներու: Այդ սեղանները պատրաստուած կ'ըլլային տարբեր կերպերով.- Հողէ, քարէ, մետաղէ: Մինչ հնագոյն ժամանակներուն յատուկ են առաջինները, աւելի ուշ են ոսկիէ, պղինձէ կամ պրոնզէ սեղանները:

Որոշապէս, հողէ սեղանները ցեխով շաղուած կամ պատրաստուած կ'ըլլային: Քարէ սեղաններուն պարագային, հին զոհասեղանները շինուած կ'ըլլային անտաշ քարերով, որովհետեւ սեղանը ինք անմիջական նպատակի մը պիտի ծառայէր միայն, առանց մնայուն գործածութեան հանգամանք մը ունենալու: Այդպէս էր, օրինակ, Մորիայի լեռան վրայ Աբրահամի շինած զոհասեղանը՝ Իսահակը մատուցանելու համար (Ծն 22.9), եւ նոյնպէս էին իր շինած սեղանները Շեքեմի մէջ, Մորէի կաղնիին մօտիկը (Ծն 12.8), կամ Հեբրոնի մէջ, Մամբրէի կաղնիներուն տակը (Ծն 13.18): Հետագային է միայն, որ ասոնք նուիրականացան

Իսրայելացիներուն համար, Աբրահամի եւ ապա Յակոբ նահապետի անունին կապուած ըլլալուն համար: Այդպէս էր, դարձեալ, որ Մովսէս Աստուծոյ եւ իր ժողովուրդին միջեւ ուխտը կնքելու համար նոյն առաւօտը ելաւ եւ Սինա լեռան ստորոտին սեղան մը շինեց յանպատրաստից քարերով (Ելք 24.4): Որոշ պարագաներու առանձին մեծ քար մըն ալ կը ծառայէր իբրեւ զոհասեղան (տե՛ս Դտ 13.19: Ա.Թգ 6.14):

Հետաքրքրական է, որ Աստուած ինք կը պահանջէ հողէ կամ անտաշ քարէ կանգնուած այսպիսի սեղաններ, քարէ սեղաններուն կապակցութեամբ յատուկ կերպով հրահանգելով. *«Իսկ եթէ ուզես քարէ սեղան մը շինել ինծի, տաշուած քարով չշինե՛ս. որովհետեւ եթէ երկաթէ գործիք դպչի անոր՝ կը պղծուի»* (Ելք 20.25: Հմմտ Բ.Օր 27.5-7): Այս հրահանգին մէջ զոյգ նպատակներ կարելի է տեսնել.՝ Մէկը Աստուծոյ նուիրելն է սեղան մը՝ բնական քարերով, առանց մարդկային ձեռքի գործին, որ անպայման մեղքին հպումը կամ մեղաւոր տրամադրութեանց միախառնումը կրնար յուշել: Երկրորդ նպատակը կրնար ըլլալ զգուշացնել եւ իր ժողովուրդը հեռու պահել հեթանոսական մտածողութենէն, որովհետեւ տաշուած քարը կուռք եւ քանդակ կրնար յուշել եւ կռապաշտութեան առաջնորդել:

Գալով մետաղէ պատրաստուած սեղաններուն, անոնք կրնային ըլլալ ոսկիէ կամ պղինձէ ու պրոնզէ, ինչպէս կը տեսնենք Վկայութեան Խորանին շինութեան առիթով եւ ապա տաճարին մէջ: Բայց մինչ շարժական Վկայութեան Խորանին գործածութեան համար զոհասեղանը աքսիայի փայտէ շինուած եւ պղինձով պատուած էր (տե՛ս Ելք 27.1-2), հետագային՝ տաճարին զոհասեղանը վստահաբար քարէ շինուած եւ պղինձով պատուած էր:

Ի՞նչպէս ալ պատրաստուած ըլլայ, զոհասեղան մը արտայայտութիւնն է Աստուծոյ հանդէպ պաշտամունքին, որուն արտաքին եւ նիւթական մէկ դրսեւորումն է զոհը:

Նահապետական շրջանին Եբրայեցիներ պաշտամունքային մասնաւոր վայր մը չունէին, մինչդեռ հետագայ պաշտամունքը ամբողջապէս կեդրոնացած է Վկայութեան Խորանին ու տաճարին շուրջ:

90.- ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՆԸ

Վկայութեան Խորանը Աստուծոյ պաշտամունքին համար կանգնուած այն փառաւոր վրանն էր (Գրաբարով «խորան» կը նշանակէ «վրան»), որուն ծագումը կու գայ Եգիպտոսէն ելքի օրերէն, Մինայի անապատէն:

Ի՞նչ կ'ընէին Իսրայէլացիները Վկայութեան Խորանին գոյութենէն առաջ: Ինչպէս վերը ըսուեցաւ, նահապետներու շրջանին պաշտամունքային մասնաւոր ու մնայուն վայր մը չկար: Նահապետները զԱստուած կը պաշտէին ազատ կերպով, իսկ երբ կարիքը զգային զոհի մը ընծայումով իրենց երախտագիտութիւնը յայտնելու Աստուծոյ, դարձեալ ազատ կերպով ոեւէ տեղ սեղան կը կանգնէին անտաշ քարերով, եւ անոր վրայ կը մատուցանէին զայն: Ասիկա անհատական պաշտամունքի ձեւն էր: Եգիպտոս բնակող Յակոբի որդիները ի՞նչպէս կը մատուցանէին իրենց պաշտամունքը, ոչինչ գիտենք: Յստակ է, սակայն, որ պաշտամունքի վայր մը չունէին, որովհետեւ երբ Մովսէս փարաւոնին պիտի ներկայանար իր ժողովուրդին ելքը պահանջելու, Աստուծոյ կողմէ պիտի ըսէր.- *«Արձակէ՛ իմ ժողովուրդս, որպէսզի զիս պաշտեն անապատին մէջ»* (Ելք 7.16):

Երբ անապատ ելան եւ հասան Քորեբ լեռան ստորոտը, հոն առաջին անգամ ըլլալով հանդիպեցան իրենց Աստուծոյն, որ լեռան վրայ իջաւ կրակով, որոտումներու եւ կայծակներու ընդմէջէն, թանձր ամպով պարուրուած, փողի սաստիկ հնչիւններով, որոնցմէ ամբողջ լեռը կը սարսէր, եւ ամբողջ ժողովուրդը զարհուրեցաւ (Ելք 19.16-18): Այդ սաստիկ երկիւղը թեպէտ դաստիարակիչ պիտի ըլլար, մէկ կողմէ, բայց ճշմարիտ պաշտամունքի հասկացողութենէն շատ հեռու էր: Աստուած պիտի չուզէր որ իր ժողովուրդին հետ իր հանդիպումը այդպիսին ըլլար, այլ վստահութեան, հնազանդութեան եւ սիրոյ հանդիպում մը: Ուստի երբ լեռ կանչեց իր ծառան՝ Մովսէսը, իր տուած Օրէնքներուն հետ տուաւ նաեւ անհրաժեշտ հրահանգները՝ կանգնելու պաշտամունքի յատուկ վրան մը, որ պիտի ծառայէր Աստուծոյ հետ հանդիպելու:

Այդ իսկ պատճառով վրանը պիտի կոչուէր «Հանդիպման Վրան»¹²³, Եբր. «օ՛հէլ մո՛ւտ» [דַּוָּד לְהַאֲדָר] (Ելք 27.21, 29.42 եւ 44, 30.6 եւ 36, 40.22: Թւ 17.4):

Իսկ ինչո՞ւ կը կոչուի «Վկայութեան Խորան» (Եբր. «օ՛հէլ՝ էտո՛ւթ»: Տե՛ս Թւ 9.15, 17.7, 18.2):

Աստուած ուզեց այդ վրանին մէջ իր ներկայութեան նիւթական խորհրդանիշ մը տալ, եւ հրահանգեց ուխտի Տապանակը շինել: Այդ Տապանակին մէջ պիտի դրուէին Տասնաբանեայ պատուիրաններու՝ քարեղէն երկու տախտակները, «Վկայութիւն» կոչուած (Ելք 25.16: Բ.Օր 10.1-5: Հմմտ Եբր 9.4): Այսպիսով յիշեալ վրանը կը դառնար Աստուծոյ ներկայութեան եւ Աստուծոյ խօսքին մնայուն հանդիսարանը, ուրկէ վրանը կ'առնէ իր «Վկայութեան Խորան» անունը:

91.- ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՆԻՆ ԵՐԲԵՆԸ

Առաջին Խորանը կամ Վրանը, որ Մովսէս հաստատեց իբրեւ «Հանդիպման Վրան», ժամանակաւոր հանգամանք մը ունէր: Ծիսական ռեւէ պաշտամունք չկար անոր կապուած. պարզապէս ժողովուրդը հոն կ'երթար՝ Տիրոջ կամքը իմանալու (Ելք 33.7):

Նոյնպիսի ժամանակաւոր վրան մը կանգնեց Դաւիթ, երբ Տիրոջ Տապանակը Երուսաղէմ բերել տուաւ (Բ.Թգ 6.17), մինչ բուն Վրանը իր զոհասեղանով միասին կը մնար Գիբեոնի մէջ, եւ մինչեւ Սողոմոնի օրով տաճարին շինութիւնը՝ հո՛ն կը մատուցուէին զոհերը (Գ.Թգ 3.3-5: Ա.Մն 16.39-40, 21.29: Բ.Մն 1.3-6):

Բուն Վկայութեան Խորանը շինուեցաւ Աստուծոյ հրահանգով: Երբ Մովսէս երկրորդ անգամ Սինա լեռ բարձրացաւ, Աստուած հրահանգեց իրեն համար սրբարան մը շինել, որպէսզի ժողովուրդին մէջ բնակի (Ելք 25.8), իսկ սրբարանին եւ անոր կարասիներուն օրինակը Աստուած ինք ցոյց տուաւ լեռան վրայ, հրահանգելով որ ճիշդ անոր նման ըլլայ կանգնուելիք սրբարանը (Ելք 25.9 եւ 40, 26.30, 27.8: Հմմտ Գրծ 7.44: Եբր 8.5):

¹²³ Հին Աշխարհաբար թարգմանութեան մէջ «Ժողովքի խորան» անուանուած:

Այս սրբարանը շինուեցաւ ժողովուրդին կամաւոր եւ սրտաբուխ նուերներով (Ելք 25.1-7, 36.5-6): Իսկ անոր շինութեան «ճարտարապետը» կամ գեղարուեստական ընդհանուր վերակացուն էր Բեսելիէլը, իրեն օգնական ունենալով Օհոլիաբը (Ելք 35.30-35, 36.2): Շինութիւնը աւարտեցաւ Եգիպտոսէն ելքի երկրորդ տարուան առաջին ամսուն, այսինքն՝ Ապիպ կամ Նիսան ամսուն առաջին օրը (Ելք 40.2):

Որովհետեւ այս սրբարանով Աստուած կ'ուզէր իր ժողովուրդին մէջ բնակիլ, անիկա կանգնուեցաւ ո՛չ թէ բանակատեղիէն դուրս կամ հեռու, այլ՝ բանակատեղիին մէջ, անոր կեդրոնը: Անմիջականօրէն անոր շուրջ բոլորը պիտի բնակէին, Ղեւտացիները՝ իրենց երեք գերդաստաններով, որոնց մէջէն պիտի առանձնանար Ահարոնի տունը, որ քահանայութեան յատկացուած էր (Թւ 1.53-54): Իսկ միւս 12 ցեղերը Վկայութեան Խորանին չորս կողմը պիտի դասաւորուէին հետեւեալ կերպով.- Արեւելեան կողմը՝ Յուդայի, Իսաաքարի եւ Ջեբուլունի ցեղերը. հարաւային կողմը՝ Ռուբէնի, Շամուոնի եւ Գադի ցեղերը. արեւմտեան կողմը՝ Եփրեմի, Մանասէի եւ Բենիամինի ցեղերը. իսկ հիւսիսային կողմը՝ Դանի, Աշերի եւ Նաֆթալիի ցեղերը (Թւ 2):

Այս Խորանը շարժական էր, եւ ժողովուրդին հետ կը տեղափոխուէր անոնց թափառումներուն ընթացքին: Բայց երբ Իսրայէլացիներ Քանաանի երկիր մտան, շուտով Վկայութեան Խորանը եւս տեղաւորուեցաւ յատուկ վայր մը: Առաջին հաստատուն կայքը եղաւ Շիլոնի քաղաքը (Յես 18.1, 19.51), ուր մնաց ամբողջ Դատաւորաց շրջանին, մինչեւ Սամուէլ մարգարէի օրերը, երբ, Փղշտացիներու կողմէ Շիլոնի աւերումէն ետք, նախ տեղափոխուեցաւ Միցփահ (Ա.Թգ 7.6), ապա Բեթէլ (հմմտ Ա.Թգ 10.3), ապա Բեթլեհէմ (հմմտ Ա.Թգ 20.6), ապա Նոբ (հմմտ Ա.Թգ 21.1-6), ի վերջոյ հասնելու համար Գիբէոն (Գ.Թգ 3.4: Ա.Մն 16.39-40, 21.29: Բ.Մն 1.3):

Սողոմոնի ձեռքով տաճարի շինութենէն ետք պաշտամունքը կեդրոնացաւ Երուսաղէմ, եւ Վկայութեան Խորանը պատմական յիշատակ դարձաւ այնուհետեւ:

92.- ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՆԻՆ ՏՐՈՒԱԾ

ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Վկայութեան Խորանը Աստուածաշունչին մէջ հետեւեալ հինգ անուանումներով կը ներկայացուի մեզի: Այսպէս.-

1.- **Խորան** կամ **Վրան** (Եբր. «օ՛հէլ» [לִּוּחַ]) որ Եբրայերէնի մէջ տառացիօրէն կը նշանակէ՝ «տանիք», Գրբ.՝ «յարկ» (տե՛ս, օրինակ, Սղ 132.3 եւ 5), ելին, եւ կու տայ նաեւ տուն կամ բնակարան իմաստը:

2.- **Բնակարան** (Գրբ. «բնակութիւն») կամ **Տաղաւար** (Եբր. «միշքա՛ն» [מִשְׁכָּן]): Այս բացատրութիւնը յատուկ է Սաղմոսներուն եւ քանաստեղծական լեզուին (հմմտ Երգ 1.8):

3.- **Տուն** (Եբր. «պա՛յիթ» [בַּיִת]), առհասարակ գործածուած «Աստուծոյ տուն» կամ «Տիրոջ տունը» ձեւերով: Յիշենք, որ Վկայութեան Խորանէն շատ առաջ իսկ, դեռ նահապետներու շրջանէն, Աստուծոյ նուիրուած սրբավայրերը յաճախ «տուն» կը կոչուէին, ինչպէս մեզի ծանօթ է Բեթել անունէն եւ անոր կապուած դրուագէն (Մն 28.17): Հետագային տաճարը եւս կը կոչուէր «Տիրոջ տունը» (Գ.Թգ 6.1), ելին: Քրիստոնէական ժամանակներուն նոյն այս անուանումը տրուեցաւ Աստուծոյ կենդանի եկեղեցիին կամ ժողովուրդին (Ա.Տմ 3.15), եւ ապա եկեղեցւոյ շէնքերուն կամ սրբավայրերուն:

4.- **Սրբարան** (Եբր. «միքտա՛շ» [מִקְדָּשׁ]), որ կը նշանակէ՝ սրբութեան վայր (Ելք 25.8: Ղւ 12.4), որ թէ՛ «սուրբ վայր, սրբավայր» կը նշանակէ, եւ թէ՛ Սուրբին՝ Աստուծոյ յատկացուած վայրը: Եւ ուստի կը գործածուի՝ թէ՛ Վկայութեան Խորանին ամբողջութեան համար, թէ՛ արտաքին սրբարանին համար, եւ թէ՛ «Սրբութիւն Սրբութեանց» կոչուած ներքին սրբարանին համար (Ղւ 16.2):

5.- **Տաճար** (Եբր. «հէխա՛լ» [מִזְבֵּחַ]): Սկզբնական իմաստով «պալատ» կը նշանակէ (տե՛ս Բ.Մն 29.1 եւ 19), բայց կրօնական գործածութեան մէջ ընդհանրացած իմաստն է՝ տաճար (Դ.Թգ 24.13: Սղ 5.7): Այդպէս զայն գործածուած կը գտնենք Վկայութեան Խորանին համար՝ որ ժամանակ մը Շիլոհ քաղաքին մէջ մնաց (Ա.Թգ 1.9, 3.3), բայց յատկապէս հետագային սկսաւ գործածուիլ՝ երբ Խորանը թափառական վիճակէն դուրս եկաւ եւ անշարժ քարերէն կառոյց դարձաւ:

93.- ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՆԻՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԸ

Վկայութեան Խորանին ամբողջական նկարագրականը կը գտնենք Ելքի 25-28 գլուխներուն մէջ:

Անիկա երկու հիմնական բաժիններ ունէր.-

1.- **Խորանին շրջափակը** (Գրբ. «սրահ», Եբր. «հացե՛ր» [רצח]):

Շրջափակը, որ խորքին մէջ սրբարանին բակն էր, կատարեալ ուղղանկիւն քառանկիւն մըն էր, 50 մեթր երկայնքով եւ 25 մեթր լայնքով: Երկայնքին վրայ 20-ական սիւներու շարք մը ունէր, իսկ լայնքին՝ 10-ական¹²⁴: Այս սիւները, որոնք երկու կողմէն գետնին ամրացուած էին չուաններով ու ցիցերով, իրենց վրայ կը կրէին բեհեզէ հիւսուած վարագոյրները, որոնք օղակներով ու կեռերով իրարու ագուցուած էին այնպէս՝ որ պատի պէս կ'եզերէին ամբողջ շրջափակը: Միակ մուտքը արեւելեան կողմէն էր, որուն կեդրոնին կախուած պիտի ըլլար «դուռը», սպիտակ կտաւէ՝ վրան կապուտակ, ծիրանեգոյն եւ մութ կարմիր ներկուած բուրդով աշխատուած: Շրջափակ մտնել ուզողը պէտք էր ձեռքով բարձրացնէր դուռը եւ այնպէս մտնէր:

Ճիշդ դրան դիմացը գետեղուած էր պրոնզեայ զոհասեղանը: Իսկ զոհասեղանին եւ սրբարանին մէջտեղը կար «աւագան» կոչուածը, որ խորքին մէջ ջուրի հսկայ տաշտ մըն էր: Այս աւագանէն ծորող ջուրով քահանաներ իրենց ձեռքերն ու ոտքերը կը լուային պաշտօնավարութեան սկսելէ առաջ եւ պաշտօնը աւարտելէ ետք (Ելք 30.17-21): Հաւանաբար այս տաշտին ջուրով կը լուացուէին նաեւ զոհի կտորները, նախքան զոհասեղանին վրայ ընծայուիլը:

2.- **Խորանը** (Եբր. «օ՛հէլ» [להל]) կամ **Տաղաւարը** (Եբր. «միշքա՛ն» [משכן]): Ասիկա 15 մեթր երկայնքով, 5 մեթր լայնքով եւ 5 մեթր բարձրութեամբ շինուածք մըն էր, որ ինքն իր մէջ ունէր երկու բաժիններ.-

¹²⁴ Պէտք է նկատի ունենալ, որ անկիւնի սիւները կրկին անգամ հաշոււած են, որով երկայնքին 20-րդը եւ լայնքին 10-րդը նոյնն են:

ա) «Սրբարան»ը (բռց.՝ «սրբութիւն», Եբր. «քոտէշ» [שֶׁרֶת]), ինչպէս կը կոչէ Ելքի գիրքը (26.33): Եբրայեցիներուն նամակին մէջ այս բաժինը կը կոչուի «առաջին սրահ [= խորան]», հակադրաբար ներքին Սրբարանին, որ կը կոչուի «երկրորդ սրահ» (Եբր 9.2-7):

Առաջին այս սրահը, կամ Արտաքին Սրբարանը, 10 մեթր երկայնք ունէր, իսկ լայնքն ու բարձրութիւնը 5-ական մեթր էին: Անոր տանիքը ծածկուած էր թեհաշի մորթերով: Պատերը աքասիայի փայտով շինուած տախտակներ էին, ամրօրէն իրարու ագուցուած նիգերով, եւ խարիսխներով ամրացուած գետնին: Այս պատերը ներսէն ծածկուած էին վարագոյրներով, որոնց վրայ քերովբէներ ասեղնագործուած էին (Ելք 38.6), իսկ դուրսի կողմէն պատերը ծածկուած էին խոյի կարմիր ներկուած մորթերով: Այս ձեւով Սրբարանը լաւապէս պաշտպանուած էր թէ՛ փոշիին եւ թէ՛ անձրեւին դէմ:

Այստեղ կը գտնուէին Խունկերու սեղանը, Առաջաւորութեան Հացի սեղանը, եւ Աշտանակը: Այստեղ քահանաները կարգով կը կատարէին իրենց պաշտօնը, կանոնաւորապէս Խունկերու սեղանին վրայ խունկ մատուցանելով ամէն առաւօտ եւ երեկոյ, աշտանակին ճրագներուն ձեռքը եւ կանոնաւոր լուսավառումը ապահովելով, իսկ Շաբաթ Շաբաթ Առաջաւորութեան հացերը փոխելով:

Սրբարանը արտաքին աշխարհին հետ կապող «դուռը» ճիշդ նոյնպիսին էր, ինչպիսին էր շրջափակին դուռը:

Հետագայ տաճարին մէջ, առաջին այս սրահը կամ Սրբարանը գրեթէ կրկնապատիկ չափերով կը ներկայանար, 9 մեթր լայնքով եւ 18 մեթր երկայնքով, եւ ինք իր մէջ երկու բաժիններու վերածուած էր: Ունէր իր **Նախասրահը** կամ **Գաւիթը**, որ Եբրայերէնով կը կոչուէր «Ուլամ» (עֹלָם) այսինքն՝ «առջեւի սրահը» (հմմտ Գ.Թգ 6.3), եւ կը ծառայէր իբրեւ հանդերձարան: Անկէ ետք կու գար **Սրբարանը** կամ **Միջին Սրահը**, որ Թագաւորներու եւ Մնացորդներու գիրքերուն մէջ կը կոչուի «Հէխալ» (= պալատ, տաճար), կամ «Խորան» (= Վրան), որ պարզապէս կը նշանակէ մեծ սրահ:

բ) «Սրբութիւն Սրբութեանց»ը (Եբր. «քոտէշ քատաշիմ» [כֹּתֶשׁ שֶׁשֶׁתִּי]): Աւելի ճիշդ անուանումը կը գտնենք Բ.Մնացորդներու գիրքին մէջ (Բ.Մն 3.8 եւ 10), որ զայն կը կոչէ «Սրբութիւն Սրբութեանցին բնակավայրը» կամ «բնակարանը» (Եբր. «միշբա 'ն»), այլ խօսքով՝ Սրբութիւն Սրբութեանցը Ուխտի Տապանակն է, կամ Աստուած ինքը, որուն «բնակավայր»ն է ներքին այս սրբարանը: Աստուածաշունչը այս բաժինը կը կոչէ նաեւ «Դեբիր» (דֵבִיר), որ կը նշանակէ «ներքնակողմը», կամ «ետելը, յետսակողմը», որ առաջին հերթին պարզապէս իր դիրքը կը նշէ, բայց նաեւ կ'առնչուի «խօսք, պատգամ» (Եբր. «տաւա'ր» [רֵבִיר]) բառին, որ այս բաժինը կը սահմանէ իբրեւ այն վայրը, ուր Աստուած կը յայտնուէր եւ Ուխտի Տապանակին վրայէն իր պատգամը կու տար Մովսէսին եւ հետագային քահանայապետներուն (Ելք 25.22): Իսկ, ինչպէս, ըսուեցաւ, Եբրայեցիներուն նամակին մէջ կը կոչուի «երկրորդ սրահ» (Եբր 9.2-7):

Այս երկրորդ բաժինը Սրբարանին յետսակողմը ըլլալուն համար՝ զայն կը կոչենք Ներքին Սրբարան: Ասիկա կատարեալ խորանարդ մըն էր, 5 մետր լայնքով ու երկայնքով, եւ 5 մետր բարձրութեամբ:

Խորանին այս երկու բաժինները իրարմէ անջատուած էին վարագոյրով մը (Եբր. «փարո'խէթ» [פֹרֹתִים]), որ կը նշանակէ՝ անջատում կամ անջատիչ, որ շինուած էր կապուտակ, ծիրանեգոյն եւ մութ կարմիր բուրդով եւ բեհեզի թելով, եւ կախուած էր չորս ոսկիապատ սիւներու վրայ: Այս վարագոյրին վրայ եւս քերովբէներ ասեղնագործուած պիտի ըլլային (Ելք 26.31):

Վարագոյրը ինք ցոյց կու տար, թէ այս բաժինը փակ է թէ՛ ժողովուրդին եւ թէ՛ քահանաներուն դիմաց: Հոն միայն Քահանայապետը իրաւունք ունէր մտնելու, այն ալ՝ տարին մէկ անգամ միայն, Քաւութեան Օրը, զոհերու արիւնը Ուխտի Տապանակին առջեւ սրսկելու եւ ամբողջ ժողովուրդին ու Սրբարանին համար քաւութիւն ձեռք բերելու համար (Ելք 30.10: Ղւ 16.2: Եբր 9.7):

Հետագայ տաճարին մէջ, Սրբութիւն Սրբութեանցը եւս աւելի մեծ չափերու հասած էր, եղած 9 մետր լայնքով եւ 9 մետր երկայնքով քառակուսի տարածութիւն մը, որուն կեդրոնը դրուած էր Ուխտի Տապանակը:

94.- ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՆԻՆ ՍԵՂԱՆՆԵՐԸ

Վկայութեան Խորանը երեք սեղաններ ունէր, երկուքը Սրբարանին մէջ, իսկ երրորդը՝ շրջափակին մէջ: Այդ սեղանները հետեւեալներն են.-

1.- Խունկերու Սեղանը: Կը կոչուէր նաեւ «Ոսկեայ սեղանը» (Ելք 39.38: Թւ 4.11): Այն սեղանն էր ասիկա, որուն վրայ խունկերը կ'այրուէին: Այդպէս կարգադրած էր Աստուած, Մովսէսին միջոցաւ (Ելք 30.1-5):

Շինուած էր արասիայի փայտէ, եւ ամբողջապէս պատուած ոսկիով. ուրկէ կ'առնէ իր երկրորդ՝ «Ոսկեայ սեղան» անուանումը: Անոր լայնքն ու երկայնքը կէսական մեթր էին, իսկ բարձրութիւնը՝ մէկ մեթր: Այս սեղանը եւս չորս անկիւններուն եղջիւրներ ունէր, ինչպէս նաեւ իր երկու կողմերուն՝ չորս օղակներ, որոնց մէջ երկու ձողեր անցած էին, զայն փոխադրելու համար (Ելք 30.1-5):

Այս սեղանը դրուած էր Վկայութեան Խորանին կամ հետագայ տաճարին կեդրոնական բաժինին մէջ, Սրբութիւն Սրբութեանց կոչուած ներքին սրբարանը արտաքին սրբարանէն բաժնող վարագոյրին առջեւ, որ ժողովուրդին աչքէն կը ծածկէր Ուխտի Տապանակը¹²⁵ (Ելք 30.6, 40.5): Ատիկա ինքնին կը խորհրդանշէր՝ թէ այս սեղանը Աստուծոյ Գահին առջեւ դրուած է՝ ժողովուրդին աղօթքները (խունկով խորհրդանշուած) մատուցանելու համար Աստուծոյ: Այդ իսկ պատճառով՝ այս սեղանին վրայ՝ քահանաները կանոնաւորապէս խունկ կը մատուցանէին ամէն առաւօտ՝ Ողջակէզին մատուցումէն առաջ, եւ ամէն երեկոյ՝ Ողջակէզին

---

¹²⁵ Եբրայեցիներուն նամակին մէջ այս սեղանը կը նկարագրուի Սրբութիւն Սրբութեանց կոչուած ներքին սրբարանին մէջ (տե՛ս 9.4: Հմտ նաեւ Գ.Թգ 6.28), որ տառացիօրէն ճիշդ չէ, բայց հաւանաբար հեղինակը նկատի ունի այն անբաժանելի կապը որ կայ այս սեղանին եւ Աստուծոյ ներկայութիւնը խորհրդանշող Ուխտի Տապանակին միջեւ: Այդ մասին՝ տե՛ս Վկայութեան Խորանին եւ անոր մասերուն տիպաբանական նշանակութեան վերաբերեալ հատուածին մէջ (թիւ 97):

մատուցումն էտք¹²⁶, զոհասեղանն առնելով եւ ներս բերելով «սուրբ» կրակը (Ելք 30.7-9):

Խունկի մատուցումն զատ ուրիշ զոհի կամ նուերի ընծայման պէտք չէր ծառայէր անհկա (Ելք 30.7-9): Տարին մէկ անգամ, Քաւութեան Օրը, ժողովուրդին մեղքերուն համար թողութեան օրը, քահանայապետը անոր վրայէն իր ափերը խունկով լեցնելով կը մտնէր Սրբութիւն Սրբութեանց, այնտեղ ոսկի բուրվառին մէջ ծխելու համար զայն (Ղւ 16.12-13), եւ ապա իր մատուցած քաւութեան զոհին արիւննէն կը քսէր խունկի սեղանին եղջիրներուն (Ելք 30.10: Ղւ 16.18-19):

Սողոմոնի տաճարին մէջ Խունկի սեղանը Լիբանանեան մայրի փայտով շինուած էր (Գ.Թգ 6.20, 7.48: Ա.Մն 28.18):

2.- Առաջաւորութեան Հացի Սեղանը, կամ պարզապէս **Առաջաւորութեան Սեղանը** (բառացիօրէն՝ «Երեսի [= Աստուծոյ ներկայութեան դրուելիք] Հացին սեղանը», Եբր. «շուլհա՛ն լէ՛հէմ հափ-փանի՛մ» [ם׳נפ׳ה םה׳ל ןח׳לש] կամ «շուլհա՛ն հափ-փանի՛մ» [ם׳נפ׳ה ןח׳לש]):

Աքասիայի փայտէ շինուած եւ ոսկիապատ փոքր սեղան մըն էր ասիկա, մէկ մեթր երկայնքով, կէս մեթր լայնքով, եւ 75 սմ. բարձրութեամբ: Անհկա իր մակերեսին շուրջը ունէր 8 սմ. բարձրութեամբ եզերք մը, որ կ'աւարտէր ոսկեայ շրջանակով մը: Սեղանին չորս անկիւններուն, ոտքերուն քով, չորս ոսկի օղակներ կային, եւ անոնց մէջ անցուած ոսկիապատ երկու ձողեր, սեղանը փոխադրելու համար (Ելք 25.23-28):

Այս սեղանը զետեղուած էր Խորանին հիւսիսային կողմը (Ելք 26.35, 40.22): Սեղանին վրայ, Աստուծոյ ներկայութեան կը դրուէին 12 բաղարջ հացեր, որոնք կը ներկայացնէին Իսրայելի 12 ցեղերը: Այս հացերը կը դրուէին երկու շարքով, 6-6 իրարու վրայ դրուած: Իւրաքանչիւր շարքին վրայ կնդրուկ պիտի դրուէր, որ յետոյ հացին

---

¹²⁶ Խունկի մատուցման այս պահուն էր որ Տիրոջ հրեշտակը՝ Գաբրիէլ յայտնուեցաւ Զաքարիային, Յովհաննէս Մկրտիչին հօրը, երբ սա քահանայագործութեան համար սրբարան մտած էր եւ խունկ կը մատուցանէր այս սեղանին վրայ, եւ աւետեց՝ թէ Աստուծոյ տնօրինութեամբ զաւակ մը պիտի ունենայ (Ղկ 1.8-11):

տեղ պիտի այրուէր՝ իբրեւ Տիրոջ ընծայուած «յիշատակ»: Ամէն Շաբաթ հին հացերը կը վերցուէին եւ կը փոխարինուէին նոր եփած՝ «տաք» հացերով (Ա.Թգ 21.6): Վերցուած հացերը քահանաները իրենք պէտք էր ուտէին, ան ալ՝ Սրբարանին մէջ: Ուէէ աշխարհական իրաւունք չունէր անոնցմէ ուտելու (Ղւ 24.5-9): Այս վերջին հրահանգին կապակցութեամբ իբրեւ միակ բացառութիւն կը յիշուի Դաւիթի կեանքին մէկ նշանաւոր միջադէպը (տե՛ս Ա.Թգ 21.1-6: Հմմտ Մտ 12.3-4):

3.- Չոհասեղանը: Վկայութեան Խորանին կամ հետագայ տաճարին զոհասեղանը յատուկ կերպով կոչուած է նաեւ «Ողջակէզի սեղանը» (Ելք 30.28), կամ «Պրոնզէ սեղանը» (Ելք 39.39): Հետագային կոչուած է նաեւ «Տիրոջ սեղանը» (Մղ 1.7 եւ 12): Այս սեղանը Սրբարանին մէջ չէր, այլ շրջափակին մէջ, բացօթեայ:

Վկայութեան Խորանին համար շինուած զոհասեղանին նկարագրութիւնը տրուած է Ելք 27.1-8-ին մէջ: Անիկա քառակուսի կառոյց մըն էր, լայնքին ու երկայնքին՝ 2.5 մէթր, իսկ բարձրութիւնը՝ 1 մէթր եւ 25 սմ.: Շինուած էր արքասիայի (Եբր. սիտիմ) փայտով, եւ ամբողջութեամբ պատուած էր պղինձով կամ պրոնզով: Եւ որովհետեւ այս սեղանը փոխադրական պիտի ըլլար, անոր երկու կողմերուն չորս օղակներ կային, եւ օղակներուն մէջ անցած երկու ձողեր, որպէսզի Ղեւտացիները զայն կրեն:

Այս զոհասեղանը իր կէս բարձրութեան վրայ, ներսի կողմէն, ունէր ցանցակերպ կասկարայ մը, որուն վրայ պիտի տեղաւորուէին փայտերը, իսկ փայտերուն վրայ պիտի շարուէին ողջակէզին կտորները՝ այրուելու համար (Ղւ 1.12-13): Այս սեղանին վրայ կրակը մշտավառ էր, եւ բնաւ չէր մարեր (Ղւ 6.13):

Այս սեղանը ունէր նաեւ իր գործիքները, որոնք զոհի մատուցման եւ ապա անոր մնացորդները վերցնելու կը ծառայէին: Այդ գործիքներն էին.-

ա) Թաղարները՝ մոխիրները անոնց մէջ լեցնելու եւ բանակատեղիէն դուրս տանելով մաքուր տեղ մը թափելու համար (Ղւ 4.12):

բ) Թիակները՝ սեղանը մոխիրէն մաքրելու համար:

զ) Կոնքերը՝ անոնց մէջ լեցնելու համար գոհին արիւնը որ սեղանին վրայ պիտի սրսկուէր:

դ) Մսահանները՝ որոնք կը ծառայէին գոհին կտորները վերցնելու: Եւ

ե) Կրակամանները՝ անոնցմով գոհասեղանին «սուրբ» կրակէն առնելու եւ անոնց վրայ խունկ ծխելու համար Տիրոջ առջեւ (հմմտ Ղւ 10.1):

Պաշտամունքին վայրին կայունացման հետ՝ որոշ բաներ թեթեւակի փոփոխութեան ենթարկուեցան: Այսպէս, հետագային, Սողոմոնի տաճարին մէջ գոհասեղանը քառապատիկ աւելի մեծ չափերով շինուեցաւ: Անոր լայնքն ու երկայնքը 10-ական մեթր էին, իսկ բարձրութիւնը՝ 5 մեթր, ամբողջապէս պրոնզէ շինուած (Բ.Մն 4.1):

Տաճարին այս առաջին գոհասեղանը գործածութենէ դադրեցաւ Յուդայի Աքագ թագաւորին օրով (Ք.Ա. 735-715), որ երբ Դամասկոս գնաց՝ հանդիպելու համար Ասորեստանի Թիգլաթ-Պալասար Գ. Թագաւորին, այնտեղ հեթանոսական տաճարին մէջ իր տեսած ու հաւանած գոհասեղանին նմանակը շինել հրահանգեց-Երուսաղէմի տաճարին մէջ: Պրոնզէ գոհասեղանը մէկդի քաշուեցաւ, եւ անոր տեղ շինուեցաւ նոր մը, աւելի մեծ չափի (Դ.Թգ 16.10-15), եւ քարաշէն:

Բաբելոնի գերութենէն ետք, տաճարի վերաշինութեան օրերուն (Ք.Ա. 520-516), տաճարին հիմերը դնելէ իսկ առաջ՝ նախ գոհասեղանը շինուեցաւ (Եզր 3.1-6), ճիշդ նախկին սեղանին տեղը. բայց դժուար է ըսել՝ ինչ չափերով: Այս սեղանն ալ քարէ էր շատ հաւանաբար, որովհետեւ Մակաբայեցիներու ապստամբութեան մէջ կը կարդանք, որ երբ Յուդա Մակաբէ վերաշինել տուաւ Անտիոքոս Դ. Եպիփանէս թագաւորին կողմէ սրբապղծուած գոհասեղանը, անտաշ քարերով շինել տուաւ զայն, «*ինչպէս որ էր նախկինը*» (Ա.Մկ 4.47):

Հերովդէսի վերաշինած տաճարին գոհասեղանը ա՛լ աւելի մեծ չափեր ունէր, 12 մեթր լայնքով ու երկայնքով, անտաշ քարերով շինուած, որուն չորս անկիւններուն քարէ եղջիրներ կային, իսկ այս եղջիրներէն մէկուն կողքին զետեղուած էր խողովակ մը, որ

գոհերուն արիւնը ստորգետնեայ անցքով մը կը թափէր Կեղրոնի ձորը:

95.- ՈՍԿԵԱՅ ԱՇՏԱՆԱԿԸ

Սրբարանին մէջ, բացի խունկի սեղանէն եւ առաջաւորութեան հացի սեղանէն, կար նաեւ ոսկեայ աշտանակը (Եբր. «մընորա՛հ» [מנורה], որ կը նշանակէ ճրագակալ կամ ճրագարան), որ դրուած էր Սրբարանին հարաւային կողմը, Առաջաւորութեան Հացի Սեղանին ճիշդ դիմացը (Ելք 26.35, 40.24):

Աշտանակին ճշգրիտ չափը չենք գիտեր, բայց շինուած էր մէկ «տաղանդ», այսինքն՝ 30 քիլօ զուտ ոսկիով (Ելք 25.39): Անիկա ունէր իր խարիսխը եւ անոր վրայ բարձրացող բունը, որմէ կը բաժնուէին կորածեւ վեր բարձրացող ճիւղեր կամ թելեր, իւրաքանչիւր կողմի վրայ երեք ճիւղ: Այս ճիւղերուն եւ կեղրոնական բունին ծայրերուն կային ճրագակալ սկուտեղիկներ, որոնց վրայ կը գետեղուէին եօթը ոսկեայ ճրագները: Թէ՛ բունը եւ թէ՛ ճիւղերը զարդարուած էին նշաձեւ սկահակներով եւ ասոնց մէջ անցած գնդակներով ու ծաղիկներով, բոլորն ալ միաձոյլ եւ միազանգ ոսկիէ (Ելք 25.31-38):

Որովհետեւ աշտանակը Սրբարանին միակ լուսավառութիւնն էր, անոր ճրագները ամբողջ գիշերը վառած պէտք էր մնային, եւ քահանաներուն պարտականութիւնն էր պատրաստել զանոնք եւ հսկել՝ որ անոնք միշտ վառ ըլլան (Ղւ 24.1-4: Հմմտ Ելք 30.7-8):

96.- ՈՒԽՏԻ ՏԱՊԱՆԱԿԸ

«Հոգիով եւ ճշմարտութեամբ» պաշտամունքը յատուկ է ՆԿ-ին (հմմտ Յհ 4.24) եւ նորագոյն ժամանակներու մարդուն, որ պէտք չունի իր պաշտամունքը անպայմանօրէն նիւթական ձեւերով արտայայտելու, թէպէտ բոլոր ժամանակներուն ալ՝ մարդը ըլլալով ո՛չ միայն հոգի, այլ նաեւ մարմին, ինքզինք կ'արտայայտէ ո՛չ միայն հոգիով ու միտքով, այլ նաեւ մարմինով, մարմնական շարժումներով. եւ ասիկա ո՛չ միայն կրօնքի մէջ, պաշտամունքին

պարագային, այլ նոյնպէս արուեստներուն մէջ, նոյնպէս իր առօրեայ կեանքին մէջ:

Արդ, հնագոյն ժամանակներէն սկսեալ մարդը միշտ ալ Աստուծոյ նիւթական պատկերացում մը փնտռած է, զայն շօշափելիօրէն ընկալելու համար: Այդպէս էր որ սկիզբ առաւ կոթողներու եւ կուռքերու կանգնումը. այդպէս էր որ Աստուծոյ գաղափարը կապուեցաւ բնութեան զանազան իրերուն եւ երեւոյթներուն. ծառերու, անտառներու, աղբիւրներու, գետերու, ծովերու, լեռներու եւ այլ վայրերու, ինչպէս փոթորիկին ու շանթին, կրակին ու հրաբուխին, եւ այլ խորհրդաւոր երեւոյթներու հետ:

Նկատի ունենալով մարդուն այս թանձրական մտածողութիւնը եւ նիւթով ամէն ինչ պատկերացնելու անոր պահանջքը, Աստուած ուզեց իր ժողովուրդին մէջ իր ներկայութեան նիւթական խորհրդանիշ մը տալ: Տասնաբանեայ պատուիրաններուն մէջ բացարձակապէս արգիլեց իրեն համար ռեւէ նմանութիւն, պատկեր կամ արձան շինելը, կամ զինք երկնաւոր թէ երկրաւոր ռեւէ արարածի նմանցնելը (Ելք 20.4-5), որպէսզի արարածներուն հետ չհամեմատեն ու չշփոթեն զինք, բայց նաեւ չխուսափեցաւ նիւթեղէն կերպերով երեւելէ: Այսպէս, ամէն անգամ որ կամեցաւ ինքզինք տեսանելի դարձնել, կամ իր ներկայութիւնը զգալի եւ շօշափելի դարձնել, որդեգրեց նիւթեղէն կերպ մը: Աբրահամին երեւցաւ մարդու կամ հրեշտակի կերպարանքով (Ծն 18.8), Յակոբին երեւցաւ մարդու մը կերպարանքով եւ նոյնիսկ անոր հետ մենամարտեցաւ (Ծն 32.24-30), Մովսէսին երեւցաւ իբրեւ բոցավառ կրակ՝ անկեզ մորենիին ընդմէջէն (Ելք 3.2), ամբողջ Իսրայէլացի ժողովուրդին յայտնուեցաւ նախ ամպի եւ կրակի սիւնով (Ելք 13.21-22), ապա իր փառքը արտացոլացնող ամպով (Ելք 16.10: Հմնտ Թւ 16.19: Գ.Թգ 8.10-11), ապա Սինայի բարձունքին դարձեալ իբրեւ բոցավառ կրակ, թանձր ամպով պարուրուած, որոտումներու եւ փայլատակումներու եւ երկրաշարժի ընկերակցութեամբ (Ելք 19.16-18): Բայց, այս պարագայական երեւումներէն տարբեր, ուզեց իր զգալի ներկայութեան աւելի կայուն արտայայտութիւն մը տալ: Այդ կայուն արտայայտութիւնը, աւելի ճիշդ՝ խորհրդանիշը, պիտի ըլլար Ուխտի Տապանակը: Եւ Աստուած ինք էր որ հրահանգեց Ուխտի

Տապանակը շինել, Մովսէսին թելադրելով նոյնիսկ անոր ձեւն ու չափը եւ մանրամասնութիւնները (Ելք 25.10-16):

Տապանակը ունէր կափարիչ մը, որ «Քաւութիւն» կը կոչուէր: Այս կափարիչը զուտ ոսկիէ շինուած էր, եւ անոր վրայ զուտ ոսկիէ քանդակուած երկու քերովբէներ կային, իրարու դէմ յանդիման, որոնք իրենց թելերը տարածած էին կափարին վրայ, իսկ իրենց հայեացքը յառած վար՝ կափարիչին, որ Աստուծոյ աթոռը կը խորհրդանշէր: Հոն Աստուած պիտի հանդիպէր Մովսէսին կամ Քահանայապետին, Իսրայէլի որդիներուն վերաբերող իր պատգամները տալու համար «երկու քերովբէներուն մէջտեղէն» (Ելք 25.17-22): Իսկ «Քաւութիւն» անունը կու գար անկէ, որ տարին մէկ անգամ, երբ Քահանայապետը ներքին Սրբարան մտնէր իր ժողովուրդին համար մատուցուած զոհերու արիւնով, այդ արիւնէն պիտի սրսկէր Տապանակին առջեւ, իր ժողովուրդին մեղքերուն քաւութիւնը ստանալու համար (Ղւ 16-րդ գլուխ):

Աստուծոյ իսկ հրահանգով, Ուխտի Տապանակը գետեղուած էր Սրբութիւն Սրբութեանց կոչուած ներքին Սրբարանին մէջ, ուր ոեւէ ուրիշ բան չկար: Ասով կ'արտայայտուէր կարեւոր ճշմարտութիւն մը, թէ՛ Աստուած անբաղդատելիօրէն տարբեր եւ անջատ է արարածներէն, անտեսանելի թէ՛ հրեղէններուն եւ թէ՛ հողեղէններուն (Ելք 33.20: Հմմտ 6.2: Ա.Տմ 1.17, 6.16), անմատչելի՝ իր լոյսին, այսինքն իր փառքին մէջ (Ա.Տմ 6.16), միակ Սուրբը, ամէն անսրբութենէ անջատուած, որուն հետ ոեւէ բան կարելի չէ համեմատել (Ա.Թգ 2.2: Հմմտ Ելք 15.11: Ղւ 1.45, 19.2, 20.26, 21.8): Կարծէք ներքին Սրբարանը պատկերացումն էր երկինքին: Այնտեղ Աստուծոյ շուրջ միայն քերովբէներ պատկերուած էին վարագոյրին վրայ (Ելք 26.35), ինչպէս երկու քերովբէներ քանդակուած էին Տապանակին կափարիչին վրայ:

Այդ Տապանակին մէջ պիտի դրուէր Աստուծոյ ներկայութեան հիմնական խորհրդանիշը՝ Աստուծոյ Խօսքը, այսինքն՝ Աստուծոյ մատով գրուած Տասնաբանեայ պատուիրանները՝ քարեղէն երկու տախտակներու վրայ արձանագրուած (Ելք 25.16: Բ.Օր 10.1-5: Հմմտ Եբր 9.4): Հետագային երկու ուրիշ խորհրդանիշներ պիտի աւելնային.-

ա) Անապատին մէջ Աստուծոյ պարգեւած «հաց»ը՝ մանանան, ոսկեայ սափորի մը մէջ, իբրեւ վկայութիւն իր ժողովուրդը մարմնապէս թէ հոգեպէս սնուցանելու Աստուծոյ խոստումին (Ելք 16.32-35):

բ) Ահարոնի ծաղկեալ գաւազանը (տե՛ս ԹԼ 17.10), իբրեւ խորհրդանիշ Աստուծոյ պարգեւած քահանայութեան եւ քահանայութեան միջոցաւ իր ժողովուրդը հոգեւորապէս առաջնորդելու իր կամքին, ինչ որ իր կարգին Աստուծոյ թագաւորութեան պատկերացումն էր ներկային մէջ, եւ միաժամանակ սպասումը անոր ապագայ կատարումին:

Աստուծոյ ներկայութեան այս նշանակը՝ Ուխտի Տապանակը Աստուծոյ ժողովուրդին առաջնորդը, պաշտպանը եւ յաղթանակի նշանն էր, անապատային թափառումներու տարիներէն սկսեալ մինչեւ միապետութեան կամ թագաւորութեան հաստատման առաջին տարիները:

ա) Անապատին մէջ, ամէն անգամ որ ժողովուրդը ճամբայ կ'ելլէր ուրիշ բանակավայրէ դէպի նոր կայք մը, քահանաներուն կողմէ վերցուած Տապանակն էր որ կ'առաջնորդէր զայն: Չուելէ առաջ Մովսէս կ'ըսէր. «*Ե՛լ, ո՛վ Տէր, եւ թող թշնամիներդ ցրուին, քեզ ատողները թող փախչին քու առջեւէդ*». իսկ երբ նոր բանակատեղի մը կը հասնէին, կանգ առած ատեն կ'ըսէր. «*Վերադարձի՛ր, Տէ՛ր, Իսրայէլի անհաշուելի քու բանակիդ*» (ԹԼ 10.35-36):

բ) Երբ 40-րդ տարուան աւարտին ժողովուրդը ի վերջոյ հասաւ Քանաանի մուտքին, եւ Յորդանան գետէն պետք էր անցնիլ՝ երկիր մտնելու համար, Տապանակն էր որ յորդած գետին մէջ ճամբայ բացաւ հրաշալի կերպով, գետին հոսանքը կասեցնելով եւ թոյլ տալով որ ժողովուրդը ցամաք հունէն անցնի (Յես 3.14-17), կարծէք Կարմիր Ծովէն անցքի հրաշքը կրկնելով:

գ) Յորդանանը անցնելէ ետք, Տապանակով էր որ Իսրայէլացիներ եօթն անգամ դարձան Երիքով քաղաքին շուրջ, որուն պարիսպները փուլ եկան եւ քաղաքը գրաւուեցաւ (Յես 6-րդ գլուխ):

դ) Յեսուի ձեռքով, Տապանակին դիմաց էր որ Աստուծոյ հետ ուխտը վերանորոգուեցաւ Գարիզիմ եւ Էբալ լեռներուն վրայ,

Մովսէսին արձանագրած Օրէնքին ամբողջական ընթերցումովը (Յեւ 8.30-35):

ե) Դատաւորներու շրջանին Տապանակը կարճ ժամանակ մը Գիլգալ (Գրբ. Գաղգաղա) քաղաքը մնաց (հմմտ Դտ 2.1-5), եւ ապա հաստատուեցաւ Բեթել: Իսրայէլացիները այստեղ էր որ կու գային Աստուծոյ կամքը հարցնելու (հմմտ Դտ 20.18-28): Ապա փոխադրուեցաւ Շիլոն (Գրբ. Սելով), եւ հոն կը գտնուէր Սամուէլ մարգարէի ծնունդէն առաջ եւ ետք, մինչեւ Փղշտացիներու կողմէ գերեվարուիլը (Ա.Թգ 3.3, եւ 4-րդ գլուխ): Փղշտացիներ զայն նախ տարին Աշտոտ (Գրբ. Ազոտոս) քաղաքը, բայց Աստուած թանջքով զարկաւ բնակիչները, ինչ որ պատճառ եղաւ որ զայն ուղարկէն Ակկարոն: Հոս եւս թանջքը հարուածեց, ուստի եօթը ամիս ետք Տապանակը սայլի մը վրայ դրին, իսկ սայլին լծեցին երկու երինջներ, որպէսզի ուզած ուղղութեամբ տանին սայլը: Երինջները սայլը հասցուցին Բեթշեմէշ (Գրբ. Բեթսամիւս) քաղաքը. բայց Բեթշեմէշցիները իրենք եւս կոտորուեցան, Տապանակին բովանդակութիւնը գիտնալու իրենց հետաքրքրութեան իբրեւ պատիժ, եւ Ուիստի Տապանակը դրկեցին Կիրիաթ Եւարիմ (Ա.Թգ 6.7-14): Այստեղ Կիրիաթ-Եւարիմի մէջ (Գրբ. Կարիաթարիմ) մնաց Տապանակը քսան տարի (Ա.Թգ 7.1-2):

զ) Դաւիթ թագաւոր երբ Երուսաղէմին տիրացաւ (Բ.Թգ 5.6-8) եւ զայն մայրաքաղաք հռչակեց, այնտեղ Սիոն լեռան վրայ վրան մը շինել տուաւ եւ հոն փոխադրեց Տապանակը (Բ.Թգ 6-րդ գլուխ), այդ քայլով հոգեւոր կեդրոնի եւս վերածելով Երուսաղէմը:

է) Տապանակը Սիոն լեռը վրանին մէջ մնաց, մինչեւ Սողոմոնի ձեռքով տաճարին շինութիւնը: Տաճարի շինութեան աւարտելուն, անիկա Իսրայէլի ծերերուն եւ Ղեւտացի քահանաներուն կողմէ հանդիսաւորապէս բերուեցաւ տաճար եւ հաստատուեցաւ Սրբութիւն Սրբութեանց կոչուած ներքին Սրբարանին մէջ (Գ.Թգ 8.1-11):

Տաճարին մէջ գետեղումով Տապանակը գտաւ իր վերջնական կայքը: Բայց այդ ձեւով նաեւ անիկա դուրս եկաւ ժողովուրդին առօրեայէն, միայն տաճարական պաշտամունքին կեդրոնը գրաւելով:

Ք.Ա. 587 թ., երբ Նաբուգոդոնոսոր Երուսաղեմը ավերեց եւ բնակչութիւնը գերի տարաւ, տաճարը եւս այրուեցաւ: Այդ թուականէն Տապանակը անյայտացաւ: Իսկ այնուհետեւ վերաշինուած տաճարին մէջ Տապանակ չկար: Այս կապակցութեամբ հետաքրքրական է այն ւաւանդութիւնը, Մակաբայեցիներու ժամանակին արձանագրուած եւ մեզի հասած, որ կ'ըսէ՝ թէ Բաբելացիներուն ձեռքով Երուսաղեմի ավերումէն եւ տաճարին հրկիզումէն առաջ՝ Երեմիա մարգարէ Տապանակը պահեց քարայրի մը մէջ, եւ թէ այդ քարայրին տեղը անյայտ է եւ անյայտ պիտի մնայ՝ մինչեւ յայտնուիլը Մեսիային, որ պիտի վերականգնէ Իսրայէլի թագաւորութիւնն ու փառքը (Բ.Մկ 2.4-8):

97.- ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՆԻՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ՄԱՍԵՐՈՒՆ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վկայութեան Խորանը իր ամբողջութեանը մէջ տիպաբանական խորունկ նշանակութիւն մը ունի: Այսինքն, խորհրդանշական հաստատութիւն մըն է, որ բացի ինքն իր մէջ իր նշանակութիւնը եւ արժէքը ունենալէ՝ նախապատկերացումը եւ նախապատրաստութիւնն է ապագայ իրականութեան մը, որ բուն, ճշմարիտ եւ կատարեալ նպատակն է Աստուծոյ:

Արդ, երբ Աստուած Վկայութեան Խորանը շինել հրահանգեց, ի՞նչ էր իր նպատակը:

Վերը մասամբ մը պարզեցինք այդ նպատակը, ընդգծելով՝ թէ Աստուած կ'ուզէր իր բնակութիւնը իր ժողովուրդին մէջ հաստատել, անոնց մէջ բնակիլ եւ անոնց Աստուածը ըլլալ: Ատոր համար էր որ Մովսէսին հրահանգեց, ըսելով. *«Ինձի Սրբարան մը թող շինեն, որպէսզի իրենց մէջ բնակիմ»* (Ելք 25.8: Հմմտ 29.45: Դւ 26.12: Գ.Թգ 6.13): Եւ հանդիպման Վրանը, որ Մովսէս բանակատեղիին ճիշդ մէջտեղը հաստատեց, տեսանելի պատկեր մըն էր՝ նիւթական սրբարանով մը իր ժողովուրդին ամենօրեայ կեանքին մէջ զգալի դարձնելու համար այդ անտեսանելի բնակութիւնը, ճիշդ ինչպէս ամպն ու կրակէ սիւնը եւ կամ Աստուծոյ փառքին երեւման այլ

կերպերը նպատակ ունենին Աստուծոյ ներկայութիւնը տեսանելի եւ զգալի դարձնելու որոշակի պարագաներու կամ հանգրուաններու:

Բայց Վկայութեան Խորանը պարզապէս հոգեւոր դաստիարակութեան համար որդեգրուած կերպ մըն էր անցեալի մարդոց համար, որոնք հոգեւոր ճշմարտութիւնները դժուար կը պատկերացնէին առանց նիւթական, շօշափելի արտայայտութիւններու, որովհետեւ անոնց մտածողութիւնը վերացական չէր, այլ զուտ թանձրական:

Աստուծոյ ներկայութիւնն ու փառքը նիւթական չեն, սակայն, եւ Աստուծոյ բնակութիւնը մարդոց մէջ, հոգեւոր իրականութիւն մըն է:

Այդ ճշմարտութեան մեզ պիտի հասցնէր Նոր Կտակարանը: Բայց արդէն մարգարեական գրականութեան մէջ նախաձայնուած էր ասիկա: Այսպէս, Եզեկիէլ մարգարէ իր ժողովուրդին յարութեան տեսիլքը ունենալէ անմիջապէս ետք Տիրոջմէ կարեւոր պատգամ մը ստացաւ իր ժողովուրդին ապագային վերաբերեալ: Տէրը պատգամեց իր ժողովուրդին միաւորումը՝ միակ թագաւորութեան մը մէջ, մէկ թագաւորի իշխանութեան տակ, որ Դաւիթի թագաւորութեան վերականգնումը պիտի ըլլար, եւ աւելցուց. *«Եւ անոնց հետ խաղաղութեան ուխտ պիտի կնքեն, որ յաւիտենական ուխտ մը պիտի ըլլայ անոնց համար, եւ զանոնք պիտի տեղաւորեն ու պիտի շատցնեն, եւ իմ Սրբարանս անոնց մէջ պիտի դնեմ յաւիտենան: Եւ իմ Խորանս անոնց քով պիտի ըլլայ, եւ ես անոնց Աստուած պիտի ըլլամ, եւ անոնք ինձի ժողովուրդ պիտի ըլլան»* (Եզ 37.26-27): Մեսիական ժամանակներուն, այլ խօսքով՝ Քրիստոսի թագաւորութեան վերաբերեալ պատկերացում մըն է ասիկա, որ կը բնորոշուի իբրեւ Տիրոջ Սրբարանին հաստատումը իր ժողովուրդին մէջ, եւ անոնց մէջ մնալը «յաւիտեան»: Չաքարիա մարգարէ եւս Քրիստոսի վերահաս թագաւորութեան աւետիսը տուաւ իր ժողովուրդին, ըսելով. *«Յնձա՛ եւ ուրախացի՛ր, ո՛վ Սիոնի աղօղիկ, որովհետեւ տեսաւ եւ կու գամ եւ քու մէջդ պիտի բնակիմ, կ'ըսէ Տէրը»* (Չք 2.9):

ՆԿ-ը կը բացուի Աստուծոյ իր ժողովուրդին մէջ բնակութեան այդ խոստումին ճշմարիտ կատարումը մատնանշելով: Յովհաննէսի Աւետարանին սկիզբը կը կարդանք. *«Եւ Բանը մարդ եղաւ եւ մեր միջեւ բնակեցաւ»* (Յհ 1.14): Այստեղ «բնակեցաւ» թարգմանուած

բայր Յունարէն սկզբնագրին մէջ բառացիօրէն կ'ըսէ՝ «տաղաւարեցաւ». իսկ «տաղաւար» բառը ՀԿ-ին մէջ նոյնն է «խորան» բառին հետ, եւ ուստի՝ Վկայութեան Խորանին հետ: Աստուած աւետարանիչին բառերով մեզի կը յայտնէ, թէ ինչպէս անցեալին իր փառքը, այսինքն՝ իր ներկայութիւնը կը լեցնէր Վկայութեան Խորանը, այնպէս ալ Քրիստոս եկաւ իր աստուածային ներկայութեամբը լեցնելու մարդիկը, մասնաւորաբար իր նոր ժողովուրդը, զանոնք իրեն «սրբարան», «տաճար» կամ «խորան» դարձնելու համար, որուն համար ալ աւետարանիչը կ'աւելցնէ. *«Եւ մենք տեսանք անոր փառքը. փառքը Միածինին, որ Հօրմէն եկաւ՝ շնորհքով եւ ճշմարտութեամբ լեցուն»* (Յհ 1.14):

Քրիստոսով Աստուծոյ նպատակը կ'իրականանար իր ճշմարիտ՝ հոգեւոր հասկացողութեամբ, ինչպէս Պօղոս առաքեալ կը գրէ. *«Արդարեւ, մե՛նք ենք կենդանի Աստուծոյ տաճարը, ինչպէս Աստուած ինք ըսաւ. “Անոնց մէջ պիտի բնակիմ եւ անոնց հետ պիտի ապրիմ: Ես իրենց Աստուածը պիտի ըլլամ, եւ անոնք՝ իմ ժողովուրդս»* (Բ.Կր 6.16: Հմմտ Ա.Կր 3.16, 6.19: Եբր 3.6): Եւ ինչպէս անհատ քրիստոնէան Աստուծոյ տաճար եւ բնակարան կը դառնայ, նոյնքան եւ աւելիով՝ Աստուծոյ ժողովուրդը, այսինքն՝ Քրիստոսի Եկեղեցին իր ընդհանրութեան մէջ. *«[Քրիստոսով] է որ ամբողջ կառոյցը ներդաշնակ միասնութեամբ մը կ'աճի եւ Տիրոջ սեփական սուրբ տաճարը կը դառնայ: Անոր միացած՝ դուք ալ բոլորին հետ միասին Աստուծոյ բնակարան կը դառնաք Սուրբ Հոգիին միջոցաւ»* (Եփ 2.21-22: Հմմտ Ա.Պտ 2.5):

Արդարեւ Վկայութեան Խորանը նախապատկերացումն էր Քրիստոսի սուրբ Եկեղեցիին, որ Աստուծոյ տունը կամ բնակարանն է, եւ միաժամանակ խորհրդանիշը Աստուծոյ հովանիին, որ Աստուծոյ հաւատացողներուն ապաստանարանն է (հմմտ Սղ 27.5), Աստուծոյ «սուրբ լեռը» (հմմտ Սղ 15.1), այսինքն՝ պատկերը Աստուծոյ թագաւորութեան, ուր անոր կամքը կը կատարուի իրեն հաւատարիմ ժողովուրդին կողմէ: Եկեղեցին Աստուծոյ փրկութեան տապանն է, ուր ապաստանողները Աստուծմով փրկութիւն եւ խաղաղութիւն կը գտնեն, ինչպէս Վկայութեան Խորան ապաստանող անմեղները մարդոց անարդար վրէժխնդրութենէն եւ

մահուան սպառնալիքն կը փրկուին (հմմտ Ելք 21.12-14: Գ.Թգ 1.50-53, 2.28-34):

Քրիստոսով իր կատարումը գտած աստուածային այս նպատակը իր ամբողջական կատարումը պիտի ունենայ միայն ապագային, «երկնային Սրբարանին» մէջ, որուն օրինակը Աստուած Մովսէսին ցոյց տուաւ Սինա լեռան վրայ, որպէսզի անոր նմանութեամբ շինէ Վկայութեան Խորանը: Բայց չէ՞ որ Քրիստոսով արդէն իր կատարումը գտաւ անիկա, ինչպէս տեսանք: Այս իրողութեան պատճառը մարդկային անկատարութիւնը եւ անկայունութիւնն է: Քրիստոսով Աստուած մեր մէջ բնակեցաւ, եւ մեզ իրեն բնակարան ու տաճար դարձուց, այո՛: Բայց որովհետեւ հողեղէն եւ մեղանշական դարձած մեր բնութիւնը անկայուն է, եւ մենք կամաւ եւ ակամայ կը մեղանշենք տակաւին, մեր ներքին տաճարը կամ սրբարանը ինք եւս անմաքուր կը դառնայ եւ պէտք կ'ունենայ մնայուն կերպով քաւութեան, իր անմաքրութիւններէն սրբուելու համար, ինչպէս Վկայութեան Խորանը ինք մարդոց անմաքրութիւնը կրելով պէտք ունէր միշտ սրբուելու կենդանիներու արհնով (Ելք 29.36-37: Ղւ 16.15-19): Ներկայ մեր վիճակը ժամանակաւոր է, ուրեմն, մինչեւ որ գայ բուն կատարումը, որ իր լրումը պիտի գտնէ երկինքի մէջ, ուր Աստուած իսկապէս եւ վերջնականօրէն պիտի ըլլայ իր ժողովուրդին մէջ:

Արդարեւ՝ ճշմարիտ, «անձեռագործ» Սրբարանը երկինքի մէջ է (Եբր 9.11: Հմմտ Յյտ 13.6), եւ Աստուած ինքն է որ «Սրբարան» իր հովանին կը տարածէ բոլոր իր ճշմարիտ հետեւորդներուն ու վկաներուն վրայ (տե՛ս Յյտ 7.13-15): Եթէ անցեալին մարդոց արգիլուած էր Սրբարան մտնել, ասիկա մեր մեղաւորութիւնը եւ Աստուծոյ ներկայութեան կանգնելու մեր անարժանութիւնը մեզի զգացնելու համար էր, եւ նպատակ ունէր՝ մեզ դաստիարակել եւ Քրիստոսի առաջնորդել, որպէսզի հաւատքով արդարանանք (Գղ 3.24): Այժմ, սակայն, Քրիստոսով մեր դիմաց բացուեցաւ երկնային Սրբարանը. *«Երբ Քրիստոս եկաւ, որպէս գալիք նոր կարգերուն Քահանայապետը, մտաւ մեծ, կատարեալ խորանը, որ մարդկային ձեռքերով չէ շինուած. այսինքն՝ այս նիւթեղէն աշխարհին մաս չի կազմեր»* (Եբր 9.11): Եւ պատկերը ամբողջացնելու համար՝ Եբրայեցիներուն նամակը կ'ըսէ. *«Եթէ երկնաւոր Սրբարանին*

ընդօրինակութիւնը եղող երկրաւոր Սրբարանը այսպիսի ծէսերով հարկ էր որ սրբուէր, բուն իսկ երկնաւորը աւելի լաւ գոհերու պէտք ունէր հարկաւ: Որովհետեւ Քրիստոս չմտաւ մարդկային ձեռքերով շինուած Սրբարանը, որ ճշմարիտ Սրբարանին նախապատկերացումն էր. այլ նոյնինքն երկինք մտաւ, ուր այժմ Աստուծոյ ներկայութեան կը գտնուի մեզի համար» (Եբր 9.23-24):

Վկայութեան Խորանը ո՛չ միայն իր ընդհանրութեան մէջ, այլ նաեւ իր ամէն մէկ մասով մեզի կը բերէ Քրիստոսի նախապատկերացումը: Անոր սեղաններն ու միւս առարկաները կը նախապատկերացնէին մեր մարդացեալ Աստուծոյն՝ Քրիստոսի պաշտօնները եւ ծառայական կեանքը երկրի վրայ: Անոնք միաժամանակ կը պատկերացնեն Քրիստոսի Եկեղեցին եւ եկեղեցոյ ամէն մէկ ճշմարիտ անդամը, որ Աստուծոյ տաճար դարձած է:

Այսպէս, դուրսէն դէպի ներս գալով.-

1.- **Պրոնզէ Զոհասեղանը** կը նախապատկերացնէր խաչը, որուն վրայ ինքզինք մատուցանեց Քրիստոս՝ իբրեւ անարատ ողջակէզ (Եբր 9.14) եւ մեղքի պատարագ (Բ.Կր 5.21: Հմմտ Ես 53.6,9 եւ 12: Գղ 3.13: Ա.Պտ 2.22, 24: Ա.Յհ 3.5), այսինքն՝ իբրեւ ամբողջական քաւութիւն եւ ամբողջական ինքնընծայում Աստուծոյ՝ մարդոց փոխարէն երկնային Սրբարան մուտք գործելով:

Պրոնզը նշանակ է աստուածային դատաստանին (հմմտ Ղւ 26.18-19: Բ.Օր 28.23), որ առնչուած է Քրիստոսի խաչին, որովհետեւ Քրիստոսի մահը եթէ փրկութիւնն էր իրեն հաւատացողներուն, բայց միաժամանակ դատապարտութիւնն էր Չարին եւ կամաւորաբար մեղքին մէջ մնացող չար աշխարհին (Յհ 12.31, 16.8-11: Հմմտ 15.22):

2.- **Աւագանը** կը նախապատկերացնէր Քրիստոսով մեր լուացումը մեր մեղքերէն՝ ո՛չ միայն իր սրբացուցիչ Խօսքով, այլ նաեւ «աւագանին մաքրութեամբ», այսինքն՝ մկրտութեան լուացումով, որպէսզի մեզ իբրեւ Եկեղեցի իր Աստուածութեան դիմաց կանգնեցնէ «ամբողջական փառքով, առանց ոեւէ արատի»

կամ խորշումի կամ ուրիշ թերութեան, այլ՝ սուրբ եւ անարատ» (Եփ 5.26-27: Հմմտ Եբր 10.22):

3.- **Ոսկեայ Աշտանակը** կը նախապատկերացնէր մեր Տէրը՝ իբրեւ լոյսը աշխարհին, որուն հաւատացողը եւ հետեւողը խաւարին մէջ չի քալեր, այլ՝ յաւիտենական Կեանքի լոյսը կ'ունենայ (Յհ 8.12: Հմմտ 9.5, 12.46): Այդ լոյսը իր մէջ ունեցող մարդը իր մէջ վառած կ'ըլլայ աստուածային լոյսին ճրագը (հմմտ Մտ 25.7: Ղկ 12.35), եւ այս աշխարհի մէջ ինք եւս իր շրջապատը լուսաւորող ճրագ մը կամ աշտանակ մը կը դառնայ (հմմտ Մտ 5.14-16: Յյտ 2.5):

4.- **Առաջաւորութեան Հացի Սեղանը** նախապատկերացումն էր Քրիստոսի, երկինքէն իջած Կեանքի Հացին, որմէ ճաշակողը աստուածային յաւիտենական կեանքը կ'ունենայ իր մէջ (Յհ 6.35, 41 եւ 51-52): Եւ այդ Հացը մենք միշտ ունինք Եկեղեցիին մէջ, Աստուծոյ Սեղանին վրայ, անոր մնայուն ճաշակումով՝ զայն դնելու համար մեր սրտերու սեղանին վրայ, աստուածային կեանքով սնանելու եւ միշտ անոր հաղորդ մնալու համար:

5.- **Խունկի Սեղանը** իր վրայ մատուցուած եւ առ Աստուած բարձրացող խունկի ծուխով՝ խորհրդանիշ էր աղօթքներու մատուցման եւ անոնց առ Աստուած բարձրացման, ինչ որ նշանակ էր քահանայական միջնորդութեան եւ բարեխօսութեան: Այդ իմաստով անիկա կը նախապատկերացնէր Քրիստոսը՝ իբրեւ մեր Քահանայապետը, որ Աստուծոյ քով մեր միջնորդն ու բարեխօսն է (Ա.Տմ 2.5: Եբր 7.25: Հմմտ Յհ 17.1-16), եւ ինքն է որ մեր աղօթքներն ու օրհներգութիւնները կ'ընծայէ Հօր Աստուծոյ (Եբր 13.15: Ա.Պտ 2.5):

Եկեղեցին եւս, թէ՛ իր ընդհանրութեանը մէջ եւ թէ՛ ամէն մէկ անդամ առանձնաբար, իբրեւ Աստուծոյ «տուն» եւ «տաճար», իր Քահանայապետին՝ Քրիստոսի առաջնորդութեամբ միջնորդութիւն եւ բարեխօսութիւն կ'ընէ բոլորին համար (Եփ 6.18: Յկ 5.13-16: Յյտ 5.8, 8.3-4: Հմմտ Գրծ 12.5: Հռ 1.10, 10.1, 15.30-31: Բ.Կր 9.14: Կդ 4.3-4 եւ 12: Ա.Թս 5.25: Բ.Թս 3.1-2: Եբր 13.18-19), եւ իր եւ անոնց աղօթքները իբրեւ «օրհնութեան պատարագ» կը մատուցանէ Աստուծոյ (Եբր 13.15: Հմմտ Կդ 3.17):

6.- Արտաքին Սրբարանը Սրբութիւն Սրբութեանցէն բաժնող **Վարագոյրը** նախապատկերացումն էր Քրիստոսի մարդկային բնութեան, անոր մարմինին, որ ինք՝ անմեղ ըլլալով հանդերձ (Բ.Կր 5.21: Եբր 4.15: Ա.Յհ 3.5), կը ներկայացնէր մեղաւոր ամբողջ մարդկութիւնը, որուն դիմաց ներքին Սրբարանին ճամբան փակ էր, եւ մտնել փորձողը դատապարտուած էր մահուան (Թւ 17.13: Հմմտ Ղւ 16.2): Քրիստոս ինք մեր փոխարէն մահը յանձն առաւ եւ ատով իսկ պատռեց մեզ Աստուծոյ սուրբ ներկայութենէն անջատող վարագոյրը (Մտ 27.51: Սր 15.38: Ղւ 23.45), վերջ դնելով ՀԿ-եան արգելքին, եւ մեր դիմաց բանալով Աստուծոյ հասնելու ճանապարհը. *«Հետեւաբար, եղբայրներ, Յիսուսի արիւնով այլեւս ազատ ենք Սրբարան մտնելու, որովհետեւ Յիսուս ինք մեզի համար բացաւ Աստուծոյ հասնելու այդ նոր եւ կենդանի ճամբան՝ վարագոյրէն անդին անցնելով, այսինքն՝ իր մարմինը որպէս զոհ մատուցանելով, եւ ատով իսկ Աստուծոյ ժողովուրդին Քահանայապետը եղաւ»* (Եբր 10.19-21):

7.- **Ուխտի Տապանակը** նոյնպէս նախապատկերացումն էր Քրիստոսի՝ մեր Աստուծոյն, «Էմմանուէլ»ին (Ես 7.14: Մտ 1.23), որ մեզի եւ մեր փրկութեան համար երկրի վրայ պիտի յայտնուէր մարմնով, եւ մեզի հետ պիտի բնակէր, մեզի տալու համար Աստուծոյ նոր Օրէնքը՝ հինին փոխարէն, որ անցեալին խորհրդանշուած էր Տապանակին մէջ դրուած Տասնաբանեայի քարեղէն տախտակներով՝ Վկայութիւն կոչուած, մինչ Քրիստոս եկաւ մեր անձերը կենդանի «Վկայութեան» վերածելու, մեր սրտերու տախտակներուն վրայ արձանագրելով իր Օրէնքը (Եր 31.33: Բ.Կր 3.3: Հմմտ Եզ 11.19-20, 36.26-27):

Ուխտի Տապանակը իր մէջ դրուած մանանայով (Ել 16.32-35: Եբր 9.4) նախապատկերացումն էր մարմնացեալ մեր Փրկչին իբրեւ երկնաւոր ճշմարիտ մանանան՝ իբրեւ Կեանքի Հաց մեզի պարգեւուելուն (Յհ 6.32-35 եւ 48-51), եւ Տիրոջ Մարմնին եւ Արեան այն խորհուրդին՝ որ Եկեղեցին Քրիստոսի իսկ պատուէրով միշտ կը մատակարարէ իր անդամներուն, անոնց մեղքերուն քաւութեան եւ թողութեան համար (Մտ 26.26-28: Ղկ 22.19: Ա.Կր 11.24):

Տակաւին, Ուխտի Տապանակը իր մէջ դրուած Ահարոնի ծաղկեալ գաւազանով (ԹԼ 17.8-11: Եբր 9.4) նախապատկերացումն էր Քրիստոսի յարութեան:

Ի վերջոյ, Տապանակին կափարիչը, «Քաւութիւն» կոչուած (Ելք 27.17-21), նախապատկերացումն էր Քրիստոսի աստուածային փառքին, որ երկրի վրայ պիտի յայտնուէր, որպէսզի մենք անոր փառքը տեսնենք (Յհ 1.14): Աստուած «Քաւութիւն» կոչուած այդ կափարիչը կոչեց իր յայտնութեան վայրը (ՂԼ 16.2), եւ իր ժողովուրդին հանդիպման վայրը (Ելք 25.22, 29.42-43, 30.6: ԹԼ 17.4): Անիկա Աստուծոյ փառքին Գահը կը խորհրդանշէր անցեալին, եւ կը նախապատկերէր Քրիստոսի փառքը, որ սարսափազդու չէ այլեւս մեզի համար, որովհետեւ դասաստանին պատկերով չի ներկայանար, այլ՝ քաւութեան, ինչպէս Քրիստոս ինքն իսկ ըսաւ. *«Ես չեմ եկած աշխարհը դատապարտելու, այլ՝ աշխարհը փրկելու»* (Յհ 12.47): *«Որովհետեւ Աստուած իր Որդին աշխարհ ղրկեց՝ ո՛չ թէ որպէսզի աշխարհը դատապարտէ, այլ որպէսզի աշխարհը փրկէ: Ով որ կը հաւատայ անոր՝ չի դատապարտուիր. իսկ ով որ չի հաւատար անոր՝ արդէն իսկ դատապարտուած է, Աստուծոյ միածին Որդիին չհաւատալուն համար»* (Յհ 3.17-18): Անիկա մեզի համար Աստուծոյ Շնորհքի Աթոռն է, որուն համար Առաքեալը կ'ըսէ. *«Այսուհետեւ համարձակօրէն մօտենանք Աստուծոյ Շնորհքի աթոռին, ողորմութիւն եւ շնորհք գտնելու համար, որպէսզի անոնք մեզի օգնեն անհրաժեշտութեան պարագային»:*

Վկայութեան Խորանին մասերուն, անոր սեղաններուն եւ միւս առարկաներուն ներկայացումը պատահականօրէն չէր որ ներկայացաւ դուրսէն դէպի ներս կարգով:

Եթէ նկատի ունենանք ամբողջ Սրբարանին դասաւորումը, կը տեսնուաի, թէ Տապանակ Ուխտին կարեւորագոյն տեղը կը գրաւէ, արդարօրէն, որովհետեւ Աստուծոյ ներկայութիւնն է անիկա: Եւ անմիջապէս կ'երեւի նաեւ, որ այդ դասաւորումը յատուկ նպատակ էր դաստիարակչական նշանակութիւն ունի, սորվեցնելու համար թէ Աստուծոյ ներկայութեան կարելի չէ հասնիլ, եթէ ոչ.-

1.- Նախ զոհերու մատուցումով, որոնց Սեղանը դրուած էր արտաքին գաւիթին կամ բակին մէջ: Միայն զոհերու ճամբով մեղքերը քաւելէ ետք կարելի էր մտնել Աստուծոյ Սրբարանը:

2.- Բայց Ուխտի Տապանակին հասնելէ առաջ տակաւին կար Խունկերու Սեղանը, անուշաբոյր խունկերու ընծայումով աղօթքներն ու խնդրանքները մատուցանելու համար Աստուծոյ:

3.- Միայն երրորդ հանգրուանին է որ կարելի էր հասնիլ Աստուծոյ ներկայութեան, Ուխտի Տապանակին, որ զետեղուած էր Սրբութիւն Սրբութեանց կոչուած ներքին Սրբարանին մէջ: Բայց Սրբարանին այս բաժինը փակ էր ժողովուրդին եւ նոյնիսկ քահանաներուն դիմաց, եւ միայն Քահանայապետը կրնար մտնել այնտեղ, այն ալ տարին մէկ անգամ միայն: Այս իրողութիւնը կ'ուզէր ժամանակի մարդուն սորվեցնել, թէ տակաւին դէպի Աստուած ճամբան փակ է, որքան ատեն որ ճշմարիտ փրկութիւնը հասած չէ այն Կատարեալ Չոհին միջոցաւ, որ մեր Տէրը՝ Յիսուս Քրիստոս պիտի ըլլար, իր մահուամբ պատռելով մեզ Աստուծմէ բաժնող վարագոյրը, եւ իր պարգեւած փրկութեան միջնորդութեամբ մեզ կանգնեցնելով ուղղակի Աստուծոյ դիմաց (հմմտ Եբր 9.6-12):

Այս դասաւորումը կարելոր ճշմարտութիւն մը կը սորվեցնէ ներկայ մարդուն եւս: Դէպի Աստուած մեր ճանապարհը, մեզ ճշմարտութեան մէջ դնողը, եւ մեր փրկութիւնը՝ յաւիտենական կեանքի պարգեւը ընծայողը Քրիստոս ինքն է: Ո՛չ ոք կրնայ Հօր Աստուծոյ երթալ, եթէ ոչ՝ Քրիստոսով (Յհ 14.6):

ա) Քրիստոսով Հօր Աստուծոյ հասնելու համար նախ պէտք է անցնիլ Չոհասեղանէն, որ Քրիստոսի խաչն է: Առանց խաչին պարգեւած փրկութեան ճանաչումին՝ կարելի չէ՝ Աւագանին մէջ մեր մեղքերը լուալ:

բ) Առանց մեր մեղքերու լուացումին՝ կարելի չէ մաքուր ձեռքեր բարձրացնել Աստուծոյ (Ա.Տմ 2.8) եւ աղօթել ինչպէս որ պէտք է, եւ Աստուած ալ չի լսեր այն աղօթքները որոնք իր կամքին համաձայն չեն:

գ) Առանց ճշմարիտ աղօթքին՝ կարելի չէ ճշմարտապէս զԱստուած փառաբանել, մեր օրհներգութիւնները մատուցանել Աստուծոյ՝ իբրեւ զոհ (Եբր 13.15), եւ համարձակութեամբ կանգնիլ

Աստուծոյ Շնորհքին Աթոռին դիմաց, Աստուծոյ անմիջական
ներկայութեան:

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ
ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԶՈՂԵՐԸ
ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

98.- ԶՈՂԻ ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Մարդոց կողմէ Աստուծոյ ընծայուած պաշտամունքին մասին խօսած ատեն նշուեցաւ, որ զոհ մատուցանելու սովորութիւնը մարդկութեան ճանչցուած պաշտամունքային հնագոյն կերպերէն է, ինչպէս Աստուածաշունչին մէջ եւս ցոյց կը տրուի Կայէնի եւ Աբելի մատուցած զոհերով, Նոյի շինած սեղանով եւ մատուցած բազմատեսակ զոհերով, նահապետներու կեանքին մէջ ընդհանրացած սովորութեամբ, եւլն (տե՛ս թիւ 89):

Մարդուն մէջ ուրկէ՞ կու գայ զոհի կամ ընծայի գաղափարը: Ինչո՞ւ մարդը Աստուծոյ հետ ներքին՝ հոգեկան հաղորդակցութեամբ մը բաւարարուելու փոխարէն կ'որդեգրէ նաեւ ընծայով մը կամ զոհով մը Աստուծոյ ներկայանալու այս կերպը:

Աստուածաշունչը անուղղակիօրէն կու տայ այս հարցին պատասխանը, զոհի կամ ընծայի այդ անհրաժեշտութիւնը տեսնելով նախ մարդուն մեղաւորութեան մէջ: Որքան ատեն որ մարդը մեղքէն զերծ էր եւ Աստուծոյ հետ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ, պետք չունէր զոհի եւ ընծայի: Սակայն մեղքով մարդը հեռացաւ ու խզուեցաւ Աստուծմէ, երկիւղը լեցուց իր սիրտը եւ չկրցաւ Աստուծոյ դիմաց կանգնիլ համարձակ կերպով: Հոսկէ ծնունդ առաւ՝ նուէրով մը կամ զոհով մը Աստուծոյ սիրտը առնելու, անոր հաճութիւնը շահելու գաղափարը, եւ անով իր մեղքերուն կամ յանցանքներուն ներում ու քաւութիւն գտնելու անհրաժեշտութիւնը:

Միւս կողմէ, սակայն, զոհն ու նուէրը շնորհակալութեան եւ երախտագիտութեան դրսեւորում են նաեւ: Իր անմեղութիւնը չկորսնցուցած հոգեւոր մարդը իր երախտիքը զուտ հոգեւորապէս կ'արտայայտէր Աստուծոյ, բայց Աստուծոյ Հոգիէն պարպուած մարդուն համար՝ մարմնաւոր մտածողութեան աստիճանական

շեշտաւորումը բնականօրէն մարմնաւոր արտայայտութիւն պիտի տար այդ զգացումներուն: Եւ ահա մարդը սկսաւ Աստուծոյ հանդէպ իր զգացած երախտագիտութիւնը արտայայտելու համար ընծայ մատուցանել, ինչպէս պիտի ընէր իրեն նման մարդոց:

Աստուած ընդունեց մարդոց կողմէ յարգանքի, երախտագիտութեան եւ պաշտամունքի այս կերպերը, անոնց մէջ տեսնելով եւ գնահատելով՝ Աստուծոյ մօտենալու, Աստուծոյ վերադառնալու մարդուն անկեղծ տրամադրութիւնը: Ահա թէ ինչու՝ ընդունեց մաքուր սրտով, արդար կեանքի մը արտայայտութիւնը եղող նուէրները կամ զոհերը, իբրեւ անուշաբոյր ընծայ»:

Թէպէտ Աստուած սրտանց մատուցուած բոլոր տեսակի նուէրները կ'ընդունի, բայց Աստուածաշունչը որոշակիօրէն մեզի ցոյց կու տայ, թէ Աստուծոյ նախընտրութիւնը կ'երթայ կենդանական զոհին, որ արեան հեղումով կ'ըլլայ:

Ինչո՞ւ այս նախընտրութիւնը:

Երկու հիմնական պատճառներ կան այս նախընտրութեան.-

1.- Արիւնը մարմնին կենդանութիւնն է, կեանքի խորհրդանիշ է, ինչպէս Աստուածաշունչը կը հաստատէ (Ծն 9.4: Ղւ 17.14: Բ.Օր 12.23): Արդ, կենդանիին արեան հեղումը, այլ խօսքով՝ անոր կեանքին ընծայումը փոխանորդական նշանակութիւն ունի: Չոհր ընծայող անձը իր կեանքին փոխարէն՝ կենդանիին կեանքն է որ կ'ընծայէ Աստուծոյ: Իսկ ատիկա շատ կարեւոր գատորոշում մը կը բերէ կենդանական զոհին եւ միւս ընծաներուն միջեւ: Մինչ միւս ընծաներով մարդը իրմէ դուրս՝ իր ունեցածներէն բան մըն է որ կը բերէ Աստուծոյ, կենդանական զոհով՝ ինքզինքն է որ ընծայած կ'ըլլայ Աստուծոյ. եւ Աստուած տրուածը չէ որ կ'ուզէ, այլ՝ տուողը (հմմտ Ղկ 21.1-4):

2.- Իր մեղքին պատճառով մարդը մահուան դատապարտուած է (Ծն 2.17: Հո 6.23): Բայց Աստուած չ'ուզէր որ մարդը «մեռնի», այսինքն յաիտենապէս կորսուի. այլ՝ անոր դարձը եւ փրկութիւնը կը կամենայ (Եզ 18.23 եւ 32, 33.11: Բ.Պտ 3.9): Ահա թէ ինչու, Աստուած կենդանական զոհը ընտրեց՝ ցոյց տալով որ կենդանիին արիւնը կ'ընդունի իբրեւ խորհրդանշական փրկագին մարդոց կեանքին փոխարէն, որպէսզի անով մարդիկ իրենց հոգիներուն համար քաւութիւն գտնեն (Ղւ 17.10-11): Բայց, ինչպէս ՀԿ-ը կը յուշէ

եւ ՆԿ-ը բացայայտօրէն կը յայտարարէ, կենդանական զոհերը իսկական քաւութիւն, արդարացում, եւ ուստի փրկութիւն չէին կրնար տալ (Եբր 10.4): Անոնք միայն նախապատկերացում մըն էին Աստուծոյ տալիք ճշմարիտ քաւութեան, արդարութեան եւ փրկութեան, որ Քրիստոսով պիտի գար, ինչպէս այս գլուխին վերջին հատուածով պիտի տեսնենք:

99.- ԶՈՂԵՐՈՒՆ ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ԿԵՐՊԸ

Բոլոր ժողովուրդներուն մէջ ալ, զոհը սկզբնապէս անհատական պաշտամունքի արտայայտութիւն եղած է: Աւելի ուշ սկիզբ առած է հաւաքական կամ համաժողովրդական զոհը: Ասոր պատկերացումը մենք կը գտնենք նաեւ Աստուածաշունչին մէջ:

Ըստ երւոյթին, հնագոյն ժամանակներուն զոհը ուղղակիօրէն կը դնէին զոհասեղանին վրայ շարուած փայտերուն վրայ, եւ այդպէս կը մորթէին զայն, ինչպէս Իսահակի զոհաբերման դրուագը կրնայ մեզի ցոյց տալ (Ծն 22.9-10):

Հետագային այս ձեւը փոխուեցաւ, եւ օրինադրուեցաւ զոհի անասունը մորթել զոհասեղանին կողքին, առջաին հերթին անոր արիւնը առնելու եւ զոհասեղանին վրայ շուրջանակի սրսկելու կամ անոր եղջիրներուն (= եղջերաձեւ չորս անկիւններուն) քսելու համար (հմմտ Ղւ 1.5), եւ յետոյ միայն զոհին կտրուած մասերը շարելու համար զոհասեղանին դրուած փայտերուն վրայ եւ այրելու զայն (հմմտ Ղւ 1.7-8):

Իսկ ո՞վ կը մատուցանէր զոհը:

Զոհի տարբեր տեսակներ տարբեր կերպերով կը մատուցուէին: Այսպէս.-

ա.- Երբ դեռ Աստուծոյ կողմէ օրինադրուած քահանայութիւնը չկար, իւրաքանչիւր անձ, - առհասարակ ընտանիքի մը գլուխը, նահապետը, - իր զոհը ինք կը մատուցանէր, ձեռով մը ինք քահանայութիւն ընելով: Աստուածաշունչին մէջ, հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ Մովսէս այս ձեւն է որ կը գտնենք, նախա-նահապետական թէ նահապետական շրջանին:

բ.- Աստուծոյ կողմէ օրինադրուած զոհերէն ոմանք քահանաները իրենք առանձինն կը մատուցանէին, երբ այդ զոհերը

կը վերաբերէին իրենց՝ քահանաներուն, ըլլա՛յ իրենց մեղքերու քաւութեան համար, ըլլա՛յ իրենց քահանայական պաշտօնավարութեան սկիզբը նշող «օրհնութեան» համար (Ելք 29.22 եւ 26-27):

գ.- Զոհերէն ոմանք ալ կը մատուցուէին քահանային ձեռամբ, բայց մատուցանող անձին կամ հաւաքականութեան մասնակցութեամբ: Այս վերջինները իրենք կը կատարէին զենումը, եւ քահանան իրենց փոխարէն զոհը կամ անոր մասերը կ'ընծայէր զոհասեղանին վրայ:

100.- ԶՈՂԻ ԵՒ ԸՆԾԱՆԵՐՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Ինչպէս մեր լեզուին, այնպէս ալ Աստուածաշունչին մէջ, «զոհ» ըսելով միայն կենդանականը չէ որ կը հասկնանք, այլ նաեւ՝ բուսականը՝ իր տարատեսակներով, թէպէտ այս վերջինները առաւելաբար «ընծայ» կը կոչուին:

Ընդհանուր խմբաւորում մը կատարելով, կարելի է ըսել՝ թէ զոհերը կամ ընծաները չորս տեսակի էին.-

ա.- **Կենդանական զոհեր:** Արգիլուած էր ոեւէ «անմաքուր» («անսուրբ») կենդանի ընծայել Աստուծոյ, մինչ բոլոր «մաքուր» («սուրբ») նկատուած կենդանիները կարելի էր մատուցանել իբրեւ զոհ (հմմտ Ծն 8.20): Այդուհանդերձ, ամենէն սովորական եւ ընդունուած կենդանիներն էին.- Մեծ եղջերաւորներէն կամ նախիրներէն ցուրը (զուարակ) եւ երինջը (էգ հորթ): Փոքր եղջերաւորներէն կամ հօտերէն՝ խոյր, գառնուկը, այծը եւ ուլը: Իսկ թռչնազգիներէն՝ տատրակը եւ աղանիի ձագերը:

բ.- **Հացեղէն ընծայ:** Այս անունին տակ կը հասկնանք բուսական ընծաները, որոնք կրնային հացի տեսակներ ըլլալ (շոթ, լաւաշ, պան, կարկանդակ), կամ տարբեր հացահատիկներու (ցորեն, գարի, ելն) երախայրիները ըլլալ, այսինքն՝ անոնց բերքին առաջին արդիւնքը ըլլալ: Երախայրիներուն մէջ կ'իյնային նաեւ բոլոր պտղատու ծառերուն առաջին պտուղները:

գ.- **Հեղուկ կամ հեղանիւթ ընծաներ:** Ասոնց մէջ հիմնականները երկուք էին.- Գինին եւ ձէթը: Իբրեւ երախայրի կամ

ընծայ տաճարին կ'ընծայուէին նաեւ մեղրը, կամ խաղողի ու եղջիրի եւ այլ քաղցր պտուղներու ռուպը, բայց ասոնք զոհասեղան չէին բերուեր (Ղւ 2.11-12):

դ.- **Խունկեր ու Համեմներ:** Վկայութեան Խորանին կամ տաճարին մէջ ամենօրեայ գործածութեան համար ընծայ կը բերուին խունկի տեսակներ.- Կնդրուկ, ստաշի (= անուշաբոյր խունկի տեսակ), եղունգ (= խնկազգի փայտի տեսակ, եղնագոյն), եւ քաղբան (= խնկաբոյր խէժ ծառի): Իսկ օծման իւղի պատրաստութեան համար կը բերուէին հետեւեալ անուշաբոյր համեմները.- Զմուռ, կինամոն, խնկեղէզ, եւ կասիա:

Ընդհանրապէս զոհի սահմանուած ցուկերը, գառնուկներն ու այծերը պէտք էր «տարելոր», այսինքն՝ «մէկ տարեկան» ըլլային, ինչպէս՝ Զատկական գառնուկը (Ելք 12.5), ամէն առաւօտ եւ ամէն իրիկուն իբրեւ ողջակէզ մատուցուած գառնուկները (Ելք 29.38-39), մեղքի զոհերը (Ղւ 9.3): Բայց «մէկ տարեկան» բացատրութիւնը պէտք չէ հասկնալ տառացիօրէն, այսինքն՝ իբրեւ մէկ տարեկանը լրացուցած, այլ՝ կը հասկցուէր «մինչեւ մէկ տարեկան»: Կարելի չէր ընծայել կենդանի մը, որ ութօրեայ եղած չէ (յիշել անդրանիկներու ութօրեայ թլփատութիւնը, որ Աստուծոյ ընծայման ժամանակն էր). անկէ ետք մինչեւ մէկ տարիքը լրացնելը՝ կենդանին կը նկատուէր «մէկ տարեկան» (Ղւ 22.27: Հմմտ Ելք 22.30):

Պէտք է գիտնալ նաեւ, թէ զոհերը կամ ընծաները պէտք էր ըլլային իրենց տեսակին մէջ լաւագոյնները, ընտիր, անթերի, կատարեալ: Եթէ մարդոց ընծայուած նուէրներու պարագային այնքան ուշադիր կ'ըլլանք՝ որ անիկա ըլլայ որակականօրէն լաւագոյնը, ո՛րքան աւելի պայման է ասիկա՝ Աստուծոյ ընծայուած զոհերուն կամ նուէրներուն պարագային:

Տակաւին, Տիրոջ նուիրուած զոհը կամ ընծան պէտք էր ըլլար արդար վաստակի արդիւնք: Անիրաւութեան եւ անբարոյ միջոցներով շահուած դրամը կամ գոյքը կարելի չէր ընծայել Աստուծոյ (Բ.Օր 23.18-19): Նոյնպէս կարելի չէր Աստուծոյ ընծայել ձրի ստացուած, այսինքն՝ սեփական աշխատանքով չշահուած կամ սեփական դրամով ձեռք չբերուած բան մը (տե՛ս Ա.Թգ 24.18-24):

101.- ԵԶՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Աստուածաշունչին մէջ Տիրոջ տրուած կամ նուիրաբերուած ընծաները զանազան ձեւերով անուանուած են.-

1.- *Ընծայ*, Եբր. «մինհա՛հ» (מִנְחָה): «Ընծայ» ընդհանուր անուանումը կը տրուի առհասարակ Աստուծոյ բերուած բոլոր տեսակի նուէրներուն (հմմտ Ծն 4.3 եւ 5: Սղ 20.3: Ես 1.13), եւլն: Բառը միայն կրօնական նշանակութիւն չունի, այլ կը գործածուի նաեւ ուրիշ նուէրի համար (հմմտ Ծն 32.13, 18 եւ 20-21, 43.11: Ա.Թգ 10.27), եւլն, եւ նոյնիսկ թագաւորներուն տրուած հարկին կամ տուրքին համար (Բ.Թգ 8.2 եւ 6: Դ.Թգ 17.4): Իսկ կրօնական գործածութեան մէջ մասնաւորաբար կը նշէ բուսական ընծաները, «հացեղէն ընծայ» թարգմանուած (Ելք 29.41: Ղւ 2.3-6), եւլն, իսկ երբեմն կը գործածուի նաեւ կենդանական զոհին համար (Ծն 4.4: Ա.Թգ 2.17, 26.19), եւլն:

2.- *Նուէր, ընծայ*, Եբր. «կորբա՛ն» (קֹרְבָן), որ բառացիօրէն կը նշանակէ՝ «մօտ բերուած բան, մէկու մը տրուած կամ ընծայուած բան» (Ղւ 1.3, 2.12, 3.2), եւլն, եւ զուտ կրօնական գործածութիւն ունի:

3.- *Ձոհ*, Եբր. «զե՛վահ» (זֶבַח), որ բառացիօրէն կը նշանակէ՝ «զենուած», եւ հետեւաբար անպայմանօրէն զենում, արեան հեղում կ'ենդաթրէ:

4.- *Ողջակէզ*, Եբր. «՛օլա՛հ» (זֶלֶח), որ կենդանական զոհի այն տեսակն է, որ ամբողջապէս պէտք էր այրուէր զոհասեղանին վրայ:

102.- ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻՆ ՕՐԻՆԱԴՐԱԾ ԶՈՀԵՐԸ

Աստուածաշունչին մէջ զարգացած զոհագործական դրութիւն մը կը գտնենք, իբրեւ պաշտամունքի անհրաժեշտ տարր: Մակերեսային դատումով մը, թերեւս այդ զոհերուն վերաբերող մանրամասնութիւնները անհետաքրքրական եւ նոյնիսկ անիմաստ կրնան թուիլ: Բայց մօտէն ծանօթացում մը ո՛չ միայն ցոյց կու տայ մեր դատումին սխալ ըլլալը, այլ՝ անոնց ծանօթացումին հետ Աստուածաշունչի ծանօթութեան մեր անչափ հարստացումը, եւ մանաւանդ Քրիստոսի փրկագործութեան տարբեր երեսներուն

կապակցութեամբ մեր գտած անփոխարինելի լուսաբանութիւնները: Ի վերջոյ չենք մոռնար, որ մեր Տէրը ինք ըսաւ. «Քննեցէ՛ք Սուրբ Գիրքերը, քանի կը կարծէք թէ անոնցմով յաւիտենական կեանք պիտի ունենաք. եւ նոյն գիրքերն են որ կը վկայեն իմ մասին» (Յհ 5.39):

Աստուածաշունչին մէջ մեզի ներկայացուած գոհերը հինգ հաս են¹²⁷: Անոնց ամբողջական նկարագրութիւնն ու բացատրութիւնը կը գտնենք Ղեւտական գիրքին մէջ, որուն առաջին եօթը գլուխները այս գոհերուն նուիրուած են:

Եւ անգամ մը եւս ըսենք, որ գոհերուն եւ անոնց ընծայման կերպին մանրամասն ներկայացումը Աստուծոյ կողմէ մարդուն վրայ պահանջք կը դնէ՝ առաւելագոյն բժախնդրութեամբ ու նախանձախնդրութեամբ մօտենալու ծիսական արտաքին այս կերպին, որ առաւելագոյն չափով պիտի արթնցնէ գոհը մատուցանող՝ մարդուն գիտակցութիւնը՝ իր վիճակին եւ Աստուծոյ պարգեւելիք քաւութեան անհրաժեշտութեան, եւ աստով իսկ պիտի պայմանաւորէ մարդուն լուրջ մօտեցումը Աստուծոյ հետ իր կապին վերականգնման եւ իր փրկութեան:

Ստորեւ տրուած գոհերուն կարգը կը հետեւի ո՛չ թէ Ղեւտական գիրքին մէջ ներկայացուածին, այլ այն բնական կարգին՝ որով իրողապէս կը մատուցուէին անոնք:

103.- ՄԵՂՔԻ ԶՈՂԸ

Մեղքի Զոհը Եբրայերէնով կը կոչուէր «հաթթա-ա՛թ» (Տե՛ս Ղւ 4.1 – 5.13, եւ 6.24-30):

1.- Ի՞նչ էր Մեղքի Զոհին նշանակութիւնը:

Անունը լաւապէս կ'արտայայտէ անոր նշանակութիւնը: Այս գոհը կը մատուցուէր մեղքերու քաւութեան համար, պայմանաւ որ այդ մեղքերը անգիտակից կամ ակամայ գործուած ըլլային: Անով

¹²⁷ Այստեղ նկատի չէ առնուած Զատկական Գառնուկը, որուն մասին առանձին պիտի խօսուի տօներու կարգին, Զատիկին առիթով: Նոյնպէս իբրեւ գոհ չէ դիտուած այն կարմիր երինջը, որուն մոխիրը «մաքրութիւն» պիտի բերէր դիակէ մը կամ ոեւէ ուրիշ պիղծ բանով մը ծիսականօրէն անմաքուր դարձած մարդոց (Թւ 19):

Աստուած անցեալի մարդուն ցոյց կու տար իր մեղքերը թօթափելու ձեւ մը, աստով իսկ իր ժողովուրդին մտքին մէջ դրոշմելով մեղքէն հեռանալու եւ ձերբազատելու անհրաժեշտութիւնը մարդուն համար, եւ պահանջքը՝ Աստուծոյ կողմէ:

2.- Ի՞նչ առիթներով կը մատուցուէր:

Այս գոհը կը մատուցուէր.-

ա) Անգիտակցաբար գործուած կամ չկանխամտածուած մեղքերուն համար:

բ) Գիտակցաբար, բայց մեղմացուցիչ պարագաներու տակ գործուած¹²⁸ մեղքերու համար (Ղւ 5.1):

գ) Նոյն պահուն չգիտակցուած, բայց յետոյ անդրադարձուած մեղքերու համար, ինչպիսին են՝ անզգուշութեամբ կամ պատահաբար անմաքուր կենդանիի մը կամ դիակի մը հպումով անմաքուր դառնալը (Ղւ 5.2-3):

դ) Անխորհուրդ կերպով կատարուած սխալ երդումի մը համար, որ ուրիշի մը ի շահ կամ ի վնաս կրնար ըլլալ: Երբ ենթական անդրադառնար սխալին՝ պէտք էր իր մեղքին համար գոհ մատուցանէր:

ե) Նաեւ այս գոհը պէտք էր մատուցանէր ոեւէ անձ, որ ծիսականօրէն կ'ուզէր «սրբուիլ», ինչպէս՝ կիները ծննդաբերութենէն ետք, կամ բորոտութեամբ բռնուածները՝ մաքրուելէ ետք, կամ ընդհանուր իմաստով մեղքի անմաքրութենէն ձերբազատուելու համար (Ղւ 12.8, 14.20, 16.19):

3.- Ի՞նչ պէտք էր ըլլար Մեղքի Զոհին անասունը:

Մեղքի գոհը եթէ քահանաներուն համար, կամ ամբողջ ժողովուրդին համար, կամ ժողովուրդին առաջնորդ իշխանի մը համար էր՝ ցուլ մը պէտք էր ըլլար. իսկ պարզ ժողովուրդէն անհատի մը պարագային՝ պէտք էր էգ գառնուկ մը կամ էգ ուլ մը ըլլար: Աղքատը, որ չէր կրնար գառնուկ մը կամ ուլ մը բերել, պէտք

---

¹²⁸ Կանխամտածուած եւ «յանդգնութեամբ» գործուած մեղքերը ներում չունին. այնպիսին Տէրը նախատած կ'ըլլար, եւ իր անօրէնութիւնը պէտք էր կրէր, «*իր ժողովուրդէն պէտք էր կորսուէր*» (Թւ 15.30-31):

էր երկու տատրակ կամ աղանիի երկու ձագ բերէր, ասոնցմէ մէկը մեղքի գոհ ընելու եւ միւսը իբրեւ ողջակէզ մատուցանելու համար (Ղւ 5.7): Իսկ եթէ տատրակ կամ աղանիի ձագեր ալ բերելու ի վիճակի չըլլար, այդ պարագային պէտք էր 4 քիլօ ալիւր բերէր:

4.- Ի՞նչ կերպով կը կատարուէր մատուցումը:

Մեղքին գոհին մատուցումը կ'ըլլար հետեւեալ կերպով.-

Նախ, ոեւէ գոհի մատուցումէն առաջ՝ իր մեղքին գիտակցող անձին կամ հաւաքականութեան կողմէ մեղքին խոստովանութիւնը կը կատարուէր (Ղւ 5.5, 16.21: Թւ 5.6-7: Հմմտ Եզր 10.10-11):

Երկրորդ, գոհի անասունը կը բերուէր Վկայութեան Խորան կամ տաճար, ուր ենթական կամ ենթակաները իրենց ձեռքը կը դնէին անասունին գլխուն, իբրեւ նշան հաւանութեան՝ թէ տուեալ անասունը զիրենք կը փոխարինէ եւ իրենց յանցապարտութեան պատիժը եղող մահը անիկա պիտի կրէ¹²⁹:

Երրորդ, քահանաներուն համար, կամ ամբողջ ժողովուրդին համար մատուցուող գոհին պարագային՝ Քահանայապետը ինք կը մորթէր անասունը, իսկ ժողովուրդէն անհատի մը համար մատուցուող գոհին պարագային՝ գոհը բերող մարդը ինք անձամբ պէտք էր մորթէր անասունը՝ գոհասեղանին հիւսիսային կողմը, հոն՝ ուր ողջակէզները եւ բոլոր գոհերը կը մորթուէին (Ղւ 1.4-5 եւ 11, 6.25, 7.2): Ասիկա՝ որպէսզի առաւելագոյն չափով գիտակցէր, թէ խորքին մէջ ինք արժանի է այն մահուան, որ կենդանին իր տեղը կը կրէ, «որովհետեւ մեղքին վարձատրութիւնը մահ է» (Հո 6.23):

Չորրորդ, նախ տեղի կ'ունենար գոհին արեան մատուցումը, որ կը կատարուէր այսպէս.- Եթէ գոհը կը մատուցուէր քահանաներուն համար, կամ ամբողջ ժողովուրդին համար, Քահանայապետը գոհին արիւնը կոնքի մը մէջ առնելով՝ կը մտնէր Վկայութեան Խորան, եւ մատը արիւնին մէջ թաթխելով՝ նախ եօթը անգամ կը սրսկէր Սրբութիւն Սրբութեանցը ծածկող վարագոյրին առջեւ, ապա նոյն արիւնէն կը քսէր Խունկի Սեղանին չորս եղջիւրներուն, եւ

¹²⁹ Ոմանց այն տեսակէտը, թէ անասունին գլխուն ձեռք դնելով ենթակային մեղքերը փոխանցուած կ'ըլլային կենդանիին, որ աստով իսկ «մեղք» կը դառնար, ուղիղ չէ, որովհետեւ ոչ-անարատ, այլ խօսքով՝ մեղաւոր ոեւէ բան կարելի չէ ընծայել Աստուծոյ:

յետոյ դուրս գալով՝ մնացած արիւնը կը թափէր զոհասեղանին տակը: Իսկ եթէ զոհը կը մատուցուէր ժողովուրդէն անհատի մը համար, զոհը մատուցանող քահանան նախ մատը արիւնին մէջ թաթխելով՝ կը քսէր զոհասեղանին չորս եղջիրներուն, եւ յետոյ մնացած արիւնը կը թափէր զոհասեղանին տակը:

Հինգերորդ, զոհին ճարպային բաժինները եւ երիկամունքները քահանան կ'առնէր եւ իբրեւ անուշաբոյր ընծայ կ'այրէր զոհասեղանին վրայ, այս ձեւով քաւութիւն ընելով ենթակային համար, որուն մեղքը թողութիւն գտած կ'ըլլար:

Վեցերորդ, ի վերջոյ, զոհին մնացեալ բաժինները՝ միսը, գլուխը, փորոտիքը, մորթը, ոտքերը՝ հետեւեալ ձեւով կը տնօրինուէին.- Եթէ զոհը կը մատուցուէր քահանաներուն համար, կամ ամբողջ ժողովուրդին համար, այս բաժինները պէտք էր տարուէին բնակութեան վայրէն հեռու՝ մաքուր տեղ մը, հոն՝ ուր զոհերուն մոխիրները կը թափուէին, եւ այնտեղ փայտերու վրայ դրուելով պէտք էր այրուէին (Ղւ 4.11-12 եւ 21, 6.30): Իսկ ժողովուրդէն անհատներու համար մատուցուած մեղքի զոհերուն մնացորդ այս բաժինները կը մնային զայն մատուցանող քահանային, որ զանոնք պէտք էր ուտէր միւս քահանաներուն հետ միասին, Սրբարանի շրջափակին մէջ (Ղւ 6.24-29):

104.- ՅԱՆՅԱՆՔԻ ԶՈՂԸ

Եբրայերէնով կը կոչուէր «աշա՛ւ» [אשא] (Տե՛ս Ղւ 5.14-էն մինչեւ 6.7):

1.- Ի՞նչ էր Յանցանքի Զոհին նշանակութիւնը:

Այս մէկը թէ՛ անգիտակից եւ թէ՛ գիտակից մեղքերու համար մատուցուած զոհ մըն էր, մեղքի զոհէն այն տարբերութեամբ՝ որ աւելի առարկայական պայմաններու կապուած ըլլալով եւ պատճառուած նիւթական վնասի մը առնչուած ըլլալով՝ իբրեւ նախապայման ունէր նախ վնասին հատուցումը, որուն վրայ վնասին արժողութեան մէկ հինգերորդը (20%-ը) եւս պիտի աւելցուէր, այնպէս ինչպէս քահանան կ'որոշէր վնասին արժէքը:

2.- Ի՞նչ առիթներով կը մատուցուէր:

Այս գոհը կը պահանջուէր հետեւեալ պարագաներուն.-

ա) Երբ մէկը թերանար ու մեղանչէր «Տիրոջ սուրբ բաներուն մէջ» (Ղւ 5.15-16), այսինքն՝ ատենին չտար Տիրոջ համար սահմանուած ընծաները, ինչպէս՝ անդրանիկ ծնունդները, խոստացուած գոհերը կամ նուէրները:

բ) Երբ մէկը անգիտակցաբար «Տիրոջ արգիլած բաներէն մէկը ընէր» (Ղւ 5.17), այսինքն՝ եթէ քահանաները թերանային իրենց տրուած հրահանգներուն գործադրութեան մէջ (տե՛ս, օրինակ, Ղւ 6.8-էն մինչեւ 7.10), եւլն, կամ եթէ աշխարհականներէն մէկը կամ օտարական մը սխալմամբ դպչէր Սրբարանի առարկաներուն, կամ անգիտակցաբար ճաշակէր այն գոհերէն կամ հացեղէն ընծաներէն, որոնցմէ միայն քահանաները կամ անոնց ընտանիքները իրաւունք ունէին ճաշակելու, կամ թերանար գոհերու մատուցման կամ ճաշակման կերպին մէջ (հմմտ, օրինակ, Ղւ 7.11-19), եւլն: Կարելի է վերոյիշեալ բացատրութիւնը տարածել նաեւ ծիսական թէ բարոյական օրէնքներու այլ տեսակի խախտումներուն վրայ:

գ) Երբ մէկը իր դրացիին դէմ յանցանք գործէր՝ իրեն յանձնուած աւանդի մը, կամ յափշտակուած առարկայի մը համար սուտ խօսելով, կամ խարդախութիւն մը ընէր, կամ կորսուած բան մը գտնելով՝ իրացնէր եւ երդումով ուրանար, կամ ասոնց նման յանցանքներ գործէր (Ղւ 6.1-3):

3.- Ի՞նչ պէտք էր ըլլար Յանցանքի Չոհին անասունը:

Բացի վնասուց հատուցումէն եւ յաւելեալ մէկ հինգերորդի տուգանքէն, որոնք անիրաւուած եւ տուժած անձին պիտի տրուէին, յանցանքի գոհը Տիրոջ ընծայուած անարատ խոյ մը պէտք էր ըլլար, որպէսզի քահանան անով քաւութիւն ընէր յանցագործ անձին համար, եւ անիկա իր յանցանքին թողութիւնը ստանար Աստուծմէ:

4.- Ի՞նչ կերպով կը կատարուէր մատուցումը:

Յանցանքի գոհին մատուցումը կ'ըլլար ճիշդ այն կերպով, որով կը կատարուէր մեղքի գոհին մատուցումը (տե՛ս վերը, մեղքի գոհին համար նկարագրուած հինգ հանգրուանները).- Յանցանքի

խոստովանութեամբ, Վկայութեան Խորանին դիմաց գոհի անասունին գլխուն ձեռքը դնելով եւ անձամբ մորթելով կենդանին, որուն արիւնէն քահանան պիտի քսէր զոհասեղանին եղջիրներուն եւ ապա զոհին ճարպային բաժինները այրէր զոհասեղանին վրայ՝ իբրեւ Տիրոջ ընծայուած անուշաբոյր ընծայ. իսկ մնացեալ բաժինները քահանաները պէտք էր ուտէին Սրբարանի շրջափակին մէջ (Ղւ 7.1-7):

105.- ՈՂՋԱԿԷԶԸ

Ողջակէզը (Եբր. «'օլա'հ» [ה'לע]: Տե՛ս Ղւ 1, եւ 7.8), որ բառացիօրէն կը նշանակէ՝ «բարձրացող», անշուշտ ակնարկելով անոր ծուխին կամ բոյրին: Քանի մը անգամներ կոչուած է նաեւ Եբրայերէն տարբեր անուանումով մը, որ կը նշանակէ «Ամբողջական» (Եբր. «քալի'լ» [ל'לכ]): Տե՛ս Բ.Օր 33.10: Ա.Թգ 7.9: Սղ 51.19):

Անունը արդէն ցոյց կու տայ, թէ այս զոհը լրիւ պէտք էր այրուէր զոհասեղանին վրայ (բացի մորթէն), մինչ միւս զոհերուն պարագային միայն ճարպային բաժինները եւ երիկամունքները կ'ընծայուէին Աստուծոյ:

1.- Ի՞նչ էր Ողջակէզին նշանակութիւնը:

Այս զոհը կրկնակ նշանակութիւն ունէր: Կը մատուցուէր՝ թէ՛ «քաւութիւն ստանալու համար» (Ղւ 1.4), եւ թէ՛ «Տիրոջ հաճութիւնը շահելու համար» (Ղւ 1.3), իսկ ամբողջական կիզումը կը խորհրդանշէր անձին ամբողջական ինքնանուիրումը Աստուծոյ, որ ուրիշ խօսքով ընծայողին կամ ընծայողներուն «սրբացում»ն էր, որով անոնք Աստուծոյ շնորհքին մէջ կը մտնէին: Ահա թէ ինչու՝ ողջակէզը կը մատուցուէր մեղքի կամ յանցանքի զոհերէն ետք միայն, որովհետեւ առանց նախապէս մեղքերէն սրբուած ըլլալու՝ կարելի չէր ինքզինք արժանաւորապէս ընծայել Աստուծոյ:

2.- Ի՞նչ առիթներով կը մատուցուէր:

Նշանակութիւնը մօտաւորապէս կը սահմանէ նաեւ անոր մատուցման առիթները: Եթէ անիկա Տիրոջ հաճութիւնը շահելու, սրբուելու եւ Աստուծոյ ընծայուելու խորհուրդը ունէր, պէտք էր մատուցուէր թէ՛ մշտականօրէն, եւ թէ՛ յատուկ առիթներով: Այդ պատճառով ալ.-

ա) Նախ ամէն օր, առաւօտ եւ երեկոյ, մշտնջենական ողջակէզներ կը մատուցուէին քահանաներուն կողմէ (Ելք 29.38 եւ 42: Թւ 28.3-4):

բ) Մշտնջենական ողջակէզներէն զատ, իւրաքանչիւր Շաբաթ օր, իւրաքանչիւր ամսամուտի (որ տօնական նշանակութիւն ունէր) եւ իւրաքանչիւր տօնի՝ յատուկ ողջակէզներ կը մատուցուէին (Թւ 28.9-10, 11, 16-19 եւ 26-27, 29.1-2, 7-8 եւ 12-13):

գ) Յատուկ ողջակէզներ կը մատուցուէին նաեւ քահանաներու օրհնութեան օրը (Ելք 29.15: Ղւ 8.18, 9.12), ծննդաբերութենէն ետք կիներու ծիսական մաքրութեան օրը (Ղւ 12.6-8), բորոտութենէն սրբուած անձերուն մաքրութեան օրը (Ղւ 14.19), սեռային հիւանդագին ծորումներու անմաքրութենէն սրբուելու առիթով (Ղւ 15.15 եւ 30), ինչպէս նաեւ՝ երբ մէկու մը ուխտաւորութեան յանձնառութիւնը յանկարծ արկածով մը կէս մնար եւ չեղեալ համարուէր (Թւ 6.11 եւ 14):

դ) Ի վերջոյ, պատմական յատուկ իրադարձութեանց առիթով եւս կամաւորապէս կարելի էր ողջակէզ ընծայել, ինչպիսին էին Վկայութեան Խորանին նաւակատիքը (Թւ 71-17) կամ Սողոմոնի տաճարին նաւակատիքը (Գ.Թգ 8.64):

3.- Ի՞նչ պէտք էր ըլլար Ողջակէզին անասունը:

Իբրեւ ողջակէզ մատուցուող կենդանին կրնար ըլլալ մեծ եղջերաւորներէն՝ ցուլ մը, փոքր եղջերաւորներէն՝ ոչխար կամ այծ, եւ կամ թռչնազգիներէն՝ տատրակ կամ աղաւնիի ձագ, նայած առիթին կամ ընծայող անձին նիւթական վիճակին: Պայման էր որ կենդանիները ըլլային արու եւ անարատ՝ անթերի:

4.- Ի՞նչ կերպով կը կատարուէր մատուցումը:

Ողջակէզին մատուցումը կ'ըլլար հետեւեալ կերպով.-

Նախ, զոհի անասունը կը բերուէր Վկայութեան Խորան կամ տաճար, «դրան քով», այսինքն՝ զոհասեղանին առջեւ, ուր ենթական իր ձեռքը կը դնէր անասունին գլխուն, իբրեւ նշան հաւանութեան՝ թէ անիկա զինք կը ներկայացնէ, իրեն փոխարէն ամբողջականօրէն Տիրոջ ընծայուելով եւ քաւութեան միջոց ըլլալով իրեն համար:

Երկրորդ, զոհը բերող մարդը ինք անձամբ կը մորթէր անասունը՝ զոհասեղանին հիւսիսային կողմը, այնտեղ՝ ուր բոլոր զոհերը կը մորթուէին (Ղւ 1.11): Անձամբ այս զենումը ենթակային մտքին մէջ կը շեշտէր իր անձին նոյնաձումը մատուցուելիք զոհին հետ:

Երրորդ, քահանան զոհին արիւնը կոնքի մը մէջ առնելով՝ զայն շուրջանակի կը սրսկէր զոհասեղանին վրայ:

Չորրորդ, զոհը մատուցանող անձը կենդանիի մորթը հանելէ ետք՝ զայն կտոր-կտոր պիտի ընէր:

Հինգերորդ, քահանաները զոհասեղանին վրայ կրակը կը վառէին եւ կրակին վրայ փայտեր կը շարէին, իսկ այս փայտերուն վրայ կը շարէին ողջակէզին կտորները, գլուխը եւ ճարպերը, ինչպէս նաեւ փորոտիքն ու ոտքերը, այս վերջինները լուալէ ետք: Եւ այսպէս զոհը լրիւ կ'այրուէր իբրեւ ողջակէզ, որպէս Տիրոջ մատուցուած անուշահոտ ընծայ:

Տատրակներու կամ աղանիի ձագերուն պարագային մատուցման կերպը թեթեւակիօրէն տարբեր կ'ըլլար.- 1) Քահանան զայն իր ձեռքը առնելով՝ զոհասեղանին առջեւ անոր գլուխը կը փրցնէր: 2) Ապա արիւնը զոհասեղանին եզերքներուն վրայ կը քամէր: 3) Կտնառքը անջատելով՝ կը թափէր զոհասեղանին արեւելեան կողմը գտնուող աղբանոցին մէջ: 4) Թեւերուն քովէն պատռելով՝ թռչունը երկուքի կը կիսէր, առանց երկու բաժինները իրարմէ անջատելու, եւ զայն զոհասեղանին շարուած փայտերուն վրայ դնելով կ'այրէր իբրեւ ողջակէզ, որպէս Տիրոջ մատուցուած անուշահոտ ընծայ:

Իբրեւ ողջակէզ մատուցուող կենդանիէն միակ բանը որ չէր այրուէր՝ մորթն էր, որ կը մնար զայն մատուցանող քահանային (Ղւ 7.8):

Այս գոհին մասին վերջին նկատողութիւն մը: Ողջակէզը միակ գոհն էր, որ հեթանոսներ եւս¹³⁰, կամ Աստուծոյ դարձած բայց Հրէութեան չմիացած օտարականներ եւս կրնային ընծայել (հմմտ Գրծ 10.1-4):

106.- ՀԱՅԵՂԷՆ ԵՒ ՀԵՂԱՆԻԻԹ ԸՆԾԱՆԵՐԸ

Հացեղէն ընծաները Եբրայերէն ընդհանուր բառով մը կը կոչուէին «մինհա 'h» [הנה], իսկ Հեղանիթ ընծաները՝ «նե 'սեխ» [נה] (Տե 'ս Ղւ 2):

1.- Ի՞նչ էր Հացեղէն Ընծային նշանակութիւնը:

Հացեղէն ընծան երախտագիտութեան արտայայտութիւն մըն էր Աստուծոյ, մարդուն սնուցման սահմանած իր անսահման բարի պարգեւներուն համար: Անիկա մարդուն կողմէ ճանաչում մըն էր սա իրողութեան, որ մարդը իր նիւթեղէն գոյութիւնը կը պարտի Աստուծոյ օրհնութեան եւ պարգեւին: Այդ իսկ իմաստով, մարդը բնութեան բոլոր բարիքներէն եւ մանաւանդ անոնց ներկայացուցիչը եղող ցորենէն ու հացէն ամէն երախտայրիքը կ'ընծայէր Աստուծոյ:

Այս ընծային մէջ կար նաեւ ճանաչումը այն իրողութեան, որ նիւթեղէն հացին առընթեր Աստուած ինք հոգեւորապէս կը կերակրէ իր ժողովուրդը, որ առաւել ա՛յդ հացին պէտք է ցանկայ, ինչպէս մարգարէները յատուկ կերպով կը բացայայտէին այդ իմաստը (Ես 30.20, 23, 55.1-2: Հմմտ Սղ 105.40: Եր 31.25):

2.- Ի՞նչ առիթներով կը մատուցուէր:

Հացեղէն ընծաները անբաժանելի ընկերակիցն էին ողջակէզին ու խաղաղութեան զոհերուն, բայց բնաւ չէին մատուցուէր մեղքի եւ յանցանքի զոհերուն հետ, թէպէտ բացառապէս մեղքի զոհը կը փոխարինէին, երբ աղքատը ի վիճակի չըլլար զոհ մը բերելու (Ղւ 5.11-12): Գալով ողջակէզին ու խաղաղութեան զոհերուն, միայն

---

¹³⁰ Հռոմի Օգոստոս կայսրը (Ք.Ա. 29- -Ք.Ե. 14) Հրէաները սիրաշահելու համար հրահանգած էր, որ ամէն առաւօտ եւ երեկոյ իր կողմէ ցուլ մը եւ երկու գառներ մատուցուին իբրեւ ողջակէզ: Այս սովորութիւնը յաջորդ կայսրերն ալ պահեցին, մինչեւ Հրէից աղստամբութեան օրը:

տատրակներու եւ աղանիի ձագերու մատուցումին հետ չկար
Հացեղէն ընծայ, իսկ միւս պարագաներուն անոր տեսակը եւ
քանակը կ'որոշուէր գոհին տեսակին ու մեծութեան համաձայն:

Չոհերէն դուրս, Հացի ընծայ կը մատուցուէր քահանաներու
օրհնութեան եօթը օրերուն, ամէն առտու եւ իրիկուն (Ղւ 6.19- 23), եւ
նախանձաւորութեան համար՝ գարիի ալիւրով, առանց իւղի ու
խունկի (Թւ 5.15):

3.- Ի՞նչ է Հացեղէն Ընծան:

Հացեղէն ընծաները հետեւեալ քանի մը ձեւերով կը
ներկայանային.-

ա) Բարակ ալիւր¹³¹, որուն վրայ ձիթափու թափուած պիտի
ըլլար եւ կնդրուկ դրուած: Քահանան անկէ ափ մը պիտի առնէր եւ
գոհասեղանին վրայ այրէր: Ասիկա «Յիշատակ» կը կոչուէր,
որովհետեւ անիկա նշան մըն էր՝ թէ ընծայաբերող անձը անով
զԱստուած կը յիշէ:

բ) Թոնիրի մէջ եփած շօթեր կամ հացեր, երկուքն ալ անխմոր,
շօթերը՝ ձիթափուով շաղուած, իսկ հացերը՝ վրան ձիթափու
թափուած:

գ) Կասկարայի վրայ եփած ընծայ, ձիթափուով շաղուած եւ
անխմոր, որ պէտք էր կտորներու վերածել եւ դարձեալ ձիթափու
թափել վրան:

դ) Տապակի մէջ եփած ընծայ, ձիթափուով շաղուած:

Վերջին երեք տեսակներուն ալ պարագային, ընծայողը պիտի
բերէր քահանային, որպէսզի անիկա գոհասեղանին վրայ ընծայէ:
Քահանան ընծայէն մաս մը գոհասեղանին վրայ պիտի այրէր իբրեւ
«Յիշատակ», իսկ մնացեալը քահանաները պէտք էր ուտէին
Սրբարանի շրջափակին մէջ:

ե) Իբրեւ երախայրիք մատուցուած Յորենի թարմ հասկեր,
որոնք կրակէն անցած՝ բոհրած եւ ապա աղացուած պէտք էր
ըլլային, իսկ անոր վրայ ձիթափու պէտք էր թափուէր եւ կնդրուկ

---

¹³¹ Աստուածաշունչը «բարակ ալիւր» կը կոչէ այն՝ ինչպէս որ մենք պարզապէս ալիւր
պիտի կոչէինք, ու յետեւ անցեալին աղօրիքով մանրուած ցորենը առհասարակ
աւելի «հաստ» կամ մեծահատիկ ալիւր կու տար:

դրուէր: Քահանան ասկէ եւս մաս մը պիտի այրէր զոհասեղանին վրայ, իբրեւ Տիրոջ ընծայուած անուշաբոյր «Յիշատակ»:

4.- Ի՞նչ կերպով կը կատարուէր մատուցումը:

ԻՆչպէս անմիջապէս կը նկատուի, հացեղէն բոլոր ընծաներն ալ՝ թթխմոր պէտք չէր ունենային իրենց մէջ¹³², ո՛չ ալ մեղրով¹³³ շաղուած պէտք էր ըլլային (Ղւ 2.11), որովհետեւ թէ՛ թթխմորը եւ թէ՛ մեղրը Եբրայական մտածողութեան մէջ խորհրդանիշ էին ապականութեան ու կեղծիքի (հմմտ Ղկ 12.1: Ա.Կր 5.8):

Միւս կողմէ, հացեղէն բոլոր ընծաներն ալ աղով պատրաստուած պէտք էր ըլլային, որովհետեւ աղը մաքրութեան եւ հաւատարմութեան խորհրդանիշ էր: «*Հացեղէն ամէն ընծայի վրայ աղ պէտք է դնես. անոր վրայ աղ դնելը զանց չընես, որովհետեւ աղը քեզի հետ կնքուած Աստուծոյ ուխտին նշանն է: Ահա թէ ինչու բոլոր ընծաներուդ հետ աղ ալ պիտի մատուցանես*» (Ղւ 2.13): Հետագայ յիշատակութիւններէն կը տեսնենք, որ կենդանական զոհերը եւս կը մատուցուէին՝ անոնց վրայ աղ ցանելէ ետք միայն (տե՛ս Եզ 43.22-24: Հմմտ Մր 9.49):

Հեղանիւթ ընծաները, որոնք հիմնականին մէջ զինի եւ ձիթաիւղ էին, միշտ կ'ընկերանային այն հացեղէն ընծաներուն, որոնք կապուած էին ողջակէզներուն, խաղաղութեան զոհերուն եւ ուխտաւորութեան առնչուած զոհերուն (Ղւ 5.17, 15.1-2): Բայց այս անունով կը կոչուէր մասնաւորաբար զինին:

107.- ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԶՈՂԸ

---

¹³² Միայն երկու առիթներով խմորեալ հացեր կը բերուէին իբրեւ ընծայ, առաջինը՝ շնորհակալութեան համար մատուցուած Խաղաղութեան Զոհին ընկերացող (անխմոր հացերուն առընթեր), իսկ երկրորդը՝ Պենտէկոստէին տօնին, երբ առաջին ցորենի հունձքէն իբրեւ երախայրիք՝ երկու խմորեալ հացեր պիտի ներկայացուէին Տիրոջ առջեւ՝ երեքուելու համար: Բայց այս երկուքն ալ քահանաներուն բաժին կը մնային, ուստի երբեք զոհասեղան չէին բարձրանար:

¹³³ «Մեղր» բացատրութիւնը Աստուածաշունչին մէջ միայն մեղուին արտադրած քաղցրը չէ, այլ նաեւ՝ որոշ պտուղներու եռացուած թանձր հիւթը, ռուպը:

Եբրայերեն անունով «զե՛վահ շըլամի՛մ» [זֵמֶלֶשׁ הַזֵּ] (տե՛ս Ղւ 3, եւ 7.11-36):

1.- Ի՞նչ էր Խաղաղութեան Զոհին նշանակութիւնը:

Այս զոհը կը մատուցուէր մեղքի կամ յանցանքի զոհէն, ինչպէս նաեւ ողջակէզին մատուցումէն ետք: Անոր առաջին նպատակը, ինչպէս անունը ցոյց կու տայ, Աստուծոյ հետ խաղաղութիւնը կամ հաշտութիւնը վերահաստատելն էր, որ կարելի չէ երեւակայել՝ առանց մեղքերու քաւութեան եւ առանց ինքզինքը ամբողջապէս Աստուծոյ ընծայելու:

Նոյն այս զոհը արտայայտութիւնն էր նաեւ մարդուն զոհունակութեան, շնորհակալական զգացումներուն, Աստուծոյ հանդէպ երախտագիտութեան՝ իրեն տրուած նիւթական թէ աննիւթական բարիքներուն ու պարգէներուն համար: Այդ պատճառով ալ, այս զոհը կը կոչուէր նաեւ «զոհութեան զոհ» կամ «շնորհակալութեան զոհ» (Ղւ 7.12 եւ 15):

Նոյն այս զոհը տակաւին արտայայտութիւն կրնար ըլլալ՝ ռեւէ դժուարութեան մէջ Աստուծոյ օգնութիւնը կամ մէկ շնորհքը հայցելու, Ուխտի կամ խոստումի մը կապուելով:

Վերոյիշեալ բոլոր պարագաներուն ալ՝ այս զոհը պարտադիր չէր, այլ ազատ, կամաւոր:

2.- Ի՞նչ առիթներով կը մատուցուէր:

Տրուած բացատրութեան համաձայն, զայն կարելի էր մատուցանել երեք տարբեր պարագաներու, եւ կ'անուանուէր ըստ տուեալ պարագային.-

ա) Աստուծոյ շնորհակալութիւն յայտնելու համար (Ղւ 7.12, 22.29): Այս պարագային կը կոչուէր «Գոհութեան կամ շնորհակալութեան զոհ» (Եբր. «զե՛վահ հաթ-թոտա՛հ» [הַזֵּמֶלֶשׁ הַזֵּ]):

բ) Ուխտի մը առիթով (Ղւ 7.16: Թւ 6.2, 15.3 եւ 8): Այս պարագային կը կոչուէր «Ուխտի զոհ» (Եբր. «զե՛վահ նե՛տեր» [זֵמֶלֶשׁ הַזֵּ]):

գ) Կամաւոր կերպով, այսինքն՝ ազատ կերպով, ռեւէ ատեն (Ղւ 7.16, 22.18 եւ 21), զԱստուած փառաբանելու կամ պարգապէս սրտին զոհունակութիւնը յայտնելու համար (հմմտ Գ.Թգ 8.62-64, 9.25): Այս

պարագային կը կոչուէր «Կամաւոր զոհ» (Եբր. «զե՛ վահ նըտավա՛հ» [הבזז הבז]):

Համաժողովրդական Գոհութեան զոհերը կամ կամաւոր զոհերը սովորաբար կը մատուցուէին տօներուն առիթով (Թւ 10.10), կամ պատմական բացառիկ իրադարձութեան մը առիթով՝ ինչպիսին, օրինակ, Աստուծոյ հետ Ուխտին կնքումն էր (Ելք 24.5), կամ Յեսուի օրով էրալ (= Գեբաղ) լեռան վրայ առաջին զոհասեղանին կանգնումը (Յես 8.30-31), կամ Դաւիթի ձեռքով Ուխտի Տապանակին Երուսաղէմ բերուիլը (Բ.Թգ 6.17-18), կամ տաճարին նաւակատիքը եւ անոր տարեդարձները (Գ.Թգ 8.62-64), կամ թագաւորի մը գահակալութեան տօնը եւ անոր տարեդարձները (Ա.Թգ 11.15), եւլն:

Ուխտի զոհերը առաւելապէս անձնական բնոյթի կ'ըլլային, թէպէտ Գոհութեան կամ Կամաւոր զոհերը եւս կրնային մատուցուիլ անհատապէս, ռեւէ առիթով, մանաւանդ Ուխտի մը կատարման աւարտին (Թւ 6.13-14):

3.- Ի՞նչ պէտք էր ըլլար Խաղաղութեան Զոհին անասունը:

Իբրեւ խաղաղութեան զոհ մատուցուող կենդանին կրնար ըլլալ մեծ եղջերաւորներէն՝ ցուլ կամ երինջ, կամ ըլլալ փոքր եղջերաւորներէն՝ ոչխար կամ այծ: Թռչնազգիներ յիշուած չեն: Պայման չէր կենդանիներուն արու ըլլալը, կրնային նաեւ էգ ըլլալ:

Միւս զոհերուն պարագային տեսանք, թէ բացարձակ պայման էր անոնց անարատ՝ անթերի ըլլալը: Խաղաղութեան զոհին պարագային եւս ասիկա պայման կը մնար՝ եթէ զոհը Ուխտի համար էր, մինչդեռ կամաւոր զոհի պարագային կարելի էր նաեւ արատ կամ թերութիւն ունեցող կենդանիները ընծայել (Ղւ 22.17-23):

4.- Ի՞նչ կերպով կը կատարուէր մատուցումը:

Խաղաղութեան զոհին մատուցումը կ'ըլլար հետեւեալ կերպով.-

Նախ, զոհի անասունը կը բերուէր Վկայութեան Խորան կամ տաճար, ուր ենթական իր ձեռքը կը դնէր անասունին գլխուն, իբրեւ նշան հաւանութեան՝ թէ տուեալ անասունը իր կողմէ կ'ընծայուի:

Երկրորդ, զոհը բերողը ինք անձամբ կը մորթեր անասունը Վկայութեան Խորանի «դրան քով», այսինքն զոհասեղանին հիւսիսային կողմը, հոն՝ ուր բոլոր զոհերը կը մորթուէին (Ղւ 1.11):

Երրորդ, քահանան զոհին արիւնը կոնքի մը մէջ առնելով՝ շուրջանակի կը սրսկէր զոհասեղանին վրայ:

Չորրորդ, զոհին ճարպային բաժինները եւ երիկամունքները քահանան կ'առնէր եւ կ'այրէր զոհասեղանին վրայ, ողջակէզին հետ միասին, իբրեւ Տիրոջ մատուցուած անուշաբոյր ընծայ (7.31):

Հինգերորդ, ճարպային բաժիններուն առընթեր՝ Տիրոջ կ'ըծայուէին նաեւ կենդանիին երբուծը եւ անոր աջ զիստը, առաջինը իբրեւ «երերցնելու ընծայ», իսկ երկրորդը՝ իբրեւ «վերցուած ընծայ»¹³⁴: Զոհը բերողը ինք անձամբ պիտի ընծայէր զանոնք: Բայց այս բաժինները չէին այրուէր. անոնք քահանաներուն իրաւունքն էին: Երբուծը կը պատկանէր բոլոր քահանաներուն, որոնք զայն պէտք էր ուտէին Սրբարանի շրջափակին մէջ. իսկ աջ զիստը կը պատկանէր արիւնը եւ ճարպերը զոհասեղանին վրայ մատուցանող քահանային, որ զայն պիտի ճաշակէր իր ընտանիքին հետ միասին (Ղւ 7.28-36, 10.14):

Վեցերորդ, զոհին միսը նոյն օրն իսկ պէտք էր ուտուէր զայն բերող ենթակային եւ անոր պարագաներուն կողմէ, Սրբարանի շրջափակին մէջ: Գոհութեան զոհը նոյն օրն իսկ պէտք էր ուտուէր ու լմննար (Ղւ 22.29-30): Ուխտի եւ կամաւոր զոհի պարագային, եթէ առաջին օրը չլմննար եւ բաժին աւելնար, կարելի էր երկրորդ օրը ուտել: Բայց երրորդ օրուան ռեւէ բան պէտք չէր ձգել. երկրորդ օրուրնէն աւելցածը պէտք էր այրել. ով որ երրորդ օրը անկէ ուտէր՝ պղծութիւն գործած կ'ըլլար. զոհը չէղեալ կը համարուէր, եւ ենթական իր անօրէնութիւնը կը կրէր (Ղւ 7.15-18): Նոյնպէս պէտք չէր ուտել զոհին միսը, եթէ պատահմամբ ռեւէ անմաքուր բանի դպչէր. պէտք էր զայն այրել (Ղւ 7.19):

Եօթներորդ, խաղաղութեան զոհին ալ անպայմանօրէն կ'ըկերանային հացեղէն ընծաներ.- Իւրով շաղուած անխմոր շօթեր ու լաւաշներ, ինչպէս նաեւ իւրով շաղուած խմորեալ հացեր: Զոհը

¹³⁴ «Վերցուած ընծայ» (Եբր. «թըրումա'հ», [תורת]) այսինքն՝ իր ունեցուածքէն կամ իր ընծայած զոհէն վերցուած բաժին մը՝ որ Տիրոջ կը նուիրուի, եւ կամ զոհէն մէկոյի դրուած բաժին մը, որ քահանային պիտի տրուի:

բերող ենթական ասոնցմէ մէկական հատ Տիրոջ պիտի ընծայէր իբրև «վերցուած ընծայ», զայն տալով զոհին արիւնը զոհասեղանին վրայ սրկող քահանային, իբրև անոր քահանայութեան իրաւունքը (Ղւ 7.12-14):

Ինչպէս մարդոց միջեւ հաշտութիւնը կը կնքուի կամ խաղաղութիւնը, ընկերութիւնն ու բարեկամութիւնը կ'արտայայտուին իրարու հետ «աղ ու հաց» ուտելով, այնպէս ալ խաղաղութեան զոհը այն զոհն էր, որ ընծայող անձը պէտք էր ուտէր զոհասեղանին քով (Բ.Օր 27.6-7), իսկ հետագային՝ Աստուծոյ տան՝ Վկայութեան Խորանին կամ տաճարին շրջափակին մէջ, «Աստուծոյ սեղանին» նստած, ձեռով մը խորհրդաշնականօրէն Աստուծոյ հետ միասին ճաշակելով նոյն զոհէն: Նման պատկերացման մը մէջ՝ հասկնալիօրէն Աստուած կը ներկայանայ իբրև հիւրընկալը կամ տանտէրը, իսկ զոհը մատուցանողը՝ Աստուծոյ հիւրը, որ Տիրոջ սեղանէն կը ճաշակէ եւ Տիրոջ հետ կը հաղորդուի¹³⁵:

108.- ԶՈՂԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ «Օրէնքը մեր խնամակալ դաստիարակը եղաւ, մեզ Քրիստոսի առաջնորդելով» (Գղ 3.24), կը նշանակէ թէ անիկա իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ ալ ունէր դաստիարակչական կարելոր նպատակ մը, որ չենք կրնար անտեսել:

Կ'արժէ մի քանի կէտեր մասնաւորել.-

1.- Հին Կտակարանի զոհագործական դրութիւնը քննողին ուշադրութենէն չի վրիպիր երեւոյթ մը, որ Աստուածաշունչի յայտնութեան եւ աշխարհահայեացքին, այլ խօսքով ամբողջ կրօնական խորհողութեան հիմը կը կազմէ.-

ա) Աստուած ինքն է որ կենդանիները կու տայ:

բ) Աստուած ինքն է որ զոհի կենդանիները կը ճշդէ:

գ) Աստուած ինքն է որ սահմանուած զոհերը կ'ընդունի:

---

¹³⁵ Այս բացատրութեան լոյսին տակ պէտք է կարդալ Ա.Կորնթացիներուն 11.14-21 հատուածը, այնտեղ հասկնալու համար «հաղորդութիւն» բառը եւ անոր ետին կեցող գաղափարը:

Արդարեւ, ամբողջ ստեղծագործութիւնը Աստուծոյ ձեռագործն է, եւ հետեւաբար իրեն են բոլոր կենդանիները, ինչպէս բոլոր ստեղծուածները: Այդ մասին Աստուած ինք կ'ըսէ.-

«Լսէ՛, ո՛վ իմ ժողովուրդս, ես պիտի խօսիմ,

եւ քեզի դէմ պիտի վկայեմ, ո՛վ Բարայէլ,

եւ Աստուածս, քո՛ւ Աստուածդ:

Քու զոհերուդ համար չէ՛ որ քեզ կը յանդիմանեմ,

ո՛չ ալ մշտականօրէն ինձի մատուցուած ողջակէզներուդ համար:

Ես պէտք չունի՛մ ազարակիդ ցուլերուն,

ո՛չ ալ գոմերուդ նոխազներուն,

որովհետեւ ի՛մս են անտառին բոլոր կենդանիները,

եւ հազարաւոր լեռներու վրայ արածող նախիրները.

բարձունքներուն թռչունները եւ բոլոր վայրի կենդանիները

ծանօթ են ինձի եւ ինձի՛ կը պատկանին:

Եթէ անօթենայի՛ քեզի պիտի չըսէի,

որովհետեւ ի՛մս է աշխարհը եւ ինչ որ կայ անոր մէջ:

Ես ցուլերու մի՞ս կ'ուտեմ,

կամ նոխազներու արի՞ն կը խմեմ:

Եթէ ինձի զոհ պիտի մատուցանես՝

երախտագիտութի՛ւնդ ընծայէ,

եւ կատարէ՛ Բարձրեալ Աստուծոյս տուած քու խոստումներդ.

օգնութեան կանչէ զիս՝ երբոր նեղութեան մէջ ես,

եւ քեզի պիտի ազատեմ, եւ դուն պիտի փառաւորես զիս» (Սղ

50.9-15):

Հետեւաբար, մարդը ինք չէ որ կու տայ զոհի կենդանին, որովհետեւ իրը չէ անիկա: Աստուած ինքն է որ զոհի կենդանին կու տայ: Մարդը Աստուծմէ առնելով՝ Աստուծոյ է որ կը վերադարձնէ պարգապէս:

Երկրորդ, Աստուած ինքն է որ զոհի կենդանիները կը ճշդէ: Ինչո՞ւ: Թէպէտ բոլոր կենդանիները Աստուծոյ ստեղծածներն են, եւ թէպէտ Աստուած յատուկ դիտումով անոնցմէ ոմանք «մաքուր» իսկ ուրիշները «անմաքուր» դասակարգած է ժամանակաւորապէս, մաքուր կոչուածներուն մէջէն ալ միայն որոշ տեսակներ ճշդուած է զոհի համար: Այս սահմանումը Աստուծոյ կողմէ՝ ցոյց կու տայ իր

գերիշխան կամքին արտայայտորթինը ներկային մէջ, բայց նաեւ յատուկ դիտումը կամ նպատակը՝ ապագային կապուած: Չոհի կենդանին մարդը ինք չէ՝ որ կ'ընծայէ, այլ՝ Աստուած է որ կ'ընծայէ, եւ ստիկա նախապատկերացում մըն է գալիքին: Կը յիշենք Իսահակի զոհագործման դրուագը, որուն մէջ Աստուած ի'նք սահմանեց եւ տուաւ զոհի ոչխարը (Ծն 22.13), իբրեւ նախապատկերացում Իսահակի փոխարէն Հօրը ձեռքով զոհ ընծայուելիք Աստուծոյ Գառնուկին (Յհ 1.29):

Երրորդ, դարձեալ Աստուած ինքն է որ կ'ընդունի իրեն ընծայուած զոհերը կամ նուէրները, իբրեւ Տէր եւ Արարիչ, իբրեւ վախճանակէտը ամէն պաշտամունքի ու փառաբանութեան, իբրեւ քաւիչը ամէն յանցանքի եւ անօրէնութեան, իբրեւ պարգեւիչը ամէն խնդրանքի եւ օրհնութեան:

Եւ որովհետեւ ամբողջ ՀԿ-ը, եւ այս պարագային ՀԿ-եան զոհագործական դրութիւնը, նախապատկերացումն է Քրիստոսի, քրիստոնէական Եկեղեցւոյ մէջ Ս. Պատարագի Խորհուրդը ինքն ալ այս երեք երեսները կը դրսեւորէ եւ զանոնք կը տեսնէ Ս. Երրորդութեան նոյն անձին մէջ, որ մեր Տէրը եւ Աստուածն է, մարդացեալ Յիսուս Քրիստոսը, որ մեզի համար պատարագուեցաւ: Եւ մենք ամէն անգամ որ պատարագումի նոյն խորհուրդը ներկային մէջ կը շարունակենք կամ կը վերամարմնաւորենք անարիւն զենումով, մեր աղօթքին մէջ Քրիստոսի ուղղելով մեր խօսքերը՝ կ'ըսենք. *«Որովհետեւ դո'ւն ես թէ՛ մատուցանողը եւ թէ՛ մատուցուողը, թէ՛ ընդունողը եւ թէ՛ տուողը, ո՛վ մեր Աստուածը, Քրիստոս»*¹³⁶:

2.- Աստուածաշնչական սկզբունքն է, որ Աստուծոյ ներկայացողը Աստուծոյ ընծայելիք մը պէտք է ունենայ. *«Ուե՛կ մէկը որ ինձի կը ներկայանայ, բնաւ դատարկ ձեռքով պիտի չներկայանայ»* (Ելք 23.15: Հմմտ 34.20): Պիտի ունենայ ընծայելիք մը՝ որ անպայման նիւթական չէ: Ինչպէս մենք երբ սիրելիի մը, ընկերոջ մը, բարեկամի մը կը ներկայանանք՝ ո՛չ միայն անհոգի զրոյց մը կ'ունենանք հետը, այլ՝ մեր սրտէն, մեր զգացումներէն բան մը կու

¹³⁶ Խորհրդատետր Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ, Անթիլիաս, 1999, էջ 61:

տանք, մեր ուրախութիւններուն հաղորդակից կը դարձնենք զայն, այնպէս ալ աղօթքով ու պաշտամունքի համար Աստուծոյ ներկայացողը Աստուծոյ ընծայելիք մը պիտի ունենայ:

Անցեալին Աստուած նիւթական ընծաներու պահանջքի ձեւով կ'արտայայտէր սիրոյ, ճշմարիտ հաղորդակցութեան եւ ճշմարիտ պաշտամունքի այս սկզբունքը, երբ կ'ըսէր. *«Տարին երեք անգամ, այսինքն՝ Բաղարջակերաց տօնին, Շաբաթներու տօնին, եւ Տաղաւարահարաց տօնին, քու բոլոր արուներդ Տէր Աստուծոյդ պիտի ներկայանան հոն՝ ուր Տէրը պիտի ընտրէ. եւ ռեւէ մէկը դատարկ ձեռքով պիտի չներկայանայ Տիրոջ: Իւրաքանչիւրը [նուէր] պիտի բերէ իր կարողութեան համաձայն, այն չափով՝ որով քու Տէր Աստուածդ իր օրհնութիւնը տուած է իրեն»* (Բ.Օր 16.16-17): Խորքին մէջ, սակայն, Աստուծոյ պահանջքը նիւթական չէ: Աստուած մարդուն սրտի արտայայտութիւնն է որ կ'ուզէ: Կ'ուզէ որ մարդը ինքզինք եւ իր մարմինը ընծայէ իբրեւ կենդանի զոհ (Հո 12.1), իր բաբախուն հաւատքը ընծայէ իբրեւ զոհ (Փլպ 2.17), իր աղօթքը, իր փառաբանական օրհներգութիւնը ընծայէ իբրեւ լաւագոյն նուէր եւ զոհ (Եբր 13.15), իր սրտին շնորհակալութիւնը ընծայէ իբրեւ զոհ (Սդ 50.14), ուրիշներուն ընձեռած բարեգործութիւնը եւ օգնութիւնը ընծայէ իբրեւ զոհ, *«որովհետեւ աստուծոյ կամեցած զոհերը»* (Եբր 13.16):

3.- Ձոռի կենդանիներուն անարատ կամ անթերի ըլլալը՝ իբրեւ ընդհանուր եւ բացարձակ պայման (Ղւ 22.20-25), Աստուծոյ ժողովուրդին գործնապէս կ'ուզէր սորվեցնել Աստուծոյ հիմնական պահանջքը մարդէն: Եթէ զոհը կը փոխարինէր մարդ արարածը, զոհին անարատութեան պահանջքը պիտի յիշեցնէր, թէ մարդը ինք չի՝ կրնար Աստուծոյ ընծայուիլ՝ եթէ անարատ չըլլայ: Աստուած մարդուն սրբութիւնը կը կամենայ. *«Սրբեցէ՛ք ձեր անձերը եւ սուրբ եղէք, որովհետեւ ես սուրբ եմ»* (Ղւ 11.44-45): Եթէ մարդը այս ճշմարտութիւնը չսորվի եւ Աստուծոյ դիմաց չփորձէ անարատ ըլլալ, ոչինչ կ'արժեն իր զոհերը, նոյնիսկ եթէ բազմապատիկ ըլլան (տե՛ս Առ 15.8: Ես 1.10-17: Հմմտ Սդ 50.7-15, 51.16-17: Սք 6.6-8):

4.- Ձոռերուն արիւնը, որ, ինչպէս տեսանք, կեանքի խորհրդանիշն էր, իր ընծայման կերպով եւս մարդուն պիտի սորվեցնէր որոշ ճշմարտութիւն մը: Նախ, զոհասեղանին վրայ

արեան արսկումը կը խորհրդանշէր մարդուն հոգիին ընծայումը Աստուծոյ, եւ աստուածային կրակով անոր մաքրուիլը կամ քաւութիւն ձեռք բերելը (հմմտ Ես 6.6-7):

Եւ երկրորդ, զոհասեղանին կամ խունկի սեղանին եղջիրներուն քսուած արիւնը դարձեալ քաւութեան եւ փրկութեան իմաստը ունէր: Որովհետեւ եղջիրը ինք խորհրդանիշ մըն էր ոյժի, զօրութեան եւ փրկութեան (հմմտ Ա.Թգ 2.1 եւ 10: Բ.Թգ 22.3: Սղ 18.2), եւլն, անոնց քսուած արիւնը խորհրդանշականօրէն մարդը հաղորդակից կը դարձնէր Աստուծոյ փրկարար զօրութեան:

5.- Ի վերջոյ, զոհագործական դրութեան մէջ ճարպը խորհրդանշական արտայայտութիւնն էր մարդուն հոգեւոր աճումին, ինչպէս կենդանիին պարագային ճարպը անոր պարարտութեան նշանակն էր: Ուստի Տիրոջ սեղանին վրայ ճարպային բաժիններուն ընծայումը խորքին մէջ կ'արտայայտուէր հոգեւորապէս աճած ու վերանորոգուած մարդուն ընծայումը, որ Աստուծոյ համար միակ հաճելի եւ «անուշաբոյր» զոհն է (հմմտ Սղ 50.14: Հո 12.1: Փլպ 2.17: Եբր 13.15-16):

109.- ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԶՈՂԵՐՈՒՆ

ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վերը նշուեցաւ, որ Մովսիսական Օրէնքով սահմանուած զոհերը իսկական քաւութիւն, արդարութիւն եւ փրկութիւն չէին կրնար տալ:

Այս կապակցութեամբ, արդէն Մովսէս ինք ցոյց կու տար, թէ Վկայութեան Խորանը եւ անոր յարդարումը, ուստի նաեւ զայն յատկանշող ծիսական կարգերը, զոհերը, միայն ժամանակաւոր նշանակութիւն եւ արժէք ունէին: Անոնք ընդօրինակութիւնը կամ նմանութիւնն էին այն երկնաւոր ճշմարիտ Սրբարանին եւ զայն յատկանշող ճշմարիտ եւ Յաւիտենական Զոհին՝ Քրիստոսի, որ մարդկութեան պիտի ընծայուէր իր ատենին, ժամանակներու լրումին:

ՆԿ-ը որոշակիօրէն կը բացայայտէ այս ճշմարտութիւնը, ցոյց տալով նաեւ ՀԿ-եան կարգերուն լրումը Քրիստոսով եկած նոր

կարգերով: Եբրայեցիներուն նամակին մէջ կը կարդանք. «¹Մովսիսական Օրէնքը պարզապէս գալիք նոր կարգերուն շուքը, այսինքն՝ մօտաւոր նմանութիւնը միայն կը ներկայացնէ, եւ ո՛չ թէ անոր հարազատ պատկերը: Այդ պատճառով ալ նոյն զոհերը տարուէ տարի շարունակ կը մատուցուին, որովհետեւ չեն կրնար կատարելութեան հասցնել այդ զոհերով Աստուծոյ մօտիկ եկողները: ²Եթէ արդարեւ ի վիճակի ըլլային պաշտամունքը մատուցանողներուն մեղքերը սրբել, սրբուած այդ մարդիկը այլեւս մեղքերու խղճահարութիւնը պիտի չունենային, եւ զոհերն ալ պիտի դադրէին: ³Մինչդեռ տարուէ տարի մատուցուող այդ զոհերը պարզապէս կը ծառայեն՝ մարդոց մեղքերը իրենց յիշեցնելու, ⁴որովհետեւ ցուլերու եւ նոխազներու արիւնը բնաւ չի կրնար մեղքերը ջնջել» (Եբր 10.1-4):

«... ⁹Այնտեղ մատուցուած նուէրներն ու զոհերը չէին կրնար մաքրել պաշտամունքը մատուցանողին խղճմտանքը, ¹⁰որովհետեւ միայն ուտելիքի, խմելիքի եւ մարմնական մաքրութեան համար սահմանուած պէսպէս լուացումներու կապուած էին: Եւ այդ կարգերը ի զօրու էին մինչեւ ուղղութեան, այսինքն՝ նոր կարգերու հաստատման ժամանակը: ¹¹Բայց երբ Քրիստոս եկաւ, որպէս գալիք նոր կարգերուն Քահանայապետը, մտաւ մեծ, կատարեալ խորանը, որ մարդկային ձեռքերով չէ շինուած. այսինքն՝ այս նիւթեղէն աշխարհին մաս չի կազմեր: ¹²Անիկա միանգամընդմիջտ մտաւ Սրբարանը, ո՛չ թէ նոխազներու եւ ցուլերու արիւնով, այլ իր իսկ սեփական արիւնովը, անով մեզի համար յաւիտենական փրկութիւն ապահովելով» (Եբր 9.9-12):

Արդ, հետեւաբար, բոլոր զոհերն ալ նախապատկերացումներն էին ճշմարիտ ու Կատարեալ Չոհին՝ Քրիստոսի:

Համառօտակի, առնենք զոհերէն իւրաքանչիւրը առանձին.-

1.- Մեղքի Չոհը: Անիկա նախապատկերացումն է մեր Տիրոջ՝ Քրիստոսի, որ իբրեւ Աստուծոյ անարատ Գառնուկը՝ աշխարհի մեղքը վերցուց (Յհ 1.29), «Անիկա մե՛ր ցաւերն էր որ կրեց, եւ մեր տեղը ի՛նք չարչարուեցաւ... Անիկա մե՛ր մեղքերուն համար վիրաւորուեցաւ, մեր անօրէնութիւններուն համար խոշտանգուեցաւ. մեր պատիժը ի՛նք կրեց, որպէսզի մենք

խաղաղութիւն ունենանք, եւ անոր վերքերովը մենք բժշկուեցանք» (Ես 53.4-5):

Անիկա մեր տեղը մեր մեղքերուն դատապարտութիւնը եղող մահը կրեց: Ինչպէս Պօղոս առաքեալ պիտի ըսէր. *«Աստուած մեզի համար մեղքի պատարագ ըրաւ Քրիստոսը, ան՝ որ բնաւ մեղք չէր գործած, որպէսզի մենք անոր միանալով արդարանանք Աստուծոյ համար»* (Բ.Կր 5.21: Հմմտ Ա.Պտ 2.24): Եւ ինչպէս որ ամբողջ ժողովուրդին համար մատուցուած մեղքի զոհին միսը չէր ուտուեր, այլ՝ բանակատեղիէն դուրս կը տարուէր եւ կ'այրուէր, այնպէս ալ Քրիստոս ժողովուրդին բնակավայրէն՝ Երուսաղէմ քաղաքէն դուրս տարուեցաւ խաչուելու: Ինչպէս Եբրայեցիներուն նամակը զուգահեռը կ'ընծայէ մեզի. *«Արդարեւ, այն անասունները, որոնց արիւնը քահանայապետին ձեռքով սրբարան կը տարուէր իբրեւ մեղքի համար մատուցուած զոհ, անոնց մարմինները բնակութեան վայրէն դուրս տեղ մը կ'այրուէին: Ճիշդ այդ պատճառով Յիսուս ինք ալ քաղաքէն դուրս տարուելով չարչարուեցաւ, որպէսզի իր արիւնով սրբէ ժողովուրդին մեղքերը»* (Եբր 13):

2.- Յանցանքի Չոհր: Դարձեալ նախապատկերացումն է Քրիստոսի քաւչարար պատարագումին, որով մեր Տէրը խաչափայտին վրայ իր կեանքով հատուցումը կատարեց մեր մեղքերուն ու յանցանքներուն, իր կեանքը իբրեւ փրկագին տալով եւ մեզ գնելով մեղքի ստրկութենէն եւ մահուան դատապարտութենէն:

Քրիստոս ինք սկիզբէն իր կեանքը ներկայացուց իբրեւ «փրկագին», երբ ըսաւ. *«Մարդու Որդին, ինքն ալ, չեկա՛ւ ուրիշներու կողմէ սպասաւորութիւն ընդունելու, այլ սպասաւորելու եւ իր կեանքը շատերու համար որպէս փրկագին տալու»* (Մր 10.45: Մտ 20.28: Ա.Տմ 2.6: Տիտ 2.14): Անիկա՝ մեր Փրկիչ Աստուածը, իր թանկագին արիւնովը գնեց մեզ (Ա.Կր 6.19-20, 7.23): *«Մեր մեղքերը ինք կրեց իր մարմնով՝ խաչին վրայ, որպէսզի մեղքի տիրապետութենէն ազատած՝ արդարութեան համար ապրինք: Անոր վերքերովն էր որ բժշկուեցանք»* (Ա.Պտ 2.24): Արդարեւ, խաչին վրայ պատռեց մեր մեղքերուն պարտամուրհակը, ինք իր կեանքով հատուցումը կատարելով մեր մեղքերուն ու յանցանքներուն: *«Քրիստոսի հետ Աստուած ձե՛զ ալ կենդանացուց, քանի դուք*

հոգևորապես մեռած էիք ձեր մեղքերուն պատճառով, որովհետև անթլիսատ հեթանոսներ էիք: Այո՛, Աստուած ներեց մեր բոլոր յանցանքները եւ իր իշխանութեամբ ջնջեց մեր օրինազանցութեան համար մեզի դէմ արձակուած դատապարտութեան վճիռը, զայն յաչափայտին գամելով» (Կդ 2.12-14): Եւ այսպէս՝ Քրիստոս մեր Յանցանքի Զոհը եղաւ ճշմարտապէս:

3.- **Ողջակէզը:** Տեսանք, թէ ողջակէզը թէ՛ քաւութիւն ստանալու կը ծառայէր, թէ՛ Աստուծոյ հաճութիւնը շահելու (Ղւ 1.3-4), եւ թէ՛ ընծայող անձը Աստուծոյ նուիրելով խորհրդանշականօրէն «կը սրբացնէր», զանոնք Աստուծոյ շնորհքի կեանքի վերադարձնելով:

Յիշեալ բոլոր երեսներով ողջակէզը կատարելապէս կը նախապատկերացնէր մեր Տէրը, որ նախ ինքզինք ամբողջապէս հնազանդեցուց Հօրը կամքին, «կամաւորաբար ինքզինքը այդ (= աստուածային) պատիւէն մերկացուց՝ ծառայական մեր բնութիւնը իր վրայ առնելով, եւ մարդոց պէս եղաւ, ու մարդկային կերպարանքով ճանչցուեցաւ: Ինքզինքը խոնարհեցուց եւ Աստուծոյ հնազանդեցաւ՝ յանձն առնելով մահը, եւ այն ալ՝ յաչի մահը» (Փլպ 2.7-8): Եւ այդ մահը ո՛չ միայն քաւութիւն եղաւ բոլոր իրեն հաւատացողներուն, այլ նաեւ առիթ եւ պատճառ եղաւ՝ Աստուծոյ հաճութիւնը շահելու (հմմտ Ղկ 2.14): Քրիստոս ինք ամենեւին Սուրբ Ըլլալով հանդերձ՝ մեզի համար իր անձը իբրեւ պատարագ՝ Աստուծոյ ընծայեց ու «սրբեց» որպէսզի իբրեւ ճշմարիտ Ողջակէզը՝ մեզ սրբէ ճշմարտապէս. «Իրենց համար եւ ինքզինքս քեզի կը նուիրաբերեմ (կը սրբեմ), որպէսզի իրենք ալ ճշմարտապէս սրբագործուին» (Յհ 1.17), եւ մեզ հաղորդ դարձնէ Աստուծոյ շնորհքի կեանքին (Յհ 1.17: Հմմտ 14): Եւ այսպիսով Քրիստոս ինք մեզի համար դարձաւ իսկական «անուշահոտ պատարագը» (Ղւ 1.9, 13 եւ 17):

4.- **Հացեղէն ընծան եւ Հեղանիւթ ընծան:** Հացի ընծան, հեղանիւթ ընծայով միասին, դարձեալ կը նախապատկերացնէ մեր

Տէրը իր մարդէղութեան մէջ, ինք՝ որ եկաւ մեր քաղցած բնութեան ինքզինքը պարգեւելու իբրեւ հաց (Յհ 6.35):

Ինչպէս հացեղէն ընծան առանց թթխմորի էր, եւ շաղուած ձիթախուղով, որ խորհրդանիշ է Ս. Հոգիին, այնպէս ալ մեր Տէրը Ս. Հոգիին ներգործութեամբ Ս. Կոյսէն անապական մարմին մը առաւ (Մտ 1.18-23), որ մարդկային սերմի միջամտութենէն զերծ ըլլալով՝ զերծ էր նաեւ մեղքի ապականութենէն (Բ.Կր 5.21: Ա.Պտ 2.22: Ա.Յհ 3.5) եւ անոր դատապարտութենէն, եւ ուստի անապական եւ ճշմարիտ Կեանքի Հաց եղաւ բոլոր իրմէ ճաշակողներուն համար, որոնք երկնաւոր Տաճարին մէջ իր շուրջը պիտի ըլլան, անոր յաւիտենական հովանիին տակ, եւ *«ո՛չ պիտի անօթենան եւ ո՛չ ալ ծարաւնան»* (Յյտ 7.13-16):

Հացեղէն ընծային վրայ թափուած յաւելեալ ձիթախուղը Քրիստոսի պարագային կը նախապատկերացնէր Ս. Հոգիի այն ամբողջական, «լիառատ» պարգեւը, որ անիկա ունէր ի սկզբանէ (տե՛ս Ղկ 4.18: Հմմտ Ես 61.1), եւ երկրաւոր իր առաքելութեան ընթացքին դրսեւորեց ամբողջականօրէն (Յհ 3.34), որպէսզի անոր շնորհքի լիութենէն մենք բոլորս շնորհքի վրայ շնորհք ստանանք (տե՛ս Յհ 1.16):

Ի վերջոյ, Քրիստոս ինք եւս կ'ուզէր մարդոց ուշադրութիւնը Աստուծոյ պարգեւած նիւթեղէն ու «կորստական» հացէն դարձնել դէպի հոգեւոր «անկորնչելի» հացը, որպէսզի զայն փնտռեն իրենց կեանքին մէջ եւ «ապրին» (Յհ 6.26-27: Հմմտ Մտ 6.11), յաւիտենական կեանքին մէջ եւս զայն ունենալու համար իբրեւ մնայուն կերակուր (Ղկ 14.15):

5.- Խաղաղութեան կամ Հաշտութեան Չոհր: Այս գոհը եւս նախապատկերացումն էր մեր Փրկչին՝ Քրիստոսի, որ Հօրը կամեցած ճշմարիտ խաղաղութեան Չոհն էր, ան՝ որ մարդկութիւնը պիտի միաւորէր՝ անկէ նոր ժողովուրդ մը կազմելով, եւ բոլորը հաշտութեան ու հաղորդութեան մէջ բերելով Հօր Աստուծոյ հետ. *«Հիմա որ Յիսուս Քրիստոսի միացաք, դուք՝ որ ժամանակ մը խորթ էիք Աստուծոյ՝ հարազատ դարձաք Քրիստոսի զոհագործումովը: Ան է մեր հաշտարարը, որ Հրեայ ու հեթանոս միացուց՝ իր մարմինին զոհագործումովը քանդելով զանոնք բաժնող թշնամութեան պատը,*

... որպէսզի Հրեան ու հեթանոսը իր անձին մէջ միաւորելով՝ ստեղծէ նոր եւ միակ ժողովուրդ մը, եւ այսպիսով խաղաղութիւն հաստատէ. եւ երկուքը մէկ մարմին եղած՝ Աստուծոյ հետ հաշտեցնէ իր խաչովը: Որովհետեւ իր անձին զոհագործումով էր որ անոնց թշնամութիւնը սպաննեց եւ եկաւ խաղաղութեան աւետիսը տուաւ բոլորին, թէ՛ ձեզի՝ հեթանոսներուդ, որ Աստուծմէ հեռացած էիք, եւ թէ՛ Հրեաներուն՝ որոնք իրեն մօտիկ էին: Իրմով է որ մենք երկուքս, Հրեաներ ու հեթանոսներ, նոյն Հոգին ստացած՝ կրնանք Հօր Աստուծոյ ներկայութեան կանգնիլ» (Եփ 2.14-18):

Յստակ է, որ այդ հաշտութիւնն ու խաղաղութիւնը չկան առանց խաչին, որ զոհագործման խորհուրդն է, եւ որ անպայման կ'ենթադրէր Քրիստոսի փրկագործական մահը: Ահա թէ ինչու Առաքեալը կը շեշտէ, թէ Հայրն Աստուած «Անոր ձեռքով ուզեց իր հետ հաշտեցնել ամէն բան, երկինքի մէջ թէ երկրի վրայ, խաղաղութիւն հաստատելով խաչի վրայ մահուամբն անոր» (Կղ 1.20):

Անցեալին, Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ այս հաշտութիւնն ու հաղորդութիւնը իր մարմնաւոր պատկերացման ետին ունէր հոգեւոր խորունկ նշանակութիւնը՝ թէ ենթական Աստուծոյ հետ իր ամբողջական կապը վերահաստատելով՝ ոչ միայն կը վայելէ անոր սէրն ու բարեկամութիւնը եւ կը բաժնէ անոր խորհուրդները (ինչպէս Աբրահամ «Աստուծոյ բարեկամ» կոչուեցաւ (Յկ 2.23), Մովսէս Աստուծոյ բարեկամութիւնը վայելեց (Ելք 33.11), կամ ինչպէս Յիսուս իր բարեկամները դարձուց մեղաւորները՝ անոնց հետ սեղան նստելով (Մտ 11.19), կամ Վերջին Ընթրիքի սեղանին վրայ իր բարեկամները կոչեց առաքեալները (Յհ 15.13-15): Հմտ Մտ 12.50), այլ նաեւ կը վայելէ անոր ամբողջական օրհնութիւնը եւ իր կեանքին մէջ այդ օրհնութեան բերած բոլոր բարիքները:

Ի վերջոյ, այս հաղորդութիւնը նոյնինքն Աստուծոյ կամքը եւ ծրագիրն էր իր ժողովուրդին համար, ըլլա՛յ ներկային մէջ, ըլլա՛յ ապագային: Ներկայ ժամանակին Աստուած կ'ուզէր որ մարդը իր հողեղէն վիճակին ու պայմաններուն մէջ իսկ փնտռէ այն իսկական «հանգիստ» եւ հոգեւոր, ճշմարիտ ուրախութիւնը որ արարածը կրնայ վերագտնել իր արարիչին ներկայութեան մէջ, ինչպէս որդի մը՝ իր ծնողքին ներկայութեան մէջ: Ատոր համար էր որ Աստուած

միւս զոհերուն կարգին սահմանեց այս զոհը, եւ հրահանգեց որ անոնցմով «*ձեր Տէր Աստուծոյն ներկայութեան ուրախութիւն ընէք*» (Բ.Օր 12.11-12 եւ 17-18): Ատիկա ինքնին նախապատկերացումը պիտի ըլլար երկինքի թագաւորութեան, ուր Աստուծոյ ժողովուրդը ընդմիջտ պիտի վայելէ իր Տիրոջ երանական ներկայութիւնը՝ «արքայութեան սեղանին բազմած», «Գառնուկին հարսանեկան ընթրիքին» (հմմտ Ղկ 14.15 եւ 24, 22.30: Յյտ 19.9), ինչպէս ներկայ ժամանակին մէջ Քրիստոսով զայն իրենց հոգիին մէջ կը նախաճաշակեն բոլոր իրեն նուիրեալները (հմմտ Յյտ 3.20):

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆԸՄԷԿԵՐՈՐԴ
ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

110.- ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ ՄԷՋ

Որոշ է, որ Աստուածաշնչական հասկացողութեամբ քահանայութիւնը սկիզբ առաւ Աստուծոյ հրահանգով, Եբրայեցի ժողովուրդին Եգիպտոսէն ելքէն ետք, Սինայի անապատին մէջ: Անիկա սկիզբ առաւ Վկայութեան Խորանին առնչուած կարգադրութիւններուն հետ միասին, իբրեւ պաշտամունքային աստուածադիր կարգերուն անբաժանելի մաս:

Եբրայեցի ժողովուրդը շրջապատող ազգերուն մէջ (ինչպէս՝ Եգիպտոս, Միջագետքի հնագոյն քաղաքապետութիւնները, Հայաստան, Սուրիա, եւլն) սովորաբար թագաւորները իրենք նաեւ քահանայապետ էին, եւ կը գլխաւորէին քահանաներու դասը, որ արքունիքին կապուած եւ որոշ առանձնաշնորհումներ վայելող նուիրապետութիւն մըն էր (հմմտ Ծն 41.45, 47.22), իսկ քահանայութիւնը ժառանգական պաշտօն էր, հօրմէն որդի փոխանցուող¹³⁷:

Նոյնպէս, ցեղի մը կամ ժողովուրդի մը առաջնորդը միաժամանակ կրօնապետը կ'ըլլար եւ յատուկ առիթներու ինք կը կատարէր քահանային կամ քահանայապետին պաշտօնը:

Նահապետական շրջանին քահանայական յատուկ պաշտօն չկար, այնպէս՝ ինչպէս կար շրջակայ շատ մը ազգերու մէջ: Բայց եւ այնպէս նահապետները իրենք, որոնք տեսակ մը փոքրիկ «թագաւոր»ներ էին, իբրեւ գերդաստանին կամ ցեղին գլուխը՝ իրենք՝ անձնապէս կը կատարէին այն քանի մը կարելոր պաշտօնները՝ որոնք մենք կը ճանչնանք իբրեւ քահանայութեան յատուկ պաշտօններ, ինչպիսին են՝ զոհեր մատուցանելը, աղօթելը, մէկու մը համար բարեխօսելը, Աստուծոյ կամքին հաղորդ ու թարգման

---

¹³⁷ Մեր պատմութենէն յիշենք, օրինակ, թէ ինչպէս Հայաստանի մէջ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի օրով, Աղբիանոսի քրմական դասը կարծէք ամբողջ ցեղ մըն էր, որոնց զաւակներուն Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնէական կրթութիւն տուաւ եւ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն քահանայութեան կոչեց:

ըլլալը: Իսկ գերդաստանի մը գլուխին անդրանիկ զաւակներուն վերապահուած այս դերը կը գտնենք բոլոր հին ժողովուրդներուն մէջ:

Առաջին քահանան, որ Բարձրեալ Աստուծոյ առնչուած կը ներկայանայ ՀԿ-ին մէջ, Մելքիսեդեկ քահանան է (Ծն 14.18-20), անյայտ ու խորհրդաւոր դէմք մը, որ Աբրահամը դիմաւորեց՝ երբ վերջինս Ելամի, Բաբելոնի, Ելլասարի եւ Գոյիմի թագաւորներու բանակին մէկ թելին դէմ պատերազմէն կը վերադառնար: Աբրահամ անոր տասանորդ տուաւ իր ձեռքը եղած ամբողջ աւարէն: Մելքիսեդեկի ճշմարիտ ինքնութեան ու ծագումին, ինչպէս նաեւ անոր քահանայութեան ծագումին ու ճշմարիտ բնոյթին մասին ոչինչ կը յայտնուին մեզի ՀԿ-ին մէջ: Բայց Աստուծոյ հետագայ յայտնութեան մէջ անիկա ի յայտ կու գայ իբրեւ գերերկրային դէմք մը, որուն քահանայութիւնը «յաւիտենական» է եւ նախապատկերացումն է Մեսիային քահանայութեան (Սղ 110.4), կամ Աստուծոյ Որդիին՝ Քրիստոսի ճշմարիտ քահանայութեան (Եբր 6.20-էն մինչեւ 7.17):

111.- ՈՉ-ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Հին Կտակարանեան, այսինքն՝ Ահարոնի եւ անոր տունին քահանայութիւնը սկիզբ առաւ Աստուծոյ նշանակումով, Սինայի ստորոտին, Մովսէսի ձեռքով Վկայութեան Խորանին հաստատումովը, երբ Ղեւիի ցեղը եւ այս ցեղին մէջ Ահարոնի տունը Աստուծոյ կողմէ կոչուեցաւ քահանայութեան, եւ Աստուծոյ իսկ հրահանգով դարձաւ մենաշնորհը այդ տունին (Ելք 28-29):

Այս քահանայութեան տիրանալու ոեւէ փորձ արհամարհանք եւ ապստամբութիւն նկատուեցաւ Աստուծոյ դէմ, եւ ոտնձգութեան ամէն փորձ խստօրէն պատժուեցաւ Աստուծոյ կողմէ: Առաջին օրինակը Կորիսի եւ իր Ղեւտացի եղբայրներուն փորձն էր (Թւ 16): Բայց հակառակ այս խստագոյն կեցուածքին, որ Մովսէսի օրով կը տեսնենք, հետագայ ժամանակներուն, ինչպէս՝ Դատաւորներու շրջանին թէ միապետութեան սկզբնաւորութենէն ետք՝ ունինք օրինակները թէ՛ ընտանեկան քահանայութեան (հմմտ Դտ 17.5:

Ա.Թգ 7.1) եւ թէ՛ «դատաւորներու» կամ թագաւորներու կողմէ քահանայական պաշտօնի կիրարկման: Այսպէս.-

1.- Դատաւորներու շրջանէն ունինք քանի մը օրինակներ.-

Երբ Աստուծոյ հրեշտակը Գեդէոնը կոչեց իր ժողովուրդին առաջնորդութեան պաշտօնին, որպէսզի Մադիանացիներուն ձեռքէն փրկէ զանոնք, Գեդէոն ինք, առանց քահանայ ըլլալու, անձամբ զոհ եւ հացեղէն ընծայ մատուցանեց իր սեփական հնձանին մէջ, ուր Տիրոջ համար սեղան մըն ալ շինեց: Ապա Տիրոջ իսկ հրահանգով փլցուց իր հօրը կողմէ կանգնուած Բահադի եւ Աշտարոթի զոհասեղանը, եւ Տիրոջ համար «օրինաւոր» զոհասեղան մը կանգնելով՝ անոր վրայ Տիրոջ հրահանգով ողջակէզ մատուցանեց (Դտ 6.11-32):

Դարձեալ, երբ Տիրոջ հրեշտակը Մանուէի եւ անոր կնոջ աւետեց Սամփսոնի ծնունդը եւ Աստուծոյ կողմէ անոր կոչումը՝ Փղշտացիներու լուծէն ազատելու իր ժողովուրդը, Մանուէ իբրեւ ողջակէզ ուլ մը եւ հացի ընծայ մատուցանեց սեղանի մը վրայ (Դտ 13.2-23):

Միւս կողմէ, Դատաւորներու ժամանակէն սկսեալ մինչեւ Բաբելոնի գերութեան ժամանակը, ամբողջ երկրին մէջ կարգ մը տեղեր՝ կային կուռքեր ու կռատուներ, որոնց պաշտամունքին համար կարգուած էին ոչ-Ղեւտացի քահանաներ, ըլլայ Իսրայէլի միւս ցեղերէն, ըլլայ նոյնիսկ օտարածին հեթանոսներէն: Այսպէս, օրինակ.-

Եփրեմի ցեղէն Միքա անունով մարդ մը, իր մօրը շինել տուած թափծու կուռքին ծառայութեան համար կռատուն մը շինեց, եւ *«եփուտ ու թերափիմ շինեց, եւ իր տղոցմէ մէկը քահանայ օրհնեց, որպէսզի իր քահանան ըլլայ»* (Դտ 17.1-5): Յետոյ սակայն իբրեւ քահանայ վարձեց Յուդայի ցեղէն Բեթլեհէմցի պատանի մը, որ «Ղեւտացի» էր, եւ հոն իբրեւ պանդուխտ կը բնակէր: Միքա խնդրեց, որ անիկա իրեն «հայր քահանայ» ըլլայ, եւ պաշտօնին փոխարէն վարձատրութիւն խոստացաւ: Պատանին համաձայնեցաւ: *«Միքա օրհնեց Ղեւտացին, եւ պատանին անոր քահանան եղաւ, ու Միքայի տունը կը բնակէր: Եւ Միքա ըսաւ. Հիմա վստահ եմ, որ Տէրը ինձի բարիք պիտի ընէ, որովհետեւ այս Ղեւտացին իմ քահանաս եղաւ»* (Դտ 17.7-13): Ի դէպ, այս դրուագը եւ վերջին արտայայտութիւնը

ցոյց կու տան, որ քահանայ մը Աստուծոյ աւելի մօտիկ եւ Տիրոջ հաճութիւնը ունեցող կը նկատուէր, եւ ուստի իշխանները կամ հարուստ ընտանիքները իրենց սեփական քահանան կ'ուզէին ունենալ:

Հիւսիսի Դան քաղաքին մէջ կար կռատուն մը, ուր քահանայ կարգուած էին Մանասէի ցեղէն՝ Գերշոնի որդի Յովնաթանը եւ ասոր որդիները, որոնք իրենց գոյութիւնը կը շարունակէին մինչեւ Բաբելոնի գերութեան օրերը (Դտ 18.30-31):

Շիլոհի (Սելով) մէջ գտնուող «Տիրոջ տան» (այսինքն՝ Վկայութեան Խորանին) ծառայութիւն ընող Հեղի քահանան եւ Սամուէլ մարգարէն Ղեւտացիներ չէին (Ա.Թգ գլուխ 1), ելին:

Նոյնիսկ Տապանակին պահպանութեան համար ոչ-Ղեւտացի մը քահանայ կարգուեցաւ: Այսպէս, երբ Ուխտի Տապանակը Փղշտացիներուն կողմէ ետ դրկուեցաւ, պահուեցաւ Աբինադաբի տունը, *«որուն տղան՝ Եղիազարը սրբեցին, որպէսզի Տիրոջ Տապանակին պահպանութիւն ընէ»* (Ա.Թգ 7.1):

2.- Հետագայ ժամանակին հետաքրքրական է **օրինակը թագաւորներուն.**

Մինչ Սաուդ զոհ մատուցած ըլլալուն համար խստօրէն յանդիմանուեցաւ Սամուէլէն եւ նաեւ Աստուծոյ կողմէ պատժուեցաւ թագաւորութենէն մերժուելով (Ա.Թգ 13.8-11), կը տեսնենք որ Դաւիթ երբ Տապանակը Երուսաղէմ բերել կու տար՝ քահանայական զգեստ («եփուտ կտաւեայ») հագած էր եւ ողջակէզներ ու խաղաղութեան զոհեր մատուցանեց եւ ժողովուրդը օրինեց Տիրոջ անունով, ապա զոհերէն բաժնեց ժողովուրդին եւ գնաց իր տունն ալ օրինեց (Բ.Թգ 6.12-20): Իսկ աւելի ուշ Դաւիթ երկրորդ անգամ մըն ալ ողջակէզներ ու խաղաղութեան զոհեր մատուցանեց Տապանակին պահուած արտին մէջ, զոհասեղանն ալ անձամբ կանգնելով (Բ.Թգ 24.22-25):

Սողոմոն իր շինած տաճարին նաւակատիքը ինք կատարեց, ողջակէզներ ու խաղաղութեան զոհեր ընծայեց, ժողովուրդին փոխարէն աղօթք մատուցանեց Աստուծոյ եւ օրինեց ժողովուրդը (Գ.Թգ 8.5, 12-15, 54-56, 62-64):

Միապետութեան բաժանումէն ետք, Իսրայէլի, այսինքն հիւսիսի թագաւորութեան առաջին թագաւորը՝ Երոբոամ Ա. (Ք.Ա. 930-909), Երուսաղէմի տաճարը փոխարինելու համար Բեթէլն ու Դանը պաշտամունքային կեդրոններ հռչակելէ ետք, ոսկիէ երկու հորթ շինել տուաւ եւ մէկը Դան ու միւսը Բեթէլ զետեղեց, ապա տօն հաստատեց եւ Բեթէլի մէջ ինք անձամբ մատուցանեց զոհերը եւ խունկերը (Գ.Թգ 12.26-33): Երոբոամ իբրեւ քահանայապետ՝ ո՛չ միայն տօն հաստատեց, կռատուներ շինեց, զոհեր մատուցանեց, այլ աւելին՝ ինք քահանաներ օրհնեց ու կարգեց պաշտամունքային վայրերու մէջ. *«Մանաւանդ նորէն ժողովուրդին ստորին խաւին պատկանող մարդոցմէ բարձր վայրերուն քահանաներ կը կարգէր, այդ պաշտօնին փափաքողը կ'օրհնէր, եւ անհկա բարձր վայրերուն քահանայ կ'ըլլար»* (Գ.Թգ 13.33: Հմմտ 12.31):

Յուդայի թագաւորներէն Ոզիա թագաւորը (Ք.Ա. 781-740) Տիրոջ եւ անոր Օրէնքին հանդէպ իր նախկին հնազանդութիւնը եւ նախանձախնդրութիւնը մոռնալով՝ ուզեց ինք մատուցանել խունկերը, եւ այս յանդգնութեան համար խստօրէն պատժուեցաւ Տիրոջ կողմէ՝ բորոտութեամբ հարուածուելով (Բ.Մն 26.16-21):

Դարձեալ Յուդայի թագաւորներէն Աքազ (Ք.Ա. 735-715), Երուսաղէմի տաճարին զոհասեղանը նորովի շինել տալէ ետք, անոր վրայ առաջին զոհերը՝ ողջակէզը, հացեղէն ու հեղանիւթ ընծաները եւ խաղաղութեան զոհը ինք մատուցանեց (Դ.Թգ 16.11-13):

3.- Նոյնքան հետաքրքրական է **օրինակը մարգարէներուն**, որոնք անցեալին յաճախ հանդէս կու գային նաեւ քահանայի պաշտօնով:

Այսպէս, օրինակ, Մովսէս ո՛չ միայն առանձնաշնորհումը ունէր լեռ բարձրանալու, մինչ ժողովուրդին արգիլուած էր լեռան մօտենալն անգամ, այլ՝ Աստուծմէ Օրէնքը առնելէ ետք (Ելք 20-24 գլուխներ) երբ Աստուած իր ժողովուրդին հետ ուխտը պիտի կնքէր՝ Մովսէս ինքն էր որ զոհերուն արիւնը մատուցանեց կամ սրսկեց սեղանին եւ ժողովուրդին վրայ (տե՛ս Ելք 24.1-8): Բայց եթէ այս ժամանակ տակաւին քահանայութիւն չկար, հետագային մենք նոյն երեւոյթը քանիցս կը գտնենք Իսրայէլի պատմութեան մէջ:

Տեսանք թե ինչպէս թագաւորները կը շարունակէին պահել անցեալի քահանայապետական դերը: Բայց թագաւորները այնքան ծանրաբեռնուած կ'ըլլային քաղաքական գործերով, որ չէին կրնար միշտ զբաղիլ պաշտամունքով: Պէտք էր ուրիշ մը՝ որ այս գործով զբաղէր: Արդ, ուշագրաւ է, որ յաճախ այդ պաշտօնը քահանաները չէր որ կ'ընէին, այլ՝ մարգարէները: Սաւուղի օրով՝ Սամուէլը, Դաւիթի օրով՝ Նաթանը, Երոբոամ Ա.ի օրով՝ Աքիա, Աքաաբի օրով՝ Եղիա, Աքազի ու Եզեկիայի օրով՝ Եսայի, Յովակիմի օրով՝ Երեմիա, եւլն: Քահանայական այս հանգամանքով էր, օրինակ, որ Եղիա Կարմեղոս լեռան վրայ զոհ մատուցանեց Աստուծոյ (Գ.Թգ 18.16-39):

112.- ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Վերը ըսինք, որ Ղեւիի ցեղը եւ անոր մէջ Ահարոնի տունը Աստուծոյ կողմէ կոչուեցաւ քահանայութեան: Առաջին քահանաները եղան Ահարոն եւ իր զաւակները՝ Նադան ու Աբիհուն (Աբիուդ), Եղիազարն ու Իթամարը: Առաջին երկուքը Աստուծոյ դէմ մեղանշեցին՝ զինով վիճակի մէջ Սրբարան մտնել եւ Աստուծոյ խունկ ծխել յանդգնելով, ինչ որ իրենց հօրը քահանայապետական պաշտօնին յափշտակութիւնն էր, եւ այդ պատճառով ալ Աստուած մահուամբ պատժեց զանոնք (Ղւ 10.1-2): Եւ որովհետեւ երկուքն ալ զաւակ չունէին, Ահարոնի վախճանումէն ետք քահանայապետութիւնը անցաւ Եղիազարին (Թւ 3.2-4): Իսկ Եղիազարին որդին էր Փենեհէս, որուն անունը կարելոր տեղ ունի Ահարոնեան քահանայութեան պատմութեան մէջ:

Փենեհէս Աստուծոյ Օրէնքին եւ անոր հաւատարիմ պահպանութեան նախանձախնդրութեամբը լեցուն անձ մըն էր: Այդ բացառիկ նախանձախնդրութեան մասին կը կարդանք Թիւերու գիրքին 25-րդ գլխուն մէջ: Հոն կը պատմուի Իսրայէլացի ժողովուրդին հերթական մէկ մոլութիւնը Մոաբի դաշտերուն մէջ, ուր ժողովուրդը յարեցաւ Մոաբացիներու Բահադ-Փէոր չաստուծոյ պաշտամունքին, այդ պաշտամունքին առնչուած պոռնկութենէն զրաւուելով: Ուստի Տիրոջ բարկութիւնը բորբոքեցաւ, եւ ժանտախտով հարուածեց իր ժողովուրդը, որմէ 24.000 հոգի մեռաւ: Եւ մինչ Իսրայէլացիները դեռ սուգ կ'ընէին շարունակուող աղետին

համար, Չամբրի անունով երիտասարդ իշխան մը Մադիանացի իշխանուհի մը բերաւ քանակատեղի մտցուց: Փենեհէս նախանձախնդրութեան կրակով վառած՝ գեղարդ մը առնելով մտաւ անոր վրանը, եւ թէ՛ զայն ու թէ՛ Մադիանացի կինը սպաննեց: Եւ ժանտախտը դադրեցաւ (Թւ 25.1-9): Այդ պատճառով ալ Աստուած յաիտենական քահանայութեան ուխտ մը կնքեց Փենեհէսի հետ, Մովսէսին ըսելով. «*Ահա ես անոր կու տամ իմ խաղաղութեան ուխտս. յաիտենական քահանայութեան ուխտ մը՝ իր եւ իրմէ ետք իր սերունդին հետ, որովհետեւ իր Աստուծոյն նախանձախնդրութիւնը ունեցաւ, եւ Իսրայէլի որդիներուն համար քաւութիւն ըրաւ*» (Թւ 25.12-14):

Այս ուխտով, որ ՀԿ-ին մէջ յիշուած Աստուծոյ 7 ուխտերէն 5-րդն է¹³⁸, քահանայութեան Ահարոնեան գիծին շարունակութիւնը անխախտ երդումով հաստատուած կ'ըլլար:

Ահարոնեան քահանայութեան պատմութեան մէջ ուրիշ կարեւոր անուն մըն է Մադոկ քահանան: Ո՞վ է ասիկա:

Քահանաներ սերտօրէն կապուած էին արքունիքին եւ յաճախ պալատական դաւերուն կամ գահակալական խնդիրներուն կապուած է իրենց անունը: Այսպէս, Մաւուդ սրամահ ընել տուաւ Աքիմէլէք քահանայապետը եւ Նոբ քաղաքին 85 քահանաները, Դաւիթին օգնած ըլլալու յանցանքով (Ա.Թգ 22.9-19): Դաւիթէն ետք, Սողոմոն-Ադոնիա գահակալական մրցակցութեան մէջ Աբիաթար քահանան Ադոնիայի կողմը եղաւ, որ Դաւիթի երեց որդին էր, մինչ Մադոկ քահանան կրտսերին՝ Սողոմոնի հետ եղաւ. եւ երբ Դաւիթ

¹³⁸ Հետեւեալներն են այդ 7 ուխտերը.-

- 1) **Նոյին հետ**, անգամ մըն ալ մարդկութիւնը ջրհեղեղով չքնաջնջելու (Մն 9.8-17):
- 2) **Աբրահամին հետ**, Քանաանի երկիրը իր եւ իր սերունդներուն տալու (Մն 15.9-21):
- 3) Դարձեալ **Աբրահամին հետ**, անոր եւ անոր սերունդին յաիտենական Աստուածը ըլլալու համար, որուն նշանը թլփատութիւնը պիտի ըլլար (Մն 17.7-14):
- 4) **Մինայի լեռան վրայ** իր ժողովուրդին հետ կնքուած, Մովսէսի ձեռքով, ժողովուրդին կողմէ ամբողջական հնազանդութեան յանձնառութեամբ (Ել 24.3-8):
- 5) **Փենեհէսի եւ անոր սերունդին հետ**, յաիտենական քահանայութեան համար (Թւ 25.10-13):
- 6) **Դաւիթի հետ**, իր աթոռը յաիտենական եւ իր սերունդէն թագաւորը անպակաս ընելու համար (Բ.Թգ 7.5-16):
- 7) **Նոբ ուխտը**՝ իր նոր ժողովուրդին հետ, իբրեւ ապագային խոստում, որ Քրիստոսով պիտի իրականանար (Եր 31.31-34):

մահամերձ վիճակի մէջ թագաւոր հռչակեց Սողոմոնը, Սաղոկ էր որ զայն օծեց (Գ.Թգ 1.38-39), որմէ ետք Սողոմոն Աբիաթարը քահանայութենէն զրկելով Անաթոթ արքայուհի (Գ.Թգ 2.26-27), մինչ Սաղոկն ու անոր որդիները կարգեց արքունի իշխան (Գ.Թգ 4.24): Ահարոնէն սերած այս Սաղոկն ու իր ընտանիքը պիտի կազմէին յատուկ նուիրապետութիւն մը, որպէս տաճարին պատասխանատուները:

Քահանայութեան Ահարոնեան գիծը Սաղոկ քահանայի սերունդով շարունակուեցաւ անխզելիօրէն, մինչեւ տաճարին վերջնական ւաւերումը Քրիստոսէ ետք 70 թ.: Բայց քահանայապետութեան պաշտօնին շարունակականութիւնը խզուեցաւ շուրջ 250 տարի աւելի կանուխ:

Արդարեւ, Ք.Ա. 172 թուականին, Ահարոնի եւ Սաղոկի սերունդէն վերջին քահանայպետը՝ Օնիաս Գ., սպաննուեցաւ քաղաքական պատճառներով, եւ այնուհետեւ քահանայապետական պաշտօնը նշանակովի դարձաւ: Սուրիա նստող Սելևկեան թագաւորները իրենք կը նշանակէին իրենց կամեցած անձր: Որոշ ժամանակ մը կայունութիւն մտաւ Մակաբայեցիներու ժամանակ, Ք.Ա. 166 թ. սկսեալ, երբ Յուդա Մակաբէի եղբայրներէն՝ նախ Յովնաթան (Ք.Ա. 161-144) եւ ապա Սիմոնը (Ք.Ա. 143-134) դարձան քահանայապետ: Ապա շուրջ մէկ դար, Ք.Ա. 134-37, Սիմոնի սերունդը եղաւ թէ՛ թագաւոր եւ թէ՛ քահանայապետ: Իսկ 37 թ. ետք, Հերովդէս Մեծի գահ բարձրացումով, դարձեալ քահանայապետական պաշտօնը դարձաւ նշանակովի, առհասարակ Հռոմի կողմէ, մինչեւ պաշտօնին ջնջումը Երուսաղէմի կործանումով: Թեկնածուները կ'ընտրուէին քահանայական մեծ ընտանիքներէն, որուն անդամները «աւագ քահանաներ» կոչուած են՝ Նոր Կտակարանին մէջ (սխալմամբ «քահանայապետներ» թարգմանուած Գրաբարի մէջ, մինչ գիտենք որ քահանայապետը մէկ հատ կ'ըլլար):

Ահարոնեան քահանայապետութեան գիծին խզումը քանի մը հետեւանքներ ունեցաւ: Որովհետեւ Հասմոնական (Մակաբայեցիներու) գերդաստանի անդամները աւելի պատերազմիկներ ու քաղաքական ղեկավարներ էին, քան կրօնական առաջնորդներ, ասոնց դէմ դժգոհութեան ալիքներ

բարձրացան կրօնական ջերմեռանդությամբ յատկանշուող խմբաւորումներու կողմէ: Աւանդական քահանայութեան ներկայացուցիչները զանոնք մեղադրեցին իրենց ոչ-Սաղոկեան ծագումին համար: Փարիսեցիները բուռն կերպով ընդդիմացան անոնց, մասնաւորաբար անոնց քաղաքական գործունէութեան եւ ուղղութեան համար: Իսկ Եսսենացիներու խմբակը, որ քահանայական ծագում ուներ, «արիւնով սրբապղծուած» համարեց քահանայապետական պաշտօնը, եւ խզուեցաւ Երուսաղէմէն ու տաճարական պաշտամունքէն, դառնալով աղանդ, եւ իր կեդրոնները ստեղծելով Մեռեալ Ծովու անապատային շրջաններուն մէջ:

113.- ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋ ԳԱԼԸ

Քահանայութեան ստեղծումը եթէ Մովսէսի աւանդած Օրէնքով կատարուեցաւ, ի՞նչ էր եւ ի՞նչ եղաւ անոր վիճակը սկզբնական շրջանին: Օրէնքի գիրքերը կը փորձեն մեզի տալ կարելի եղածին չափ յստակ կազմակերպական պատկեր մը, սակայն յայտնապէս անհկա մէկ օրէն միւսը չստացաւ իր վերջնական կազմակերպուած վիճակը:

Տեսնենք երեք երեսներ.-

Ա.- Քանաան մուտքի իսկ օրերէն սկսեալ մինչեւ թագաւորութեան սկզբնաւորումը, Ղեւիի ցեղին անդամները, որոնք յատուկ երկրամաս մը պիտի չունենային իբրեւ «Ժառանգութիւն», ունեցան բնակութեան 48 քաղաքներ (տե՛ս Յես 21.41): Բայց պէտք է յիշել, որ տակաւին այս շրջանին գոյութիւն չունէր կեդրոնացած պաշտամունք մը, որ հետագային Երուսաղէմի եւ տաճարին շուրջ պիտի կեդրոնանար, եւ բոլոր Ղեւտացիները իրենք դեռ կապուած չէին Վկայութեան Խորանին, որ շրջուն վիճակ մը ուներ, թեպէտ քանի մը երկար կայքեր ունեցաւ, ինչպէս տեսանք ասկէ առաջ: Հետեւաբար Ղեւտացիները ազատ կերպով կը ծառայէին հինէն ի վեր ծանօթ եւ ժողովուրդին կողմէ յարգուած կարգ մը սրբավայրերու մէջ:

Բ.- Երուսաղեմի տաճարի շինութենէն ետք դարձեալ պաշտամունքը մէկ անգամէն չկեղրոնացաւ այնտեղ: Դաւիթի եւ Սողոմոնի կողմէ յատուկ աշխատանք տարուեցաւ բոլոր Ղեւտացի քահանաները տաճարական պաշտամունքին շուրջ հաւաքելու, եւ քահանայական պաշտօնը 24 խումբերու կամ «դասակարգութիւն»ներու մէջ բաշխելու (Ա.Մն 24.10 եւ 19: Նե 12.4 եւ 17: Հմմտ Ղկ 1.5): Բայց նախկին դրութիւնը մասամբ շարունակուեցաւ դեռ ժամանակ մը: Այս կապակցութեամբ, Բ.Օրէնքը կը նախատեսէր հետեւեալը. *«Երբ Ղեւտացի մը քու քաղաքներէդ մէկէն, այսինքն բոլոր Իսրայէլի մէջ իր պանդխտացած տեղէն, ելլէ իր սրտին բոլոր փափաքովը Տիրոջ ընտրած տեղը գայ, այն ատեն հոն՝ Տիրոջ առջեւ կեցող բոլոր իր Ղեւտացի եղբայրներուն պէս իր Տէ՛Ր Աստուծոյն անունովը ծառայութիւն ընէ, եւ միւսներուն հետ հաւասար բաժին պիտի ուտէ, իր հայրենական եկամուտներէն զատ»* (Բ.Օր 18.6-8):

Քահանաները Երուսաղեմի պաշտամունքին շուրջ կեղրոնացնելու վերջնական քայլը առաւ Յուդայի Եոսիա թագաւորը (Ք.Ա. 640-609), որ իր կրօնական բարեկարգութեան մէջ բոլոր կռատուները եւ պաշտամունքային վայրերը կործանեց, եւ *«Յուդայի բոլոր քաղաքներէն բոլոր քահանաները [Երուսաղեմ] բերաւ, եւ Գաբայէն մինչեւ Բեերշեբա սրբապղծեց այն բարձր վայրերը, ուր քահանաները խունկ կը ծխէին»* (Դ.Թգ 23.8): Բայց կռապաշտութեան հակած այս քահանաները Երուսաղեմ ընդունուեցան ո՛չ թէ իբրեւ քահանայ, այլ՝ իբրեւ ծառայող, միւս Ղեւտացիներուն պէս (տե՛ս Դ.Թգ 23.9):

Գ.- Կազմակերպուած քահանայութեան վերաբերող ուրիշ հարց մըն է հետեւեալը.- Քահանայութեան մէջ կա՞ր արդեօք նուիրապետական որոշ կարգ մը կամ դրութիւն մը:

Հարկաւ կար որոշ դրութիւն մը, եթէ «նուիրապետութիւն» բառը հասկնանք պաշտօններու բաշխումի իմաստով, եւ ո՛չ թէ քահանայութեան մէջ «վերին» եւ «ստորին» խաւերու կամ դասակարգերու գոյութեան իմաստով: Ոմանք մեկնելով Աստուածաշունչին կարգ մը հաստատումներէն, ինչպէս օրինակ՝

Դ.Թագաւորներու գիրքին մէջ տեղեկութենէն եւ անոր սխալ մեկնութենէն, կ'ենթադրեն այդպիսի նուիրապետութեան մը գոյութիւնը:

Բայց ի՞նչ կ'ըսէ Դ.Թագաւորներու գիրքը:

Հոն երկու տեղ կը կարդանք.- «*Թագաւորը Քեղկիա քահանայապետին, երկրորդ քահանաներուն եւ դռներու (բոց՝ սեմերու) պահապաններուն հրամայեց, որ ...*» (Դ.Թգ 23.4): Նոյնը կը կարդանք երկու գլուխ անդին. «*Առաջին քահանան՝ Սարաբիան, երկրորդ քահանան՝ Սոփոնիան, եւ դռներու (բոց՝ սեմերու) պահապանները...*» (Դ.Թգ 25.18): Այստեղ յիշուած «դռներու պահապանները» իրենք ալ քահանաներ են (տե՛ս 12.9):

Արդ, արդեօք այստեղ երեք կարգի կամ աստիճանի քահանաներո՞ւ ակնարկութիւն կ'ըլլայ: Ինչպէս հին Աշխարհաբար թարգմանութիւնը ցոյց կու տայ, որոշ թարգմանութիւններ «երկրորդ» (Եբր. «միշնե՛հ» [משנה]) բառը «երկրորդ աստիճանի» թարգմանած են, ինչ որ կու տայ այն սխալ տպաւորութիւնը, թէ «երկրորդ քահանաները» երկրորդ կարգի կամ աստիճանի քահանաներ են: Այդպիսի «նուիրապետութիւն» մը գուտ ենթադրական է, սակայն, եւ հաւանաբար ո՛չ արդարացի: Հաւանաբար «երկրորդ» բառը պարզապէս պաշտօն մը ցոյց կու տայ: Եւ փաստօրէն 25.18-ին մէջ «երկրորդ քահանայ»ին եզակի ըլլալը ցոյց կու տայ, որ անիկա տեսակ մը փոխանորդը կամ օգնականն է քահանայապետին¹³⁹:

Գալով «Դռներուն պահապան» քահանաներուն, յիշեալ բացատրութիւնը հաւանաբար պէտք է հասկնալ իբրեւ «դռներուն հսկող», կամ «դռներուն պատասխանատու»¹⁴⁰, որովհետեւ Երեմիայի մարգարէութեան մէջ նոյն դրուագին զուգահեռը (52.24) մեզի ցոյց կու տայ, որ «դռներու պահապան» անունով յիշուած քահանաները թիւով միայն երեք հոգի են: Ասոնք հաւանաբար այն

¹³⁹ Շատ հաւանաբար 23.4-ին մէջ եւս «քահանաներ»ը պէտք է եզակի ըլլայ, ինչպէս եզակի է 25.18-ին եւ Եր 52.24-ին մէջ, ինչպէս նաեւ Արամերէն Թարգումին մէջ (տե՛ս Montgomery, James A., *A Critical And Exegetical Commentary on the Books of Kings*; The International Critical Commentary, Edinburgh, T. & T. Clark Ltd. [1986], p. 538):

¹⁴⁰ Այս իմաստը գտնելու համար կարելոր է դիտել , որ Ա.Մն 15.24-ին մէջ երկու քահանաներ «Տապանակին դռնապանները» կը կոչուին, որ կը նշանակէ՝ Տապանակին վերահսկող, կամ պատասխանատու:

պատասխանատուներն են, որոնք պետք էր հսկէին եւ թոյլ չտային որ օտարական կամ պիղծ մարդ մը ներս մտնելով Սրբարանը պղծէ:

114.- ՔԱՀԱՆԱՆԵՐՈՒՆ «ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆԸ»

Երբ Աստուած նոր պիտի հաստատէր իր ժողովուրդին քահանայութիւնը, Վկայութեան Խորանին կապուած հրահանգները աւարտելէ ետք, անմիջապէս քահանայապետական եւ քահանայական զգեստներու կարգադրութիւնը ըրաւ (Ելք 28), եւ ապա անոնց օծումին եւ օրհնութեան վերաբերող հրահանգները տուաւ, յատկապէս ըսելով. «Այս զգեստները պիտի հագցնես քու եղբորդ՝ Ահարոնին եւ իր որդիներուն, եւ զանոնք պիտի օծես, պիտի օրհնես¹⁴¹ եւ սրբես զանոնք, որպէսզի ինծի ծառայեն իբրև քահանայ» (Ելք 28.41):

Երեք եզրեր կը նշուին այստեղ, օծել, օրհնել, եւ սրբել, որոնք կը բնութագրեն քահանային նուիրագործումը Աստուծոյ ծառայութեան համար¹⁴²:

1.- **Պիտի օծես:** Օծումը խորհրդանիշ մըն էր, արտաքին, երեւելի նշան մը՝ Աստուծոյ կոչումին եւ կոչումի իրագործումին համար տրուած աներեւոյթ պարզելին:

Ձիթախիղով եւ մանաւանդ անուշահոտ իւղերով օծումը Եբրայեցի ժողովուրդին մէջ լայն տեղ ունեցող սովորութիւն մըն էր: Ժողովրդական մակարդակի վրայ՝ անիկա **ուրախութեան նշան էր** (տե՛ս Սղ 45.7: Առ 27.9: Ժղ 9.8: Հմմտ Սղ 133.2: Ես 61.3), որմէ զրկուիլը նշան էր սուգի կամ ապաշխարութեան (Բ.Թգ 12.20: Դն 10.2-3: Հմմտ Բ.Օր 28.40: Մք 6.15): Իսկ կրօնական խորհողութեան մէջ անիկա **նշան էր սրբագործումի**, որով օծուած առարկան կամ անձը կը դառնային «սուրբ», Աստուծոյ նուիրուած (օրինակ՝ Բեթել

¹⁴¹ «Պիտի օրհնես», բոց.՝ «անոնց ձեռքերը պիտի լեցնես»: Այս վերջին բացատրութիւնը Եբրայական ծիսական յատուկ դարձուածք մըն է, որ կը նշէ Աստուծոյ ծառայութեան յատկացումը ըլլալ եւ ըստ այնմ օրհնութիւն կամ «ձեռնադրութիւն» ստանալ (հմմտ 29.9 եւ 32.29):

¹⁴² Յիշել, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ բոլոր օծումները, մանաւանդ քահանաներու, Խորանի, Սեղաններու եւ պատկերներու, կը կատարուի «Օրհնեցի, օծցի եւ սրբեցի» բանաձեւով:

քարը, Օն 28.18, 35.13-14): Անձերու պարագային, ինչպէս՝ քահանաներուն, թագաւորներուն եւ մարգարէներուն, օծումը ո՛չ միայն **Աստուծոյ ընտրութեան նշանն էր** (տե՛ս օրինակները Սաւուրի՝ Ա.Թգ 10.1 եւ 24, Դաւիթի՝ Ա.Թգ 16.1-3, Եհուի՝ Դ.Թգ 9.1-3), այլ նաեւ՝ **Աստուծոյ Հոգիին տրւչութեան** (տե՛ս օրինակները Սաւուրի՝ Ա.Թգ 10.1 եւ 6-7, Դաւիթի՝ Ա.Թգ 16.13), որովհետեւ իւրը (ձիթափուրը) ինք նշանակն է Աստուծոյ Սուրբ Հոգիին (տե՛ս Ես 61.1):

Արդ, քահանաներուն ստացած օծումը նոյնպէս եռեակ նշանակութիւններ ունէր: Նշան էր Աստուծոյ ընտրութեան, Աստուծոյ կողմէ սրբագործումի եւ Աստուծոյ Հոգիի տրւչութեան: Իսկ այս Հոգիին ստացումն էր, որ քահանան կը դարձնէր Աստուծոյ խօսնակը՝ մարգարէին նման (տե՛ս Ելք 7.1: Հմմտ 4.15-16), Աստուծոյ կողմէ պատգամախօսը եւ Օրէնքին հոգելից ուսուցիչը:

2.- Պիտի օրհնես: Օրհնելը իբրեւ յատուկ եզր՝ կը նշէ բուն իսկ քահանայացման արարողութիւնը, քահանայութեան կարգ ստանալը: Այդ իմաստը որոշակիօրէն կը կարդանք Ելք 29-րդ գլուխին մէջ, ուր կ'ըսուի, օրինակ, թէ քահանաները իրենց օծումը եւ օրհնութիւնը ստանալէ ետք եօթը օր Սրբարանին մէջ պիտի մնան, եւ այդ եօթը օրերու ընթացքին անոնց «օրհնութիւնը իր լրումին պիտի հասնի» (29.35), այլ խօսքով՝ պատրաստ պիտի ըլլան քահանայագործութեան:

«Պիտի օրհնես» հրահանգին մէջ կարելի է կարդալ նաեւ քահանայութեան կապուած նպատակ մը: Քահանան միջնորդ մըն է Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ, իսկ այդ միջնորդութիւնը եթէ մարդոց կողմէ Աստուծոյ ներկայացնելն է անոնց աղօթքները եւ խնդրանքները, Աստուծոյ կողմէ՝ անոր օրհնութիւնը փոխանցողն են ժողովուրդին: Այլ խօսքով, քահանաները միջնորդ խողովակն են Աստուծոյ օրհնութեան:

Այդ յատուկ հրահանգը կը գտնենք Թիւերու գիրքին մէջ, ուր կը կարդանք. «Տէրը Մովսէսին ըսաւ.- Ահարոնին եւ անոր որդիներուն հետեւեալը հաղորդէ.- Այսպէս պիտի օրհնէք Իսրայէլի որդիները: Անոնց պիտի ըսէք. “Տէրը միշտ հսկէ քու վրայդ, եւ խաղաղութիւն պարգեւէ քեզի”: Երբ այսպէս իմ անունովս օրհնութիւն տաք անոնց, ես ինքս պիտի օրհնեմ զանոնք» (Թւ 6.22-27):

3.- **Պիտի սրբես:** Սրբել՝ տառացիօրէն կը նշանակէ «սուրբ դարձնել»: Կարելի՞ է մարդու մը համար գործածել այս բացատրութիւնը: Մենք ծանօթ ըլլալով Եբրայական մտածողութեան, գիտենք որ բացարձակ իմաստով Սուրբը միայն Աստուած է: Մարդոց եւ առարկաներուն կապակցութեամբ՝ «սուրբ»ը ծիսական հասկացողութիւն մըն է, եւ կը նշանակէ՝ անմաքրութենէն անջատուած եւ Աստուծոյ նուիրուած, Աստուծոյ ծառայութեան յատկացուած:

Արդ, քահանաները իրենք Աստուծոյ կողմէ ընտրուած են՝ իրեն պատկանելու եւ իրեն ծառայելու համար յաւիտեան: Իրենց օժման պահէն սկսեալ անոնք այլեւս «աշխարհին» չեն պատկանիր, այլ՝ Աստուծոյ: Անջատուած պէտք է ըլլան աշխարհի հոգերէն ու պարտաւորութիւններէն, իրենք զիրենք ամբողջապէս Աստուծոյ ընծայելու համար: Իսկ այսպիսի ամբողջական ընծայում մը անպայմանօրէն կապուած է նաեւ ներքին մաքրութեան ու սրբութեան:

Աստուծոյ ժողովուրդին կոչումն է սրբութիւնը: Աստուած իր ժողովուրդին տեսականօրէն կը յիշեցնէ *«Սրբեցէ՛ք ձեր անձերը եւ սուրբ եղէք, որովհետեւ ես սուրբ եմ»* (ՂԵ 11.44-45, 19.2, 20.7: Հմմտ Ա.ԹԿ 4.7: Ա.Պտ 1.15-16): Եթէ Աստուած իր ժողովուրդը կանչած է, որպէսզի անիկա *«քահանաներու թագաւորութիւն մը, սուրբ ազգ մը»* ըլլայ (Ելք 19.6: Ա.Պտ 2.5 եւ 9: Յյտ 1.6, 5.10, 20.6: Հմմտ Բ.Օր 7.6, 14.2, 26.19: Եր 2.3: Ա.ԹԿ 4.3: Ա.Պտ 1.15-16), եւ իր ժողովուրդին պատկանողները «սուրբեր» կը կոչէ (Բ.Օր 33.2-4: Ա.ԹԳ 2.9: Սղ 37.28, 50.5, 68.17: Առ 2.8: Դն 7.18, 22, 27: Գրծ 9.13 եւ 32: Հռ 12.13, 15.26, 16.15: Եփ 1.15, 3.8: Կղ 3.12: Եբր 3.1), եւլն, այդ ժողովուրդը Աստուծոյ առաջնորդող քահանաները իրենք, այդ սրբութեան կոչումին մարմնավորումը պէտք է ըլլան իրենք «սուրբ» ըլլալով:

Ի վերջոյ, քահանաներուն այս «սրբուիլը» կամ սրբագործումը կը նոյնանայ քահանայութեան այն ճշմարիտ հասկացողութեան հետ, որ Աստուած ինք կ'ընծայէ: Ղեւիի ցեղը Աստուծոյ ժողովուրդին մէջէն առնուած, անոնցմէ անջատուած եւ Աստուծոյ նուիրուած է, իբրեւ «երերցներու ընծայ», այլ խօսքով՝ կենդանի զոհ (տե՛ս ԹԵ 8.9-16): Անոնք իրենց ժողովուրդին անդրանիկներուն փոխարէն կ'ընծայուին Աստուծոյ (ԹԵ 3.11-13 եւ 40-41, 8.16-18), եւ

ատով իսկ Աստուծոյ նուիրուած «անդրանիկները» կը ներկայացնեն, կամ փոխաբերականօրէն՝ իրենց ժողովուրդին «երախայրիքները», որ Աստուծոյ ճշմարիտ ժողովուրդին ապագայ պատկերն է (հմմտ Յկ 1.18: Յյտ 14.4):

115.- ՔԱՀԱՆԱՆԵՐՈՒՆ ՊԱՇՏՕՆԸ ԵՒ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վերը ընդհանուր բացատրութեամբ մը ակնարկուեցաւ, թէ քահանայութեան յատուկ պաշտօններն են՝ աղօթելը, մէկու մը համար բարեխօսելը, զոհեր մատուցանելը, Աստուծոյ կամքին հաղորդ ու թարգման ըլլալը, ինչպէս մարգարէ մը զայն ամփոփ կերպով կը բնութագրէ՝ Աստուծոյ կողմէ Հեղի քահանայապետին յիշեցնելով. «Իսրայէլի բոլոր ցեղերուն մէջէն քու նախահայրդ (Ահարոնը) ինծի քահանայ ընտրեցի, որպէսզի իմ սեղանիս վրայ զոհ մատուցանէ, խունկ ծխէ, եւ իմ առջեւ եփուտ հագնի»¹⁴³ (Ա.Թգ 2.28), կամ ինչպէս Մնացորդներու առաջին գիրքը կ'ըսէ. «Ահարոնը ինք եւ իր որդիները յաւիտեան որոշուեցան՝ ամենասուրբ բաներուն նուիրումը կատարելու, Տիրոջ դիմաց խունկ ծխելու, անոր ծառայութիւն ընելու, եւ անոր անունով յաւիտեան օրհնելու համար» (Ա.Մն 23.13):

Աւելի յստակ եւ ամբողջական հասկացողութիւն մը ունենալու համար, կրնանք ըսել, թէ քահանան ունէր հետեւեալ հիմնական պարտականութիւնները.-

1.- Քահանան նախ եւ առաջ կոչուած էր Աստուծոյ ներկայութիւնը խորհրդանշող Ուխտի Տապանակին, եւ Աստուծոյ «բնակարանը» կոչուած Վկայութեան Խորանին պահպանութիւնը, այլ խօսքով՝ հսկողութիւնը կատարելու (տե՛ս Ա.Թգ 1-4 գլուխներ: Բ.Թգ 15.24-29), կամ, ինչպէս Օրէնքը կը սահմանէ, Ղեւտացիներուն կողմէ կատարուող պահպանութեան գործին վերակացութիւնը ընելու (տե՛ս Թւ 3.32: Հմմտ 1.53, 3.7), եւլն, որպէսզի ռեւէ մէկը անոր չմօտենայ ու չմեռնի:

¹⁴³ «Եփուտ հագնիլ», ինչպէս վարը բացատրուած է, նշան էր Աստուծոյ կողմէ պատգամախօսութեան, որ համագոր էր մարգարէութեան:

Բայց այդ «պահպանութեան» անելի կարեւոր հասկացողութիւնը՝ Սրբաբանը օտար պաշտամունքներէն կամ անոնց ազդեցութիւններէն հեռու պահելն էր: Պարտականութիւն մը, որուն մէջ յաճախ անոնք թերացան:

2.- Քահանայական պաշտօնը հիմնականին մէջ միջնորդութիւն մըն էր Աստուծոյ եւ իր ժողովուրդին միջեւ, երկկողմանի կապով.- ժողովուրդին կողմէ՝ անոնց ներկայացուցիչն էր Աստուծոյ դիմաց, եւ Աստուծոյ կողմէ՝ անոր ներկայացուցիչն էր ժողովուրդին դիմաց:

Ժողովուրդին կողմէ՝ քահանան անոնց աղօթքները Աստուծոյ մատուցողն էր: Բարեխօս մըն էր, որուն կը յանձնէր ժողովուրդը իր խնդրանքները, եւ միաժամանակ անոր միջոցով իր շնորհակալիքը, երախտագիտութիւնը եւ փառաբանութիւնը կը բարձրացնէր Աստուծոյ: Միջնորդի եւ բարեխօսի այս դերը կը խորհրդանշուէր ամէն առաւօտ եւ երեկոյ խունկերու մատուցումով (Ելք 30.7-8: Հմմտ Բ.Մն 26.18), որովհետեւ խունկը ինք խորհրդանիշ էր աղօթքի եւ Աստուծոյ բարձրացող գոհաբանութեան (Սղ 141.2: Յյտ 5.8):

Քահանայական պաշտօնի այս երեսին խորհրդանիշը կը կազմէին նաեւ քահանայապետական զգեստին երկու բաժինները.- Նախ՝ եփուտին ուսերուն դրուած վակասները, որոնց վրայ փորագրուած էին Իսրայէլի 12 ցեղերուն անունները, եւ որ քահանայապետը միշտ իր ուսերուն կը կրէր Սրբաբան կամ Սրբութիւն Սրբութեանց մտած ատեն, իբրեւ մնայուն բարեխօս իր ժողովուրդին համար: Երկրորդ՝ անոր լանջապանակը, որուն վրայ 12 թանկագին քարեր ամրացուած էին՝ 12 տարբեր գոյներով, իւրաքանչիւրը մէկ ցեղի խորհրդանիշը, եւ որ դարձեալ քահանայապետը միշտ իր կուրծքին կը կրէր իր պաշտօնավարութեան ընթացքին, իբրեւ մնայուն յիշատակ եւ բարեխօսութիւն իր ժողովուրդին համար (Ելք 28.29):

3.- Աստուծոյ եւ իր ժողովուրդին միջեւ երկրորդ կապը՝ Աստուծոյ ներկայացուցիչը ըլլալն էր ժողովուրդին դիմաց: Աստուծոյ կողմէ՝ քահանան Աստուծոյ խօսնակը եւ պատգամախօսն էր. պաշտօն մը՝ որ կը նոյնանայ մարգարէութեան հետ:

Քահանաները մարգարէներ չէին, այս բառին նեղ մասնագիտական իմաստովը, բայց անցեալին իրենց յատուկ էր

Աստուծոյ կամքը հարցնել ու հասկնալ, եւ Աստուծոյ կողմէ պատգամներ հաղորդել հարցնողներուն կամ ժողովուրդին, մանաւանդ թագաւորներուն (Ա.Թգ 14.36-37, 22.9-10, 30.7-8): Այդ իմաստով՝ քահանան ամբողջական ներկայացուցիչն էր Աստուծոյ, եւ իր ստացած օծումով՝ Աստուծոյ Հոգին ունէր իր վրայ¹⁴⁴: Ահա թէ ինչու՝ Աստուած իր Օրէնքին մէջ խստօրէն կը դատապարտէ անոնք՝ որոնք ուրիշ ազգերու պաշտած սուտ աստուածներուն եւ անոնց պաշտօնեաներուն կը դիմեն գուշակութեան կամ բախտի նայելու համար (հմմտ Ղւ 19.31: Դ.Թգ 1.2-6, 3.11-13: Ա.Մն 10.13-14):

Քահանաները թէպէտ մարգարէներ չէին, բայց երբեմն զոյգ այս պաշտօնները կը գտնենք նոյն անձին վրայ: Այսպէս, օրինակ, Ահարոն Աստուծոյ կողմէ նշանակուեցաւ «մարգարէ» ըլլալու եւ Աստուծոյ կամքը հաղորդելու ժողովուրդին, երբ տակաւին քահանայ չէր օծուած, եւ անշուշտ օծումէն ետք ալ չկորսնցուց Աստուծոյ Խօսքին այդ պարգելը (հմմտ Ելք 4.14-16, 7.1): Դաւիթի օրով՝ Սաղոկ քահանան միաժամանակ «տեսնող» էր (Բ.Թգ 15.27: Հմմտ Ա.Թգ 9.9): Երեմիա մարգարէ քահանայական ընտանիքէ էր եւ ինքը քահանայ (Եր 1.1): Եզեկիէլ նոյնպէս թէ՛ քահանայ էր եւ թէ՛ մարգարէ (1.3): Իսկ քահանայապետները առհասարակ կոչուած էին նաեւ մարգարէական պաշտօն կատարելու: Փաստօրէն ատոր խորհրդանիշն էին անոր եփուտը եւ անոր լանջապանակին մէջ պահուող «Ուրիմն ու Թումիմը», որոնք Աստուծոյ կամքը գիտնալու կը ծառայէին, որպէսզի ըստ այնմ անիկա պատգամէր կամ Աստուծոյ կամքը հաղորդէր ժողովուրդին: Այս իմաստով հետաքրքրական է դիտել, որ քահանայապետները այս դերը կը շարունակէին Նոր Կտակարանեան ժամանակներուն եւս: Յովհաննէսի Աւետարանը Քրիստոսը դատող Կայիափա

---

¹⁴⁴ Աւելի ուշ կը տեսնենք, որ Աստուծոյ հարցնելու պաշտօնը միայն մարգարէները կը կատարէին (հմմտ Գ.Թգ 22.5-8շ: Դ.Թգ 3.11-12շ): Շատ աւելի հետաքրքրական պարագայ մը կը գտնենք Եոսիա թագաւորի պատմութեան մէջ, ուր Քեղկիա քահանայապետը տաճարին մէջ իր գտած Օրինաց գիրքին կապակցութեամբ Աստուծոյ կամքը կը հարցնէ ո՛չ թէ անձամբ, այլ դիմելով Ողորհ մարգարէութեանին (Դ.Թգ 22.8-15): Դարձեալ հետաքրքրական է, որ Աբրազ թագաւորը ինք, իբրեւ տեսակ մը քահանայապետ, անմիջականօրէն Աստուծոյ կը հարցնէ, կամ գուշակութիւն կ'ընէ տաճարի զոհասեղանին միջոցաւ (տե՛ս Դ.Թգ 16.15):

քահանայապետը կը ներկայացնէ միաժամանակ իբրեւ ի պաշտօնէ մարգարէ (Յհ 11.49-52):

4.- Քահանան Աստուծոյ ժողովուրդին ուսուցիչը եւ դաստիարակն էր: Սկիզբէն իսկ Մովսէս դաստիարակութեան այդ պարտականութիւնը տուաւ անոնց, Աստուծոյ Օրէնքը անոնց վստահելով, եւ հրահանգելով՝ զայն բացատրել եւ անկէ ուսուցանել ժողովուրդին, իսկ եօթը տարին անգամ մը, Տաղաւարահարաց տօնին, ամբողջ Օրէնքին դաստիարակութիւնը վերստին ջամբել ժողովուրդին, որպէսզի հին սերունդները վերյիշեն եւ նոր սերունդները սորվին ու գործադրեն (Բ.Օր 31.9-13 եւ 24-26: Հմմտ 33.10):

Օրէնքին մեկնութեան եւ ուսուցման այս դերը լաւագոյնս բնորոշուած կը գտնենք Մաղաքիայի մարգարէութեան մէջ. «*Այսպէս կ'ըսէ Տէրը [Ղեւտացի քահանաներուն].- "Անոնց հետ իմ ուխտս կեանքի եւ խաղաղութեան [ուխտ] է: Ես աստուածավախութիւն տուի անոնց, որպէսզի ինձմէ վախնան եւ իմ անունիս ներկայութենէն պատկառին: Անոնք ճշմարտութեան Օրէնքը սորվեցուցին, եւ անոնց շրթներուն վրայ անհրաւութիւն չգտնուեցաւ: Խաղաղութեամբ եւ ուղղութեամբ ապրեցան հետս, եւ շատերը անօրէնութենէ դարձուցին: Արդարեւ քահանային շրթները [Աստուծոյ] գիտութիւնը պէտք է ուսուցանեն, մարդիկ անոր բերնէն [իմ] օրէնքս պէտք է լսեն, որովհետեւ անիկա ամենակալ Տիրոջ դէսպանն է» (Մդ 2.5-7: Հմմտ Եր 18.18: Եզ 44.23):*

Քահանաներ Օրէնքի ուսուցման իրենց այս դերը շարունակեցին մինչեւ Բաբելոնի գերութեան ժամանակը, եւ անշուշտ նաեւ անկէ ետք, բայց արդէն գերութեան ժամանակէն սկսեալ Օրէնքի մեկնաբաններու եւ ուսուցիչներու նոր դասակարգ մը, «Դպիր» կոչուած, եկաւ շուքի մէջ ձգելու զիրենք:

5.- Քահանայական պաշտօններէն մէկն ալ դատաւորութիւնն էր: Ո՛չ միայն Օրէնքին մեկնաբանները եւ ուսուցանողներն էին անոնք, այլ նաեւ՝ Օրէնքին համաձայն դատաստան կատարողները եւ նոյնիսկ գործադիր իշխանութիւնը: Եւ տակաւին, անոնք ժողովուրդին վրայ կարգուած դատաւորներուն կամ «աւագներ»ուն (= երէցներ) հետ միասին կը կազմէին Վերաքննիչ Ատեանը, որուն

որոշումները անբեկանելի կը մնային այնուհետեւ (Բ.Օր 17.8-13: Եզ 44.24):

6.- Քահանայազորութեան ամենէն աչքառու երեսը՝ ծիսակատարութիւնն էր:

Քահանան ո՛չ միայն խունկերը մատուցանողն էր, այլ նաեւ մատուցանողը զոհերուն, ընծաներուն ու երախայրիքներուն, որուն մէջ դարձեալ ի յայտ կու գայ Աստուծոյ եւ մարդոց միջեւ միջնորդի անոր հանգամանքը: Քահանան ինքն էր որ իր ժողովուրդին կողմէ եւ անոր փոխարէն զոհերը եւ ընծաները կը մատուցանէր (հմմտ Բ.Օր 33.10): Եւ որովհետեւ զոհերը քաւութիւն ընելու կը ծառայէին, քահանան ինք Աստուծոյ կողմէ իր ժողովուրդին քաւութիւն բերողն էր, մեղքին ու յանցանքին դատապարտութիւնը կամ «հարուածը» հեռացնողը, եւ անոր փոխարէն օրհնութիւն բերողը, ինչպէս իրենց օրհնութեան կապուած բացատրութեան մէջ նշուեցաւ:

Ծիսակատարութեան առնչուած էր նաեւ Շաբաթին սկիզբը եւ տօներու սկիզբը յայտարարելը: Անցեալին չկար օրացոյց: Բայց որովհետեւ տօները կապուած էին տարուան եղանակներուն, ամիսներուն եւ յաճախ նաեւ որոշ ամսաթիւերու, քահանաներուն պարտականութիւնն էր «տոմար» պահելը, լուսինին ծագումներուն ու լրումներուն հետեւիլը, ըստ այնմ որոշելու համար ամսամուտերը եւ տօները, իւրաքանչիւր ամսուան, տօնական օրուան կամ Շաբաթ օրուան սկզբնաւորումը ժողովուրդին ծանուցանելը՝ փող հնչեցնելով (Թւ 10.8-10: Հմմտ Ղւ 23.24):

Այս կապակցութեամբ պէտք է գիտնալ, թէ փող հնչեցնող քահանաները հետագային տաճարին նուագախումբին մէջ ալ նոյն պաշտօնը կը կատարէին, երգեցողներուն ու միւս նուագածուներուն հետ միասին (տե՛ս Բ.Մն 5.12-13, 7.6, 29.26-28):

7.- Ի վերջոյ, քահանաները նաեւ Աստուծոյ գրաւոր խօսքին պահապանն էին: Մովսէս քահանաներուն յանձնեց իր գրած Օրէնքը (Բ.Օր 31.9 եւ 24-26), որպէսզի նախանձախնդրօրէն պահեն զայն եւ փոխանցեն հետագայ սերունդներուն: Անոնք Օրէնքի գիրքէն օրինակ մըն ալ թագաւորին պիտի տային, որպէսզի անիկա այդ օրինակը իր քով ունենայ, տեւականօրէն կարդայ եւ բճախնդրօրէն գործադրէ ու գործածել տայ անոր մէջ բովանդակուած պատուէրները (Բ.Օր 17.18-19):

Քահանաներուն կողմէ Աստուծոյ Խօսքին այս պահպանութիւնը բնականօրէն կ'ենթադրէր նաեւ անոր ընդօրինակութիւնն ու բազմացումը, եւ մաշած օրինակներուն փոխարինումը նորերով: Այդպէս ալ, քահանաներ Աստուածաշունչի բնագրին պահպանները եւ ընդօրինակողներն էին մանաւանդ մինչեւ Բաբելոնի գերութեան ժամանակը, թէպէտ այդ սրբազան գործը կը շարունակէին նաեւ անկէ ետք:

Այս կարելոր արժանիքներէն բացի, քահանաներ իրենք եղան նաեւ Աստուածաշունչի գիրքերուն մէկտեղումը եւ անոնց վերախմբագրութեան գործը կատարողները, Բաբելոնի գերութեան տարիներուն, երբ Եզեկիէլ մարգարէ իր շուրջ խմբուած քահանաներով միասին այդ աշխատանքը իրագործեց:

116.- ՂԵԻՏԱՑԻՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ

Ա.- «ՂԵԻՏԱՑԻ» ԿԱՍԿԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Բազմիցս արդէն ակնարկուեցաւ, որ միայն Ղեւիի ցեղին անդամներն էին որ կրնային քահանայանալ եւ Տապանակին, Վկայութեան Խորանին կամ տաճարին ծառայել կամ զոհագործել: Բայց, ինչպէս տեսանք, հինէն մնացած շատ մը դրուագներ եւ օրինակներ ցոյց կու տան, որ այս մասին օրէնքը եւ կանոնները ուշ շրջանի վերախմբագրութիւն են, եւ թէ սկիզբէն՝ Մովսէսի օրերէն ատիկա բացարձակ կանոն չէր:

Այսպէս, օրինակ, նոյնիսքն Մովսէսի օրով՝ անապատին մէջ, Յետո՛ւ Վկայութեան Խորանին պահապան պաշտօնեայ նշանակուած էր, առանց Ղեւիի ցեղէն ըլլալու (Ելք 33.11):

Վերստին յիշենք պարագան Եփրեմի ցեղէն Միքայի, որ իր տղոցմէ մէկը քահանայ օրհնեց իր «աստուածներուն» տանը համար, յետոյ սակայն իբրեւ քահանայ վարձեց Յուդայի ցեղէն պատանի մը, որ «Ղեւտացի» էր կ'ըսուի (Դտ 17.5, 7-13):

Կը հետեւի, որ սկզբնապէս քահանայութիւնը ազատ կոչում մըն էր: Ով որ այդ կոչումը զգար՝ ինքզինք Աստուծոյ կը նուիրէր իբրեւ «Ղեւտացի», որ այս պարագային ցեղը նշանակելու փոխարէն՝ քահանայական պաշտօնին տրուած անուն մը կը դառնայ:

Եթէ շատ կանուխ շրջաններուն այս հասկացողութիւնը պահ մը մոռնանք, հետագայ ժամանակներուն, եւ առհասարակ Օրէնքին ու մարգարէութեանց մէջ «Ղեւտացի» անուանումը միայն երկու տեսակ գործածութիւն ունի.-

ա.- Ընդհանուր իր գործածութեան մէջ «Ղեւտացի» բացատրութեամբ կը հասկցուէին թէ՛ քահանաները, որոնք Ահարոնի տոհմին շառաւիղներն էին, եւ թէ՛ Ղեւիի ցեղին միւս ազգատոհմերը, Գերշոնի, Կոհաթի եւ Մերարիի տոհմերուն շառաւիղները:

բ.- Բայց իր մասնաւոր գործածութեան մէջ՝ «Ղեւտացի» բացատրութեամբ սովորաբար չենք հասկնար քահանաները, այլ միայն միւս երեք տոհմերուն շառաւիղները, որոնք Վկայութեան Խորանին կամ տաճարին մէջ տարբեր պաշտօններու կոչուած էին:

Բ.- Ղեւտացիներու եւ քահանաներու փոխ- յարաբերութիւնը:

Թէ ի՞նչ էր այս երկու խմբաւորումներուն – քահանաներուն եւ Ղեւտացիներուն – տարբերութիւնը եւ փոխ-յարաբերութիւնը, կրնանք ենթադրել՝ մինչեւ հիմա տրուած շատ մը տեղեկութիւններէ: Որոշ բնագիրներ կու գան աւելի յստակացնելու մեր պատկերացումը:

Այդ մասին յաւելեալ տեղեկութիւնները կը քաղենք յատկապէս Թիւերու գիրքէն: Հոն կը ճշդուի, թէ քահանայութիւնը յատուկ պիտի ըլլայ միայն Ահարոնի եւ անոր զաւակներուն (Թւ 3.1-4), իսկ Ղեւտացիները քահանաներուն պիտի ծառայեն.- *«⁵Տէրը Մովսէսին ըսաւ.- ⁶«Ղեւիի ցեղը բեր եւ Ահարոն քահանային առջեւ կանգնեցուր, որպէսզի անոր սպասաւորեն: ⁷Անոնք Հանդիպման Վրանին մէջ պիտի սպասարկեն Ահարոնին եւ ամբողջ ժողովուրդին (հաւաքականութեան), Սրբարանին գործերը ընելով: ⁸Անոնք Հանդիպման Վրանին բոլոր կարասիներուն հսկողութիւնը պիտի ընեն. եւ Իսրայէլի որդիներուն հանդէպ իրենց պարտականութիւնները պիտի կատարեն՝ Սրբարանին գործերը ընելով: ⁹Ահարոնին եւ անոր որդիներուն յանձնէ Ղեւտացիները,*

որոնք Իսրայելի որդիներեն ամբողջովին ինձի¹⁴⁵ տրուած են, ¹⁰իսկ Ահարոնը եւ անոր որդիները քահանայ կարգէ, որպէսզի քահանայական պաշտօն կատարեն: Ուրիշ ռեւէ մէկը, որ փորձէ այդ պաշտօնը իւրացնել, մահուան պիտի ենթարկուի»: ¹¹Տէրը դարձեալ ըսաւ Մովսէսին.- ¹²«Ահա եւ Իսրայելի որդիներուն մէջէն Ղեւտացիները առի՝ իւրաքանչիւր առջինէկ ծնունդ եղող Իսրայէլացիի փոխարէն. հետեւաբար Ղեւտացիները ի՛մս պիտի ըլլան, ¹³որովհետեւ բոլոր առջինէկները իմս են: Արդարեւ, երբ Եգիպտոսի մէջ Եգիպտացիներու բոլոր անդրանիկ զաւակները [մահուամբ] հարուածեցի, Իսրայէլացի բոլոր առջինէկ ծնունդները, ինչպէս նաեւ անասուններու առջինէկները, եւ ինձի առի: Հետեւաբար անոնք ինձի կը պատկանին: Ե՛ւ եւմ Տէրը» (Թւ 3.5-13: Հմմտ 3.40-41, 8.16-18):

Որոշ է, որ Ղեւիի ցեղին միւս ազգատոհմերը կը ներկայանան որպէս օգնական Ահարոնի ընտանիքին, անոնց ծառայելու համար (Թւ 8.12-19, 18.1-7):

Քահանաները, աւելի ճիշդ՝ Ահարոնի անմիջական յաջորդները (որովհետեւ հետագային քահանայական տուններն ալ բազմացան) Ղեւտացիներու գործերուն ընդհանուր վերակացուները կամ պատասխանատուներն էին, «իշխան» կոչուած: Այսպէս, առաջին հերթին Ահարոնի որդի Եղիազարը ունէր վերակացութեան այդ պատասխանատուութիւնը, եւ այդ պատճառով ալ անուանուած է «Ղեւտացիներու իշխաններուն իշխանը» (Թւ 3.32):

Այս փոխ-յարաբերութիւնը առհասարակ պահպանուեցաւ ամբողջ պատմութեան ընթացքին, երբեմն մասնակի շեղումներով: Այսպէս, կը տեսնենք որ անոնք անվերապահ կերպով Մովսէսի կողքին կը կանգնին, երբ ժողովուրդը անապատին մէջ ոսկիէ հորթին պաշտամունքին կը հակի (Ելք 32.26-29): Միւս կողմէ, սակայն, Ահարոնի եւ անոր ընտանիքին քահանայական իշխանութեան դէմ Կորիսի, Դադանի եւ Աբիրոնի ապստամբութիւնը կարելի է դիտել իբրեւ Ղեւտացիներուն կողմէ փորձ մը՝ սահմանուած այս կարգին դէմ դառնալու (հմմտ Թւ 16.1-35):

¹⁴⁵ «Ինձի», ըստ Եբր. կարգ մը ձեռագիրներու, Սամարական Հնգամատեանին եւ LXX-ին: Մասորական բնագիրը՝ «անոր»:

Բարեյլոնի գերութենէն ետք, Ղեւտացիներուն դիրքը որոշակիօրէն փոխուած կը գտնենք Եզեկիէլի մարգարէութեան մէջ: Եթէ անցեալին Մովսիսական Օրէնքը զանոնք Ահարոնի տան քահանաներուն գործակից կը նկատէր, պարզապէս պաշտօններու բաժանումով, Եզեկիէլի մարգարէութեան մէջ անոնք կը ներկայանան աւելի ստորին դիրքով, իբրեւ հետեւանք ու պատիժ՝ Աստուծոյ հանդէպ իրենց անհաւատարմութեան, օտար ազգերու կուռքերուն եւ անոնց պաշտամունքին յարած ըլլալուն համար (44.10):

117.- ՂԵՒՏԱՑԻՆԵՐՈՒ ԸՆԾԱՅՈՒՄԸ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆՆԵՐԸ

Ա.- Ղեւտացիներու ընծայումը:

Ղեւտացիները Աստուծոյ ընծայուած էին իբրեւ Տիրոջ սեփականութիւնը, Իսրայէլացիներու բոլոր անդրանիկ զաւակներուն փոխարէն , իբրեւ «փրկանք» անոնց տեղ (Թւ 3.12-13, 41, 45-46):

Ինչպէս քահանաները, այնպէս ալ Ղեւտացիները պաշտօնավարութեան կը սկսէին երեսուն տարեկանին, եւ կը ծառայէին մինչեւ յիսուն տարեկանը (Թւ 4.3), թէպէտ 25 տարեկանին կը սկսէին օգնել իրենց եղբայրներուն, եւ 50 տարեկանը լրացնելէ եւ պաշտօնէ դադրելէ ետք ալ կը շարունակէին օգնել անոնց (Թւ 8.24-26):

Անոնց պաշտօնավարութեան սկիզբը, կամ «ընծայումը», կը նշուէր յատուկ արարողութեամբ մը, որ կը կատարուէր հետեւեալ երեք երեսներով.-

1.- Առաջին հերթին պէտք էր ծիսականօրէն «մաքրուէին»: Նախ «մաքրութեան ջուր»¹⁴⁶ կը սրսկուէր անոնց վրայ, ապա անոնք իրենց մարմինը լրիւ կ'աժիլէին (Աստուծոյ համար նոր ծնած մանուկի մը պէս ըլլալով), եւ ի վերջոյ իրենց հագուստները եւ իրենք զիրենք կը լուային (Թւ 8.5-7):

¹⁴⁶ Այս բացատրութեամբ հաւանաբար կ'ակնարկուի կարմիր երինջի մոխիրով խառն ջուրին, որ ծիսական անմաքրութիւնները կամ մեղքերը սրբելու կը ծառայէր (Թւ 19):

2.- Յետոյ անոնք կը բերուէին Վկայութեան Խորանին առջեւ, ուր ժողովուրդին ներկայացուցիչները իրենց ձեռքը կը դնէին անոնց գլխուն վրայ, ի նշան հաւանութեան՝ թէ Ղեւտացիները Տիրոջ առջեւ զիրենք կը ներկայացնեն, եւ այս ձեւով քահանայապետը զանոնք Աստուծոյ կ'ընծայէր «երերցնելու ընծայի պէս», այսինքն՝ Աստուծոյ գործին պիտի յատկացնէր, որպէսզի անոնք Հանդիպման Խորանին գործին նուիրուին (Թւ 8.9-11, 13-15): Յիշեալ բացատրութիւնը որոշակիօրէն ըսել կ'ուզէ, թէ Ղեւտացիները իրենք եւս, քահանաներուն հետ միասին, Տիրոջ ընծայուած կենդանի զոհեր են, Աստուծոյ ընծայուած միւս զոհերուն նման:

3.- Այնուհետեւ կը մատուցուէին անոնց համար որոշուած զոհերը, ցուլ մը իբրեւ ողջակէզ, հացի ընծաներով միասին, եւ ուրիշ ցուլ մը՝ իբրեւ մեղքի զոհ (Թւ 8.8 եւ 12):

Բ.- Ղեւտացիներու պաշտօնները:

Նախ ըսենք, որ ինչպէս քահանաները, այնպէս ալ Ղեւտացիները Դաւիթ թագաւորի օրով, Դաւիթի եւ Սամուէլ մարգարէի կողմէ 24 խումբերու կամ դասակարգութիւններու բաժնուեցան (Ա.Մն 9.22), եւ իւրաքանչիւր դասակարգութիւն հերթով իր ծառայութիւնը կը մատուցանէր: Մնացեալ ժամանակին անոնք իրենց տուները կը մնային, իրենց սեփական քաղաքներուն մէջ (Ա.Մն գլուխներ 25-26):

Ղեւտացիներու յատուկ պաշտօնները ներկայացուած կը գտնենք Օրէնքի կարգ մը հատուածներուն մէջ: Պաշտօնին հիմնական սահմանումը կու տայ Թիւերու զիրքը, ուր կը կարդանք, թէ Տէրը ինք Մովսէսին հրահանգեց, ըսելով. *«Ղեւտացիները Վկայութեան Խորանին շուրջըրոյրը պիտի բանակին, որպէսզի ռեւէ մէկը անոր չմօտենայ, եւ իմ բարկութիւնս չգայ Իսրայէլացիներու հաւաքականութեան վրայ: Անոնք Վկայութեան Խորանին պահպանութիւնը պիտի ընեն»* (Թւ 1.53):

Ի՞նչ կը նշանակէր «Վկայութեան Խորանին պահպանութիւնը», եւ ի՞նչպէս կը կատարուէր անիկա:

Ինչպէս գործածութիւնները ցոյց կու տան, «պահպանութիւն» բառը գլխաւորաբար կը նշանակէ «պատասխանատուութիւն», «վերակացութիւն»:

1.- Որքան ատեն որ Վկայութեան Խորանը շրջուն վիճակ մը ունէր, ռեւէ տեղափոփոխութեան պարագային Ղեւտացիներու երեք տոհմերը պատասխանատուութիւնը ունէին քակելու Վկայութեան Խորանը եւ հաւաքելու զայն կազմող առարկանները, ինչպէս նաեւ անոնց բեռնակրութիւնը ընելու (Թւ 4.47): Իւրաքանչիւր տոհմ իրեն յատուկ պատասխանատուութիւն մը ունէր:

Գերշոնի տոհմին խնամածութեան յանձնուած էին Խորանին վրանը, տանիքը եւ կողմերը ծածկող մորթերը, շրջափակին եւ դռներուն վարագոյրները, եւ վրանը կանգնելու ծառայող չուանները:

Կոհաթի տոհմին խնամածութեան յանձնուած էին Տապանակը, աշտանակը, սեղանները (Առաջաւորութեան Հացի, Խունկի եւ Զոհերու), Սրբարանին պաշտամունքային գործիքները եւ արտաքին Սրբարանը ներքին Սրբարանէն բաժնող վարագոյրը:

Մերարիի տոհմին խնամածութեան յանձնուած էին Սրբարանին պատերը կազմող տախտակները, անոր նիզերը, սիւներն ու խարիսխները, եւ ասոնց կապուած առարկաները, ինչպէս նաեւ շրջափակին սիւները, անոնց խարիսխները, ցիցերը եւ չուանները:

2.- Պահպանութիւնը, երկրորդ հերթին, կը նշանակէր պահակութիւնը կամ հսկողութիւնը, որ իր քանի մը երեսները ունէր.-

ա) Նախ՝ կար դռնապանութիւնը: Դաւիթ թագաւորի օրով որոշուած 24 դասակարգութիւնները հերթով կը կատարէին այս պաշտօնը (Ա.Մն 9.21-26, 16.1-19):

բ) Ապա կար Աստուծոյ տան գանձերուն եւ նուիրական անօթներուն, ինչպէս նաեւ մթերանոցներուն պահպանութիւնը (Ա.Մն 9.26-28, 26.20-28):

գ) Տաճարէն դուրս գործերուն համար կամ անհրաժեշտութիւնը ուստիկաններու եւ դատաւորներու, որոնք թագաւորի տրամադրութեան տակ էին միշտ (Ա.Մն 26.29-32: Բ.Մն 19.8):

Հետագային ալ Ղեւտացիները շարունակեցին տաճարին պահակութիւնը եւ սպասաւորութիւնը ընել: Յիսուսը ձերբակալելու եկած տաճարին «զինուորները եւ սպասաւորները» (Յհ 18.3) կամ

քահանայապետին ծառան՝ Մադբուսը (Մտ 26.51: Յհ 18.10: Հմմտ 7.32 եւ 45-46) Ղեւտացիներ էին:

3.- Պահպանութիւնը նաեւ Սրբարանի ծիսակատարական գործերուն մէջ քահանաներուն ընծայուած օգնութիւնն էր: Պահպանութեան կամ դոնապանութեան գործին կոչուած տոհմերուն՝ Կորիսի եւ Մերարիի սերունդներուն «իշխանները» կամ տոհմապետները պատասխանատու էին Սրբարանի բոլոր գործերուն, ինչպէս նաեւ նաշիհին, գինիին եւ Շաբաթ Շաբաթ առաջաւորութեան հացերու պատրաստութեան (Ա.Մն 9.29-32): Անոնք նաեւ քահանաներուն կ'օգնէին մորթելու եւ մորթազերծ ընելու համար զոհի անասունները:

4.- Տակաւին, պահպանութիւնը նաեւ Սրբարանին մաքրութիւնն էր.- Չոհերուն եւ ընծաներուն համար գործածուող անօթներուն ու գործիքներուն մաքրութիւնը, զոհասեղանին մաքրութիւնը՝ փայտերուն ու զոհերուն մոխիրէն, գետիններուն մաքրութիւնը, ելւն:

5.- Դաւիթի օրերէն սկսեալ եւ այնուհետեւ, 24 դասակարգութիւնները նախ Վկայութեան Խորանէն եւ ապա Սողոմոնի տաճարէն ներս հերթաբար կը ծառայէին նաեւ իբրեւ երգչախումբի եւ նուագախումբի անդամներ, կատարելով բոլոր տեսակի գործիքներուն վրայ՝ լարաւոր, փչողական թէ հարուածային, եւ ըստ իրենց տոհմերուն՝ ունէին իրենց որոշուած տեղերը (տե՛ս Ա.Մն 6.31-32, 16.4-6, 25-րդ գլուխ): Դաւիթի օրով «արուեստագէտ [= հանճարեղ] երգողներուն» թիւը 288 էր (Ա.Մն 25.1-7): Ասոնց «իշխանները» կամ տոհմապետները տեսականօրէն կը մնային տաճար, ուր իրենց յատուկ սենեակները ունէին (Ա.Մն 9.33):

Շատ շքեղ ու տպաւորիչ է այն պատկերը, որ մեզի կու տայ Բ.Մնացորդներու գիրքը, երբ կը նկարագրէ Սողոմոնի տաճարին աւարտէն ետք Ուխտի Տապանակին տաճար փոխադրութիւնը: Հոն մեզ կը հետաքրքրէ Ղեւտացիներուն վերաբերող բաժինը.- *«¹²Երգեցող բոլոր Ղեւտացիները, Ասաֆի, Եմանի, Իզիթունի, եւ անոնց բոլոր որդիներուն ու եղբայրներուն հետ միասին, բեհեզներ հագած՝ ծնծղաներով, տաւիղներով ու քնարներով կանգնեցան զոհասեղանին արեւելեան կողմը: Անոնց կողքին, հարիւր քսան*

քահանաներ փող կը հնչեցնէին: ¹³Թէ՛ փող հնչեցնողները, եւ թէ՛ երգեցողները միասնաբար, կարծես մէկ բերանով, Տէրը կ'օրհնաբանէին ու կը ներբողէին: Փողերու, ծնծղաներու եւ ուրիշ նուագարաններու ընկերակցութեամբ, անոնք բարձրաձայն Տէրը կ'օրհնաբանէին, ըսելով. «Գոհութի՛ւն յայտնեցէք Տիրոջ, որովհետեւ բարի է. մշտական է ողորմութիւնը անոր» (Բ.Մն 5.12-13: Հմմտ 7.6, 29. 26-30):

6.- Ի վերջոյ, կը թուի թէ քահանաներուն կողքին Ղեւտացիները եւս երբեմն երբեմն զբաղած են ուսուցման գործով (տե՛ս Բ.Մն 17.8-9, 30.22, 35.3: Նե 8.7):

Գ.- ՂԵՒՏԱԳԻՆԵՐՈՒ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐՆ ԿԱՄ «ԻՐԱՒՈՒՆՔ»ՆԵՐՆ:

Վկայութեան Խորանին կամ տաճարին իրենց ծառայութիւններուն համար Աստուած Ղեւտացիներուն «իրաւունք», այսինքն՝ ապրուստի միջոց սահմանած էր՝ ժողովուրդին կողմէ տաճարին տրուած տասանորդները եւ ուրիշ մէկ-երկու եկամուտներ: Այսպէս.-

1.- Իւրաքանչիւր տարուան բերքերուն տասանորդները, ի՛նչ ալ ըլլային տրուածները՝ ցորեն, գարի, ալիւր, ձէթ, խաղող եւ այլ պտուղներ (ՂԼ 23.17): Որովհետեւ անոնք Իսրայէլի մէջ հողային ժառանգութիւն պիտի չունենային, այդ տասանորդները պիտի ըլլային անոնց իրաւունքը (ԹԼ 18.21-24), որպէսզի անոնցմով իրենց ընտանիքները կերակրուին (ԹԼ 18.31-32):

2.- Սովորական տարեկան տասանորդներէն զատ, երեք տարին անգամ մը, նոյն տարուան արմտիքներուն տասանորդը, որուն մէկ մասը Ղեւտացիներուն, իսկ մնացեալը պանդուխտներուն, որբերուն եւ այրիներուն կը յատկացուէր (Բ.Օր 14.28-29, 26.12):

3.- Պատերազմներէն ձեռք բերուած աւարին փոքրիկ մէկ մասը, ըլլա՛յ մարդոցմէ, ըլլա՛յ անասուններէն (ԹԼ 31.30):

118.- ՔԱՀԱՆԱՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ

Եբրայերէն «Քահանայ» («քո՛հեն», յգ. «քոհանի՛մ») բառին ստուգաբանութիւնը շատ որոշ չէ: Հաւանաբար կը նշէ մէկը՝ որ

արտօնուած է «Տիրոջ մօտենալու»¹⁴⁷ (հմմտ Ելք 19.22, 30.20), մինչ ուրիշ ռեւէ մէկուն արտօնուած չէր, մահուան սպառնալիքով:

1.- Պաշտօնավարութեան տարիքը, ժամանակը եւ պայմանները:

Ինչպէս բոլոր Ղեւտացիները, այնպէս ալ քահանաներ պաշտօնավարութեան կը սկսէին երեսուն տարեկանին, եւ կը ծառայէին մինչեւ յիսուն տարեկանը (Թւ 4.3):

Յիշեցինք, որ Դաւիթի եւ Սողոմոնի օրերուն Ահարոնեան քահանայութիւնը որոշ թիւ մը կը ներկայացնէր, եւ բաժնուեցաւ 24 խումբերու կամ դասակարգութեանց, որոնք ամբողջ տարուան վրայ կարգով կը ծառայէին տաճարին, առօրեայ պաշտամունքն ու զոհագործութիւնները կատարելով (հմմտ Ղկ 1.5 եւ 23):

Բայց քահանաներուն թիւը այնքան ալ մեծ չէր: Եզեկիա թագաւորին օրով, տաճարի մաքրագործումէն ետք, երբ Չատիկի բացառիկ տօնակատարութիւն մը տեղի ունեցաւ: Այս տօնի նկարագրութեան մէջ տրուած տեղեկութենէն կը գիտնանք, թէ քահանաները թիւով շատ չէին: Ընդհակառակը, ժողովուրդին բերած ողջակէզները ա՛յնքան շատ էին, որ քահանաները չհասան բոլորը մորթագերծ ընելու, եւ ուստի իրենց Ղեւտացի եղբայրները օգնեցին անոնց (Բ.Մն 29.34):

Յիշեցինք նաեւ, թէ ամբողջ երկրին տարածքին քահանաները իրենց բնակութեան համար 48 քաղաքներ ունէին, ուր կը բնակէին պաշտօնէն զերծ եղած ժամանակ (Ա.Մն 6.49-81): Իսկ անոնցմէ շատեր Երուսաղէմ կամ մօտակայքը կ'ապրէին:

Պաշտօնավարութիւնը կը սկսէր Շաբաթ օր եւ կը վերջանար միւս Շաբաթ օրը: Իւրաքանչիւր խումբ տարին երկու շաբաթ ծառայութիւն ունէր, որու ընթացքին տուեալ խումբին մաս կազմող բոլոր քահանաները տաճար պէտք էր գտնուէին: Իսկ տարին մէկ

---

¹⁴⁷ Թերեւս այս իմաստով է, որ, օրինակ, Դաւիթ թագաւորին որդիները այս բառով բնորոշուած են (Բ.Թգ 8.18), «մեծ իշխան» կամ «նախարար» նշանակութեամբ (հմմտ Ա.Մն 18.17: Տե՛ս Գրք.ը, որ կը թարգմանէ «խոռապետք», ինչ որ կը նշանակէ «մեծ իշխաններ» կամ «նախարարներ»: Բայց թերեւս ալ բառը գործածուած է նոյնինքն «քահանաներ» իմաստով, թագաւորական ընտանիքին վերապահուած իբրեւ տիտղոս եւ պատուոյ դիրք:

առիթով, Տաղաւարահարաց տօնին, բոլորը միասնաբար պաշտօնի գլուխ կ'ըլլային:

2.- Սրբութեան պայմանը:

Քահանաները իրենք պարտաւորութիւնը ունէին իրենք զիրենք ամբողջովին «սուրբ», անարատ պահելու, հեռու ամէն «պղծութենէ»: Գիտենք, որ Եբրայական մտածողութեան մէջ սրբութեան կամ պղծութեան հիմնական հասկացողութիւնը ծիսական մաքրութիւնը կամ անմաքրութիւնն էր, բարոյականէն առաջ. բայց ծիսական կամ մարմնական այդ մաքրութեան սկզբունքը Աստուծոյ կողմէ տրուած էր՝ իբրեւ դաստիարակիչ միջոց՝ մարդը հասցնելու համար բարոյական մաքրութեան պահանջքին, որ Աստուծոյ ճշմարիտ պահանջքն է:

Արդ, ժողովուրդին իբրեւ օրինակ՝ քահանաները բծախնդրօրէն պիտի պահէին «սրբութեան» կամ ծիսական մաքրութեան սկզբունքը, աւելի՛ խստապահանջութեամբ, քան ժողովուրդին համար սահմանուած կանոններն էին: Սրբութեան այդ աստուածային կոչումը քահանաներ պիտի մարմնաւորէին յաւելեալ երեք պահանջքներով.-

1.- Ղեւտական գիրքը նախ ընդհանուր կերպով կը սահմանէ, որ քահանան «*իր ժողովուրդին մէջ գլխաւոր մարդ ըլլալով՝ անմաքուր պէտք չէ՛ ըլլայ. ինքզինք պղծելով*» (Ղւ 21.4): Ապա մասնաւորելով կ'ըսէ, թէ քահանան ոեւէ մէկուն մահուան պարագային սուգ պէտք չէ պահէ եւ ինքզինք անմաքուր չդարձնէ. բացառութիւն է անմիջական հարազատներու (մօր, հօր, զաւակի, եղբօր եւ չամուսնացած քրոջ) պարագան: Սուգի որպէս նշան մազերը պիտի չփետտէ, կամ մօրուքը չխուզէ, կամ մարմինը պիտի չվիրաւորէ (Ղւ 21.1-6):

2.- Ամուսնութեան պարագային պոռնիկ կամ պղծուած կին պէտք չէ՛ առնեն, ո՛չ ալ ամուսնալուծուած կին մը առնեն (Ղւ 21.7-8):

3.- Ոեւէ մէկը որ մարմնական արատ մը կամ իր անդամներուն մէջ թերութիւն մը ունենար՝ չէր կրնար «*Տիրոջ ընծաները մատուցանելու մօտենալ*», այսինքն՝ քահանայագործել (Ղւ 21.17-23):

Ուստի քահանան անթերի է անարատ պետք էր ըլլար, իրմով խորհրդանշելով Աստուծոյ ժողովուրդին «սուրբ» ըլլալու կոչումը:

Ի դէպ, քահանաները այլապէս ալ պետք չէր ածիլէին իրենց գլխուն մազերը, կամ երկարէին զանոնք (Եզ 44.20):

3.- Քահանայական զգեստները:

Քահանայական «սուրբ» զգեստները իրենք էւս խորհրդանշումն են քահանային էւ անոր պաշտօնին սրբութեան: Միաժամանակ անոնք կը բնութագրուին որպէս «պատիւի էւ փառքի նշան», որ թէպէտ ապարօշին համար ըսուած է, բայց ըստ երեւոյթին քահանայական պաշտօնը կը խորհրդանշէ (Ելք 28.40):

Քահանաները Սրբարանին մէջ պաշտօնավարած ատեն պետք էր այդ սուրբ զգեստները հագած ըլլային: Այդ զգեստը չորս կտորներէ կը բաղկանար.-

1.- *Շապիկ*: Այս շապիկը, սպիտակ բեհեզէ (ազնիւ կտաւ), երկար պետք էր ըլլար էւ պետք էր քահանաներուն ոտքերը ծածկէր ամբողջութեամբ, մինչէւ ոտքին թաթերը:

Ըսինք, որ իբրէւ Աստուծոյ ժողովուրդին ներկայացուցիչ, քահանան անձնաւորումը կամ մարմնաւորումն է այդ ժողովուրդին սրբութեան կոչումին: Բայց քահանան ինքն ալ մեղանշական մարդ ըլլալով՝ ամենեւին սուրբ չէր կրնար ըլլալ: Ահա թէ ինչու՝ Աստուած անոնց համար որոշեց յատուկ՝ սպիտակ զգեստներ, երկար շապիկ էւ ապարօշ՝ նուրբ բեհեզով (սպիտակ նրբահիւս կտաւով) կարուած, որոնք մէկ կողմէ սրբութեան խորհրդանշէ են, էւ միւս կողմէ՝ նախապատկերացում Քրիստոսով գալիք ճշմարիտ էւ սուրբ քահանայութեան:

2.- *Անդրավարտիք*: Դարձեալ նուրբ բեհեզով կարուած տարատներ էին ասոնք, որոնք մէջքէն մինչէւ ծունկերը պետք էր հասնէին, «անոնց մարմինին մերկութիւնը ծածկելու համար» (Ելք 28.42):

3.- *Գօտի*: Շապիկին վրայէն, քահանաներ իրենց մէջքը պետք էր պնդէին գօտիով: Այս գօտին բեհեզի թելերով, էւ կապուտակ, ծիրանեգոյն ու մութ կարմիր ներկուած բուրդի թելերով ասեղնագործուած պետք էր ըլլար (Ելք 39.29):

Գօտին առհասարակ գործի, ծառայութեան կամ ճամբորդութեան կամ ճամբորդութեան պատրաստ վիճակ կ'արտայայտէ, եւ քահանաներ Աստուծոյ ծառայութեան գործին մէջ պէտք էր գօտին ունենային իրենց մէջքին: Բայց քահանայական այս գօտին սովորական գօտիներու ձեւով մէջքին կապուած ըլլալէ զատ, ըստ երեւոյթին նաեւ խաչաձեւ կերպով անոնց կուրծքը կը պնդէր: Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ է, որ Յայտնութեան գիրքին մէջ՝ երկնային տաճարէն, Վկայութեան Խորանէն դուրս եկող եօթը հրեշտակները կը ներկայանան ճշդիւ քահանայական զգեստաւորումով, *«մաքուր ու փայլուն կտաւէ [շապիկ] հագած, եւ իրենց կուրծքերուն նսկեղէն գօտիներ կապած»* (Յտ 15.6): Եւ զարմանալի չէ, որ երկնաւոր Քահանայապետը ինք եւս, Քրիստոս, նոյն Յայտնութեան գիրքին մէջ կը ներկայանայ *«երկար պատմուճան հագած, եւ կուրծքին՝ նսկի գօտի կապած»* (Յտ 1.13):

4.- *Ապարօշ:* Պաշտօնավարութեան ընթացքին քահանաներ իրենց գլուխը պէտք էր ծածկէին ապարօշով, որ դարձեալ նուրբ բեհեզի թելով աշխատուած պէտք էր ըլլար: Անոր ճշգրիտ ձեւը չենք գիտեր: Բայց հաւանաբար անիկա այսօրուան Արեւելեան Եկեղեցիներուն մէջ պահուած փաթթոցին մօտաւոր նմանութիւնը ունեցած ըլլայ:

Անոնք տաճարէն ներս ոտաբոպիկ կը ծառայէին, այն հասկացողութեամբ՝ որ Տիրոջ ներկայութեան սուրբ վայրին վրայ պէտք չէ կօշիկով կանգնիլ, ինչպէս այդ մասին կը խօսին Մովսէսի եւ Յեսուի օրինակները (Ելք 3.5: Յես 5.15):

Տաճարէն դուրս քահանաները յատուկ զգեստ չունէին, այլ ունէին իրենց առօրեայ զգեստները (տե՛ս Եզ 44.19), որոնք վստահաբար ոչինչով տարբեր էին ժողովուրդին զգեստներէն:

4.- Քահանաներուն եկամուտները կամ «իրաւունք»ները:

Ինչ կը վերաբերի քահանայական «իրաւունք»ներուն, անոնք հողային ժառանգութեան փոխարէն տրուած էին անոնց յաւիտենական կանոնով (Բ.Օր 18.1-2): Քահանայական պաշտօնին իրաւունքներն էին անոնք, որպէսզի տեւականօրէն Տիրոջ ծառայէն

(18.5): Թիւերու գիրքին մէջ անոնք կը սահմանուին իբրեւ «օժման իրաւունք» (Թւ 18.8):

Այդ իրաւունքները, որոնք քահանաներուն ապրուստը կը կազմէին, հետեւեալներն էին.-

ա) Ժողովուրդին կողմէ մատուցուած ողջակէզներուն մորթը (Ղւ 7.8), մեղքի կամ յանցանքի զոհերուն միսը (Ղւ 6.26, 7.1-7), ինչպէս նաեւ խաղաղութեան զոհերուն երբուծը, աջ զիստը, ծնօտները եւ քաղիիթը (Թւ 18.8-11: Բ.Օր 18.3):

բ) Առաջաւորութեան հացերը, որոնք շաբաթէ շաբաթ կը փոխուէին, եւ Սրբարանին շրջափակին մէջ պէտք էր ուտուէին (Ղւ 24.8-9), եւ միւս հացեղէն ընծաներու մնացորդը, որ իրենց ընտանիքներուն հետ կրնային ճաշակել (Ղւ 7.9-10):

գ) Ժողովուրդին կողմէ բերուած բոլոր երախայրիքները՝ ցորեն, գինի, ձիթափղ, ոչխարներու բուրդին երախայրիքը, եւլն, ներառեալ նաեւ մարդոց անդրանիկները, որոնք պէտք էր «փրկուէին», եւ անասուններու առջինեկները (Թւ 18.12-14: Բ.Օր 18.4), որոնք նոյնպէս պէտք էր «փրկուէին», բացի սուրբ անասուններու առջինեկներէն, որոնք իբրեւ զոհ պէտք էր ընծայուէին (Թւ 18.15-19):

դ) Մարդոց անդրանիկներուն եւ անասուններու առջինեկներուն վրայ դրուած փրկագինը: Մարդոց պարագային անիկա 5 շէքել (սիկղ), այսինքն՝ 50 կրամ արծաթ էր (Թւ 18.16), իսկ կենդանիներու պարագային՝ քահանային որոշած գինին համաձայն, որուն վրայ արժէքին մէկ հինգերորդը եւս կ'աւելցուէր (Ղւ 27.27):

ե) Ղեւտացիներուն կողմէ ժողովուրդէն ստացուած բոլոր տասանորդներուն տասանորդը (Ղւ 23.10: Թւ 18.25-28):

զ) Պատերազմներէն ձեռք բերուած աւարին փոքրիկ մէկ մասը, ըլլա՛յ մարդոցմէ, ըլլա՛յ անասուններէն (Թւ 31.28-29):

119.- ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԸ

Քահանայապետութիւնը, ինչպէս տեսանք, հնագոյն ժամանակներուն, եւ Իսրայելը շրջապատող ազգերուն մէջ, յատուկ էր թագաւորներուն, որոնք ամբողջ քահանայական կամ քրմական դասին գլուխն էին: Բայց, ինչպէս մատնանշուեցաւ, որովհետեւ

թագաւորներ միշտ չէին կրնար կրօնական գործերով զբաղիլ, իրենց կողքին կ'ունենէայ քահանայապետ մը, որպէսզի փոխանորդաբար իրենց պաշտօնը կատարէր: Այդ երեւոյթին հետքերը տեսանք նոյնիսկ Եբրայեցի ժողովուրդին հետագայ պատմութեան մէջ, միապետութեան թէ բաժանեալ թագաւորութեան օրերուն (տե՛ս թիւ 111):

Աստուծոյ կողմէ Մովսէսի հրահանգուած կարգադրութիւններով՝ քահանայապետութիւնը յատկացուեցաւ ո՛չ թէ թագաւորին կամ ցեղապետներուն, այլ՝ Ղեւիի ցեղէն Ահարոնի եւ անոր շառաւիղներուն:

Ահարոնի քահանայապետութիւնը Աստուծոյ կողմէ անգամ մը եւս հաստատուեցաւ Կորիսի, Դադանի, եւ Աբիրոնի ըմբոստութեան առիթով (Թւ 16), եւ ծաղկած գաւազանին հրաշալի նշանով (Թւ 17.1-9): Իսկ այդ գաւազանը Տապանակին մէջ պահելու Աստուծոյ հրահանգը (Թւ 17.10-11) կը հաստատէ քահանայապետական այդ իրաւասութեան «յաւիտենական» ըլլալը: Եւ մենք տեսանք այդ պաշտօնին շարունակականութիւնը պատմութեան ընթացքին:

Արդ, ի՞նչ էին քահանայապետին պարտականութիւնները, եւ այդ պաշտօնին վերաբերեալ մեր յաւելեալ տեղեկութիւնները:

Ա.- Քահանայապետին պարտականութիւնները:

Հնգամատեանին եւ Թագաւորներու գիրքերուն մէջ յաճախ քահանայապետը պարզապէս «քահանան» կը կոչուի (Ղւ 4.3-10, 6.22, 16.32: Դ.Թգ 22.8-10), եւլն, երբեմն ալ «մեծ քահանան» (Եզր 7.5: Նե 3.1, 13.28: Անգ 1.1: Չք 3.1 եւ 8): Հարկաւ անիկա նոյնպէս քահանայ մըն էր, ինչպէս միւս քահանաները, յաւելեալ եւ առանձնայատուկ պարտականութիւններով:

Քահանայական սովորական պաշտօններուն առընթեր, քահանայապետը իբրեւ ներկայացուցիչը ամբողջ քահանայութեան եւ ժողովուրդին, ունէր հետեւեալ պաշտօնները եւս.-

1.- Ինքն էր հանդիսապետողը կամ նախագահողը տաճարէն ներս բոլոր տօնակատարութեանց, ամէն Շաբաթ օր, կամ իւրաքանչիւր նորալուսինին (ամսամուտին), եւ օրացոյցով նշուած միւս տօներուն: Այս մասին վկայութիւնը կը քաղենք Քրիստոսի ժամանակակից Հրեայ պատմիչ Յովսէփոսէն:

2.- Տարին անգամ մը, Քաութեան Օրը, Թիշրի ամսուն 10-ին, Աստուծոյ ժողովուրդին փոխարէն Աստուծոյ ներկայութեան՝ Սրբութիւն Սրբութեանց պէտք է մտնէր, որպէսզի յատուկ զոհերու արհնով քաութիւն ձեռք բերէ իր անձին, քահանաներուն եւ ամբողջ ժողովուրդին, ինչպէս նաեւ Սրբարանին համար (տե՛ս Ղւ 16):

3.- Բացառիկ առիթներով եւս, երբ անհրաժեշտութիւնը ներկայանար, իր անձին կամ ժողովուրդին համար մեղքի զոհ պէտք է մատուցանէր, քաւելու համար տուեալ մեղքը (Ղւ 4.3-21):

4.- Իրն էր պարտականութիւնը օծելու եւ սրբագործելու Վկայութեան Խորանը եւ անոր կարասիները (Ելք 30.23, 25, 32):

5.- Իրն էր առանձնաշնորհումը թագաւորները օծելու (հմմտ Գ.Թգ 1.39: Դ.Թգ 11.9-12), թէպէտ յաճախ այս օծումը քահանայապետին ձեռքով կամ ծիսականօրէն տաճարին մէջ չէր կատարուեր, այլ՝ կը տրուէր մարգարէներուն ձեռքով, իւրայատուկ պայմաններու մէջ (Ա.Թգ 101, 16.1 եւ 12-13: Գ.Թգ 19.15-16), եւլն:

6.- Ինչ որ քահանաներուն համար ըսուեցաւ, աւելիով կը վերաբերի քահանայապետին, իբրեւ խօսնակ կամ պատգամախօս Աստուծոյ, թէ՛ Անոր կամքը հարցնելու եւ գիտնալու, թէ՛ այդ պատգամին համաձայն իր ժողովուրդին կեանքը վարելու իմաստով (Թւ 27.21):

7.- Դարձեալ, իր պաշտօնին բերումով՝ Աստուծոյ ժողովուրդին վրայ կարգուած գերագոյն դատաւորն էր ան, որուն կը յղուէին դժուար հարցերը, եւ անոր պատասխանը, Հրէից Ատեանին կողմէ տրուած, վերջնական կ'ըլլար:

Այս բոլորով, Քահանայապետը կը ներկայանայ իբրեւ Աստուծոյ ներկայացուցիչը երկրի վրայ, եւ իբրեւ գլխաւոր միջնորդը իր ժողովուրդին եւ Աստուծոյ միջեւ: Այդ միջնորդութեան ամենէն ցայտուն դրսեւորումը կը գտնենք դարձեալ Կորիսի, Դադանի եւ Աբիրոնի կապուած դրուագին մէջ.- Երբ Կորիսի եւ ընկերներուն եւ անոնց տոհմերուն սարսափելի պատիժէն ետք ժողովուրդը Մովսէսի եւ Ահարոնի դէմ տրտնջաց, Աստուած ժանտախտով հարուածեց ապստամբները, ամբողջութեամբ բնաջինջ ընելու համար ժողովուրդը: Այն ատեն, Մովսէսի թելադրութեամբ՝ Ահարոն

բուրվառը առաւ ու մտաւ ժողովուրդին մէջ, քառութիւն ընելու անոնց համար, եւ դադրեցուց ժանտախտը (Թւ 16.41-50):

Բ.- Քահանայապետին իրաւունքները եւ բնակավայրը:

Քահանայապետին ապրուստին կամ իրաւունքներուն մասին ոչինչ կը գտնենք կանոնադրուած, եւ ատիկա ինքնին վկայութիւն է, թէ Օրէնքը այս գետնին վրայ տարբերութիւն չի դնէր միւս քահանաներուն եւ քահանայապետին միջեւ: Իսկ գործնականին մէջ թէ ի՞նչ իրաւունքներ կը տրուին անոր, չենք գիտեր:

Քահանայապետը կ'ընտրուէր Սաղովկեաններէն (հետագայ Սաղուկեցիները), որոնք քահանայից գլխաւորներն էին, «քահանայապետական ընտանիքը» (Գրծ 4.6), եւ ուշ ժամանակներուն քահանայական իշխող դասը կը կազմէին, ինչպէս կը տեսնենք ՆԿ-ին մէջ: Կ'ապրէին Երուսաղէմի մէջ, եւ Տաճարը իրենց ձեռքն էր:

Բարեկոնի Գերութենէն ետք, քանի որ ա՛լ թագաւոր չկար, քահանայապետներ թագաւորին դերն ալ իրենց վրայ առին, եւ նկատուեցան ազգին գլուխը, ազգը ներկայացնող եւ ղեկավարող ազգապետը: Եւ նոյնիսկ երբ Ք.Ա. 37 թ. Հերովդէս ինքզինք թագաւոր յայտարարեց, քահանայապետները իրենց զօրեղ դիրքը պահեցին ազգային կեանքի բոլոր երեսներուն վրայ:

Քահանայապետը Սաղուկեցի մը կ'ըլլար, ուրեմն: Իր պաշտօնական բնակարանը տաճարի շրջափակին մէջ էր, որմէ զատ կ'ունենար նաեւ իր առանձին բնակարանը:

Քահանայապետին պաշտօնը ցկեանս էր: Եւ թէպէտ ՆԿ-ին մէջ մենք կը հանդիպինք «այն տարւոյն քահանայապետը» բացատրութեան (Յհ 11.29, 18.13), իւրաքանչիւր տարուան համար նոր նշանակում կ'ենթադրէ, բայց այդպէս չէր: Իսկ եթէ միաժամանակ երկու քահանայապետներ յիշուած կը գտնենք ՆԿ-ին մէջ, ինչպէս՝ Հաննա եւ Կայիափա, որոնք թէ՛ Քրիստոսի ծնունդէն առաջ եւ թէ՛ դատավարութեան ատեն քահանայապետ էին (Ղկ 3.2: Յհ 11.49-51, 18.13: Գրծ 4.6), պատճառը այն է, որ Հաննա, Կայիափայի ատենը Հռոմայեցիներուն կողմէ գահընկէց եղած էր, բայց իր ժողովուրդին աչքին կը մնար քահանայապետ:

120.- ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԻՆ ԶԳԵՍՏՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Քահանայապետին զգեստը որոշ իմաստով նոյնն է քահանայական սովորական զգեստին հետ, բայց որոշ իմաստով ալ տարբեր է անկէ: Եւ տարբերութիւնը լոկ հանդիսաւորութիւնը կամ զարդարուն ըլլալը չէ, ալ կը կայանայ անոր որոշ տարբերուն նորութեան եւ անոնց կապուած նշանակութեան մէջ:

Քահանայապետական զգեստները եւս «սուրբ» կը կոչուին, քահանայական զգեստին նման (Ելք 28.2 եւ 4, 29.29), եւն, եւ նոյնպէս կը բնութագրուին որպէս «պատիւի եւ փառքի նշան» (Ելք 28.2):

Այդ զգեստին մասերն են.-

1.- **Շապիկը:** Եթէ քահանան, իբրեւ Աստուծոյ ժողովուրդին ներկայացուցիչ, անձնաւորումը կամ մարմնաւորումն է Աստուծոյ ժողովուրդին սրբութեան կոչումին, որուն իբրեւ խորհրդանիշ՝ կը հագնի յատուկ սպիտակ շապիկ մը, քահանայապետը նոյնպէս այդ սպիտակ բեհեզէ շապիկը կը հագնի, նոյն իմաստով ու նպատակով, պարզապէս «ասեղնագործուած»: Այս շապիկը մինչեւ ոտքերուն կոճերը կը ծածկէր:

2.- **Պարեգօտը կամ Պատմուճանը:** Ասիկա շապիկին վրայէն հագնելիք բաժին մըն էր, ամբողջութեամբ կապուտակ բուրդով կարուած: Թեթեւօրէն աւելի կարճ էր քան շապիկը, եւ կը հասներ մինչեւ սրունքները:

Անիկա ո՛չ միայն միագոյն, այլ նաեւ միակտոր հիւսուած պէտք էր ըլլար¹⁴⁸, կեդրոնէն օձիքի նմանութեամբ բացուածքով մը, ուրկէ կարելի ըլլար գլուխը անցնել: Այս մասին մանրամասն բացատրութիւն կու տայ Ելքի գիրքը. «Անոր մէջտեղը իբրեւ օձիք ծառայող բացուածք մը պէտք է ըլլայ. ուրկէ կարելի ըլլայ գլուխը անցնել: Բացուածքին չորս կողմի եզերքները հիւսուած պէտք է ըլլան, զրահներու օձիքին պէս, որպէսզի չպատռուի» (Ելք 28.32):

¹⁴⁸ Յիշէլ, որ Քրիստոսի պարեգօտին կամ պատմուճանին համար նոյն վկայութիւնը կը տրուի (Յհ 19.23-24), ինչ որ անուղղակիօրէն կը նշէ Քրիստոսի քահանայապետութիւնը:

Պարեգօտին ստորին եզերքներուն, կամ քղանցքներուն, բուրդէ հիւսուած նուրեր եւ ոսկի զանգակիկներ կարուած պէտք էր ըլլային: «³³Կապուտակ, ծիրանեգոյն եւ մուր կարմիր բուրդէ հիւսուած նուրեր շինել տուր պարեգօտին քղանցքներուն չորս կողմը, եւ նուրերուն միջեւ՝ ոսկի զանգակներ դնել տուր չորս կողմը, ³⁴այնպէս՝ որ մէկընդմէջ նուր մը եւ ոսկի զանգակ մը ըլլան: ³⁵Ահարոն իր քահանայական պաշտօնը կատարած ատեն այս պարեգօտը պէտք է հագնի, որպէսզի սրբարան՝ իմ ներկայութեանս մտած եւ ելած ատեն [մարդիկ] զանգակներուն ձայնը լսեն եւ չըլլայ որ ինք մեռնի»¹⁴⁹ (Ելք 28.33-35):

3.- **Եփուտը:** Եփուտը կը հագցուէր պարեգօտին վրայէն: Աւելի կարճ էր քան պարեգօտը, եւ մինչեւ ծունկերը կը հասներ: Անիկա անթեւ բաճկոն մըն էր, որ ասեղնագործուած պէտք էր ըլլար հինգ գոյնի թելերով.- Ոսկի թելով, կապուտակ, ծիրանեգոյն եւ մուր կարմիր բուրդով եւ բեհեզի թելով:

Եփուտը, իբրեւ բաճկոնակ, գործածական էր նաեւ ոչ-քահանաներուն համար: Այսպէս, օրինակ, Հեղի քահանայապետին սպասարկող Սամուէլը այդպիսի եփուտ մը ուներ, մօտը կողմէ հիւսուած (Ա.Թգ 2.18): Նորի մէջ ծառայող քահանաները բոլորն ալ բուրդէ եփուտներ ունէին (Ա.Թգ 22.18): Դաւիթ թագաւոր եփուտ հագած էր, մինչ Տապանակը Երուսաղէմ կը բերէր (Բ.Թգ 6.14): Միւս կողմէ, սակայն, ըստ երեւոյթին՝ շատ հինէն եփուտը քահանայութեան կամ քահանայապետին յատուկ զգեստ մը եղած է (հմմտ Դտ 8.27, 17.5), նոյնիսկ Ասորեստանի, Սուրիայի (Ուկարիթ):

---

¹⁴⁹ Վերջին՝ «եւ չըլլայ որ ինք մեռնի» խօսքը երկու ձեւով կարելի է հասկնալ: Առաջին, որ այդ բռնութիւնները կարելոր էին իրեն՝ քահանայապետին համար, որպէսզի զինք զգաստ պահեն, Աստուծոյ ահաւոր ներկայութեան գտնուելու գիտակցումով՝ յանկարծ մահուան երկիւղով չբռնուի եւ չմեռնի: Երկրորդ, որպէսզի չըլլայ յանկարծ որ ան մեռնի ներքին Սրբարանը գտնուած ատեն, եւ մարդիկ անկարելիութեան դիմաց գտնուին Սրբարան մտնելու եւ զինք վերցնելու: Այս պարագան նախատեսելով, աւանդաբար մարդիկ քահանայապետին ոտքին կը կապէին երկար պարան մը, որուն ծայրը Սրբարանէն դուրսը կ'ըլլար: Որքան ատեն որ բռնութիւններուն ձայնը կը լսուէր, կը նշանակէր թէ քահանայապետը ողջ է, եթէ պատահէր որ ձայնը դադրի՝ քանի մը անգամ թեթեւակի կը քաշէին, ստուգելու անոր ողջութիւնը կամ արթնութիւնը, եւ ի հարկին դուրս քաշելու համար քահանայապետը: Ինչպէս կարելի է անդրադառնալ, յիշեալ երկու բացատրութիւններն ալ ի վերջոյ կը նոյնանան:

Մեզի համար հետաքրքրական է եփուտին գործածությունը՝ Աստուծոյ կամքը հարցնելու համար (տե՛ս Ա.Թգ 23.1-12, 30.7-8): Բայց տրուած օրինակներուն մէջ հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի ո՛չ թէ նոյնինքն եփուտին, այլ «եփուտ» բացատրութեամբ կ'ակնարկուի անոր վրայ լանջապանակին մէջ դրուած «Ուրիմին ու Թումիմին», որուն մասին տե՛ս ստորեւ:

4.- **Ուսնոցները:** եփուտին ուսերուն վրայ դրուած պիտի ըլլային երկու ուսնոցներ (Գրք. «Վակաս» կոչուած, որոնք երկու եղեգնաքարեր էին: Այս եղնգաքարերուն վրայ փորագրուած էին Իսրայէլի 12 ցեղերուն անունները, իւրաքանչիւր եղնգաքարի վրայ վեց անուն: Քահանայապետը Սրբարան կամ Սրբութիւն Սրբութեանց մտած ատեն միշտ իր ուսերուն կը կրէր այս ուսնոցները, որոնք կը խորհրդանշէին քահանայապետին մնայուն բարեխօսի դերը իր ժողովուրդին համար:

5.- **Լանջապանակը:** Քահանայապետական զգեստին կարեւորագոյն բաժինն էր լանջապանակը:

Անիկա թգաչափ (շուրջ 10 սմ. x 10 սմ.) մեծութիւն ունեցող քառակուսի երկծալ կերպաս մըն էր, ոսկեգոյն, կապուտակ, ծիրանեգոյն եւ մուր կարմիր ներկուած բեհեզէ թելերով հիւսուած: Անոր վրայ, ոսկի խորշերու մէջ, չորս կարգով 12 թանկագին քարեր ամրացուած էին, իւրաքանչիւրը տարբեր գոյնով: Իւրաքանչիւր քար ցեղի մը խորհրդանիշն էր, եւ հաւանաբար համապատասխան գոյները, թանկագին քարերուն անուններով ներկայացուած (Ելք 28.17-20), ցեղային դրօշակներու գոյներն էին (հմմտ Թւ 2.2): Այսպիսով, լանջապանակը խորհրդանիշ մըն էր 12 ցեղերով ներկայացուած ժողովուրդին ամբողջականութեան եւ միութեան:

Քահանայապետը միշտ այս լանջապանակը իր կուրծքին կը կրէր իր պաշտօնավարութեան ընթացքին, իբրեւ մնայուն յիշատակ եւ բարեխօսութիւն իր ժողովուրդին համար (Ելք 28.29): Հետեւաբար լանջապանակը խորհրդանիշ էր նաեւ քահանայապետական հիմնականագոյն պաշտօնին, որ Աստուծոյ քով միջնորդ եւ բարեխօս ըլլալն էր:

Լանջապանակը իր երկու ծալքով տեսակ մը գրպան էր նաեւ, որուն մէջ կը դրուէին Ուրիմն ու Թումիմը: Եւ որովհետեւ Ուրիմն ու Թումիմը կը ծառայէր Աստուծոյ կամքը հարցնելու կամ գիտնալու,

ինչպես ստորեւ պիտի բացատրուի, լանջապանակը յատուկ կերպով կը կոչուէր «դատաստանի լանջապանակը» (Ելք 28.15 եւ 30), որ խորքին մէջ կը նշանակէ՝ «Աստուծոյ կամքը գիտնալու ծառայող լանջապանակ»¹⁵⁰:

6.- *Ուրիմը եւ Թումիմը*: Բառացիօրէն՝ այս անունները կը նշանակեն՝ «Լոյսեր եւ Կատարելութիւններ», իսկ աւելի ազատ վերծանութեամբ մը՝ «Յայտնութիւն եւ ճշմարտութիւն» (հմմտ Ա.Թգ 14.41):

Թէ ճշգրիտ կերպով ի՞նչ էին այս բացատրութեամբ նշուած առարկաները յստակօրէն չենք գիտեր, թէպէտ ենթադրութիւններ չեն պակսիր: Բայց մեզի համար աւելի կարեւոր է գիտնալ անոնց դերը:

Ակնարկուեցաւ, որ անոնք կը դրուէին Լանջապանակին ետին գետեղուած գրպանին մէջ: Եւ քանի որ լանջապանակը կը հանգչէր քահանայապետին կուրծքին վրայ, Ուրիմն ու Թումիմն ալ «Ահարոնի սրտին վրայ» կ'ըլլային, երբ Աստուծոյ ներկայութեան կը մտնէր (Ելք 28.30):

Ուրիմն ու Թումիմը կը ծառայէին Աստուծոյ կամքը հարցնելու եւ գիտնալու: Այդ մասին Աստուած սկիզբէն իսկ Մովսէսին պատուիրեց. «Եւ Ահարոն իմ դիմացս միշտ իր սրտին վրայ պէտք է կրէ զանոնք, որպէսզի Իսրայէլի ցեղերուն վերաբերեալ իմ դատաստաններս (կամ՝ վճիռներս) գիտնայ» (Ելք 28.30): Այդ իմաստով՝ Ուրիմն ու Թումիմը ո՛չ միայն քահանայապետին մարգարեական պարգեւին նշանն էին, այլ նաեւ գերազանցապէս խորհրդանիշը անոր միջնորդի եւ բարեխօսի պաշտօնին, իբրեւ իր ժողովուրդին հարցերը Աստուծոյ ներկայացնող եւ Աստուծմէ յայտնութիւն կամ պատասխան բերող (տե՛ս Ա.Թգ 14.36-42, 28.6), եւ անոնցմով իր ժողովուրդը առաջնորդող (հմմտ Թւ 27.12):

Դաւիթ թագաւորի ժամանակաշրջանէն ետք այլեւս չենք հանդիպիր Ուրիմին եւ Թումիմին գործածութեան յիշատակութեան, թէպէտ անոնք վստահաբար միշտ լանջապանակին մէջ կը պահուէին:

---

¹⁵⁰ Եբրայերէն «միշփա՛թ» טפשמ) բառը թէ՛ «դատաստան, իրաւունք» կը նշանակէ, եւ թէ՛ «կամք, վճիռ, որոշում»:

Բարեւոյնի գերութեան շրջանին, լանջապանակին հետ ընդմիջտ կորսուած պիտի ըլլան նաեւ Ուրիմն ու Թումիմը: Փաստօրէն, յետ-գերութեան շրջանին ա՛լ գոյութիւն չունէին անոնք, ինչպէս կարելի է մակաբերել մէկ երկու հատուածներէ. եւ ըստ երեւոյթին՝ անոր վերերեւումը ապագայի ակնկալութեան մը կը վերածուի այլեւս, թերեւս Մեսիական ժամանակներուն կապուած (տե՛ս Եզր 2.63: Նե 7.65):

7.- **Խոյրը:** Քահանայապետական զգեստին վերջին կտորն է խոյրը (Եբր. «նե՛ գեր»), որ կը նշանակէ թագ, եւ արքայական թագին համար եւս գործածուած բառն է: Այս թագին ճշգրիտ ձեւը չենք գիտեր, բայց կ'ենթադրուի որ գմբէթաւոր ձեւ մը ունեցած պիտի ըլլայ, ծաղիկի շրջուած բաժակին պէս: Յովսէփոս Պատմիչ եւ Փիլոն Աղեքսանդրացի կ'ըսեն, թէ այս թագը, կապուտակ գոյնի, կը դրուէր քահանայական ապարօշին վրայ:

Այս թագին վրայ, ճակատին կողմէն, զետեղուած պիտի ըլլար «ոսկեայ թիթեղէ պսակը», որուն վրայ գրուած էր «*Տիրոջ համար սրբազործուած*» (Ելք 28.36, 39.30), բառացիօրէն՝ «Տիրոջ (համար) սուրբ», այսինքն ամբողջապէս Տիրոջ նուիրուած: Բայց ասիկա քահանայապետին անձին սրբութեան չէր ակնարկեր, այլ՝ դարձեալ եւ գերազանցապէս կը նշէր անոր պաշտօնը՝ իբրեւ միջնորդ, եւ Աստուծմէ քաւութիւն բերող, Այդ մասին բնագիրը յաւելեալ բացատրութիւն մըն ալ կու տայ. «*Այս թիթեղը Ահարոնի ճակատին վրայ պէտք է ըլլայ, որպէսզի Ահարոն ինքը կրէ Իսրայէլացիներուն նուիրուած բոլոր սուրբ ընծաներուն անօրէնութիւնը. անիկա միշտ իր ճակատին վրայ պէտք է ըլլայ, որպէսզի անոնք ընդունելի ըլլան ինձի*» (Ելք 28.38): Իսկ այս բացատրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ քահանայապետը ո՛չ միայն տարին մէկ անգամ քաւութիւն կը բերէր Աստուծմէ, այլ կենդանի զոհ մըն էր, քաւելու համար իր ժողովուրդին ընծաներուն անօրէնութիւնը, այլ խօսքով՝ այդ ընծաներուն անկատարութիւնը եւ յաճախ անգիտակից մեղքով շաղախուած ըլլալը:

ՆԻԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

1.- Աստուածաշունչ մատեանը

- ա) Ի՞նչ է Աստուածաշունչը
- բ) «Աստուածաշունչ» անունը
- գ) Ուխտ կամ Կտակարան

2.- Աստուածաշունչին գիրքերը

- ա) Աստուածաշունչին գիրքերը
- բ) Հին Կտակարանի գիրքերուն կարգը
- գ) Եբրայական Աստուածաշունչին կարգը
- դ) Նոր Կտակարանի գիրքերուն կարգը

3.- Աստուածաշունչին հեղինակութիւնը

Եւ ներշնչականութիւնը

- ա) Աստուածաշունչին հեղինակութիւնը կամ ներշնչականութիւնը
- բ) Աստուծոյ խօսքին հարազատութեան անհրաժեշտութիւնը
- գ) Ներշնչականութեան ապացոյցը
- դ) Ներշնչականութեան հասկացողութիւնը

4.- Աստուածաշունչին Կանոնը

- ա) «Կանոն» բառին նշանակութիւնը
- բ) Աստուածաշունչի գիրքերուն կանոնականութեան գաղափարը
- գ) Կանոնական եւ ոչ-կանոնական գիրքեր
- դ) Հին Կտակարանի գիրքերու ժողովածոներ
- ե) Վերստին հռչակում Օրէնքի գիրքին
- զ) Օրէնքի գիրքերու հռչակման բ. հանգրուան
- է) Ե՞րբ կանոնի անցան մարգարէական գիրքերը
- ը) Կանոնականացում բանաստեղծական կամ իմաստութեան գիրքերուն

թ) Եամնիայի վերջնական կանոնը

5.- Երկրորդականոն եւ Պարականոն գիրքեր

- ա) Ի՞նչ էր կանոնականութեան սկզբունքը
- բ) Ի՞նչ կանոն որդեգրեց քրիստոնէական Եկեղեցին
- գ) Երկրորդականոն գիրքերու հարցը
- դ) Երկրորդականոն գիրքերը
քրիստոնէական Եկեղեցւոյ մէջ
- ե) Տարականոն կամ «սուտ» գիրքեր
- Եզրա վերստին կը գրէ Հին Կտակարանը

6.- Աստուածաշունչին Հայկական Կանոնը

- ա) 5-րդ դարուն ի՞նչ թարգմանեցին մեր հայրերը
- բ) Հին Կտակարանի Հայ Եկեղեցւոյ կանոնը
- Աստուածաշունչ գիրքերուն մասին հարցում

7.- Մասորական բնագիրը

- ա) Աստուածաշունչի լեզուն
- բ) Ո՞րքանով վստահելի է մեզի հասած բնագիրը
- գ) Հին Կտակարանի բնագիրին
փոխանցման կերպը
- դ) Մասորական բնագիր
- ե) Ի՞նչ են Մասորական բնագիրին յատկանիշները
- Բնագրային հարցեր եւ վրիպակներ
Եբրայերէն Հին Կտակարանին մէջ

8.- Սամարական եւ այլ բնագիրներ

- ա) Սամարական բնագիր
- բ) Հնագոյն ուրիշ ձեռագիրներ
- գ) Գլուխներու եւ համարներու բաժանումը

9.- Եօթանասնից եւ միւս Յունարէն

Թարգմանութիւնները

- ա) Ինչո՞ւ ծանօթանալ թարգմանութիւններուն

- բ) Եօթանասնից թարգմանութիւնը
- գ) Եօթանասնիցին երեք գլխաւոր խմբագրութիւնները
- դ) Յունարէն միւս թարգմանութիւնները

10.- Աստուածաշունչի ուրիշ հնագոյն թարգմանութիւններ

- ա) Արամերէն թարգումները
- բ) Ասորերէն թարգմանութիւնը
- գ) Լատիներէն թարգմանութիւնը
- դ) Ղպտերէն թարգմանութիւնը
- ե) Հայերէն Գրաբար թարգմանութիւնը
- զ) Ուրիշ հին թարգմանութիւններ

11.- Աստուածաշունչին նոր թարգմանութիւնները

- ա) Ինչո՞ւ չի գիտնալ նոր թարգմանութիւններուն մասին
- բ) Անգլերէն թարգմանութիւններ
- գ) Գերմաներէն թարգմանութիւններ
- դ) Ֆրանսերէն թարգմանութիւններ

12.- Աստուածաշունչի Հայերէն բնագրի հրատարակութիւններ

եւ նոր թարգմանութիւններ

- ա) Հայկական տպագրութեան սկզբնաւորումը
- բ) Հայերէն Գրաբար Սաղմոսարաններու հրատարակութիւններ
- գ) Հայերէն Աստուածաշունչ հրատարակութեան նախափորձեր
- դ) Հայերէն Գրաբար բնագրի ամբողջական հրատարակութիւններ
- ե) Հայերէն նոր թարգմանութիւններ

13.- Ամփոփ պատկեր Հին Կտակարանի

պատմութեան

- ա) Աստուածաշունչը իբրեւ պատմութիւն
- բ) Հին Կտակարանի պատմութեան եօթը կարեւոր օղակները
- գ) Համամարդկային պատմութեան անցեալ ժամանակը
- դ) Նահապետներու պատմութեան ժամանակը
- ե) Եգիպտոսէն ելքի եւ անապատային թափառումներու պատմութիւնը
- զ) Դատաւորներու պատմութեան անցեալ ժամանակը
- է) Թագաւորներու պատմութեան անցեալ ժամանակը
- ը) Բաբելոնի Գերութեան եւ վերադարձի ժամանակը
- թ) Նախաքրիստոնէական չորս դարերու պատմութիւնը

14.- Եբրայական օրացոյցը

եւ անոր կապուած հարցեր

- ա) Օրը, ամիսն ու տարին հաշուելու Եբրայական կերպը
- բ) Եբրայական օրացոյցը
- գ) Կրօնական եւ քաղաքական տարի
- դ) Ժամանակագրական հաշուումի փորձ մը

15.- Հին Կտակարանի ժամանակագրութիւնը

- ա) Հին Կտակարանի ժամանակագրութիւնը
- բ) Հին Կտակարանի ժամանակագրութեան վերակառուցումը
- գ) Ժամանակագրական տախտակ Հին Կտակարանի

16.- Հին Կտակարանի աշխարհագրութիւնը

- ա) Հին Կտակարանի աշխարհագրութեան

- կարելորությունը
- բ) Աշխարհագրական դիրքը
- գ) Երկրին տրուած անունները
- դ) Պաղեստինի սահմանները
- ե) Երկրաբանական կազմաւորում,
կլիմայ եւ պայմաններ
- զ) Երկրին վարչա-քաղաքական բաժանումները
պատմութեան զանազան
ժամանակաշրջաններուն

17.- Աստուծոյ ըմբռնումը Հին Կտակարանին մէջ

- ա) Աստուծոյ փնտռտուք եւ յայտնութիւն
- բ) Կարելի՞ է ճանչնալ զԱստուած
- գ) Ի՞նչպիսին է Աստուած
- դ) Ի՞նչպիսին է Աստուծոյ նկարագիրը
- ե) Նախանձոտ եւ վրէժխնդիր Աստուած մը
- զ) Ժողովրդային ըմբռնումներ Աստուծոյ մասին
- է) Տատանումներ միաստուածութեան
եւ բազմաստուածութեան միջեւ
- ը) Աստուծոյ անունները

**18.- Կրօնական որոշ հաւատալիքներ
Հին Կտակարանին մէջ**

- ա) Նախնական հաւատալիքներ
- բ) Մարդագոհ
- գ) Սրբութիւն
- դ) Անդենական կեանք

**19.- Հին Կտակարանի կարգերն
ու հաստատութիւնները**

- ա) Զոհասեղաններ
- բ) Վկայութեան Խորանը
- գ) Վկայութեան Խորանին տեղափոխութիւնները
- դ) Վկայութեան Խորանին տրուած անուանումները

- ե) Վկայութեան Խորանին բաժինները
- զ) Վկայութեան Խորանին սեղանները
- է) Ոսկեայ Աշտանակը
- ը) Ուխտի Տապանակը
- թ) Վկայութեան Խորանին եւ անոր մասերուն տիպաբանական նշանակութիւնը

20.- Հին Կտակարանի զոհերը եւ քահանայութիւնը

- ա) Զոհի հասկացողութիւնը
- բ) Զոհերու մատուցման կերպը
- գ) Զոհի եւ ընծաներու տեսակները
- դ) Եզրաբանութիւն
- է) Հին Կտակարանի օրինադրած զոհերը
- զ) Մեղքի Զոհը
- է) Յանցանքի Զոհը
- ը) Ողջակէզը
- թ) Հացեղէն եւ հեղանիւթ ընծաները
- ժ) Խաղաղութեան կամ Հաշտութեան Զոհը
- ժա) Զոհագործական դրութեան դաստիարակչական նշանակութիւնը
- ժբ) Հին Կտակարանի զոհերուն տիպաբանական նշանակութիւնը

21.- Հին Կտակարանի քահանայութիւնը

- ա) Քահանայութիւնը Աստուածաշունչին մէջ
- բ) Ոչ-Ահարոնեան քահանայութիւնը
- գ) Ահարոնեան քահանայութիւնը
- դ) Կազմակերպուած քահանութեան առաջ զայր
- է) Քահանաներուն «օրհնութիւնը»
- զ) Քահանաներուն պաշտօնը եւ պարտականութիւնները
- է) Ղեւտացիներու դասակարգը
- ը) Ղեւտացիներու ընծայումը եւ պաշտօնները
- թ) Քահանաներու դասակարգը

Ժ) Քահանայապետը

Ժա) Քահանայապետական պաշտօնին զգեստները
եւ անոնց նշանակութիւնը